ЕЙДОС

Альманах теорії та історії історичної науки

Випуск 2

Частина 1

Київ
2006

Рекомендовано до друку
Вченою радою Інституту історії України
НАН України

Опубліковані статті відбивають точку зору авторів, яка не завжди збігається з думкою Редакційної Колегії.

Відповідальність за точність цитувань несе Автор

Адреса редакції: 01001, м. Київ, вул. М.Грушевського, 4, к.504
E-mail:
institute@history.org.ua
Fax: (044) 279 63 62

ISBN 966-02-4151-8
966-02-4152-6

Національна академія наук України

Інститут історії України

Е Й Д О С   Ε Ϊ Δ Ο Σ

Альманах теорії та історії історичної науки

Випуск 2

Частина 1

ЗМІСТ

Частина 1

Історіографічна мозаїка

Fax simile

Nota bene: *імагологія*

Хроніка

Ad memoriam

Рецензії, огляди

Агон

Частина 2
(appendix)

Від Редакції

Друге число періодичного видання завжди є певним „розгортанням тез", а також перших підсумків та оцінок. Відповідаючи на виклик „розгортання", Редакція „Ейдосу" пропонує читачеві нові імена та теми, освоює все нову „географію" ідей. Зауважимо, що це стало можливим лише завдяки ентуазістичному сприйняттю першого числа нашого альманаху, за що ми щиро вдячні своєму читачеві та авторам.

Стосовно перших підсумків та оцінок, то, на жаль, тут мусимо займатись переважно самоаналізом, оскільки неквапливість інтелектуальної реакції в Україні, здається, уже може претендувати на місце серед „рис національного характеру". Втім, аби не вести діалог винятково самим з собою, Редакція вдалася до започаткування проекту методологічних семінарів, які проводитимуться під її егідою. Зреферованими матеріалами першого такого семінару ми й відкриваємо цей номер „Ейдосу".

Редакція прогнозовано зіткнулась з опуклeнням традиційних „вузьких" місць вітчизняної історіографічної практики, як ось: цілковите переважання прикладних розробок над теоретичними, есеїстичний та афористично-публіцистичний, а не аналітичний характер „теоретизування", ідейна автаркія з її пристрастю самотужки „винаходити велосипед". Відтак, вважаємо тут певним антидотом продовження практики публікації статей з доробку наших іноземних колег, а також „замовлення" оглядів досвідів „Іншого" окремим вітчизняним авторам.

Утім, Редакція не має наміру зрікатись потенціалу прикладних історіографічних досліджень, про що наочно свідчать і матеріали цього числа альманаху. „Ейдос" охоче надаватиме свої сторінки для аналітичних „визитівок" окремих історіографічних течій, концептів,

центрів, інституцій, біоісторіографічних розробок тощо. З цим, зокрема, пов'язане й поява нової рубрики „*Fax simile*" (Зроби подібне).

Ми також спробуємо започаткувати рубрику „*Nota bene*", зосереджену на питаннях впровадження нових ідейних та методологічних починань у практику конкретно-історичного дослідження. Зокрема, у цьому номері йтиметься про імагологію, конструювання/інтерпретацію індивідуальних та колективних образів та уявлень людей минулого.

З приємністю відзначаємо пожвавлення відділів рецензій та хроніки нашого альманаху. Маємо тут висловити вдячність російським колегам, особливо за матеріал про В.Підгаєцького (надрукований під рубрикою „*Ad memoriam*"). Загалом, сподіваємося, що означені відділи зроблять свій внесок у стимулювання подолання вже згаданої неквапливості інтелектуальної реакції в Україні.

Рубрика „Агон" наразі зупиняється на проблемах „академізації" популярних сьогодні церковно-історичних студій. Форматом обговорення їх обрано відповіді на питання Редакції з боку дослідника, „практикуючого" цей напрямок.

Рубрика „Знахідки" цього разу представить одну з недрукованих робіт Д.Дорошенка. Задля зручності матеріали рубрики друкуються як частина 2 (*appendix*) даного випуску „Ейдосу".

Валерій Смолій

Матеріали методологічного семінару **„Нова українська історіографія: образи, методи, напрями”** ***Київ, 17 січня 2006 р.***

Цим семінаром редакція „Ейдосу” започатковувала практику зібрань вітчизняних історіографів задля налагодження загальнонаціонального діалогу фахівців та долання автаркійних тенденцій, помітних у царині історіографічної теорії в України. Оскільки частина виступів була згодом розгорнута учасниками в статті, які публікуються на сторінках цього випуску нашого альманаху, ми відмовилися від „стенографічного” формату представлення матеріалів семінару на користь більш або менш докладного огляду позицій, окреслених на даному зібранні.

Індивідуальні запрошення на семінар отримали науковці з Києва, Дніпропетровську, Харкова, Одеси, Херсону, Бердянська, Дрогобича, Острогу та Краматорську. Відтак, абсолютна більшість запрошених взяла участь у підготовленому заході.

Зі вступним словом на початку семінару виступив головний редактор „Ейдосу”, директор Інституту історії України НАНУ академік *Валерій Смолій*. Він, зокрема, відзначив важливість та серйозність намірів розгортання „теоретичних” студій під егідою згаданої національної академічної установи.

Подальша робота була організована за панельним принципом (виголошення низки доповідей, зауваження визначених коментаторів, короткі запитання від присутніх), хоча спочатку були й спроби перейти до формату доповідь – дискусія (якій, утім, грозив цілком зруйнувати регламент зустрічі і був відкинутий). Першу панель відкрила доповідь *Ірини Колесник* „Стиль історіографічного мислення як когнітивна свідомість” (див. відповідну статтю на шпальтах цього випуску).

Наступним слово отримав *Олексій Ясь*, який виголосив доповідь під назвою „Історики-теоретики та історики-практики (кілька думок про сучасні варіації української історіографії)”. Вона зосередилась на окресленні ще нереалізованих в Україні можливостей як традиційного історіописання, так і ще більш неозорішого поля освоєння західних методологій. Розрізнення істориків на „практиків” та „теоретиків” викликало жваву дискусію, яка, попри зауваження про аморфність та догматизм такої диференціації, засвідчила життєвість у фаховому середовищі розділових ліній, визначених за методологічним арсеналом дослідника.

Виступ *Володимира Ващенка* „Ліміти історичного письма української історіографії: відкриті запитання щодо класичних режимів

історіописання" (див. відповідну статтю випуску) викликав звичайну для істориків, поділених відношенням до настанов психоісторії, малоконструктивну, хоча й емоційну, дискусію (цікавим радимо звернути увагу на корисну статтю Т.Павельця, вміщену в цьому випуску „Ейдосу").

Запрошений до слова *Віталій Андрєєв* виголосив доповідь на тему „Естетика творчості історика". Він виступив із загалом знаною позицією, про потребу долання сцієнтистських „перегинів" модерністичного історіописання, яке залишило домодерний „вирій", де наукове і художнє лишалося у первісному неподільному зв'язку. Доповідач наголосив на доконечності повернення естетичних вимірів до творчої лабораторії сучасного історика. Журнальну версію доповіді див. у відповідній рубриці цього випуску „Ейдосу".

Алла Атаманенко запропонувала зібранню докладний фаховий огляд на тему „Образ української зарубіжної історіографії". З цим матеріалом у розгорнутому вигляді можна ознайомитись під відповідною рубрикою на сторінках цього випуску „Ейдосу".

Ця доповідь завершила перший блок семінару, за результатами якої ще цілком „свіжі" учасники розгорнули жваву дискусію. Відкрив її та поділився своїми першими враженнями, визначений коментатор цієї групи доповідей – *Ігор Гирич**. За змістом доповідей він, зокрема, зазначив:

> *... хотів би звернутися знову ж таки до цього визначення історики-теоретики, історики-практики, вважаю, що такий підхід при всій своїй схематизації, а будь-яка спроба визначення є схематичною, в принципі виправдана. На мій погляд, не тільки усвідомлений методологічний підхід є ознакою історика-теоретика, але й предмет його дослідження. Мені здається, що історик-практик, як вже казала Ірина Іванівна [Колесник] – це історик-емпірик, який користується фактами та джерелами, а теоретик – це людина, яка генералізує певні речі, займається концепціями, теоріями і методами історичної науки. Саме тому, як для мене, Олексій Ясь як історик є і теоретиком, і практиком, оскільки у нього є статті, які носять як теоретичний, так і практично-фактографічний характер. Інша річ, що люди, які займаються лише теоретичними питаннями і це, звісно, дуже потрібно для нашої сучасної науки, оскільки на мою думку в українській історичній науці практиків як раз багатенько, а ось людей, які займаються теоретичними, методологічними аспектами науки, можна порахувати на пальцях. І тому такі люди дуже потрібні, особливо для того, щоб ми постійно вписувалися у контекст світової історичної науки. І доповідь Ірини Іванівни ясно показує, що*

---

* К.і.н., ст. науковий співробітник Інституту української археографії і джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України (тут і далі подаємо інформацію лише про тих доповідачів, які не віднотовані в „Відомостях про авторів" цього випуску „Ейдосу").

дійсно всі ці моменти, які ми враховуємо потрібні і корисні. Потрібно, щоб люди читали істориків, читали студенти і такі роботи нам обов'язково необхідні. Звичайно, що, говорячи про стиль писання, ми все ж таки в першу чергу говоримо про стиль. Це власне те, про що нам так добре доповів пан Андрєєв з Херсона, про те, що кожний сильний історик, який вмів гарно і дохідливо писати, який був не просто науковець, а в першу чергу митець слова. Якщо ми візьмемо того ж Антоновича чи Томашівського, то ми побачимо, наскільки люди вміли володіти словом, ми можемо сказати, що незалежно від того, як чи в якій системі історик працював, до якого історичного періоду він відноситься, писати він вмів. Не випадково ми згадали Пікуля, який казав, що почав займатися історією, читаючи Костомарова. І якщо ми кажемо про стиль письма, то саме ті ж історики радянські шкутильгають на стилістиці. Якщо ми візьмемо істориків українських до репресій 30-х рр., то власне будь-який історик володів словом дуже непогано. І, звичайно, якби була нормальна ситуація, то ми б таких істориків мали багато. Сам я себе відношу до істориків-практиків. Дійсно, сам я за освітою та вихованням архівіст, попав в архіви дуже рано, почав в них працювати і напевне тому відчуваю до джерел певний сентимент. В принципі, вважаю, що можуть бути різні наукові напрямки. Я не вважаю, що щось необхідно забороняти, а щось дозволяти. Я не вважаю, що деякі напрямки необхідно активно забороняти, я вважаю, наприклад, що математичні методи дослідження в історії це дуже потрібна і хороша річ, але мова була не про те. Йшлося про 3000 листів Куліша. Справа в тому, що ці 3000 листів треба копіювати вручну, бо немає іншого методу. Тобто цей матеріал необхідно кудись вручну заносити, а вже потім робити математичний аналіз.

Так саме питання з <…> книжками. Це колосальний історичний матеріал, але поки він не занесений у комп'ютер він ні про що нам не говорить. І математичні методи до нього вживати неможна.

Тут я хотів би наголосити на тому, що в нашому обговоренні була така теза, що історики-практики це щось одне, а історики-теоретики – щось друге. Але ж ми не повинні один одного відкидати, не повинні забувати, що джерела – це наше минуле. Як на мене, історик – це в першу чергу джерело. Я не знаю, чому пан Володимир [Ващенко] сказав про те, що джерело це сакральність. Я не думаю, що джерело сакральний документ. Ну хіба можна сказати, що для Н.Яковенко, наприклад, джерело це сакральний документ, враховуючи її ставлення до кріпацтва. Я думаю, що це абсолютно не так.

Інше питання – це прикладання теорії до практики. Так, слухаючи Ірину Іванівну не виникало ніяких питань, оскільки все логічно, все правильно. Питання про концептуальне ставлення історика – це річ потрібна. Так, Зашкільняк опублікував дуже цікаві речі, хотілося також пригадати статтю Плохія, про те, що він на ідеологічному рівні показує, що власне писання історії України Грушевським це вже була давня концептуальність, тобто він виходив з певних висновків. Без сумніву, це відбувається на рівні свідомості.

Але інша річ – це прикладання теорії до практики. І тут іноді виявляються ситуації дуже сумні. І мені здається, що коли ми підходимо до історії під кутом зору трактування того, що написано в тексті, не використовуючи традиційних джерел (документів, листів, спогадів) то це нагадує мені казку братів Грім, про двох шевців, які нібито показують модель, а людині соромно зізнатися, що вона її не бачить. Саме тому я кажу, що за стилем має бути

зміст. І якщо ми кажемо тільки про стиль і залишається тільки стилістика, то виникає тоді питання про те, що таке історична наука.

Мені сподобався у цьому плані виступ Олексія Толочка на одному семінарі у Львові. Він казав, що читаючи Анкерсміта подивився в провалля і жахнувся. Іноді таке враження складається, коли читаєш наші сучасні тексти, де повністю викидаються старі наробки, звичайна метода джерелознавчого дослідження, адже джерелознавче дослідження не є просто говоріння про те, що текст це сакральне. Ми кажемо про суму текстів. Ми кажемо про критичне ставлення до текстів і робимо певні висновки. Безумовно, подієва історія менш цікава. Я погоджуюся, що цікавіше досліджувати біографії видатних діячів, тобто психологічну, концептуальну історію. Біографії таких визначних людей, як Антонович, Костомаров, Грушевський. Але мені здається, що коли ми відкидаємо, нехтуємо джерелами, то виходить профанація. Якщо ми фактично починаємо сумніватися чи це дійсно наука, адже може це вже і не наука. Може це, як казав пан Володимир, публіцистика. Коли ми кажемо, що "я це бачу", то мені це нагадує доктрину Блаватської. Це вже філософія науки. Але наскільки вона стикується з традиційною історією? Розумієте, ми ще не засвоїли нового методу, а вже відмовляємося від методу випробуваного, якого, можливо, ми також так і не засвоїли. Скажу відверто, що всі ці наші сучасні історики, вони не засвоїли нормальну джерелознавчу методу дослідження. Така проблема. Коли ми починаємо дослідження, не засвоївши методи західноєвропейської науки, то це нагадує той випадок, про який поляки кажуть „сам пан склепав". Це про те, коли за фразами, за стилем немає змісту. Коли робляться висновки і я наведу практичний приклад – книжку про Грушевського. Ну от пише Грушевський, скаржиться на приливи крови, на пульсації організму і робиться висновок про те, що у людини жага крові. Але ж є традиційні методи. Для того, щоб досліджувати біографію Грушевського маса джерел. Ці джерела є реальними і доступними і дають реальний образ реальної людини. Не треба фантазувати, не треба нічого придумувати. І воно дає прекрасний результат, власне на цьому ґрунтуються всі біографії визначних людей.

Якщо, скажімо, у Грушевського була проблема з тиском, у нього постійно були болі в голові, то якщо ти маєш біографічні дані, то ти будеш робити висновок на основі цих даних. Наприклад, про ці оповідання, які він писав у 80 – 90-х рр. [XIX ст.]. Вони були викликані скажімо тим, що у нього померло троє братів і сестер дуже швидко. Це величезна драма, величезний удар для людини. Знову ж таки шукати якісь позаісторичні пояснення можна, але наскільки вони є реальними?

Така сама ситуація з едиповим комплексом. Чи був він у Грушевського? Я думаю, що ні. Цікавився він сексуальним життям батька і матері своєї? Знаючи тогочасне життя, громаду, інтелігенцію, будучи людиною релігійною, сином священика, я думаю, що це занадто сміливий висновок, який не має реальної підоснови. До кожного висновку можна знайти купу контраргументів. Користуйтеся потенційною джерельною базою, потенційною основою. Знаєте, кінець XIX ст. – початок XX ст. настільки добре удокументовний в українській історіографії, що наша проблема – все це освоїти, а не кидатися у психологічні дослідження „як я це бачу". Інакше ми вже говоримо про кризу наукового, говорячи про мистецтво історії. Я не проти інтердисциплінарності, я вважаю, що це прекрасна річ і наш брак у тому, що

ми її мало використовуємо. Наприклад, філософську науку практично не використовуємо. Так, Дільтей, він в принципі психолог, але й Грушевського називали соціологом, але Грушевський не соціолог. Це, правда, сучасний підхід. Соціологія на початку XX ст. і сьогоднішня соціологія (на рівні людини, яка має середню освіту, соціологія сьогодні – це ті люди, як ходять і опитують) це абсолютно різні речі. Але в часи, коли працював Грушевський, це був метод соціологічний, яким користувався історик. І те, що це тоді розцінювалося так, а сьогодні зовсім інакше, є нормальна річ. І ті висновки, які науковець робить сьогодні, не тотожні тим висновкам, які він зробить через 10 років.

Звісно, сталі речі: кожний історик – це людина суспільства, на яку це суспільство впливає. І навіть кажучи „ми будемо об'єктивними", ми так чи інакше будемо суб'єктивними.

Щоб вас не дуже переобтяжувати цими речами, я хотів би закликати вас – давайте спілкуватися і дискутувати, адже дискусія це добре. І я вважаю правильним те, що „Ейдос" надрукував дискусію. Подивіться видання 20 – 30-х рр., кінця XIX ст. – дискусія це норма, їх ніхто не боявся. Дискусія дає можливість прориву, пошуку наукової істини, або, принаймні, пошуку якогось компромісу, на якому ми можемо стояти. Саме тому я вважаю, що в журналі необхідно заснувати дискусійну рубрику і тоді ми дійсно підемо далі. …

Далі прозвучали конкретні запитання до доповідачів. Вже звично їх було найбільше до п.Ващенка. Зрештою, дискусію підсумувала *Ірина Колесник* – другий офіційний коментатор цього блоку доповідей:

Отже, мені хотілось би всіх примирити, бо тут вже відбувається поділ підсвідомий або рефлективний на істориків-практиків і істориків-теоретиків. В цьому контексті я хочу згадати слова відомого московського дослідника М.Барга, його остання робота „Ідеї історії". Він писав, і мені дуже пасує ця думка, що історична наука, вона за походженням, за своєю природою є теоретичною. Тобто і історики-практики, емпірики, і історики-теоретики, критики, вони всі є в кінцевому розрахунку креаторами думки. Тобто, яка різниця між практиками і теоретиками – це в філософській літературі. Емпірики – це ті, хто використовує абстракції, а теоретики їх генерують. Отже, всі ми, історики, або використовуємо, або генеруємо абстракції. Але ми займаємося теоретичною роботою. І мені здається, що критерієм, рівнем визначення цієї роботи є поняття стилю.

Пан Ігор [Гирич] сказав, що стиль, в дусі Г.Вайта, це фраза, форма. Але мені здається, що стиль мислення, це не форма, це методологія, це засіб організації матеріалу. І ось вже сказали, що Грушевський зробив погані великі відкриття, що Грушевський підходив до створення своєї концепції, маючи вже якусь картинку, маючи гіпотезу.

Але ж без цього неможна. Історик підходить до будь-якої проблеми, тим більш до створення синтетичних праць. Тобто це нормальна процедура історіописання. Мені здається, що зараз ми всі з вами незалежно від стилю мислення (органіцистський, який створює конструкції, формалістський чи інший), незалежно від цього кожен із нас генерує якісь методи. І ідеал історичного синтезу якраз і реалізується у співіснуванні, у відсутності ієрархії, тобто ми всі творимо історичний синтез, кожний на своїй ділянці. Мені здається, що в цьому і полягає сенс творчості історика.

Другий блок доповідей відкрив *Георгій Касьянов*[*], який планував поділитись своїми міркуваннями на тему „Мінливість Методу”, але під впливом попереднього блоку доповідей та дискусії вирішив скоригувати назву своєї доповіді таким чином – „Концептуалізація постнаративного дискурсу в контексті парадигмального етосу когнітивної свідомості: проблематизація і перспективи логосу” (цікаво, що доповідач тут таки завважив, що *„...І досить часто дуже густо змащуємо наші думки, наші виступи такою термінологією, яка іноді важко сприймається на слух, а коли читаєш, думаєш 'розумний аж страшно', але фактично це формальне прийняття ідіоми”*). Доповідач окреслив коло проблем сучасної української історіографії: термінологія, якість наукових текстів, питання трансформації теорій у практики, підготовка фахівців, тиск гранд-наративу (нині сфокусованого на етнонаціональну телеологію), ігнорування дистанції між автором та його текстом (а відтак занадто особистісні рівні полеміки). Він висловився за необхідність мультикультурного візії історії України, окреслив окремі індивідуальні дослідницькі прориви (Н.Яковенко, О.Толочко), висловив симпатію до *petit*-наративів, малих історій як альтернативі репродукції гранд-наративу, а також повідомив про підготовку збірки „Україна як лабораторія постмодернізму”.

Наступну доповідь на тему „Легітимаційна і нормативна історіографія: проблеми наукового статусу та інституціоналізації” виголосив *Олександр Удод*[**]. Доповідач зосередився на проблематиці „офіціозу” щодо вітчизняної історичної науки, явищі соціального замовлення та його виконання фаховими корпораціями та конкретними істориками, „вічних” питаннях трансформації досягнень „високої” науки у педагогічну практику та „масовий” рівень історичних знань. Він висловився за здоровий протекціонізм держави щодо історичної науки та активізацію впливу вчених на різноманітні політичні сили та інститути з метою глибшого розуміння функцій досвіду минулого у суспільстві та уваги до політкоректності популяризованих знань.

По ньому слово взяв *Володимир Головко*[***] з доповіддю „Міждисциплінарність як мова теорії в історії”. Зауваживши, що проблеми з теорією не є монополією істориків, вони не обійшли й інші

---

[*] Д.і.н., професор НаУКМА, завідувач відділу новітньої історії та політики Інституту історії України НАН України.

[**] Д.і.н., наразі завідувач відділу української історіографії та спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАН України.

[***] К.і.н., ст.науковий співробітник відділу історії України 20-х – 30-х років Інституту історії України НАН України.

гуманітарні дисципліни, він побачив у міждисциплінарності перспективну можливість дати собі з цим раду.

Остання доповідь в другому блоці семінару припала на долю *Олександра Осіпяна*. Її темою стали „Методологічні виклики та освітня практика історіографа в Україні”. Автор на прикладі власного досвіду проілюстрував „шлях” дослідника та викладача-практика до зацікавлень методологією історії, окреслив проблеми та потреби провінційного вузівського середовища на рівні доступу до сучасної інформації з цього питання.

Підсумкова дискусія не обійшла жодну доповідь блоку, але загалом найбільшу „порцію” запитань отримав п.Касьянов. Вони переважно стосувались концепту нації, особливостей практик деконструкції та перспектив гранд-наративу. Чимало диспутантів також висловились щодо проблеми грантизації у сучасній вітчизняній історичній науці, причому „загрози” від подібних форм організації дослідницької роботи дискутанти були схильні трактувати як надумані та перебільшені.

Останній третій блок семінару відкрився доповіддю *Дмитра Вирського* „Ранньомодерна історіографія України: проблема репрезентації”. Даний матеріал у розгорнутому вигляді вміщений у іншій рубриці цього випуску „Ейдосу”. Автор також представив свою нову книжку „‘Дискурс про козаків’ (характеристики українського козацтва в річпосполитській історіографії останньої третини XVI – середини XVII ст.)” (К., 2005).

Наступну доповідь на тему „Церковно-історіографічні студії в Україні: стан і перспективи” виголосив *Ігор Лиман*. Цей матеріал також вже запланований до друку в черговому числі іншого видання відділу української історіографії та спеціальних історичних дисциплін – „Історіографічні дослідження в Україні”. Окремі тези доповіді знайшли відбиток і в відповідях п.Лимана на питання „Агону” цього випуску „Ейдосу”.

Сергій Світленко в свою чергу ознайомив присутніх з доповіддю „Суспільний рух в Україні кінця XVIII – початку XX ст.: образи та методи дослідження. Її журнальний варіант також див. у відповідній рубриці даного випуску „Ейдосу”.

З чергової доповіддю – на тему „Образ М.Грушевського в польській історіографії” – виступив *Віталій Тельвак*. З її розширеним варіантом також можна ознайомитися на сторінках свіжого випуску „Історіографічних досліджень в Україні”.

Олександр Музичко[*] ознайомив присутніх з доповіддю „Регіональна історіографічна школа: одеський варіант”. Змалювавши генеалогію провідних представників школи, автор звернув увагу на певний ізоляціонізм та провінційну замкнутість локальної спільноти істориків.

Доповіддю „Концепт давньоруської народності в сучасній українській історіографії” *Наталія Юсова* завершила останній блок семінару. Її журнальний варіант див. у відповідній рубриці цього випуску „Ейдосу”.

Підсумкова дискусія не мала центральних тем, а була спрямована на краще ознайомлення з авторськими позиціями та перспективами досліджень тематики окресленої в доповідях.

Завершили роботу семінару дві книжкові презентації. *Сергій Куделко*[**] представив присутнім колективну розробку виконану під егідою історичного факультету Харківського національного університету – „Історіографічний словник”. Навчальний посібник. – Харків, 2004. *Ірина Колесник* та *Дмитро Вирський* запропонували для ознайомлення нове видання відділу української історіографії Інституту історії України – „Ейдос”. Альманах теорії та історії історичної науки (К., 2005) та проінформували про плани Редакції. Примірники „Ейдосу” були подаровані присутнім та передані для бібліотек вузів, які вони представляли.

Підчас підсумкової дискусії учасники семінару висловили свої враження від його роботи та робили пропозиції щодо подальших форм континуації цього починання.

Матеріали методологічного семінару зреферували
Дмитро Вирський, Дар’я Андронова

---

[*] К.і.н., доцент кафедри історії України Одеського національного університету ім. І.І.Мечнікова.

[**] Д.і.н., професор кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету ім. В.Каразіна.

Теорія та методологія

Ясь Олексій *(Київ)* Стиль мислення – метафора та інструмент

Колесник Ірина *(Київ)* Стиль історіографічного мислення як когнітивна свідомість

Стельмах Сергій *(Київ)* Теорія історії Райнгарта Козеллека: традиції та інновації освоєння світу історії

Поморський Ян *(Люблін)* Як займатися методологією історії? Навколо концепцій Єжі Топольского

Попова Тетяна *(Одеса)* П.М.Бицилли: размышления о творчестве

Доманьська Ева *(Познань)* Речі як Інші

Дзюба Агнешка *(Люблін)* Теорія історіографії в *„De historica facultate”* Франциско Роботеллі

Ейдос.
2’2006.

Олексій Ясь
Київ

Стиль мислення – метафора та інструмент

Поняття „стиль мислення” викликає різноманітні асоціації та відчуття в академічному середовищі. Своєрідне сприйняття та тлумачення цієї дефініції спостерігаємо не тільки в багатьох наукових студіях, а й узагалі на вербальному рівні.

Зокрема, стиль мислення використовують для відображення інтелектуальної неповторності різних видів творчої діяльності включно з соціокультурними умовами її побутування. Адже зазначений термін містить величезний інструментальний потенціал для методологічних трансформацій та концептуальних рефлексій. Відтак багатство асоціацій продукує розмаїття контекстів, в яких застосовується це поняття.

Більше того, така широка циркуляція перетворює стиль мислення у вельми популярну метафору, якою послугується чимало науковців.

Її привабливість, мабуть пов’язана зі змістовим динамізмом, що дозволяє досить вільно використовувати цю дефініцію в інструментальному плані, кардинально змінювати ракурс висвітлення незалежно від ступеня загальності тієї чи іншої дослідницької проблематики.

Взагалі вказаний термін уживають для окреслення індивідуального візерунку творчості конкретного вченого або мислителя, стереотипних норм і соціопсихологічних, ціннісних установок у дослідницькій праці, світоглядних та методологічних орієнтацій у межах наукових напрямів і шкіл, врешті-решт для позначення своєрідної соціо- й етнокультурної матриці тієї чи іншої доби наукової та суспільно-політичної думки.

Таким чином, стиль мислення посідає чільне місце в понятійній сітці сучасних наукознавчих досліджень, позаяк належить до важливих інструментів філософії та історії науки. Вочевидь мінливість інструментального застосування зазначеного терміна стосовно різноманітних об’єктів вивчення суттєво ускладнює його змістовну локалізацію.

Вона звичайно залежить від тієї термінологічної конструкції, в яку вмонтовують означене поняття, але вповні не вичерпується призначеною сферою вжитку. За великим рахунком йдеться про самобутній баланс авторських пріоритетів та поворотів думки, що визначається низкою сформульованих питань, покладених до основи відповідної дослідницької програми.

Втім, попри дослідницькі устремління, які відображаються в інструментальному використанні зазначеної дефініції, залишається досить широкий простір стосовно її тлумачення, що виявляється в розмитих змістовних межах.

Щодо діапазону функціонального призначення поняття „стиль мислення”, то останній сприймається у надзвичайно широкому розумінні.

Зрештою, очевидна поліфункціональність цієї дефініції значною мірою формується тими численними контекстами, в яких вона вживається в наукових студіях. Водночас багатство потенційних сенсів та сфер застосування вказаного поняття зумовлює його функціональний синкретизм.

Впадає в очі й надзвичайна метафоричність зазначеного терміна, особливо для позначення явищ і процесів, що відбуваються у відмінних, але перехресних сферах буття. Ця нелінійна, полівимірна взаємодія з різними ступенями інтенсивності породжує надзвичайно динамічну, інколи калейдоскопічну зміну контекстів розгляду. Відтак виникає потреба в особливій пластичності в мовних засобах, щоб адекватно передати складні соціокультурні, соціопсихологічні механізми взаємодії та їхні багатоманітні смисли.

Невипадково існує навіть своєрідний метафоричний ряд схожих похідних дефініцій, утворених від родового поняття „стиль”, які досить поширені на теренах соціогуманітаристики: стиль життя, стиль керівництва, стиль культури, стиль лідерства, стиль людини, стиль поведінки, стиль пояснень, стиль праці, стиль урядування та ін.[1]

---

[1] *Джери Дэвид, Джери Джулия*. Большой толковый социологический словарь: В 2 т. – М., 1999. – Т.2. – С.297; *Майерс Д*. Социальная психология: Пер с англ. – С.-Петербург-Москва-Харьков-Минск, 1997. – С.680; Психология. Словарь/ Под общ.

Зокрема, слід згадати про значення теорії стилів життя для вивчення культурної історії повсякденності[2].

Наразі доцільно наголосити, що кожне з названих похідних понять зберігає стійке і заразом універсальне смислове ядро родової основи попри мінливість інструментального застосування та функціонального призначення цієї низки термінів. Заразом варто вести мову про репрезентацію певної змістовної сутності (соціокультурної, ціннісної, гносеологічної, онтологічної, ідеологічної та ін.), яка формується завдяки функціональної цілісності похідних термінів. Змістовні сегменти останніх звичайно різняться ступенем загальності стильових ознак, залежно від їхнього способу представлення й адресної спрямованості, але все ж таки тяжіють до своєї первинної основи.

Такою, в найзагальніших рисах, постає дефініція „стиль мислення” при першому розгляді.

Родовий термін „стиль” походить від грецького слова *στΰλος* (лат. *stilus, stylus*), що первісно означало стебло. З поширенням писемності ним стали називати паличку для письма з кістки або металу, загострену з одного кінця, щоб шкрябати на восковій дощці, та тупу, у вигляді лопаточки чи шару, з іншого кінця, щоб витирати написане.

Звідси походить давній вираз „обернути стиль”, тобто витерти написане на воску.

Незабаром латинське *stilus* вже застосовують для позначення письмових вправ, а згодом воно переходить з практики письма в сферу мови – античної риторики та поетики[3]. Відтак стиль стає явищем мови.

Цим словом позначали літературну мову, індивідуальну творчу манеру письменника чи оратора тощо. Іноді його використовували в оціночному значенні.

Приміром, Теофан Прокопович, автор відомого трактату про риторичне мистецтво, вважав, що стиль – це гарна, правильна,

---

ред. А.В.Петровского, М.Г.Ярошевского. – М., 1990. – С.385; Політологічний енциклопедичний словник/ За ред. Ю.С.Шемшученка, В.Д.Бабкіна; упоряд. В.П.Горбатенко, А.Г.Саприкін. – К., 1997. – С.340.

[2] *Дингес М.* Историческая антропология и социальная история: через теорию «стиля жизни» к «культурной истории повседневности»// Одиссей. Человек в истории. 2000. История в сослагательном наклонении?. – М., 2000. – С.106-110.

[3] *Новик И.Б.* Системный стиль мышления (особенности познания и управления в сложных системах). – М., 1986. – С.4.

вишукана та виразна мова, яка застосовується адекватно до тих чи інших обставин[4].

Згодом споглядаємо диференціацію різних значень цього поняття. Термін „стиль" уживають для позначення складу мови, особливостей її використання в поезії та прозі, зображувальних мовних засобів, зокрема різноманітних тропів і фігур, типів та форм мови тощо[5]. Відбувається специфікація різноманітних смислів стилю на багатьох рівнях функціонування мови: персональному, груповому, жанровому, хронологічному, етнокультурному, соціальному, дисциплінарному тощо.

Пізніше викристалізовується розуміння художнього стилю як явища мистецтва та культури.

Втім, останнє вирізнялося мінливістю ознак, залежно від виду мистецтва або пам'яток культури, які породжували неабияке розмаїття інтерпретацій та оцінок.

Приміром, у мистецтвознавстві стиль розглядали як сукупність чинників й ознак, які об'єднували творчість низки митців, споріднену за тематикою та способом художнього відтворення світу.

У літературознавстві стиль, переважно пов'язували з самобутньою творчою особистістю – автором з неповторним письмом і світосприйняттям, оригінальним художнім та естетичним досвідом, які власне й утворюють стилетвірні чинники. Зазвичай саме така постать виступала як фундатор чи співзасновник літературно-стильового напряму чи течії.

Зрештою, в мистецтвознавстві та літературознавстві поступово трансформується тлумачення поняття „стиль": від трактування цієї дефініції як сукупності певних ознак у формі і змісті, технічних прийомах та засобах мистецького вираження, цілісності образної системи до його розуміння як певного типу художнього бачення і мислення, як спосіб осягнення світу та місця людини в ньому.

Наразі важливого значення набула організуюча функція стилю, яка вимагала розглядати фрагмент твору або уривок тексту з перспективи стильової цілісності. Відтак часто-густо окрема ознака асоціювалася з відповідним мистецьким явищем, тобто способом і формою художнього мислення – стилем.

---

[4] *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – К., 1979. – Т.1: Про риторичне мистецтво. Різні сентенції. – С.241.

[5] *Соколов А.Н.* Теория стиля. – М., 1968. – С.5.

Водночас склалося два основних тлумачення стилю: мовознавче, лінгвістичне та мистецько-художнє. Вони хоча й співвідносилися між собою, але мали відмінні площини циркуляції.

В історичній науці проблема стилю також посідала чільне місце, позаяк історіописання тривалий час розглядалося як різновид літературної творчості. Більше того, стильове вираження, стилізація творчості історика стала засадною основою романтичної історіографії. Адже за канонами романтизму мистецько-естетичне відтворення, оживлення минулого виступало власне як метод пізнання[6]. Відтак харківський учений Михайло Петров уважав, що романтизм ушляхетнив та опоетизував історичний виклад[7].

Невипадково дехто з істориків (приміром Георг Гервінус[8]), присвятив художньому трактуванню історії спеціальні студії. Зі становленням академічної історіографії проблеми стилю поступово відсуваються на другий план і трансформуються у питання форм викладу матеріалу.

Саме в такому сенсі вони розглядаються у класичній праці німецького історика Йоганна Дройзена[9]. Тож розробкою теорії стилів найбільше переймалися дослідники історії мистецтва та літератури.

Зрештою, літературна та мистецька минувшина стали висвітлюватися з перспективи чергування і змагання стилів, а за великим рахунком – способів художнього мислення та світосприйняття.

Показовою в зазначеному відношенні є думка відомого німецького історика та мистецтвознавця Генріха Вельфліна, який розглядав історію модерного мистецтва з перспективи внутрішнього розуміння природної зміни різних форм бачення. Водночас він уважав, що стиль є перш за все відображенням настроїв доби та народу, з одного боку, і виразом особистого темпераменту митця, з іншого[10].

Побутувало й чимало інших трактувань означеного поняття, зорієнтованих на відбиття особливостей художнього мислення та

---

[6] *Реизов Б.Г.* Французская романтическая историография (1815-1830)/ Отв. ред. А.Л.Дымшиц. – Л., 1956. – С.52.

[7] *Петров М.* Новейшая национальная историография в Германии, Англии и Франции: Сравнительный историко-библиографический обзор. – Харьков, 1861. – С.16.

[8] *Гервинус Г.Г.* Принципы историографии (Лейпциг, 1837)// Автобиография Гервинуса/ Пер. Э.Циммермана; изд. К.Г.Солдатенкова. – М., [1895]. – С.295-342.

[9] *Дройзен И.Г.* Энциклопедия и методология истории// *Дройзен И.Г.* Историка/ Пер. с нем. Г.И.Федоровой; под ред. Д.В.Скляднева. – СПб., 2004. – С.394-446.

[10] *Вельфлин Г.* Основные понятия истории искусств. Проблема эволюции стиля в новом искусстве: Пер. с нем. А.А.Франковского. – СПб., 1994. – С.16.

різноманітних умов і обставин його реалізації. Відтак, стиль стає важливим операційним терміном не тільки в літературознавстві та мистецтвознавстві, а й на теренах інших соціогуманітарних дисциплін.

Це тріумфальне поширення стильового підходу з перспективи часу досить влучно схарактеризував український філософ та літературознавець Дмитро Чижевський: „Історія мистецтва в значній мірі стає історією „стилів”, себто історією зміни певних для кожної доби характеристичних, рис мистецької творчості. Помалу ця тенденція дослідження переходить до історії інших сфер культури, зокрема, до історії інших мистецтв, не лише образотворчих – малярства, архітектури та скульптури. Зустрічаємо дослідження зміни стилів у музиці й літературі. Помалу ця тенденція охоплює й вищі сфери духовної творчості – зокрема, історію філософії, а поруч з цим і „нижчі” сфери культурної історії, що почасти тісно зв’язані з історією мистецтва, як, напр. історія „побуту” тощо. Не бракує вже і спроб подати хоч би характеристики окремих епох, якщо не всієї цілості історичного розвитку, за їх „стилем”[11].

Отже, до культурологічної мутації родового поняття „стиль” на зламі XIX – XX ст. залишався ще один, але вкрай важливий крок.

Теорії „стилів мислення” Карла Маннгейма та Людвіка Флека

Кардинальні зрушення в соціогуманітаристиці спричинив неокантіанський поворот. Він не тільки трансформував підставові уявлення в цій царині, яку відтепер ототожнювали з науками про культуру/дух та світом цінностей[12], а й впровадив інструментальне розуміння ролі і функцій понять та категорій.

Засадним положенням цієї версії трансцендентального ідеалізму була думка про внутрішній зв’язок між об’єктами чи предметами, який не залежить від емпіричного спостереження, а конструюється у свідомості через поняття, що власне формують зміст знання.

Вже на початку XX ст. стиль стає одним із головних понять тогочасної естетики та культурології, з якою пов’язується загальний образ („обличчя”) певної культурної/духовної доби.

---

[11] *Чижевський Д.* Культурно-історичні епохи // *Чижевський Д.* Філософські твори: У 4 т./ Під загальною ред. В.Лісового. – К., 2005. – Т.2: Між інтелектом і культурою: Дослідження з історії української філософії. – С.27.

[12] *Савельева И.М., Полетаев А.В.* Знание о прошлом: теория и история: В 2 т. – СПб., 2003. – Т .1: Конструирование прошлого. – С.129, 184.

В такому сенсі його вживає, наприклад, Освальд Шпенглер[13], який навіть використовує термін „стиль культури”[14]. Відтак родове поняття „стиль” та похідні дефініції дедалі ширше застосовуються для позначення соціокультурної єдності різноманітних форм, явищ та процесів з обсягу людського буття, врешті-решт для конструювання цілісного образу тієї чи тієї епохи.

Та найприкметнішою рисою тодішньої пізнавальної ситуації була переорієнтація вчених-гуманітаріїв на вивчення повсякденності соціального життя, його культурного тла та пов’язаних з ними колективних і індивідуальних свідомостей.

Саме на перехресті неокантіанської парадигми та соціоцентричної традиції пізнання у першій третині XX ст. відбулася формалізація похідного поняття „стиль мислення”.

Втім, питання щодо впровадження цієї дефініції потребує уточнення. Зазвичай її поширення пов’язують з теорією „стилів людського мислення” німецького соціолога та філософа угорського походження Карла Маннгейма.

Втім, майже одночасно з німецьким ученим цей термін використовував польський лікар та філософ єврейського походження Людвік Флек[15] і деякі інші науковці.

Нині цього вченого, до речі львів’янина за походженням (Флек народився і тривалий час мешкав і працював у Львові)[16] вважають попередником ідей постпозитивізму в філософії та соціології науки[17].

Зауважимо, що в радянському наукознавстві тривалий час заслугу введення до широкого обігу поняття „стиль мислення” приписували німецькому фізику Максу Борну. Зокрема, покликувалися на його відому працю „Стан ідей у фізиці” (1953)[18].

---

[13] *Шпенглер О.* Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории: В 2 т./ Вступ. ст., прим. и пер. с нем. К.А.Свасьяна. – М., 1993. – Т.1: Гештальт и действительность. – С.367-370.

[14] Там же. – С.373.

[15] *Флек Л.* Возникновение и развитие научного факта: Введение в теорию стиля мышления и мыслительного коллектива/ Сост. и предисл., пер. с англ., нем. и польск. яз., общая ред. В.Н.Поруса. – М., 1999. – 220 с.

[16] Див. докладніше: *Чорновіл І.* Я, Людвік Флек, жид, мікробіолог...?// http: //mynews-in.net/news/society/2006/07/13/1049168.html

[17] *Келле В.Ж.* Флек Людвик// Современная западная социология: Словарь. – М., 1990. – С.371.

[18] *Семакова З.М.* Современный стиль научного мышления и его роль в активизации исследовательской деятельности// Понятие деятельности в философской науке/ Ред. В.Н.Сагатовский. – Томск, 1978. – С.192; *Кравец А.С.* Стиль научного мышления как понятие и реальный научный феномен// Стиль мышления как выражение единства

Борн посилався на листування зі своїм колегою швейцарським фізиком-теоретиком Вольфгангом Паулі та застосовував цей термін для означення „загальних тенденцій думки, що повільно змінюються та створюють певні філософські періоди з характерними для них ідеями у всіх областях людської діяльності, в тому числі і в науці”[19]. Фактично для Борна стиль мислення – це філософське обличчя доби, яке визначає її культурні засади.

Слід наголосити, що і сам Паулі був ученим зі здатністю до широкої філософської рефлексії, який не цурався застосовувати здобутки соціогуманітаристики у студіях з історії фізики та природознавства. Приміром, він уживав термін „архетип” уведений до наукового обігу швейцарським психологом та філософом Карлом Густавом Юнгом у 1919 р.[20].

Отже, можемо припустити, що поява поняття „стиль мислення” була результатом колективної творчості на міждисциплінарному рівні.

Первісно, ця термінологічна новація, мабуть постала в контексті спроб К.Маннгейма виокремити групові стереотипи мислення, породжені відповідним соціальним середовищем. За великим рахунком йшлося про складне сполучення соціальних, культурних та психологічних чинників, які продукували сталі норми свідомості, що складали суб’єктивний образ – „консервативний стиль мислення”[21].

Маннгейм уважав, що соціальне буття – є складним історичним процесом, який у різні епохи породжує відмінні життєві домінанти, що можуть мати економічний, релігійний та інший характер. Вони і визначають стиль епохи. На його думку, в межах тієї чи іншої доби існують відмінні соціальні констеляції, які зумовлюють існування різних „стилів мислення” або „розумових позицій”.

Власне теорія німецького вченого, очевидно виникла на підставі аналізу перехресних контекстів стилю як естетичної та соціологічної

научного знания/ Научн. ред. А.С.Кравец, В.А.Сидоркин. – Воронеж, 1981. – С.5; *Новик И.Б.* Стиль мышления и прогресс научного познания// Философия, естествознание, социальное развитие/ Отв. ред. Ю.В.Сачков. – М., 1989. – С.187; та ін.

[19] *Борн М.* Состояние идей в физике// *Борн М.* Физика в жизни моего поколения: Пер. с нем. – М., 1963. – С.227-228.

[20] *Паули В.* Влияние архетипических представлений на формирование естественнонаучных теорий у Кеплера: Пер. с нем. Ю.А.Данилова// *Паули В.* Физические очерки/ Отв. ред. Я.А.Смородинский. – М., 1975. – С.138-139.

[21] *Фененко А.В.* Анализ консерватизма Карла Манхейма: кризис парадигмы?// Труды молодых ученых Воронежского государственного университета. – Воронеж, 2002. – Вып.2. – С.213-216.

дефініції[22]. Причому Маннгейм виходив з гносеологічних потреб, пов’язаних з поліпшенням дослідницького інструментарію для вивчення складних процесів та явищ на маргінесі політичного, соціального, культурного і духовного життя.

„Кожен, хто коли-небудь до кінця продумав яку-небудь теорію, аж до її зв’язків з живим життям, хто брав участь у соціальній боротьбі або хоча б у процесі суспільного життя зміг проникнути в різні соціальні прошарки, дійде висновку, що соціальна боротьба відображається також в етичних концепціях, образах думок і модах, які взаємозв’язані один з одним; що стиль життя і стиль мислення є передовими лініями боротьби, в ході якої здійснюються безпосередньо зримі конфлікти та тертя в економічній і політичній, орієнтованій на владні структури, сферах... Таким чином, якщо дослідник має намір зробити завданням соціології культури та дослідження ідеології не лише вивчення таких взаємозв’язків, де є безпосередня зацікавленість, але й ті області, де йдеться тільки про опосередковане ангажування соціальних прошарків, то йому необхідно неодмінно удосконалити методи дослідження”, – зазначає німецький соціолог[23].

Теорія стилів мислення та взагалі соціологія знання Карла Маннгейма здобули неабияку популярність у науковій і суспільно-політичній думці середини ХХ ст., хоча й оцінювалися вельми суперечливо, а деякими вченими вкрай негативно[24].

Та, попри розмаїття оцінок і тлумачень, зазначена термінологічна новація відображала тогочасні дослідницькі інтенції багатьох учених, котрі прагнули відтворити переломлення соціального контексту науки в когнітивних процесах, а також надати йому певного сенсу.

Схожими мотивами керувався й польський дослідник Л.Флек, який прагнув окреслити соціокультурний вимір наукової діяльності, зокрема в історії медицини. Для реконструкції складного механізму цієї взаємодії він упроваджував понятійну зв’язку „стиль мислення”/„розумовий колектив”, яка мала заповнити гносеологічні прогалини в студіях з історії науки.

---

[22] *Манхейм К.* О специфике культурно-социологического познания: Пер. с нем. А.В.Дранова// *Манхейм К.* Социология культуры: Избранное. – М.-СПб., 2000. – С.283-287.

[23] *Его же.* Социологический генезис социологии культуры// Там же. – С.468.

[24] Див., наприклад: *Поппер К.* Открытое общество и его враги: В 2 т.: Пер. с англ. под общей ред. В.Н.Садовского. – М., 1992. – Т.2: Время лжепророков: Гегель, Маркс и другие оракулы. – С.245-248; *Арон Р.* Лекции по философии истории// *Арон Р.* Избранное: Измерения исторического сознания/ Отв. ред. И.А.Гобозов. – М., 2004. – С.233-235.

„Якщо визначити 'розумовий колектив' як співтовариство людей, які взаємно обмінюються ідеями чи підтримують інтелектуальну взаємодію, то він стане в наших очах одиницею розвитку якої-небудь сфери мислення, певного рівня знання та культури. Це і є те, що ми називаємо стилем мислення", – відзначає Флек[25].

Зауважимо, що в іншому місці польський учений подає більш вузьке тлумачення „стилю мислення", зокрема характеризує його як „спрямоване спостереження разом з відповідною ментальною та предметною асиміляцією сприйнятого"[26].

Водночас „стиль мислення" виступає в його студії як своєрідна замкнута система, яка створює певну гармонію інтелектуальної взаємодії між суб'єктом, одержаним знанням та об'єктом пізнання.

Втім, стиль мислення забезпечує також гармонію ілюзій і упереджень, яких неможливо позбутися в межах цієї системи[27]. Відтак автор пропонує досить складну модель, що враховує різні інтерактивні чинники у формуванні наукового знання та характеризує його як результат колективного пізнавального процесу.

З означеної перспективи функціонування науки розглядається Флеком як історичний зв'язок, взаємодія різних стилів мислення. На його думку, саме сплетіння різних поворотів мислення, позаяк вони пов'язані з усім обсягом знань, які мають „розумові колективи", часто-густо призводить до виникнення сучасних наукових понять[28].

Таким чином, учений демонструє соціокультурні та інтелектуальні витоки походження наукових фактів.

На його думку, факт – це „результат певного стилю мислення"[29] або понятійна структура „яка відповідає стилю мислення, котру можна вивчити з історичної, індивідуально- та колективно-психологічної точок зору"[30].

Варто відзначити, що свої думки автор, лікар та мікробіолог з великим експериментальним досвідом, ілюструє численними і досить специфічними прикладами з історії дослідження сифілісу протягом кількох століть.

Зокрема, дослідник аналізує як виникло сучасне поняття „сифілісу". Адже сифіліс, як і інші хвороби, для Флека – це термін, символ-метафора, яку конструюють науковці у своїй свідомості, щоб

---

[25] *Флек Л.* Указ. соч. – С.64.
[26] Там же. – С.121.
[27] Там же. – С.63.
[28] Там же. – С.122.
[29] Там же. – С.117.
[30] Там же. – С.106.

задовольнити вимоги пізнавального процесу та потреби комунікації в академічному середовищі.

Взагалі термінологічна пара польського дослідника мала відобразити соціокультурний зміст когнітивної свідомості „розумового колективу”, як у діахронному, так і синхронному розрізі. Відтак пізнавальна діяльність розглядається Флеком як соціальний процес, який продукує вимоги до комунікації між окремими дослідниками, позаяк циркуляція знань, уявлень, стандартів і норм раціональності забезпечує існування „розумового колективу”.

Заразом вона певною мірою нагадує понятійну зв’язку „парадигма”/„наукова спільнота” американського історика науки Томаса Куна. Недаремно останній розглядав студію Флека як предтечу багатьох своїх ідей[31].

Зокрема, Кун навіть застосовує термінологічне сполучення „новий стиль дослідження” та „старий стиль дослідження” для позначення процесу трансформації в „нормальній науці”[32].

Подібну понятійну конструкцію („стиль мислення”/„соціальний прошарок”) використовував і К.Маннгейм. Щоправда німецький учений прагнув з’ясувати соціальні та культурні виміри консерватизму як ідеології та політичної доктрини, тобто керувався дещо відмінною дослідницькою мотивацією.

Зауважимо, що і Маннгейм, і Флек, передусім виходили з ідеї культурної або точніше соціокультурної своєрідності та гетерогенності тієї чи іншої історичної доби. Ця думка належить до засадних положень теорії „стилів мислення” у варіаціях обох учених.

Наприклад, Флек тримався гадки, що кожна „історична культурна доба” є соціальною структурою, що має свої домінуючі концепції, але водночас зберігає інтелектуальні залишки минулого та містить зародки майбуття[33].

Схожу тезу знаходимо і в студіях Маннгейма. Зокрема, останній уважав, що „соціальний прошарок не створює свій стиль мислення з нічого, що він вростає у вже існуючу картину світу і систему мислення, сприймаючи незвичайну для нього, до того часу, можливо ту, яка існувала лише в зародку тенденцію думки, підкоряючи її

---

[31] *Кун Т.* Предисловие// *Кун Т.* Структура научных революций: Пер с англ./ Сост. В.Ю.Кузнецов. – М., 2003. – С.15.

[32] Там же. – С.206.

[33] *Флек Л.* Указ. соч. – С.54.

задачам функцій, що змінилися, і тільки в такий спосіб згодом перетворюючи її в дійсно щось нове”[34].

У радянському інтелектуальному просторі

Вважається, що поява чи вірніше поступове перетікання терміна „стиль мислення” в радянський інтелектуальний простір відбулося в 60–70-х роках XX ст.[35]

Спершу він уживався, переважно в студіях з наукознавства, а також у працях, в яких порушувалися філософські проблеми історії науки. Щоправда ця термінологічна новація ширилася, здебільшого без зазначення джерела походження, а відтак у відриві від первісних теорій „стилів мислення” К.Маннгейма, Л.Флека та ін.

Такі передумови поширення поняття „стиль мислення” на теренах радянської науки спричинилися до досить специфічних спроб його тлумачення та інструментального використання.

Первісно цей термін розуміли досить вузько. Зокрема, вважали, що стиль мислення складається з певних правил, переважно не сформульованих, а уявних, які визначають алгоритм наукового дослідження[36].

Іноді стиль мислення розглядали як детермінанту стратегії наукового пошуку та дослідницької програми[37], як певний канон[38], як базові принципи логічної конструкції теорій[39], за якими будується світ науки в ту чи ту історичну добу тощо.

У ширшому сенсі зазначене поняття трактували як сукупність характерних норм мислення певного історичного періоду, загальновизнаних уявлень про ідеальне наукове знання та відповідних способах його одержання[40].

---

[34] *Манхейм К.* Социологическая теория культуры в ее познаваемости (Конъюнктивное и коммуникативное мышление): Пер. с нем. А.В.Дранова// *Манхейм К.* Социология культуры: Избранное. – С.372.

[35] *Іващенко В.* Стиль мислення// Історіографічний словник: Навчальний посібник для студентів історичних факультетів університетів/ За ред. С.І.Посохова. – Харків, 2004. – С.255-256.

[36] *Чудинов Э.М.* Теория познания и современная физика (Гносеологические принципы и физические теории). – М., 1974. – С.49.

[37] *Серебрякова Э.С.* Место стиля мышления в структуре научного знания// Стиль мышления как выражение единства научного знания. – Воронеж, 1981. – С.56.

[38] *Крымский С.Б.* О стиле мышления современного естествознания// Проблемы философии и методологии современного естествознания. – М., 1973. – С.306.

[39] *Веденов М.Ф., Сачков Ю.В.* Проблема стилей мышления в естествознании. – М., 1971. – С.5.

[40] *Кравец А.С.* Указ. соч. – С.16-17.

Дехто з дослідників характеризував стиль мислення як „логічну форму (структуру), яка визначається стандартними уявленнями (системою категорій, ідей, принципів) тієї теоретичної системи, яка відповідає історично конкретній формі витлумачення детермінації процесів і явищ дійсності та визначає як загальні, так і окремі способи розгляду об’єктів, тобто методологію та методику конкретних досліджень”[41].

За афористичним висловом одного з учасників тодішніх дискусій „стиль мислення – це те, що витає в науковій сфері, виражає „дух” наукового мислення свого часу”[42].

Щодо функцій цього терміна, то вважалося, що останній репрезентує функції інтеграції наукових знань та гносеологічного ідеалу[43].

Наразі обстоювалася думка про двоїсту природу стиля мислення: загальну (властиву певній історичній добі в цілому) та предметну або дисциплінарну (характерну для певної науки)[44].

Водночас стилю мислення відводили й організаційно-структурну функцію, зокрема наголошували, що він „організовує процес наукового пізнання відповідно з певним зразком, еталоном наукової теорії”[45]. Зокрема, низка науковців послуговувалася цим поняттям для позначення сукупності способів і методів організації знань у цілісні системи[46].

Взагалі стиль мислення розглядався як операційний термін для характеристики загальної картини світу науки певної доби[47].

Зрештою, в більш чи менш відрефлектованому вигляді ця дефініція вживалася в парній термінологічній конструкції „стиль мислення”/„ідеал науковості”.

Така специфіка застосування зумовлювала домінування нормативної функції цього поняття. Відтак змістове наповнення стилю мислення коливалося, зазвичай у межах тлумачення зазначеної нормативності, яка набувала то універсальних рис ідеальності, то

---

[41] *Семакова З.М.* Указ. соч. – С.210.
[42] *Кравец А.С.* Указ. соч. – С.22.
[43] *Уваров А.И.* К вопросу о стиле мышления в исторической науке// Вопросы методологии общественных и гуманитарных наук. – Калинин, 1972. – С.54.
[44] Там же. – С.53.
[45] *Чудинов Э.М.* Теория относительности и философия. – М., 1974. – С.254.
[46] *Сачков Ю.* Проблема стиля мышления в естествознании// Философия и естествознание. – М., 1974. – С.75.
[47] *Устюгова Е.Н.* Проблема стиля в контексте теории деятельности// Понятие деятельности в философской науке. – С.179.

приземлених ознак стереотипу, алгоритму, канону, традиції, логічної структури, пріоритетів, принципів у дослідницькій стратегії чи програмі тощо.

Втім, на зламі 1970–1980-х років відбувається перегляд у тлумаченнях сенсу вказаного терміна та його функціонального призначення.

Останній пов'язаний зі спробами розглянути стиль мислення з перспективи ціннісних, а згодом соціокультурних характеристик. Відтак домінація гносеологічного розуміння цього поняття, зокрема його нормативної й організаційно-структурної функцій, поступається трактуванню стилю мислення як знаку, носію соціокультурного, ціннісного змісту наукового знання[48].

Зокрема, наприкінці 1970-х років один з учасників тогочасних дискусій тримався думки, що „стиль наукового мислення, з одного боку фіксує у формі картини світу досягнення, нормативи, які виробляються у процесі самої науково-пізнавальної діяльності, а з іншого боку, з'єднує наукове пізнання з позанауковими формами пізнання, переломлюючи здобутки інших наук, соціально-культурного контексту через картину світу певної науки"[49].

Однак, означені зрушення спостерігаємо не тільки у філософській та наукознавчій літературі, а і в деяких історичних працях. Приміром, 1978 р. видається монографія російського історика-медієвіста Леоніда Баткіна „Итальянские гуманисты: стиль жизни и стиль мышления".

За старою радянською традицією автор звичайно уникав покликань стосовно походження поняття „стиль мислення", внесеного до назви його студії.

Достеменно невідомо, якими мотивами керувався вчений: обмеженим обсягом монографії, міркуваннями ідеологічної лояльності, а можливо вважав, що питання походження цього терміна є другорядним з перспективи провідних дослідницьких завдань.

Однак, внутрішні рефлексії автора стосовно предметної області цієї праці виразно демонструють самобутнє розуміння стилю мислення, яке істотно відрізняється від більшості тлумачень радянських філософів та істориків науки. Зокрема, Л.Баткін визначає предметне поле свого дослідження як „історію культурної свідомості в самому широкому сенсі", „стиль гуманістичного філософування: не

---

[48] *Ее же.* Стиль научного мышления как культурологическая проблема// Наука и культура/ Отв. ред. В.Ж.Келле. – М., 1984. – С.126-127.

[49] *Андрюхина Л.М.* Стиль мышления и его формы в научном познании// Диалектика, логика и методология науки/ Отв. ред. П.П.Чупин. – Свердловск, 1978. – С.67.

стільки, *що* мислили [гуманісти. – *О.Я.*], скільки *як* [курсив Л.Баткіна. – *О.Я.*] вони це робили”[50].

Причому головна мета монографії, сформульована істориком, полягає в тому, щоб „з’ясувати *культурний* [курсив Л.Баткіна. – *О.Я.*] сенс групової спільноти гуманістів”[51].

Таке розуміння стилю мислення, не тільки виказує дослідницькі устремління автора на відтворення соціокультурного контексту групової свідомості, а й продукує певні паралелі з вищезгаданими теоріями К.Маннгейма та Л.Флека.

Можливо це трактування було запозичене з західної наукової літератури, можливо постало під впливом спілкування з філософом Володимиром Біблером, автором відомої монографії „Мышление как творчество” (М., 1975), який репрезентував інтелектуальну традицію, започатковану російським мислителем Михайлом Бахтіним.

Про ці творчі контакти свідчить і сам Л.Баткін[52], і відомий історик-медієвіст Арон Гуревич[53].

Зрештою, стиль мислення в інструментарії Баткіна слугує досліднику засобом для виявлення специфічних рис свідомості італійських гуманістів як особливої групової спільноти[54].

Приклад, Баткіна наслідував і український дослідник Іван Іваньо, який використовував термін „стиль мислення” для дослідження творчої спадщини Григорія Сковороди[55].

На його думку, ця дефініція дозволяє точніше відобразити контекстно-ситуаційні аспекти, пов’язані з жанрово-стилістичною специфікою творчості Сковороди, зокрема з витлумаченням його текстів[56].

Автор уважав, що „з одного боку, стиль визначається епохою, тобто сукупністю всіх умов виховання, традиції, розвитку письменства, в межах якого поступово відокремлюється в самостійну галузь філософія. З другого боку, це явище пов’язане з пошуками і

---

[50] *Баткин Л.М.* Итальянские гуманисты: стиль жизни и стиль мышления/ Отв. ред. М.В.Алпатов. – М., 1978. – С.8.
[51] Там же. – С.9
[52] Там же. – С.193 (прим.37).
[53] *Гуревич А.* История историка. – М., 2004. – С.217. Див. про В.С.Біблера: Философы России XIX-XX столетий: Биографии, идеи, труды/ Гл. ред. П.В.Алексеев. – М., 1993. – С.25.
[54] *Баткин Л.М.* Указ. соч. – С.170-174.
[55] *Іваньо І.В.* Філософія і стиль мислення Г.Сковороди/ Відп. ред. В.М.Нічик. – К., 1983. – С.229.
[56] Там само. – С.16.

здобутками самого мислителя, його власними поглядами та принципами”[57].

Втім, Іваньо акцентував увагу на літературних особливостях стилю Г.Сковороди, які дозволяли відтворити світосприйняття цього мислителя та ідентифікувати його в соціокультурній системі координат. Відтак, автор обстоює думку про барокові риси творчості українського мандрівного філософа[58], які все ж таки тлумачить як „стиль людини перехідної епохи”[59].

Упродовж 1980-х років поняття „стиль мислення” дедалі більше пов’язують з культурним тлом певної епохи, зокрема з її аксіологічними вимірами. Відтак стиль мислення розглядають як особливий феномен культури, що відіграє неабияку евристичну роль у наукознавстві[60], а також ототожнюють його з консервативною складовою в пізнавальному процесі[61].

Приміром, російський філософ Олександр Кравець уважав, що „стиль мислення характеризує образ думок, який відповідає історичній добі, загальноприйнятим стереотипам інтелектуальної діяльності. Він виявляється, передусім у формах мислення, які для певного історичного етапу розглядаються як загальновизнані, як такі, що відповідають духу епохи, ідеалу науковості. На відміну від наукових методів і теорій, котрі неприховано (експліцитно) сформульовані та обґрунтовані, стиль мислення носить характер неочевидного ціннісного знання про правильні канони пізнання, якими керується наукова спільнота”[62].

Більше того, вчений навіть обстоює думку, що певна інтелектуальна традиція спирається на відповідний стиль мислення[63].

Проте, мабуть найяскравіше про суттєві зрушення у тлумаченні стилю мислення, свідчать його метафоричні визначення як своєрідного інтерфейсу між культурою та природознавством, як посередньої ланки між наукою і соціумом[64].

[57] Там само. – С.247.
[58] Там само. – С.245.
[59] Там само. – С.248.
[60] *Устюгова Е.Н.* Стиль научного мышления… – С.128.
[61] Там же. – С.134.
[62] *Кравец А.С.* Традиции и инновации в становлении научного стиля мышления// Философия, естествознание, социальное развитие. – С.169.
[63] Там же. – С.171.
[64] *Новик И.Б.* Стиль мышления… – С.199.

Відзначимо, що такі тлумачення впритул підводили до думки про механізми ціннісного відбору і трансляції норм раціональності, які відповідають даному типу культури.

Варто також відмітити спроби використати це поняття і в дидактичних цілях, зокрема на теренах педагогіки та психології. Причому в даному контексті стиль мислення розглядався як елемент соціального досвіду. Однак, його змістове наповнення пов'язувалося з нормативними приписами в певній сфері людської діяльності[65].

Отже, стиль мислення на протязі 1980-х років тлумачиться в широкому, соціокультурному сенсі, поза межами змісту власне предметного знання. Фактично цей термін застосовується для позначення уявлень, образів, моделей, норм і зразків, які побутують у глибинних шарах свідомості та створюють первинні схеми пізнавальної діяльності певної доби.

Та найважливішою видається трансформація ідеї тотальних, монолітних стилів наукового мислення (класичного, некласичного, постнекласичного і т.п.), яка до того часу домінувала в філософських працях та студіях з наукознавства.

Натомість постають думки про диференціацію стильових утворень, визнання їхнього видового розмаїття та нерівномірності поширення в різних сферах соціокультурного буття.

Зауважимо, що така констатація була надзвичайно важливою для інструментального застосування цього поняття, оскільки дозволяла гнучко змінювати рівень загальності, а відтак і ракурс висвітлення. Адже стиль мислення відтепер уживається як термін з багатьма динамічними смислами.

Водночас стиль мислення вже не сприймається виключно як інструмент генералізації певних уявлень високого рівня загальності. Натомість він дедалі більше застосовується як індивідуалізуючий маркер щодо певної спільноти чи особи, зокрема щодо визначення характеристик групової та персональної свідомості (наприклад: стиль мислення історичної доби, стиль мислення італійських гуманістів, стиль мислення Г.Сковороди та ін.).

Істотно розширився й функціональний діапазон зазначеної дефініції. Якщо раніше стилю мислення відводили, здебільшого нормативну, синтезуючу та організаційно-структурну функцію[66], то протягом 1980-х років до кола останніх включили: аксіологічну

---

[65] *Сенько Ю.В.* Формирование научного стиля мышления учащихся. – М., 1986. – С.9.

[66] *Андреев И.Д.* О стиле научного мышления // Философские науки. – 1982. – № 3. – С.47.

(ціннісної орієнтації), комунікативну, регулятивну та соціалізуючу функції[67].

Таким чином, наприкінці радянської доби стиль мислення сприймався як термін поліфункціонального призначення з рухливою варіативністю сенсів та великим інструментальним потенціалом на інтердисциплінарному рівні. Взагалі щодо трактування і застосування цього поняття встановилася певна конвенціональність, яка відображала динамічну рівновагу між наукознавчими та культурологічними підходами.

На пострадянських теренах

Протягом 1990-2000-х років поняття „стиль мислення" набуває значної популярності і широко застосовується в багатьох соціогуманітарних дисциплінах, зокрема в історіографії.

Стиль мислення фіксується і в термінологічному апараті історичної науки та соціогуманітаристики, зокрема в дидактичних посібниках[68] і словниках[69].

Зауважимо, що і в сучасну добу це поняття трактується по-різному, але, переважно у межах вищезгаданої конвенціональності.

Приміром, філософи розглядають стиль наукового мислення як засіб метатеоретичного дослідження структури та динаміки науки, зокрема визначають його як „сукупність методологічних регулятивів, ідеалів та норм"[70]. Водночас вони визнають і важливу роль стилю мислення як своєрідного транслятора ціннісних пріоритетів та світоглядних орієнтацій певного історичного часу, тобто культурних складових свідомості.

Історики акцентують увагу на соціокультурному контексті застосування цього поняття, що дозволяє прослідкувати зв'язок науково-пізнавальної діяльності з етно- та соціокультурним середовищем конкретної історичної доби, тобто виявити індивідуальні риси творчості вченого або специфічні стильові характеристики певної академічної спільноти.

---

[67] *Устюгова Е.Н.* Стиль научного мышления… – С.136-137.

[68] *Колесник І.І.* Українська історіографія XVIII – початок XX ст.: (Навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів)/ Ред. І.Гирич. – К., 2000. – С.42.

[69] *Медведева И.А.* Стиль научного мышления// Новейший философский словарь/ 3-е изд., испр.; сост. и гл. ред. А.А.Грицанов. – Минск, 2003. – С.992-993; *Іващенко В.* Вказ. праця. – С.255-257.

[70] *Медведева И.А.* Указ. соч. – С.992.

Втім, указаний термін пропонують використовувати і для генералізації наших уявлень про науково-історичний процес, який розглядають з перспективи зміни й конкуренції стилів мислення[71].

Іноді стиль мислення пов’язують з побутуванням наукових теорій[72].

Вказане поняття використовують і для ідентифікації поглядів і світогляду відомих науковців, зокрема щодо їхньої належності до певної групової спільноти тощо[73].

Мають місце і спроби опрацювання творчої спадщини визначних українських учених, зокрема В.Липинського, із залученням класичної теорії стилів людського мислення К.Маннгейма[74].

Щоправда і досі залишаються нерозробленими питання про інтелектуальний вибір у межах певного стилю мислення та механізми (способи) його реалізації, про взаємодію стилетвірних чинників і особистих мотивацій ученого/мислителя тощо. Зокрема, досить актуальною є проблема відрефлектованості персонального вибору з огляду на соціокультурні реалії, інтелектуальні домінації певної доби та колізії творчої біографії тощо.

Отже, у застосуванні цього поняття спостерігаємо певні тенденції наступності, зокрема своєрідну рівновагу між культурознавчим та метатеоретичним сенсами. Цей динамічний баланс свідчить, що стиль мислення як операційний термін дозволяє не тільки фіксувати пізнавальний ідеал чи гносеологічну домінанту певної наукової спільноти, а й розглядати аксеологічні виміри та онтологічні характеристики її побутування.

Однак, в царині української та всієї пострадянської гуманітаристики нині побутують й інші чинники, які продукують кардинальні термінологічні мутації.

Насамперед, варто вказати на інтелектуальну хвилю лінгвістичного повороту, яка повною мірою докотилася до

---

[71] *Колесник І.* Методологія історії чи історія методології: метафори історичного дискурсу. Рец. на кн.: *Зашкільняк Л.О.* Вступ до методології історії. – Львів, 1996. – 96 с; *Зашкільняк Л.О.* Методологія історії: від давнини до сучасності. – Львів, 1999. – 227 с.// Український гуманітарний огляд. – К., 2001. – Вип.5. – С.83.

[72] *Ионов И.Н.* Судьба генерализирующего похода в эпоху постструктурализма (попытка осмысления опыта Мишеля Фуко)// Одиссей. Человек в истории. 1996. Ремесло историка на исходе XX века. – М., 1996. – С.68.

[73] *Парамонова М.Ю.* История в сослагательном наклонении: повод для беседы или научная проблема? Опыт современной германской историографии// Одиссей. Человек в истории. 2000. История в сослагательном наклонении?. – М., 2000. – С.48.

[74] *Галушко К.* Консерватор на тлі доби: В’ячеслав Липинський і суспільна думка європейських „правих”. – К., 2002. – С.23.

пострадянського інтелектуального простору лише в 1990–2000-х роках. Вона спричинилася до перегляду самого родового терміна „стиль”, позаяк за висловом голландського вченого Франкліна Анкерсміта постало питання про перенесення цього поняття з історії мистецтва на загальну історію людства[75].

Перегляд традиційного тлумачення стилю споглядаємо ще в славнозвісній студії французького філософа Мішеля Фуко, зокрема в його характеристиці історії ідей як певного стилю аналізу чи встановлення відповідної перспективи розгляду[76]. Таке розуміння стилю у певному сенсі наближає його до базової авторської дефініції – дискурсу.

Ще більший вплив на циркуляцію поняття „стиль” в соціогуманітаристиці, передусім в історичній науці, мала відома концепція „модусів історіографічного стилю” американського вченого Гайдена Вайта.

Останній тлумачить історичні праці в світлі певних комбінацій трьох дослідницьких стратегій (модусів): аргументації (формізм, органіцизм, механіцизм, контекстуалізм), ідеологічного підтексту (анархізм, консерватизм, радикалізм, лібералізм) та побудови сюжету (роман, комедія, трагедія, сатира)[77].

Взагалі зазначену концепцію розглядають як пошук відповідності між певним фрагментом минувшини та тією частини мови, яка найкраще її представляє[78]. Відтак навіть скептики нині тримаються думки про різні епістемологічні статуси тексту та можливий ступінь часткової автономії мови[79].

Наразі нині все більше і більше акцентується увага не стільки на художньо-мистецькому, наукознавчому чи культурологічному розумінні стилю, скільки на стилістиці самого дискурсу. Така „лінгвістична орієнтація” стає своєрідним евристичним лозунгом сучасної доби.

---

[75] *Анкерсмит Ф.* История и тропология: Взлет и падение метафоры: Пер. с англ. М.Кукарцева, Е.Коломоец, В.Катаева – М., 2003. – С.36-37.

[76] *Фуко М.* Археология знания: Пер. с фр. М.Б.Раковой, А.Ю.Серебрянниковой / Вступ. ст. А.С.Колесникова. – СПб., 2004. – С.256-257.

[77] *Уайт Х.* Метаистория. Историческое воображение в Европе XIX века: Пер. с англ. под ред. Е.Г.Трубиной и В.В.Харитонова. – Екатеринбург, 2002. – С.49-50.

[78] *Кукарцева М.А.* Лингвистический поворот в историописании: эволюция, сущность и основные причины// Вопр. философии. – 2006. – № 4. – С.50.

[79] *Гренье Ж.-И.* Размышления о «критическом повороте»// Одиссей. Человек в истории. 2005. – М., 2005. – С.147.

Ці впливи почасти спостерігаємо і в сучасному побутуванні похідної дефініції „стиль мислення”, зокрема в наукознавстві.

Приміром, дехто з учених уважає, що стиль наукового мислення „*інтегрує умови розуміння текстів* [курсив наш. – *О.Я.*] відповідно до їхнього соціокультурного контексту і когнітивного змісту, регулює виникнення та зміну смислів, тобто формує і поширює загальноприйнятий контекст наукового пізнання”[80].

Зазначений пасаж незаперечно виказує постмодерністські впливи, хоча і демонструє прагнення автора пов’язати їх з традиційним тлумаченням цього терміна.

Зрештою, нині відбувається змістовна трансформація як самого родового поняття „стиль”, так і похідної дефініції „стиль мислення”. Таке перетворення продукує нові смисли, а відтак і новітні інструментальні можливості, пов’язанні із використанням інтердисциплінарних дослідницьких практик.

Так чи інакше поняття „стиль мислення” на сьогодні має неабиякий інструментальний потенціал. Адже розмаїті модифікації плаваючих смислів цього терміна чудово відображають сам дух креативності, який шириться в соціогуманітаристиці взагалі та в історичній науці зокрема.

Насамкінець, слід звернути увагу й на термінологічні конструкції, в яких традиційно використовується вказане поняття: „стиль мислення”/„соціокультурна система”, „стиль мислення”/„ідеал науковості”, „стиль мислення”/„образ науки”, „стиль мислення”/ „дослідницька програма”/„картина світу” та ін.

Наведені понятійні сполучення не тільки демонструють багатство контекстів в інструментальному застосуванні стилю мислення, а фактично виявляють різні пласти когнітивної свідомості та їхні змістовні маркери. Адже в стильових рисах творчості (універсальних, загальнонаціональних, регіональних, жанрових, групових, персональних та ін.) відображено ставлення особистості (науковця, письменника, митця), наукового колективу чи спільноти до навколишнього світу, зокрема способи його усвідомлення та розуміння.

З означеної перспективи стиль мислення дозволяє розглядати різноманітні аспекти діяльності суб’єкта (вченого) у відмінних соціокультурних середовищах, зокрема характеризувати специфіку

---

[80] *Хаджаров М.Х.* Стиль научного мышления в биологическом познании// http: //www.portalus.ru/modules/philosophy/print.php?subaction=showfull&id=1108503792&archive=0211&start_from=&ucat=1&

його світосприйняття та наукових поглядів, творчі мотивації, авто- і гетеростереотипи, дослідницькі пріоритети й ціннісні орієнтації, персональну позицію, місце у професійній спільноті та роль у неформальному творчому колективі (напрям, течія, школа, гурток, група) тощо.

Більше того, стиль мислення застосовують не тільки для відтворення того чи іншого соціокультурного контексту когнітивної свідомості, а й для структуризації загального образу світу науки.

Ейдос.
2'2006.

Ірина Колесник
Київ

Стиль історіографічного мислення як когнітивна свідомість

> Только кажется, что это легко сформулировать, но сколько надо думать, чтобы суметь выразить это! Он (стиль) неуловим, что также заметно и вызывает постоянный интерес.
>
> Альфред Кребер. *Стиль и цивилизации*

Стиль: конструкт чи даність

Професійну ідентичність історика науки, історіографа, можна визначати через категорію «стиль історіографічного мислення». Що означає концепт «стиль»? У різноманітних культурно-інтелектуальних практиках, широко використовується поняття «стиль епохи», «стиль культури», «стиль життя», «стиль поведінки», «стиль мислення», «художній стиль», «індивідуальний стиль», стиль у моді, дизайні, харчуванні тощо. Визначення цих понять – складна справа. Щодо «художнього стилю», то, на думку О.Лосєва, це не під силу жодному дослідникові. Проаналізувавши силу-силенну новітніх теорій стилю західних та вітчизняних авторів (А.Шопенгауер, І.Фолькельт, У.Пейтер, Р.де Гурмон, О.Вальцель, Вяч.Іванов, К.Фосслер, П.Гіро, І.Ричардс, Дж.Девото, Ж.Мунен, Х.Маркевич), Лосєв скептично ставився до перспективи вивести єдину формулу стилю. Щоправда, існуючі в європейській традиції різні погляди на природу художнього стилю він класифікував наступним чином: 1) стиль як зразок; 2) стиль

як відхилення від норми, зразка, етикету; 3) стиль як вияв творчої волі, неповторної індивідуальності митця[1].

Концепт «стиль епохи» також має свій асоціативний ряд: «стиль культури», «стиль цивілізації», «суперстиль», «стиль стилів». Категоріями «стиль культури», «стиль цивілізації», як відомо, оперував О.Шпенглер, який ідентифікував 8 монадних культур в історії людства, що створили свій унікальний стиль. У Шпенглера культура – це «суцільність художнього стилю у всіх життєвих проявах». А.Кребер також вважає стиль «ниттю культури або цивілізації» і вбачає у стилі «послідовний, самосуголосний спосіб виявлення певної поведінки або видів діяльності[2]. Кребер, подібно Шпенглеру, прагне онтологізувати стиль, стверджуючи, що культура – це стиль, а «кожний стиль складається з результатів діяльності людей, пов'язаних з цим стилем». Про спроби американського культуролога онтологізувати стиль свідчить наведений ним альтернативний варіант визначення стилю, як «події історичного масштабу, що триває в часі, на тлі якої великі люди виступають «ланкою у ланцюзі стилю»[3].

Мотиви онтологізації стилю властиві й російській культурологічній традиції. Зокрема Є.Устюгова визначає «стиль культури» як певну просторово-часову даність: «Стиль культури є дійсним і реальним настільки, наскільки дійсна і реальна структурна цілісність культури, яка виступає в стилі як реальність другого порядку». В інтерпретаціях російського автора «стиль культури» постає у різних іпостасях: як «образ культурної цілісності», «принцип організації», «принцип взаємозв'язку» соціальних і культурних цінностей, «форма буття продуктів діяльності (художніх творів, вчинків), їх власно змістовна форма»[4].

«Індивідуальний стиль», на відміну від «стилю культури», вважає А.Кребер, був усвідомлений набагато раніше. Під «індивідуальним стилем» або «творчим стилем» найчастіше розуміють «художню манеру» творця, «самобутнє світосприйняття», «виявлення неповторної індивідуальності», «власну творчу позицію» (Є.Устюгова), «акт ствердження суб'єктивності, що протистоїть культурній нормі» (В.Суханцева). Інколи творчий стиль перевершує

[1] *Лосев А.Ф.* Из книги «Теории стиля». Модернизм и современные ему течения// Контекст-90. – М., 1990. – С.52.

[2] *Кребер А.Л.* Стиль и цивилизации// Антология исследований культури Т.1. Интерпретации культуры. – СПб., 1995. – С.263, 249.

[3] Там само. – С.225, 226.

[4] *Устюгова Е.Н.* Стиль научного мышления как культурологическая проблема// Наука и культура. – М., 1984. – С.130, 133, 136.

стиль епохи, замішує культурно-історичну норму, внаслідок чого бароко стає стилем Баха, класицизм – стилем Моцарта, романтизм уособлюють Байрон, Шопен.

Ясна річ, стиль – загадковий, рухливий, багатоликий, невловимий, така собі гра на межі інтелекту та уяви. Він не вміщується у жодні логічні формули або жорсткі наукові дефініції. Яка природа стилю: це витвір художньої уяви, наукової свідомості чи історико-культурна реальність? Пошуки «метафізичної сутності» стилю, прагнення онтологізувати стиль означають розуміння стилю як «феномену культури», «системного утворення», «закону організації», або «інформаційної структури», що виконує «соціалізуючу, комунікативну і регулятивну функції»[5].

На наш погляд, стиль – продукт уяви, розумовий конструкт, до якого варто ставитися уважно й надто обережно через його численні смисли й різноманітні конотації. При визначенні стилю будемо керуватися тезою М.Бахтіна: скільки контекстів, стільки смислів має слово. Стиль – категорія наддисциплінарного походження, тому не має власного предмету, й знаходиться на перетині епістемології, методології, філософії науки та наративної психології.

Стиль, як інтелектуальний артефакт, має свою генеалогію. Виникає в античній риториці, в XVI-XVII ст. використовується у різних сферах мистецтва – поезії, музиці, живописі й символізує художню манеру, специфічний жанр, національні школи (наприклад, в музичній культурі), з XVIII ст. набуває універсальності, раціонально-абстрактної генералізації й слугує для означення культурно-історичної епохи. XIX століття народжує й стверджує поняття індивідуального, творчого стилю. У XX ст. «стиль» з мистецтвознавства та філології переходить до наукового апарату культурології, наукознавства, психології, а також до царини моди, дизайну, способу життя тощо.

«Стиль» – методологічна категорія, наповнення якої смислами цілком залежить від контекстної ситуації. Природа стилю гнучка, дискретна, плинна. Стиль водночас виступає і як норма (зразок, паттерн, парадигма); і як відхилення від норми, шаблону, стандарту; і як вияв творчої суб'єктивності (у формах наслідування чи відхилення, або свідомого ігнорування зразка, норми).

Поняття стилю має різні масштаби: стиль культури, груповий стиль, індивідуальний стиль. Словом, відповідно до рівня генералізації формула стилю містить загальне – особливе – унікальне. Для механізму стилеутворюючих процедур характерна взаємодія між

---

[5] Там само. – С.129, 137, 128.

культурно-історичною нормою та законами суб'єктивності. Механізм такої взаємодії передбачає різну темпоральність. Загальнокультурний чи індивідуальний стилі зберігають елементи різних стилів та норм.

Будь-яка культурна епоха містить елементи попереднього та майбутніх стилів. Так, романтизм не виключав існування рис класицизму в музиці, живописі, літературі та знаків реалізму, який тільки витворювався як стиль. Останній з великих стилів – Модерн являв дивовижне поєднання традицій Готики, Ренесансу, Романтизму та новітніх течій, як-от конструктивізм, авангард, соцреалізм, що кристалізувалися на тлі та з урахуванням національних традицій та природно-екзистенційних мотивів.

Доба Постмодерну свідомо відмовляється від диктату норм, етикету, творчих авторитетів, домінування конкретного, престижного стилю, натомість створює простір для польоту фантазії, уяви, свободи вибору та творчості в найрізноманітніших сферах від мистецтва й науки до дизайну, політики та менеджменту. У просторі Постмодерну фіксуються архаїчні й найновіші стилі, усі мають рівні права на існування та визнання – від «нового середньовіччя», ренесансних рис, неоромантизму до мінімалізму, ар-деко, hi-tech, навіть такої наднаціональної субкультури як «культура Давосу». Разом з тим культурна ситуація Постмодерну означає не хаос, а діалог, інтерактивність різноманітних стилів під гаслами тотального міксування та глобалізації. Саме продукування або пізнання нового є запорукою утворення нового стилю.

Ясна річ, природа стилю рефлексивна. Стиль у своїх фундаментальних характеристиках виступає як рефлексія культури, науки та індивідуальної екзистенції. З нашої точки зору для істориків релевантними залишаються такі модифікації стилю, як «стиль наукового мислення», «стиль історичного мислення», «стиль історіографічного мислення».

Стиль наукового мислення

З історії концепту «стиль» відомо, що у 1960–1970-х рр. у сфері наукознавства та філософії науки затверджується поняття «стиль наукового мислення». Цей термін й дотепер залишається актуальним й широко уживаним у різноманітних дисциплінарних практиках. Однак, до експлікації цього поняття сучасні дослідники звертаються рідко і неохоче.

Культурологи, зрозуміло, прагнуть визначити стиль через поняття культури, як форму й спосіб взаємодії культури та наукового пізнання. При тому існує потужна інтенція онтологізувати «стиль

наукового мислення» подібно до самого «стилю культури»: «Зв'язок стилю наукового мислення з культурою у цілому та її різними сферами завжди конкретно визначений історично й організаційно стилем культури»[6].

У наукознавстві також витворюється свій стандарт розуміння стилю наукового мислення як «динамічної системи методологічних принципів і нормативів, що детермінують структуру наукового знання, його конкретно-історичну форму»[7].

В умовах «лінгвістичного повороту», зокрема в західній літературі, з'являються нові акценти в інтерпретаціях стилю мислення. Наприклад, стиль мислення сприймається як міждисциплінарний феномен, що ілюструє стаття Інеке Боктінг (Ineke Bockting) з промовистою назвою «Стиль мислення як інтердисциплінарний підхід зображення у Фолкнера»[8]. Більш того, стилю мислення надається саме лінгвістичний характер. Так, Джин Боас-Бейєр (Jean Boas-Beier) ідентифікує стиль мислення як «лінгвістичний стиль, що відображає когнітивний стан» (cognitive state)[9]. Продуктивною є думка таких авторів, як Р.Фаулер (Roger Fowler) та Д.Боас-Бейєр щодо наявності в стилі мислення свідомих і несвідомих аспектів, таких як «психічна самість» (mental self), або «когнітивний стан» (cognitive state)[10].

Дійсно стиль мислення містить раціональне й ірраціональне, свідоме – не/підсвідоме, логічне і чуттєве. Стиль мислення, у широкому розумінні, виступає як зразок пізнавальної діяльності, алгоритм думання. У такому контексті стиль мислення сприймається як парадигма, паттерн, канон наукової праці. Стрижнем парадигмальних механізмів постає норма, етикет діяльності, стандарти інтелектуальної поведінки.

Стиль мислення, як парадигма, є безпредметним і неперсоніфікованим. Світоглядно-ідеологічним підґрунтям стилю/ парадигми виступає картина світу. Взаємодія стилю мислення та

---

[6] Див.: *Устюгова Е.Н.* Вказ. праця. – С.137.

[7] *Микешина Л.А.* Детерминация естественнонаучного знания. Л., 1977. – С.96. Див. також: *Микешина Л.А.* Философия науки: Современная эпистемология. Научное знание в динамике культури. Методология научного исследования. Учеб. пособие. – М., 2005.

[8] *Bockting I.* Mind Style as an Interdisciplinary Approach to Characterisation in Faulkner// Language and Literature 3 (1994). – P.157-174.

[9] *Boase-Beier J.* Mind style translated. Style. Fall, 2003/ http://www.findarticles.com/p/articles

[10] *Fowler R.* Lingustics and the Novel. – London: Methuen, 1977; *Boase-Beier J.* Ibid.

наукової картини світу опосередкована фундаментальними теоріями та системою духовно-інтелектуальних цінностей конкретної епохи. Разом з тим, стиль мислення має певні просторово-часові характеристики та предметно-дисциплінарний формат: математичний, філософський, історичний стиль мислення.

Стиль мислення – це інваріант інтелектуальної поведінки, його не варто ототожнювати з жодною фундаментальною теорією, ані універсальним методом. Наприклад, на полі історичного знання стиль мислення ідентифікується як зразок, канон історіописання. Зміна стилів історичного мислення зумовлює перебіг, структуру історичного знання, статус науки історії. Історія історичної науки постає як послідовність таких неперсоніфікованих, безпредметних, із різною темпоральністю, стилів мислення (парадигм, канонів), як міфологічний, провіденціалістський, універсально-раціоналістичний, романтичний, позитивістський, сцієнтистський (раціонально-аналізуючий), наративістичний (раціонально-розуміючий).

Механізм зміни стилів пояснюється гносеологічною незадоволеністю, інструменталістською застарілістю парадигми, що панує, її неспроможністю пояснити нові дані, факти, які аж ніяк не вписуються у прийняті норми організації наукової діяльності. Минуле науки нині сприймається як ритмічне чергування різних моделей стану науки: мирного еволюційного розвитку та дискретного руху вперед, ривками (наукові революції, історіографічні перевороти, «лінгвістичні», «антропологічні», «культурологічні» повороти тощо). На різних етапах/станах науки можливе співіснування різних стилів, або їх фрагментів, що знаходить прояв в індивідуальному стилі мислення, творчій манері дослідника.

Проміжною формою між універсальним стилем (парадигмою) та стилем мислення конкретного вченого є корпоративно-груповий стиль мислення. Корпоративний або професійно-груповий стиль притаманний науковій школі, «незримому коледжу», напряму, або ширше – національному середовищу вчених. Аналогом може слугувати розмаїття групових стилів у мистецтві. Зокрема у межах останнього великого стилю – Модерну – існували такі стилі, як імпресіонізм, експресіонізм, футуризм, кубізм, супрематизм тощо. Корпоративно-груповий стиль, на відміну від парадигми, є персоніфікованим, із спеціально-предметним полем, коли йдеться про конкретні наукові школи. Механізм стилетворення передбачає звивистий, специфічний у кожному конкретному випадку, рух від парадигми до авторського стилю, власної творчої манери, почерку. Вплив парадигми на формування індивідуального стилю

актуалізується через такі символічні атрибути парадигми, як образ науки, ідеал науковості.

Індивідуальний стиль мислення інтерпретується як акт обирання, надання переваги, тобто як моральний та водночас естетичний імператив. Стиль наукового мислення – це сукупність теоретико-методологічних настанов та аксіологічних орієнтирів. Словом, індивідуальний стиль (дослідницька манера) означає творчу редукцію та адаптацію наукової парадигми, що домінує у науковому середовищі. Лише у надзвичайному випадку розширення творчого методу до методологічної свідомості означає формування стилю. Крайній випадок, це, коли теорія (метод) І.Ньютона або А.Ейнштейна перетворюється на наукову парадигму.

Словом, індивідуальний стиль мислення має амбівалентну природу, соціокультурну та наукову. Наукова складова стилю містить: картину світу, наукову парадигму конкретної доби, предметно-дисциплінарний інструментарій (понятійний апарат, провідні ідеї, техніки, методики дослідження). Соціокультурна (аксіологічна) складова стилю наукового мислення має свою ієрархію: загальнокультурні цінності (соціальні, естетичні, моральні, ідеологічні, художні, економічні); особистісні цінності, як-от походження, характер, сім'я, оточення, освіта, смакова культура, мотивація професійного вибору (аналітичні здібності, нахил до теоретизування, рефлексії, концептуалізації) тощо.

Зрозуміло, індивідуальний стиль мислення не співпадає із парадигмою, хоча й корелюється з нею через особливості психіки, інтелекту, систему цінностей індивідуума. Окрім того, обов'язковою умовою формування стилю є відсутність примусу, свобода вибору, самопрезентації. Не випадково, через брак цих умов радянським українським історикам колеги з української діаспори закидали безстильність, сірість, невиразність, подібність текстів, засмічених ідеологічними штампами, фразеологічними кліше та евфемізмами[11].

Певна річ, з природи стилю наукового мислення (незалежно від формату та модифікацій) можна вивести і функції стилю:

1. *Когнітивна* означає, що стиль продукує нові смисли, позаджерельне знання.

2. *Комунікативна.* Стиль забезпечує канал комунікації, тобто сприйняття, обміну, та збереження інформації, знань, ідей в науковому

---

[11] *Крупницький Б.* Українська історична наука під Совєтами. – Мюнхен, 1957; *Оглоблин О.* Думки про сучасну українську совєтську історіографію. – Нью-Йорк, 1963.

співтоваристві, яке поділяє даний стиль мислення. Комунікація, спілкування у сфері науки не вичерпується лише збереженням, обміном інформацією, відбувається також процедура витвору нових смислів. Цей комунікаційний механізм вдало ілюструє метафора Бернарда Шоу, який говорив, якщо у двох людей є по яблуку і вони обміняються ними, то у кожного залишиться знов-таки по яблуку, а якщо у кожного буде по ідеї, і вони ними обміняються , то у кожного буде вже по дві ідеї.

3. *Соціальна функція*. Стиль мислення сприяє соціалізації дослідника, входженню його в простір культури, корпоративне середовище, визначенню його професійної статусності, власної наукової ніші.

Стиль наукового мислення, як і стиль культури, має різну темпоральність. У просторі сучасної науки відбуваються зміни/трансформації стилів мислення. Поряд з класичним існують некласичний, постнекласичний стилі мислення. Суттєва різниця між темпами і характером змін спостерігається у природничих та гуманітарних науках, окремих наукових школах, напрямах, творчих стилях як актах самопрезентації вчених. Парадигмальні зміни в соціогуманітарних науках означають, що на зміну аналізу приходить розуміння, метафізичні теорії поступаються аналізу текстів, а популярні міні-наративи, локальні наративи, не претендують на жодний з рівнів генералізації.

Індивідуальний стиль мислення у кожному конкретному випадку являє дивовижний симбіоз традицій та інновацій, поєднання різних типів раціональності, сплав логіки та уяви, сцієнтизму та міфу, раціонально-аналізуючого та раціонально-розуміючого компонентів.

У сучасному науковому просторі конкурують різні стилі мислення (парадигми). «Закритий» жорсткий стиль класичного типу протистоїть динамічному нелінійному стилю мислення[12]. Перший постулює універсальність законів, процесуальність, упорядкованість та послідовну ієрархічність, відчуження людини від природи, прихильність до суспільних законів. Другий означає нелінійність біологічних, фізичних, соціальних процесів, нелокальний характер дії, несталість, довільне (спонтанне) виникнення нових структур, свободу вибору і відповідальність вченого за свій вибір та дії. Нелінійне мислення ламає споконвічну опозицію природничих і гуманітарних наук, обертає природниче знання до людини, створюючи тим самим

[12] Див. наприклад: *Добронравова И.С.* Синергетика: становление нелинейного мышления. – К., 1990.

надійний фундамент усвідомлення єдності природи і людини, природи і суспільства. У цілому, класичний стиль мислення орієнтований на пізнання, некласичний – розуміння. Різновидом стилю наукового мислення є стиль історіографічного мислення.

Стиль історіографічного мислення. Експлікація та моделі

Мало хто з дослідників, цікавиться чи усвідомлює характер власного стилю мислення. Не є винятком представники «історичного цеху», рідко який історик рефлексує з приводу самоідентифікації або власного стилю мислення: хто я такий – збирач фактів, бібліограф, археограф, джерелознавець, теоретик, критик, систематик, генератор ідей чи «новий інтелектуал»?

Визначення професійної ідентичності означає з'ясовування власної інтелектуальної генеалогії, ролі вчителів, різноманітних наукових впливів, естетичних уподобань, моральних імперативів, характеру власної раціональності, психофізичних якостей, наукової позиції школи, з якою пов'язаний походженням або науковими інтересами та діяльністю. Професійна ідентичність – це рефлексія щодо власної інтелектуальної поведінки, набору розумових процедур, ідей, цілей пізнавальної діяльності. На наш погляд, усвідомити свою професійну ідентичність можливо за допомогою концепту «стиль історіографічного мислення». Стиль історіографічного мислення – це різновид когнітивної свідомості, тобто свідомості, спрямованої на процес пізнання. Когнітивна свідомість виступає домінантою професійної ідентичності історика і пов'язана з усвідомленням сутності та процедур історичного пізнання, способу мислення історика, природи власної діяльності.

Стиль історіографічного мислення, як когнітивна свідомість, має свої константні риси, що відрізняють його від художнього, математичного, філософського та інших стилів.

По-перше, *інтертекстуальність* стилю означає діалог між текстами автора та дослідником цих текстів, постійну взаємодію між текстами автора та його попередників і сучасників. Дійсно історико-наукове мислення стереоскопічно. Історику науки необхідна певна методологічна оптика мислення. Закон історіографічної оптики полягає в тому, що історію окремої науки не можливо вивчати виключно засобами тої ж самої науки. Необхідним є погляд на її рух з перспективи різних сфер знання, зокрема філософії, наукознавства, культурології, психології, лінгвістики, соціології, антропології, семіотики тощо. Так, дослідник історичної науки мусить вільно орієнтуватися у конкретних історичних сюжетах, генеалогії предмету,

культурному ландшафті епохи, що вивчається, біографіях істориків, змінах парадигм та процедурах історіописання.

По-друге, *міждисциплінарність* як інтенція історіографічної творчості. Передумовами слугують суттєві зсуви у науковій свідомості, процесах пізнання, що відбулися у другій половині XX ст. Йдеться про так званий «другий гуманізм», що руйнує кордони між природничим і соціогуманітарним знанням, внаслідок чого математика, статистика, комп'ютінг природно вписалися в парадигму гуманітарних наук. Поширення міждисциплінарних практик у наш час зумовлено зміною образів науки, коли на зміну традиційному дисциплінарному образу науки приходить новий – предметний, який легітимізує методи, засоби, ідеї, запозичені з будь-якої іншої галузі для розв'язання дослідницької проблеми, сформульованої вченим. До речі, ще В.Вернадський помітив: «Ми усі здебільшого спеціалізуємося не по науках, а за проблемами. Це дозволяє, з одного боку, надзвичайно заглиблюватися у явище, що досліджується, з іншого – збільшувати обсяг з усіх точок зору»[13].

На полі історії міждисциплінарність спровокована ситуацією антропоцентризму, маніфестами «нової історичної науки» з її ідеалами «тотальної історії», а також «лінгвістичним поворотом».

По-третє, *рефлексивність* як константна риса стилю історіографічного мислення. Він становить дворефлексивне ціле. Словом, стиль має подвійну рефлексію: зовнішню, орієнтовану на усвідомлення процесів/станів наукового пізнання, інтелектуальної діяльності у цілому, та внутрішню, обернену на себе самого як дослідника, спрямовану на усвідомлення власного стилю думання, організації наукової праці.

Певна сукупність стилевих характеристик дає шанс реконструювати культурну лабораторію історика науки. Стиль мислення історіографа передбачає такі процедури як контекстуалізація, тобто цілісність сприйняття предмету, погляд з перспективи духовно-інтелектуального клімату епохи, загального стану історичної науки, поточної історіографічної ситуації; знання генеалогії проблеми, що вивчається; а також попередньої та новітньої літературної традиції; свідомий інтерес до психології творчості, внутрішньої та зовнішньої мотивації й організації праці історика; розуміння теоретичних засад інтелектуальної діяльності історика, властивих йому засобів і форм концептуалізації; відчуття стилю автора, творчість якого досліджується; прийоми порівняння,

[13] *Вернадский В.И.* Размышления натуралиста. – М., 1977. – Кн.2. – С.54.

компаративістські техніки вивчення стану науки, напрямів, наукових шкіл, окремих проблем або доробку історика; врешті естетизація історіографічної творчості, що означає відчуття творчого неспокою, прагнення до організації цілого, внутрішню роздратованість через нестачу порядку, композиційну незавершеність, нестиковку частин, розпливчастість ідей.

Протягом XX ст. відбувалось формування й впровадження в історико-наукову свідомість та практику кількох моделей історіографічного стилю мислення.

1. *Інтерналістська модель* запропонована французьким істориком фізики О.Койре, у центрі уваги якої знаходився внутрішній розвиток наукових ідей, тяглість наукових методів, ідей, теорій в середині наукової школи. Перебіг науки Койре пояснював її внутрішніми властивостями, а не потребами техніки, промисловості або впливом соціальних детермінант і структур.

2. *Екстерналістська модель* вивчення історії науки була сформульована англійським фізиком Дж. Берналом і передбачала, що розвиток науки, процесу пізнання обумовлений впливами зовнішніх чинників, суспільно-політичними практиками, діяльністю виробничих сил суспільства, впливом техніки.

3**.** *Постмодерністська модель* виникла на ґрунті французької історико-наукової традиції. Відомий дослідник науки Жорж Кангілем уявляв історію науки як історію наукових понять. Він актуалізував також у сучасній історико-науковій свідомості принцип перервності, дисконтинуїтету[14]. М.Фуко у передмові до роботи Ж.Кангілема «Нормальне і патологічне» подає своє бачення історії науки як епістемологічної проблеми. Він свідомо відмовляється від сприйняття історії науки як «просто історії ідей та умов, при яких ці ідеї виникали, щоб знов таки зникнути». Історія науки, у М.Фуко, постає як історія «правдивих дискурсів», які «самі себе покращують, виправляють і самі здійснюють справжню роботу над собою», спрямовану та те, щоб «вимовляти істину». Словом, історія науки, за М.Фуко, – не шукання істини, а лише поглиблення змісту, збільшення смислів.

Постулатами історіографічної моделі М.Фуко є ідеї перервності та нормативності в існуванні знань, науки. Історичні зв’язки, що існують між окремими моментами в історії науки, «виступають здебільшого у формі перервності», тобто формі, яка констатує переробки, зміну масштабів, появу нових засад.

---

[14] *Canguillem G.* La formation du concept de réflexe aux XVIIe et XVIIIe siecle. – Paris, 1955.

Методом історії наук, як «історії правдивого дискурсу», є рекурентний метод. Сенс рекурентного методу, на думку Фуко полягає в тому, що «послідовні трансформації цього правдивого дискурсу постійно призводять до кардинальних перетворень в їх власній історії»: те, що вважалося в науці за глухий кут раптово стає «рятівним виходом», а будь-який периферійний, «факультативний досвід» водночас перетворюється на центральну проблему, навколо якої починає гуртуватися решта; або «несуттєве відхилення» перетворюється на «фундаментальний розрив». Наразі історія перервностей, розривів, твердить Фуко, сама стає дискретною, тобто «вона повинна постійно відновлювати себе ціною дедалі нових й нових зусиль».

Ідея перервності в історіографічній моделі Фуко доповнюється постулатом нормативності. Добір думок, теорій, об'єктів «відбувається щомить відповідно до певної норми», яку не можна ототожнювати із жодною теоретичною структурою чи будь-якою сучасною парадигмою, тому що те, що сьогодні вважається за істину, завтра буде лише окремим епізодом.

Цілком очевидно, постмодерністська історіографічна модель репрезентує історію науки, як рухому, дискретну й гнучку, окремі моменти та епізоди якої структуруються та артикулюються завдяки конкретним науковим поняттям. Рефлексії Фуко щодо ролі та місця понять в історії науки є повноцінною складовою постмодерністської моделі історико-наукового мислення. Поняття сприймаються ним як одна з «форм тієї ж самої інформації, котру кожний, хто живе, отримує зі свого середовища, й за допомогою котрої він це середовище структурує». Людина існує у середовищі, яке, за словами Фуко, «понятійне вибудовано». Це означає, що у людини вільні стосунки із своїм середовищем, у межах якого вона вимушена переміщуватися, збираючи інформацію і тим самим надавати рух речам відносно один одного, щоб зробити їх корисними.

Вибір понять – творчий акт, що означає «жити, а не вбивати життя», тобто жити «у відносній рухливості», виявляючи «своєрідний тип інформації – інформації про інновації», незалежно від того, чи будуть вважати таку інформацію ані нічого не вартою, ані важливою. У Кангілема історія наук про життя (медико-біологічний комплекс дисциплін), на думку Фуко, постає як історія одного поняття – «поняття похибки», що виступає маркером цінності та норми. Для

Фуко Кангілем – «філософ похибки», відштовхуючись саме від цього поняття, він ставить філософські проблеми істини та життя[15].

Усі ці моделі стилю історіографічного мислення базувалися на матеріалах історії фізико-математичних або природничих наук. Модель історіографічного мислення на ґрунті історії запропонував американський дослідник, ідеолог постмодернізму, Гайден Вайт.

Структурно-лінгвістична модель стилю історіографічного мислення Г.Вайта

У Г.Вайта є цікава фраза, що «провідні філософи історії були … по суті філософами мови». Перефразувавши її: «філософи мови є справді філософами історії», можна здобути ключ до розуміння творчого доробку самого автора цього твердження.

Філософія історії Г.Вайта має поетико-лінгвістичну природу, тобто історичну науку він сприймає як «ненаукову галузь», як «суміш науки і мистецтва». Саме художній, поетико-лінгвістичній складовій історіографії, на відміну від її «логіко-дедуктивного компоненту», зазначає Г.Вайт, дослідники приділяли занадто мало уваги.

У Г.Вайта, як у кожного самодостатнього дослідника, є власний мовний простір, усталена лексика. В його словнику «*історія*» фігурує як історична наука, «*історіографія*» – історія історичної науки. Він розрізнює поняття «подія» та «історичний факт»: «події відбуваються та – більш-менш адекватно – відображаються у документальних джерелах і пам'ятках»; факти ж – «конструюються в мислі та/або в уяві» та «існують лише в мислі, мові чи дискурсі»[16]. Відтак, подія – реальність, факт – конструкція, тим самим Г.Вайт цілком солідаризується з Р.Бартом, який наголошував на «виключно лінгвістичному існуванні факту».

«*Історична уява*», як розуміє Г.Вайт, – різновид мислення образами та асоціаціями, що «притаманні поетичній мові, літературному письму й, звісно, міфологічному мисленню». Уява, вимисел – гіпотетичний конструкт, тому що історичну реальність можна лише уявити, але не можна сприйняти.

---

[15] *Canguillem G.* Normal and Pathology. – New York, 1977; *Foucault M.* La vie l'experience et al science// Revue de métaphysique et de morale. – Janv.-Mars. 1985. – Paris. – P.3-15/ Пер. з фр. В.Табачниковой// Вопросы философии. – 1993. – №5. – С.43-53.

[16] *White H.* Metahistory. The Historical Imagination in the Nineteenth Century Europe. – Baltimore-London, 1973/ *Уайт Х.* Метаистория: Историческое воображение в Европе XIX века/ Пер. с анг. под ред.. Е.Г.Трубиной и В.В.Харитонова. – Екатеринбург, 2002. – С.19, 11.

«*Дискурс*» у лексиконі Г.Вайта, – це те, «що історик говорить і пише».

«*Історичні знання*» – знання другого рівня, тобто ті, що зіперті на гіпотетичні конструкції об'єктів дослідження, знання, що тлумачаться за допомогою уяви, через що історичні знання значно ближчі до літератури, ніж до науки.

«*Історичний твір*» – вербальна структура, в якій абсолютно порізному використовується «концептуальний апарат для пояснення тієї ж самої сукупності даних». Згідно з «теорією історичного твору» Г.Вайт навіть наводить «ідеально-типологічну структуру історичного твору», який містить: а) певний обсяг даних; б) теоретичні поняття; в) оповідну структуру у вигляді сукупності подій для пояснення цих даних; г) «глибинний структурний зміст», що має лінгвістичну природу й некритично сприймається як парадигма, «яка функціонує як 'метаісторичний' елемент у всіх історичних роботах».

Сутність філософії історії Г.Вайта полягає у сприйнятті історії не як науки, а радше лінгвістичної, мовно-поетичної діяльності. Історія – витвір літератури, результат белетризації факту і минулого. Ось чому процес пізнання сприймається як наративізація, белетризація реальності, саме розповідь «накладає» на реальність форму і зміст. Таким чином філософія мови у Г.Вайта перетворюється на справжню філософію історії. Свою мету Вайт вбачає у розкритті таємниці творчості історика, механізмів утворення смислів. Репрезентація цих механізмів творчості історика й становить зміст «Метаісторії» Г.Вайта. Термін «*метаісторія*» у дискурсі Вайта корелюється з поняттями «історія історичних досліджень», «історія історичної мислі», «історія історичної свідомості»[17].

У центрі філософії історії Г.Вайта, принаймні філософії його «Метаісторії» (1973), знаходяться два концепти: «стиль історіографічного мислення» та «стиль історичного мислення». Його проект «метаісторії» містить два структурних блоки:

1. *доконцептуальні форми історичного знання;*
2. *5 типів концептуалізації історичного знання.*

Безперечна заслуга Вайта полягає в актуалізації доконцептуальних, глибинних структур історичного знання, що, дійсно, були на периферії інтересів істориків. Доконцептуальні форми знання, за Вайтом, мають тропологічну або мовно-поетичну природу. Будь-який історичний твір складається з логіко-дедуктивних та тропологічних компонентів.

---

[17] Там само. – С. 24, 17, 12, 13, 10, 14.

Тропологічний компонент означає поетичний, докогнітивний і некритичний рівень знання. Тропологічний рівень або тропологічні операції сприяють перетворенню хаосу (певної сукупності подій) на серію, серії – на послідовність, послідовності – на хроніку і хроніки – на оповідь. Доконцептуальне знання функціонує у вигляді 4 тропів (мовних зворотів), таких-як *метафора*, *метонімія*, *синекдоха*, *іронія*. Дані тропи (тропологічні модуси) відрізняються один від одного за типом редукції або інтеграції, тобто метафора «по суті репрезентативна», метонімія[*] – «редукціоністична», синекдоха[**] – «інтегративна», іронія – негативна. Домінування того чи іншого тропа, тропологічної стратегії, зумовлює певний «мовний протокол». Історик конструює сюжет і вибудовує конфігурацію подій на «мовному ґрунті», тобто на підставі певної доконцептуальної (тропологічної) стратегії. «Мовний протокол», у тлумаченні Г.Вайта, практично тотожній поняттю «стиль мислення», зокрема «стилю історичного мислення». Подібно до Фуко, Вайт визначає стиль як «певну усталену манеру використання мови, за допомогою якої світ постає і набуває змісту»[18].

Проблема історика полягає «у конструюванні мовного протоколу», на підставі якого він у своїх власних термінах пояснює і презентує історичне поле та його елементи (сукупність подій як сегментів історичного процесу) у власній оповіді. Цілком очевидно, що «доконцептуальний мовний протокол», описується з точки зору домінування того тропу, в якому виконаний, і це означає, що кожний з 4 тропів репрезентує «унікальний мовний протокол» тобто стиль мислення історика.

Значення теорії тропів полягає в тому, що вона слугує основою для класифікації глибинних структур історичної уяви (доконцептуальних форм знання) та підґрунтям аналізу різних типів раціональності, форм репрезентації історичної мислі. Наприклад, троп іронії домінує в професійній історіографії, а середовищем його існування стають університети. Формою прояву іронії як стилю

---

[*] *Метонімія* – троп, що означає перенос назви одного поняття на інше, що з ним пов’язане, таким чином ціле зводиться до якоїсь однієї, але суттєвої, частини. Наприклад: «душа співає» (співає людина), або «читати Шекспіра» (читати твори Шекспіра), у Вайта зразок: «п’ятдесят вітрил», де «вітрило» заміняє слово «корабель».

[**] *Синекдоха* – мовний зворот, який передбачає вживання більшого замість меншого, цілого замість частини, загального замість часткового, наприклад, «захист потребує виправдання» (замість захисник).

[18] Там само. – С.8, 51-52, 10.

мислення (мовного протоколу) Г.Вайт вважає кризу історичного пізнання кінця XIX ст. та кризу історицизму наприкінці XX ст.

Філософія історії/мови Г.Вайта пов'язує доконцептуальні, глибинні механізми знання зі структурами раціонального, типами та формами концептуалізації історичних знань. Історик обирає концептуальні стратегії на глибинному, тропологічному рівні. Тропологічні модуси, вважає Вайт, визначають історичні конструкції істориків, саме на мовних засадах ґрунтуються наукові історичні теорії.

Згідно з «теорією історичного твору» Г.Вайт виділяє 5 основних видів та форм концептуалізації історичного знання, які у свою чергу поділяються на найпростіші та складні.

<u>2 найпростіших види концептуалізації</u>

1. До простіших видів концептуалізації він відносить «*хронізацію подій*», тобто хроніки;

2. Наступний різновид – *проста оповідна історія*. «Історичні історії» (stories) відслідковують послідовність подій від зав'язки до розв'язки, які непотрібні у хроніках, що починаються відтоді, відколи хронікер приступає до запису подій; у хроніках «кінець завжди відкритий».

«Хроніка» та «історія» – це примітивні стратегії концептуалізації. Спочатку сукупність подій, «елементи історичного поля організовані у хроніку подій» у тому порядку, як вони відбувалися. Трансформація ж «хроніки» в «історію» відбувалась з огляду «перетворення простого ряду подій на 'спектакль', який має початок, середину і кінець». Кожний історик у конструюванні історії використовує свої оповідні тактики. Чим більш ці тактики складні, тим досконаліші моделі історичної репрезентації (концептуалізації знання), що використовує історик. Поряд з найпростішими формами концептуалізації Г.Вайт виокремлює

<u>3 складних види концептуалізації</u>

3. До складних видів він відносить концептуалізацію за принципом, близьким до літературних *жанрів, побудови сюжету* (emplotment).Через побудову сюжету послідовність подій формується в історію (story), розкривається як історія певного типу. В межах цього виду концептуалізації дослідник виділяє наступні різновиди історії:

а) роман, як «драма самоідентифікації», що символізує вихід героя за межі чуттєвого досвіду, як драма спокути, тріумфу добра над злом, світла над темрявою, фінальний вихід людини за межі світу, який його поглинає;

б) трагедія;

в) комедія;

г) сатира.

«Ці чотири архетипічні форми історій», на думку Вайта, дають історику засоби для побудування сюжету у вигляді процесуальних (діахронічних) і статичних (синхронічних) оповідей.

4. Наступний вид концептуалізації історичного знання Г.Вайт пов'язує із типами історичного пояснення, засобами *аргументації* (argument). В межах цього типу концептуалізації він виокремлює 4 різновиди раціональних пояснень історичних подій. Кожна форма аргументації створює свій образ історичних подій, свою візію історичного процесу:

а) *формістська* аргументація зосереджена на унікальному, специфічному, феноменальному в історії. Формістської стратегії додержувалися історики-романтики Гердер, Карлейль, Мішлє, Нібур та інші, які були орієнтовані на охоплення в історичному полі якомога більшої кількості деталей, втім їм нерідко бракувало «концептуальної 'точності'»;

б) *органіцистська* аргументація передбачає цілісне сприйняття минулого на підставі загальних ідей, принципів, реконструкцій. Історичні теорії, що відповідають цій стратегії, зазвичай, «інтегративні». Історики, які працюють в рамках органіцистської стратегії, як-от Ранке та «націоналістичні історики» середини XIX ст. (фон Зібель, Моммзен та інші), прагнуть структурувати свої праці, так щоб «зобразити консолідацію чи кристалізацію» із сукупності розрізнених подій, із окремих індивідуальних сутностей «певної інтегрованої сутності». Саме цей різновид історичної аргументації виявляє великі абстрактні інтенції, які репрезентує, наприклад, Гегель;

б) *механіцистська* аргументація орієнтована на редукцію історичного процесу до певних законів, пошук «причинних законів» які, мовбито, й визначають розвиток цього процесу. До механіцистів Вайт відносить Маркса, Бокля, Токвіля, які вважають історичне пояснення завершеним, коли вони «відкриють» закони, що «керують» історією, так само, як закони фізики «управляють» природою. Механіцистам також закидається нестача кругозору та схильність до абстракції, подібно органіцистам;

г) *контекстуалістська* аргументація пояснює історичні події в межах певних періодів та тих соціокультурних контекстів, у яких вони відбувалися. Для контекстуаліста важливий «функціональний взаємозв'язок» між індивідуумами та інститутами, які вивчаються, та «їх специфічним соціокультурним 'теперішнім'». Контекстуалістські стратегії властиві для більшості істориків від Геродота до Гейзінги, зокрема домінують у роботах Я.Буркхардта.

5. Вид концептуалізації за типом ідеологічної імплікації (ideological implication) пов'язаний із ідеологічним виміром історичних описів. Йдеться про характер *ідеологічних* уподобань та преференцій істориків, що відображають, на думку Вайта, етичну складову позиції історика. Ідеологічні настанови історика зберігаються, як правило, не на поверхні тексту, а в глибинах підтексту. Це означає, що історик, відповідно до ідеологічних преференцій свідомо чи несвідомо, буде затемнювати чи принижувати або навпаки схвально висвітлювати ті чи інші фрагменти історичного поля/процесу.

Так, Г.Вайт постулює 4 різновиди основних ідеологічних позицій:

а) анархізм;

б) консерватизм;

в) радикалізм;

г) лібералізм.

Консерватори прагнуть розглядати соціальні зміни за аналогом росту рослин, ліберали – за аналогом «підгонки», або «тонкої настройки», механізму, радикали впевнені у необхідності структурних трансформацій, переоблаштуванні суспільства на нових засадах, анархісти – в «ліквідації 'суспільства' та заміни його 'спільнотою' індивідуумів»[19].

У цілому, виділення Г.Вайтом 5 видів концептуалізації (2 простіших, 3 складних і 12 різновидів за формулою жанр-методологія-ідеологія означало утворення ним моделі *стилю історіографічного мислення*. За власним визначенням Вайта, «історіографічний стиль уявляє собою комбінацію типів побудови сюжету, доказу та ідеологічного підтексту». Словом, поняття історіографічного стилю він асоціює з 3 складними типами концептуалізації. До речі, поняття стилю історіографічного мислення у Вайта цілком корелюється з поняттям *історичного стилю мислення* або «*мовного протоколу*». Таким шляхом він встановлює вплив глибинних структур, тропологічних модусів («мовного протоколу»), на вибір стратегій концептуалізації. Наприклад, операція «метафора» сполучається з формістською аргументацією, «метонімія» корелюється з механіцистською, «синекдоха» – з органіцистською, «іронія» та її літературний різновид, сатира, виступають «естетичним двійником» скептичної концепції знання.

Модель історіографічного стилю мислення Вайта припускає свої усталені комбінації складних типів концептуалізації (за сюжетом, аргументацією та ідеологічною імплікацією). Кореляція існує між

[19] Там само. – С.25-49.

такими, основними типами концептуалізації, як, наприклад: романтизм – формізм – анархізм; трагедізм – механіцизм – радикалізм; комедізм – органіцизм – консерватизм; сатирізм – контекстуалізм – лібералізм. Зрозуміло, така суголосність типів та форм концептуалізації не є жорсткою композицією. У неординарних, найбільш талановитих істориків цілком можливі несподівані сполучення та взаємозв'язок типів концептуалізації, а причиною цього є мовні стратегії[20].

Свою модель стилю історіографічного мислення Г.Вайт репрезентує на підставі концептуальних стратегій таких відомих істориків та філософів XIX ст., як Мішлє, Ранке, Токвіль, Буркхардт, Гегель, Маркс, Ніцше і Кроче.

Вайтова модель історіографічного стилю мислення мала свої джерела. Так, концептуальні стратегії за типом сюжету спиралися на відому класифікацію Нортропа Фрая[21], яка, щоправда, швидше пасувала до простіших літературно-художніх творів, зокрема казок. Відповідно до даної стратегії концептуалізації Мішлє писав свої історії як роман, Ранке – як комедію, Токвіль – як трагедію, а Буркхардт використовував сатиру.

Концептуалізація за типом історичної аргументації була запропонована Вайтом на підставі 4 парадигм історичних пояснень у Стівена Пеппера: формізм, органіцизм, механіцизм, контекстуалізм[22]. Гегель додержувався органіцистської стратегії, Ранке – формістської (фіксація унікального, особливого в історії). Механіцистами були Маркс, Токвіль, Бокль, Шпенглер, які прагнули «розгадати» закони історії й показати «у наративній формі наслідки цих законів».

Цілком очевидно, що форми історичної аргументації – це поле методологічної діяльності історика. Ортодоксальними серед професійних істориків, на думку Вайта, вважались стратегії формізму та контекстуалізму, натомість механіцизм та органіцизм, з їх інтенціями до абстракцій на полі історії, сприймалися як «єресь». До речі, вороже ставлення частини професійного істеблишменту до органіцистської та механіцистської аргументації залишалось для Вайта теоретичною загадкою.

---

[20] Там само – С. 48-50.
[21] *Frye N.* The Anatomy of Criticism: Four Essays. – Princeton: Univ. Press, 1957.
[22] *Pepper S.C.* World Hypotneses: A Study in Evidence. – Berkeley-Los Angeles, 1966.

Концептуальні стратегії за типом ідеологічної імплікації були запозичені Вайтом у Карла Мангейма, який констатував 4 ідеологічні позиції: анархізм, консерватизм, радикалізм, лібералізм[23].

Креативність моделі стилю історіографічного мислення Вайта полягає в тому, що він прагне поєднати глибинні механізми миследіяльності з раціональними формами творчості історичних мислителів. Для Гегеля характерно було сполучення жанру трагедії (щодо розвитку окремої цивілізації) та комедії (відносно історичного процесу у цілому) з органіцистською аргументацією (тобто максимум заздалегідь виготовлених ідей, принципів, навіть раціональних реконструкцій), із ідеологічними коливаннями між радикалізмом та консерватизмом. Ідею історії у Маркса Вайт ідентифікує як досконалу синекдоху (частини поглинені цілим), а історичну концепцію – з жанром роману, механіцистським типом аргументації та його радикалістською ідеологією. У Ранке жанр комедії природно сполучається з оганіцистською методологією та консервативною ідеологією, які ґрунтуються на його «синекдохічній свідомості». Мішлє пояснював історію через метафору, конструював її як роман, використовував формістську аргументацію та співчував анархізму. Стиль швейцарського історика культури Я.Буркхардта сприймався як суміш сатиризму, контекстуалістської методології (аргументації) та елементів консервативної реакційної ідеології.

Таким чином, вирішальну роль у процесі історичного пізнання Г.Вайт віддає лінгвістичним структурам. Мовні обороти (тропи), наративні тактики, концептуальні стратегії визначають формування та функціонування процесу історичного пізнання, процедури мислення історика. Вочевидь, Г.Вайт маніфестує мовно-лінгвістичну модель історичного пізнання. Показово, що під принадою ідей Г.Вайта в українській історіографії також з’являються спроби «граматизувати» історіографічний процес, зокрема кваліфікувати жанр історіописання Грушевського як драму.

Соціокультурна модель історіографічного мислення

Цікаво, що на мовно-поетичну модель Г.Вайта російські філософи звернули увагу ще задовго до того, як про неї заговорили в українському науковому середовищі. Пафос новизни та конструктиву моделі американського дослідника радянський «просунутий» філософський істеблишмент вбачав в актуалізації проблеми

---

[23] *Mannheim K.* Ideology and Utopia: An Introduction to the Sociology of Knowledge. – New York, 1946// *Манхейм К.* Диагноз нашего времени. – М., 1994.

«глибинних структур», знання та «доконцептуальних механізмів» мислення. Сумніви викликала констатація «поетико-лінгвістичної природи самих засад історичного знання». Як аргумент критик Вайта нагадував про той факт, що абстрактні числа, хоча і не можуть існувати без «спеціальних мовних форм (числівників та ін.)», проте це не означає констатації/визнання лінгвістичної природи самих цих чисел. «Так само розкрите Вайтом складне виявлення мислі, що створює доконцептуальні прообрази предмету та працює у ‘мовних’ формах, аналогічних поетичним тропам, – стверджував І.Тімофєєв, – не можна звести до поетико-лінгвістичної природи, як не можна звести усякий зміст мислі до її мовної форми. Радше, навпаки, поетико-лінгвістичні тропи самі визначені та розвинені мисленням…»[24].

Дійсно, навряд чи зміст мислі зводиться до її мовних форм. Вочевидь, варто погодитись з І.Тимофєєвим, що саме мовні звороти, тропи, детерміновані мисленням. Справа в тому, що акту мислення властиві імпульси (спалахи) миттєвості. Людина мислить не словами чи фразами. Одиницею мислення є не мисль, а вербально-образний комплекс. Можливо, людина мислить «ейдосами». У такому контексті, «ейдос» виступає як ідея/образ, що передує предметно-уречевленим та подієво-процесуальним формам сприйняття навколишнього, «світу речей» та «світу ідей». Мноседіяльність, мислетворення зумовлені імпульсами, які не піддаються контролю, а виступають як диктовка не/під-свідомого.

При переводі мислі у мовний потік відбувається її структурування, вона стає конструктом мови, набуває форми, розгортаючись у раціонально оформленому та культурно упорядкованому часі. Мисль це не тільки мовна форма, мисль завжди підпорядкована нормі, етикету, культурно опосередкована.

З огляду на те, що мисль – продукт не мови, а ширше культури, то право на існування має і соціокультурна модель історіографічного мислення. Дана модель має генеалогію, базуючись на російській академічній традиції філософствування та методологічної рефлексії. У нинішніх умовах вона зазнала, звісно, суттєвих змін/трансформацій, однак, зберігає первісне ядро: соціокультурну детермінацію інтелектуальних процедур мислення.

Звісно, модель історіографічного стилю мислення – це сукупність абстракцій, гра творчої уяви. ЇЇ можна уявляти як сітку

[24] *Тимофеев И.С.* Рационализация и некоторые проблемы концептуализации историко-научного знания// Методологические проблемы историко-научных исследований. – М., 1982. – С.122-137, 131, 132.

концептуалізацій, а можна розуміти як інтеракцію різних стилів мислення. Соціокультурну модель можна сприймати як механізм взаємодії парадигми, або кількох наукових парадигм, із творчим стилем мислення історика. Механізм взаємодії наукового стилю епохи (парадигми) та індивідуального стилю має просторово-часові параметри. Якщо парадигма не персоналізована, то творчий стиль a priori не існує без яскравої особистості. Механізм взаємодії стилів можна уявити, як систему координат: по вертикалі – зміна, інтеракція, трансформація різних парадигм, по-горизонталі – суголосність, співставлення стилю мислення конкретної доби та творчої індивідуальності. Соціокультурна модель стилю хронотопічна, тобто має внутрішню динаміку та структуру: соціальний, когнітивний та антропологічний компоненти.

Соціальний вимір передбачає культурну детермінацію творчості історика, процедур сприйняття та фіксації минулого. Стиль мислення, як парадигма, – витвір певного наукового середовища, діяльність представників якого детермінована духовним кліматом епохи, станом фундаментальних наук та наукового світогляду, системою освіти, сукупністю естетичних, моральних, національних цінностей. Творчість – це культура, а будь-який прояв культури – також результат творчості. Розмаїття культурного світу створює ситуацію багатостильності, тобто рівності, конкуренції, конфронтації різних стилів. Подібна ситуація виникла в сучасних науках. Зокрема у сфері соціогуманітарних наук спостерігається феномен мультипарадигмальності, багатостильності.

Так, на полі історії конкурують декілька наукових парадигм: антропоцентрична, мікроісторична, психоісторична, наративістична. Наявність конкуруючих парадигм перетворює з віртуальної на реальну напів-іронічну формулу: скільки істориків, стільки історій. Кристалізація в останні десятиліття XX ст. в історичній свідомості наративно-риторичної парадигми, яка в умовах активної конкуренції лише нарощує свій ресурс, призвела до появи рефлексій з цього приводу.

Лінгвістично орієнтовані дослідження не випадково виникають в епоху інформаційного суспільства. Теорія комунікацій переконує, що саме інформація зв’язує у єдине ціле об’єкт, суб’єкта та канали комунікації. Засобами комунікації виступають мова, текст, слово. Саме лінгвістика – «дитя філології» (М.Бахтін) вважається найрозвиненішою серед гуманітарних дисциплін.

Зрозуміло, що в умовах суцільної глобалізації мова, методи лінгвістики стають найбільш надійним засобом власної самоідентифікації та самопрезентації людини в світі. Лінгвістика

утворює нову мову науки, конвертує свої методи у різні сфери гуманітарного знання, в тому числі, історію. Відтак, теоретичне знання – «наратив», «текст»; пізнання – «дискурс»; наука – сукупність дискурсів, «мовна взаємодія»; один з методів – «деконструкція». До речі, М.Бахтін, який в західній літературі, принаймні, французькій, вважається засновником теорії дискурсу, наголошував, що «мовний акт або, радше, його продукт – вислів», дискурс[*] – явище не індивідуальне, що «не може бути з'ясоване через індивідуально-психологічні або психо-фізіологічні умови особи, яка говорить», воно – «соціальне»[25].

На Заході філологізація інтелектуального простору рухалась у двох конкуруючих напрямах: 1) німецька герменевтична лінія, у центрі якої знаходилася проблема розуміння Себе та Іншого, а також проблеми взаєморозуміння; 2) французька, постструктуралістська лінія, стрижнем якої є теорія дискурсу та лінгвістичні методи. У теперішньому когнітивному полі існують «кругові методології», техніки деконструкції, мирно співіснують концепти «герменевтичне коло», «семантичний трикутник».

Когнітивний вимір стилю мислення епохи (парадигми) та індивідуального стилю актуалізує в сучасній духовно-інтелектуальній ситуації механізми взаємодії раціонального та ірраціонального знання, проміжних форм, як-от неявне, інтуїтивне, метафоричне знання, «приховані», «сплячі» смисли тощо.

Так ситуація мультипарадигмальності, багатостильності в сучасному культурно-інтелектуальному просторі зумовлена конкуренцією трьох типів раціональності: класичного, некласичного, постнекласичного. Дані типи раціональності можна співставити за такими параметрами, як розуміння сенсу та мети наукового пізнання. Якщо класичний тип раціональності орієнтований на об'єктивне знання, некласичний – на об'єктно-суб'єктне, то постнекласичний – на суб'єктивне знання. Метою науки в межах класичної раціональності вважалась абсолютна істина, некласичної – відносна істина,

---

[*] Відомо, що М.Бахтін не вживав слово «дискурс», аналогом його за змістом слугували: «слова», «вислів» (высказывание), «мовний акт». Ця обставина вкрай ускладнювала переклад його праць. Якщо оманливо прості бахтінські поняття самі потребували перекладу, мовляв, «з російської на російську», то на Заході не-західним коннотаціям цих понять найбільш адекватним виявився латиноосновний європейський ряд: discours, discourse, discorso тощо. Див.: *Махлин В.Л.* Бахтин и Запад// Вопросы философии. – 1993. – №1. – С.99.

[25] *Волошинов В.Н. (Бахтин М.М.)* Марксизм и философия языка// Вопросы философии. – 1993. – №1. – С.73.

постнекласичної – символічні теорії, гіпотези, засоби репрезентації знання.

Опозицію наука/культура класична раціональність осмислювала у площині сцієнтизму; некласична легітимізувала погляд на науку як соціальний інститут, механізм функціонування самодостатніх наукових співтовариств; постнекласична раціональність маніфестує «новий гуманізм», згідно з яким над усе – не система або суспільство, а благо людини.

Визнаний факт, що структура сучасного знання суттєво ускладнюється та урізноманітнюється, містить водночас раціональне, ірраціональне, «приховане», «неявне» знання, які акумулюють життєвий досвід, проте не мають мовних форм. Акцентуація комунікативних функцій науки сприяла виникненню нових когнітивних структур. Поряд з усталеними формами організації знання у традиційних логічних категоріях як-от: «факт», «теорія», «гіпотеза», «судження», з'являються нові: *фрейм* (frame), що утримує явну, приховану та домислювану інформацію, *схема*, *когнітивна карта* (людина реагує не на реальність, а когнітивну карту цієї реальності, що утворюється на підставі інформації, отриманої від сенсорних аналізаторів, та взаємодії цієї інформації із власними уявленнями та емоціями).

На відміну від базової одиниці знання, на зразок, *поняття*, *судження*, *умовивід*, нові когнітивні структури обґрунтовують інше розуміння знання, з точки зору уяви, глибинних механізмів сприйняття. До речі, *фрейм*, на відміну від *поняття*, має немовний характер. Наявність нових когнітивних структур доводить, що вербальна форма – тільки-но одна з форм репрезентації та структурування знання[26].

Цілком слушна думка сучасних авторів про велику вагу несвідомого в структурах індивідуального стилю мислення. Ірраціональне й раціональне щільно пов'язані, постійно перетікають один до одного, обмінюються функціями та інформацією, навіть термінологічним словником. Моделлю для розуміння механізмів взаємодії свідомого і несвідомого, логічного та чуттєвого, раціонального й ірраціонального, може слугувати інтуїтивне знання.

Навколо проблеми інтуїції, інтуїтивного, існує величезна література, де конкурують численні версії, дефініції, інтерпретації

---

[26] Див.: Новые информационные технологии и судьбы рациональности в современной культуре. Материалы «круглого стола»// Вопросы философии. – 2003. – №12. – С.48-49.

природи цього явища. Аналіз такої літератури становить спеціальний предмет дослідження, що ми мусимо залишити поза межами даного есе. Щоправда, на згадку приходять метафори Ф.Шелінга, для якого інтуїція – «філософський талант», «аристократизм духу».

Дійсно, інтуїція, інтуїтивне знання знаходиться на межі фантазії, уяви та сцієнтизму, чуттєвого-емоційного та логічно-дедуктивного. Інтуїція виступає як засіб, інструмент і як результат, продукт когнітивної свідомості. Природа інтуїції надто складна. Маріо Бунге стверджував, що інтуїція – «це колекція мотлоху, куди ми складаємо усі інтелектуальні механізми, про які ми не знаємо»[27]. Виходячи з розуміння інтуїції, як такої собі «суміші досвіду і розуму», Бунге пропонує класифікацію різних типів інтуїції в межах наукової творчості. Він розрізнює чуттєву та інтелектуальну інтуїцію.

Чуттєва інтуїція:

1.Інтуїція як *сприйняття*

а) інтуїція як сприйняття виявляється у процедурах ототожнення предмету, явища або знаку;

б) чітке усвідомлення значення, взаємовідносин, знаку;

в) інтуїція як здібність до інтерпретації.

2.Інтуїція як *уява*

а) геометрична інтуїція, здібність уявити ті об'єкти, які не сприймаються через безпосереднє спостереження;

б) інтуїція як здібність до утворення метафор**.** (Відразу згадуються тропи, тропологічні модуси Г.Вайта, які можна кваліфікувати як інтуїтивні засоби пізнання. До речі, тропи метонімія, синекдоха є різновидами метафори);

в) творча уява.

Інтелектуальна інтуїція:

1.Інтуїція як *інтелект*

а) пришвидчений умовивід, що означає стрімкий перехід від одних тверджень до інших, оминаючи певні послідовності, окремі ланки;

б) інтуїція як схильність до синтезу**,** генералізованого сприйняття;

в) здоровий глузд, тобто судження, зіперте на буденне, ненаукове знання.

2.Інтуїція як *оцінка*

---

[27] *Бунге М.* Интуиция и наука. – М., 1967. – С.94.

а) рація, практична мудрість, проникливість чи проникнення – навички швидко й правильно оцінювати важливість і значення проблеми, правдоподібність теорії, надійність, придатність дії;

б) інтуїція як звичайний спосіб мислення.

Таким чином, через поняття інтуїції ірраціональне у процедурах миследіяльності плавно перетікає в площину раціонального, логічного. Можна припустити, що інтуїція завжди – несвідомий творчий акт як у сфері чуттєвого (відчуття, сприйняття, уявлення), так само й раціонального (процедур аналізу, синтезу, теоретизування/ абстрагування, концептуалізації, контекстуалізації).

Стиль мислення, як парадигма та творчий стиль, містить (поряд із соціальною, когнітивною) *історико-антропологічну* компоненту, підґрунтя якої складає постнекласична раціональність. Мислення – це синтез почуттів та різних форм абстракції, механізм взаємодії яких й виявляється у творчому акті. Постнекласична раціональність актуалізує закони суб'єктивності та ідеали нового гуманізму. Постнекласичне (лінгвістичне) мислення заповнює лакуни, прогалини в інформації уявою, фантазією й оперує не лише логічними поняттями, а здебільшого образами, асоціаціями, що призводить до реконструкції цілісності та репрезентації даної інформації як цілісної.

Антропологічний вектор соціокультурной моделі стилю фокусується на проблемах творчості. Наративізм, як стиль мислення (парадигма), зосереджений не стільки на логічних процедурах, скільки на світоглядно-ідеологічних, архетипійно-сугестивних аспектах творчості. У центрі уваги – суб'єкт, звертання до читача, інших суб'єктів творчого акту. Вимоги нелінійного стилю мислення – вивільнення від раціонального на користь ірраціонального, спонтанного. Увагу дослідника науки нині привертає не просто логічні процедури, а особливості творчої індивідуальності, такі риси, як готовність до ризиків (нездара прагне спокою, впевненості, незмінності стандартів діяльності); незалежність суджень та оцінок; ігровий компонент (легкість асоціювання, гра ідеями, образами); внутрішня свобода, як умова творчості; сміливість духу та інтелекту (потрібна неабияка сміливість, щоб піддати сумніву стереотипи, традиції, руйнувати заради нового, думати так, як не думав ніхто інший, сформулювати та відстояти власну позицію, потрібна сміливість уяви, щоб побачити неосягнене, сміливість протиставити свою думку позиції більшості, навіть вступити з нею у конфлікт); нестандартність, оригінальність сприйняття (категоричні судження, зазвичай, збіднюють особистий досвід, обмежують відкритість до нового); іронія, як стимул, у формі скептицизму, критики, що

виявляються у парадоксальності, несподіваності, вмінні вибудувати синкретичний ряд.

Ситуація Постмодерну із симбіозом парадигм, калейдоскопом стилів, орієнтована на нелінійні параметри мислення, такі як уява, когнітивна воля дослідника при прийнятті ним наукових рішень, афекти, цінності, децентрація суб'єкта (відмова від предметної одноманітності, властивій стилю мислення доби Модерну, використання різних предметних полів, їх фрагментів, інструментарію), техніки рефреймінгу (переформулювання) «змісту» та «контексту». Нелінійний стиль мислення утворює нові критерії науковості, замість істинності вимоги суголосності, креативності, евристичності, переконливості. Духовно-інтелектуальна ситуація Постмодерну дає унікальну можливість реалізації творчої індивідуальності, творення нових моделей мислення, різних моделей-словників наукової мови.

З точки зору психоаналізу творчість сприймається як засіб самоствердження, самовиявлення, форма сублімації, творчість виконує компенсаційно-замісні функції. Творча незапитанність набуває форм агресії, внутрішньої депресії. Творчість, як акт самоствердження, може мати непривабливу фізіономію, нести негативний потенціал – заздрість, травматичне сприйняття успіхів колег по цеху, ворожість, агресивну манеру самопрезентації. Ще Г.Гельмгольц помітив, що через брутальність своїх супротивників, яка щодалі посилюється, можна судити про масштаб власного успіху.

Те, що традиційно називалось історією історичної науки, з точки зору нелінійного стилю мислення, сприймається як сукупність дискурсів, парадигм, творчих стилів, які знаходяться у ситуаціях діалогу чи критики. З'ясування механізмів їх обігу, взаємодії, зміни/трансформації, зникнення/виникнення, становить зміст історіографічного проекту конкретного дослідника науки. Ознаками та умовами існування нелінійного стилю мислення є версіальність, суб'єктивність, незавершеність, недомовленість до самого кінця. Така позиція дослідника має апелювати до рівня професіоналізму та фахового знання читачів, співрозмовників, критиків.

Словом, проблема стилю історіографічного мислення знаходиться в диспозиції переходу від емпіричних практик до сфери теоретичної рефлексії.

Сергій Стельмах
Київ

Теорія історії Райнгарта Козеллека: традиції та інновації освоєння світу історії

Незаперечним і загальновизнаним є той факт, що історична наука та історичне пізнання в цілому протягом останніх двох десятиліть переживають важкі часи. З одного боку, наприкінці минулого століття парадигми соціальної і культурної історії, які тривалий час панували в дисципліні у інтелектуальному та кількісному плані, були піддані критиці (частково справедливій) за надмірну увагу до мета-історичних категорій, соціальних класів, верств і груп (часто маргінальних), раціоналізації індивідуумів в історії, нехтування політичними та державотворчими проблемами тощо. "Протягом 50-ти років спочатку соціальна, потім культурна історія були найбільш винахідливими та захоплюючими іграми для істориків. Вони поставили історію з ніг на голову. А потім, у 80-ті роки, самі стали перетворюватися у жертву власних успіхів, хоча до цього часу в соціальній і культурній історії створюються праці високого професійного рівня", – писав з цього приводу у 1994 р. Л.Стоун[1]. Водночас, зростав інтерес до Історії, що підкріплювалося універсалістськими тенденціями інформаційного суспільства, а падіння у 1989-91 рр. світової комуністичної системи поставило під сумнів дві ґрунтовні світоглядні парадигми, які визначали історичний розвиток у "довгому" XIX і "короткому" XX століттях і породило скептицизм щодо прогностичних функцій, затверджуваних в соціально-орієнтованих гуманітарних науках[2].

---

[1] *Стоун Лоуренс.* Будущее истории// THESIS. – 1994. – Вып.4. – С.164.
[2] *Mommsen Wolfgang J.* Die Geschichtswissenschaft an Ende des 20. Jahrhunderts// Cornelißen Christoph (Hrsg.) Geschichtswissenschaften. Eine Einführung. – Frankfurt a.M., 2000. – S.26.

Ми живемо в епоху постмодернізму (хоча, як іронічно відмітив П.Рікер, перш ніж говорити про "Постмодерне", необхідно дати чітке визначення "Модерному"[3]), постструктуралізму, деконструктивізму, "нового історицизму" прихильники якого в історичній науці, влучно названі Л.Стоуном "емпіриками-номіналістами" і "фактографічними релятивістами", розвивають численні напрями історіографії з незмінною етикеткою "нова" – "нова інтелектуальна історія", "нова культурна історія", "нова соціальна історія" тощо. Попри свої досить сумнівні успіхи (за виключенням хіба що "історії повсякденного життя", "історії ментальностей" та "історії жінок") виразним атрибутом їхніх т.зв. "дискурсів" є обов'язкове посилання на метрів постмодернізму — М.Фуко, Д.Ла Капра, Г.Уайта та ін.[4] Гасла на кшталт "не існує нічого поза текстом" (Дерріда), а отже й не існує емпіричної реальності поза текстом, всього минулого досвіду реальних людей, ставлять під сумнів ґрунтовні пізнавальні засади історичної науки, насамперед історичну герменевтику[5]. Все це створює враження глибокої кризи епістемологічних основ історичної науки, оскільки представники фаху змушені захищати її теоретичні засади і втягуються в численні дискусії.

В історії історіографії ця ситуація не є унікальною. Згадаємо хоча б методологічну дискусію кінця XIX – початку XX століття, наслідком якої стало утвердження парадигми "аналітичної, соціально-орієнтованої" історичної науки в її різних варіантах: французької школи "Анналів", марксистської історіографії, американської квантитативної історії, німецької "історичної соціальної науки" та ін.[6].

---

[3] *Ricouer Paul.* Die Geschichte ist kein Friedhof// Die Zeit. – 1998. – № 42. – S.69.

[4] З численної літератури, присвяченої цьому питанню виділимо: *Conrad Ch. und Kessel M.* (Hrsg.) Geschichte schreiben in der Postmoderne. Beiträge zur aktuellen Diskussion. – Stuttgart, 1994; *Nagl-Docekal H.* (Hrsg.) Der Sinn des Historischen. Geschichtsphilosophischen Debatten. – Frankfurt a. M., 1996. Про історіографічні дискусії див.: *Зашкільняк Л.* Методологічні аспекти світового історіографічного процесу і сучасна українська історична наука// Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми. – Львів, 2004. – С.24-43.

[5] На мою думку, найкращу відповідь "постмодерністам" в історичній науці дав англійський історик Ріхард Еванс: *Evans Richard J.* In Defence of History. – London, 1997 (нім.: *Evans Richard J.* Fakten und Fiktionen: über die Grundlagen historischer Erkenntnis. – Frankfurt a. M.; New York, 1998).

[6] *Iggers G.G.* Geschichtswissenschaft im 20. Jahrhundert: ein kritischer Überblick im internationale Zusammenhang. Göttingen, 1993; *Iggers G.G.* Historiography in the Twentieth Century. From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge. – Hannover, New Hampshire 1997; *Raphael L.* Geschichtswissenschaft im Zeitalter der Extreme. Theorien, Methoden, Tendenzen von 1900 bis zur Gegenwart. – München, 2003.

Очевидно, людству притаманно на межі століть переосмислювати домінуючі світоглядні основи з огляду на нові “виклики” часу, які змушують нас критично переоцінювати інтелектуальні здобутки з метою знаходження “точки опори” в сучасному і окреслення перспектив на майбутнє. Це безперервний процес. В іншому випадку – прийнявши фіналістське розуміння історії – людство неминуче провалювалося б у чорну безодню. Історична наука, яка a priori вивчає минулий людський досвід, опиняється в авангарді інтелектуальних дебатів, оскільки лише її науковий доробок дозволяє зрозуміти сучасне і сформувати орієнтири майбутнього. Безперечно, фахові претензії на інтелектуальне і політичне виховання суспільства (зразка “історизму” XIX ст. і “соціальної історії” XX ст.) можуть бути поставлені під сумнів в багатовимірному інтелектуальному просторі, проте незмінною повинна залишатися вимога зберігати спадковість із попередніми формами історіографічного освоєнням світу. Поєднання “традиції” та “інновації” мають стати тим рятувальним кругом, завдяки якому можна утримати рівень науковості нашої дисципліни з постійним її оновленням шляхом створення нових теорій і акумуляції здобутків суміжних наук.

З огляду на вищесказане і необхідно розглядати теоретичні погляди відомого сучасного німецького історика Райнгарда Козеллека, почесного доктора кількох європейських університетів, лауреата премії Зігмунда Фрейда за наукову прозу (1999), з чиєю творчістю український читач знайомий за перекладами його двох найважливіших праць[7]. Книга “Минуле майбутнє” вперше вийшла друком 1979 р., витримала кілька видань та перекладів і добре знайома історикам світу. Натомість “Часові пласти” з’явилась у 2000 р. (друге видання 2003 р.) і належить до масиву історичної літератури “часу мілленіуму”, а отже й спрямована на участь в дебатах про пізнавальні проблеми історії та майбутнє історичної науки. Вона є частиною проекту, мету якого Р.Козеллек оприлюднив у 1996 р. – опублікувати у трьох томах 50 статей, більшість з яких побачила світ у попередні роки, щоб “знову отримати слово”[8]. Пропонований українському читачеві том складається із 17 статей, промов та доповідей вченого за період 1972-98 рр. причому лише три з них є працями останніх років (“Наскільки

[7] *Козеллек Райнгарт.* Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу. Пер. з нім. – К.: Дух і літера, 2005; *Його ж.* Часові пласти. Дослідження з теорії історії. Пер. з нім. – К.: Дух і літера, 2006.

[8] *Bathmann Torsten.* Rezension. Koselleck, Reinhart: Zeitschichten: Studien zur Historik. Frankfurt/M. Suhrkamp Taschenbuch Verlag 2000 // hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/ rezensionen/463 pdf.

новою є Нова доба” [1990], “Часові пласти” [1995], “Німеччина – запізніла нація?” [1998]). Проте і попередні роботи автора, які зазнали ґрунтовного доопрацювання, є актуальними на тлі сучасних дискусій і масивного вторгнення в історіографію “культурно-історичного” підходу, оскільки пропонують “теорію можливих історій” на основі категорій “теорії історичного часу”[9].

Р.Козеллек не належить до жодної “школи” або напряму в німецькій історіографії. Він сам створив відомий у всьому світі впливовий напрям соціальної історії XX ст. – “історія понять” (*Begriffsgeschichte*), що сформувався в 1960–70-х роках і досліджує становлення політично-соціальної термінології, яка відображає в історичних текстах зв’язаний із сучасністю набутий суспільний досвід з елементами планування майбутнього[10]. Історія понять за своєю природою є міждисциплінарною (загалом характерна ознака соціальної історії XX ст.), оскільки включає здобутки суміжних наук і дисциплін. Однак вона спрямована виключно на текст і тим самим ґрунтується на герменевтиці, яка з епохи класичного історизму виступала теоретичною основою історичної епістемології, та теорії модернізації, яка тривалий час була базовою концепцією для соціальної історії другої половини минулого століття. Введені Р.Козеллеком в науковий обіг поняття “простір досвіду” (*Erfahrungsräume*) та “горизонт очікувань” (*Erwartungshorizont*) давно стали загальновизнаними філософсько-історичними категоріями, що дають змогу осягнути глибину тих суспільних та індивідуальних зрушень, характерних для європейського суспільства Нового часу.

Р.Козеллек народився 23 квітня 1923 р. у м.Герлітц у Східній Пруссії й належить до політичної “генерації 1945”, або “скептичної генерації” істориків[11], котра перший досвід своєї політичної соціологізації здобула в роки Другої світової війни[12], фахову освіту

---

[9] *Стельмах С.* “Теорія можливих історій” Райнгарта Козеллека: традиція та інновація// *Козеллек Р.* Часові пласти. – С.7-18.

[10] *Його ж.* Історична семантологія в німецькій традиції соціальної історії// *Козеллек Р.* Минуле майбутнє. – С.7-14.

[11] *Wehler H-U.* Historisches Denken am Ende des 20. Jahrhunderts. 1945-2000. – Göttingen, 2001. – S.85; *Корнеліссен Х.* Національно-консервативна легітимаційна історіографія в Німеччині з 1870 року// Історія та історіографія в Європі. – 3 (2004). – С.14-24.

[12] Про свою участь у Другій світовій війні, зокрема, про воєнні роки на Східному фронті й період перебування у радянських концентраційних таборах, Р.Козеллек розповів у інтерв’ю під час участі в роботі українсько-німецького колоквіуму 2000 р. (*Р.Козеллек, Ю.Шеррер, К.Сігов.* Історичні пошуки ідентичності. Українсько-німецький колоквіум. Червень 2000. – К.: Дух і літера, 2004. – С.121-124).

отримала в умовах кардинальних соціальних перетворень повоєнної Західної Німеччини. У 1947-53 рр. Р.Козеллек вивчав історію, філософію, державне право і соціологію в університетах Гайдельберг та Брістоль (Англія). Це був період реорганізації німецької вищої освіти й зміни змісту викладання, яке розпочалося з вересня 1945 р. створенням у Британській окупованій зоні Північно-західнонімецької конференції ректорів вищої школи. При цьому університети не зазнавали докорінних структурних змін, оскільки в західних окупаційних зонах утверджувалася думка про неможливість перекласти на німців колективну відповідальність за злодіяння нацистів. Принципи викладання історії були затверджені у грудні 1945 р. в Ерлангені й передбачали повернення до універсально-історичного й європейського історичного бачення, утверджуваного підручниками 1928-29 рр.[13] Однак духовне життя університетів віддзеркалювало глибоку кризу повоєнного німецького суспільства, оскільки численні професори історії, котрі починали працювати в часи Веймарської республіки й заплямували себе співробітництвом з націонал-соціалістами, не були позбавлені кафедр й відзначалися почуттям ностальгії за втраченою національною величчю та зневагою до ліберальної демократії[14].

В інституціоналізованій академічній історіографії панував національно-консервативний напрям (О.Бруннер, Г.Хаймпель, В.Конце, Т.Шідер, Ф.Фішер та ін.), безпосередньо пов'язаний з традиціями політичної історії ґатунку Л.Ранке й значним впливом "народної історії" (*Volksgeschichte*). В історіографії національної історії для побудови нового "гранд-наративу" використовувалася концепція "катастрофи", започаткована однойменною працею Ф.Майнеке. Все ж, епохальний 1945 р. сприяв переосмисленню ґрунтовної концепції національної історії "особливого німецького шляху" ("*Sonderweg*") і пов'язано це безпосередньо з новим виданням праці Х.Плешнера "Запізніла нація" (1959) й виходом у 1961 р. дискусійної книги Ф.Фішера[15]. Вимоги "демонументалізації" Гітлера й націонал-

[13] *Schulze W.* Deutsche Geschichtswissenschaft nach 1945. – München, 1989. – S.110-111.
[14] Див. статті у збірнику: *Schulze W., Oexle O.G.* (Hrsg.) Deutsche Historiker im Nationalsozialismus. – Frankfurt a.M., 1999.
[15] Про дискусії в німецькій історіографії щодо основних положень книги Ф.Фішера див.: *Хахтманн Р.* Революція 1848 року в традиціях, культурі спогадів та професійній історіографії// Історія та історіографія в Європі. – 1-2 (2003). – С.157-158. Про зміну тлумачних моделей національної історії див. також: *Kornelißen Ch.* Der wiederentstandene Historismus: Nationalgeschichte in der Bundesrepublik der fünfziger

соціалізму, які висували історики "скептичної генерації", сприяли становленню в німецькій історичній науці нової дисципліни – історії сучасності (*Zeitgeschichte*). Її інституціоналізація була здійснена М.Бросцатом шляхом створення в Мюнхені у 1949 р. "Інституту історії сучасності", чия перша назва ("Німецький інститут з історії націонал-соціалістичного часу") свідчить про тематичну спрямованість нової установи[16]. Інтернаціональні впливи зумовили критичне переосмислення власної історіографічної спадщини й нове прочитання творчого доробку М.Вебера і О.Хінтце, що призвело до становлення наприкінці 1950-х років соціальної історії – "історичної соціальної науки"[17]. На початку 1957 р. ординарним професором нової історії в університеті Гайдельберг став В.Конце (1910-86), котрого, поряд з Х.-Г.Гадамером та М.Хайдегером, Р.Козеллек називає своїм вчителем. За ініціативи В.Конце була створена "Творча група сучасної соціальної історії" (*Arbeitkreis für Moderne Sozialgeschichte*), яка звернулася до дослідження історії індустріального розвитку Нового часу[18], що стало важливим імпульсом для Р.Козеллека, котрий після захисту дисертації (*Promotion*) "Критика і Криза" (1954, переклади англійською, іспанською, італійською, французькою мовами) про падіння моралі в політикумі епохи Просвітництва[19] та дворічної викладацької роботи в університеті Брістоль, що дало йому можливість набути досвід інтернаціональної наукової комунікації й познайомитися з міжнародними науковими течіями, у 1960-65 р. стає його постійним співробітником, а з 1986 р. після смерті вчителя очолює цю інституцію. В 1965 р. Р.Козеллек захищає докторську дисертацію "Пруссія між реформою і революцією", в якій, на основі аналізу

Jahre// *Jarausch K.H., Sabrow M.* Die historische Meistererzählung. Deutungslinien der deutschen Nationalgeschichte nach 1945. – Göttingen, 2002. – S.78-108.

[16] Докладніше див.: *Фольнхальс К.* Націонал-соціалізм у західнонімецьких дослідженнях історії сучасності після 1945 року // Історія та історіографія в Європі. – 1-2 (2003). – С.19-22.

[17] Про становлення соціальної історії в Німеччині див.: *Мозер Й.* Оновлення та трансформація соціальної історії в Німеччині після Другої світової війни// Історія та історіографія в Європі. – 1-2 (2003). – С.102-113. Сучасна література з цього питання: *Хаусманн Г.* Нова соціальна історія в Німеччині: короткий путівник з літератури// Там само. – С.227-235.

[18] *Schultze W.* – Op.cit. – S.254 ff. Р. Козеллек присвятив В.Конце окрему статтю: *Koselleck R.* Werner Conze — Tradition und Innovation// Historische Zeitschrift. 245. – 1987. – S.529-543.

[19] *Koselleck R.* Kritik und Krise. Eine Studie zur Pathogenese der bürgerlichen Welt. Станом на 2000 рік ця книга витримала 9 видань (*Hacke Jens.* Der Bedeutungswandel von Begriffen// Das Parlament. – № 50. 8. December 2000).

прусського законодавства, права і системи адміністративного управління, робить висновок, що Пруссія в XIX ст. була єдиною європейською державою в якій співпали процеси індустріалізації та соціальної модернізації, що сприяло не лише її піднесенню, але й укорінило подальші соціальні й політичні протиріччя[20]. Одночасно з викладацькою роботою в університеті Бохум Р.Козеллек активно працював в комісії із заснування університету Білефельд, який з моменту свого відкриття в 1971 р. став головним центром міждисциплінарних досліджень та співпраці соціальних істориків, розвитку теоретичних проблем історичної науки[21].

В 1968-73 рр. Р.Козеллека обирають професором нової історії університету Гайдельберг, а з 1974 р. починається його тривала викладацька й наукова діяльність в університеті Білефельд, де він стає професором теорії історії та директором Центру міждисциплінарних досліджень. Саме в цей період починається його робота над багатотомним виданням (спільно з О.Бруннером та В.Конце) “Основні історичні поняття” (1972-97)[22], де в соціальному контексті докладно проаналізовано понад 300 понять, розкрита їхня соціальна й політична функція. Спільно з Й.Рюзеном, Ю.Кока, В.Шульце Р.Козеллек підготував до видання 2 томи 6-томної “Теорії історії”[23].

Для того, щоб зрозуміти суть головних теоретичних положень Р.Козеллека необхідно пам’ятати, що головні інтенції його наукових підходів сформувалися в руслі німецької традиції повоєнної соціальної історії, чиї висхідні положення значно відрізнялися від аналогічних напрямів інших національних історіографій. Тривале домінування в німецькій історіографії “історичної школи” з традиціями Л.Ранке і акцентом на політичну історію та теоретичними постулатами класичного історизму призвели до категоричного неприйняття більшості академічних істориків соціологічних моделей (“Історична школа національної економії”) і культурно-історичного підходу (К.Лампрехта і Я.Буркхарда) наприкінці XIX – на початку XX ст. Попри колосальні зусилля М.Вебера теоретично обґрунтувати

---

[20] Историческая наука в XX веке. Историография истории нового и новейшего времени стран Европы и Америки. – М., 2002. – С.336-337.

[21] *Iggers G.G.* Geschichtswissenschaft im 20. Jahrhundert. Ein kritischer Überblick im internationalen Zusammenhang. – Göttingen, 1993. – S.58.

[22] *Brunner O., Conze W., Koselleck R.* (Hrsg.) Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland. 8 Bde. – Stuttgart, 1972-1994.

[23] Theorie der Geschichte. Beiträge zur Historik. Bd.1: Objektivität und Partailichkeit in der Geschichtswissenschaft. Hrsg. R. Koselleck u.a. – München, 1977; Bd.4: Formen der Geschichtsschreibung. Hrsg. R. Koselleck u.a. – München, 1982.

взаємодоповнюваність “індивідуалізуючого” та “синтетичного” підходів у історичному пізнанні шляхом “ціннісної інтерпретації” і “каузального аналізу” й окремі спроби О.Хінтце запровадити ці підходи у конкретну дослідницьку практику[24], соціальна історія до початку 1960-х років залишалася на узбіччі німецької історіографії, ідентифікуючи себе виключно з економічною історією, яка також була тісно зв’язана з політичною історією, досліджуючи правові умови господарського життя. Інноваційні поштовхи належали В.Конце, котрий у 1950-х роках обґрунтував програму сучасної структурної історії в Німеччині, яка мала зосередитися на вивченні “індустріально-технічної епохи”, на відміну від орієнтованої на доіндустріальні суспільства французької школи “Анналів” у представника якої (Ф.Броделя) був запозичений термін “структура” і “структурна історія” (“histoire des structures”). Водночас, для В.Конце та його послідовників, соціальна історія мала бути політичною, чим докорінно відрізнялася від французьких “Анналів”[25], і виконувала значною мірою функцію політичної емансипації в повоєнному німецькому суспільстві. Підґрунтя ж структурно-історичної основи формують господарські, соціальні й культурні фактори. Структурно-історична школа 1950-х років заклала підвалини для розвитку “історичної соціальної науки” наступних десятиліть, найвідомішими представниками і апологетами якої є Ю.Кокка, Х.-У.Велер, котрі об’єдналися навколо журналу “Історія і суспільство” (“Geschichte und Gesellschaft”), заснованого 1975 р.

Важливим імпульсом для розширення професійного поля істориків у цей період була політизація й культурна революція 1960–70-х років, пов’язана з критикою авторитарних та недемократичних режимів у світі, масовими студентськими заворушеннями, що призвели до реформування вищої освіти. Одночасно зростав престиж гуманітарних, зокрема історичних наук. Наприклад, в США в 1960-ті роки були захищені 43% всіх до того часу дисертацій з історії. У Західній Німеччині на початку 1960-х років було 209 університетських істориків, а в 1975 р. – 1113. Відбувалась і революція у сфері наукової комунікації, оскільки віднині наукова продукція видавалась не лише дрібними тиражами для бібліотек та обмеженого кола фахівців, а для

[24] Див.: *Krüger K.* Einleitung des Herausgebers// Hintze Otto. Beamtentum und Bürokratie. – Göttingen, 1981. – S.5-16.

[25] З цього приводу див.: *Ле Гоф Жак.* Является ли все же политическая история становым хребтом истории?// THESIS. – 1994. – Вып.4. – С.177-192.

широкої публіки масовими тиражами і представляла контроверсійні історичні проблеми, сюжети, які викликали національний інтерес[26].

Теоретичним орієнтиром нової дисципліни[27] мала стати "розуміюча" соціологія М.Вебера, доповнена політологічними та економічними концепціями. Німецька соціальна історія акцентувала увагу на структурах і процесах історичної еволюції (соціальної сфери, політичному, економічному і культурному розвитку, світу ідей), та, не відмовляючись від герменевтики, доповнювала пізнавальний підхід узагальнюючо-типологічними аналітичними методами тощо. Таким чином, на передньому плані опинялися "відношення" і "обставини", умови, свобода дій і можливості людського досвіду та вчинків в історичній ретроспективі, тобто – колективні феномени. Соціальні історики, як писав Ю.Кокка, "роблять предметом дослідження ті сфери реальності, які необхідно розкривати переважно засобами описання і пояснення, а не герменевтичного розуміння смислу. За такого підходу у фокусі опиняються перш за все довготривалі, "міцні" феномени, які з трудом піддаються змінам, пласти дійсності, які повільно еволюціонують, а не ті, які швидко перетворюються і слабо опираються імпульсам, які на них впливають"[28]. Тобто основна увага приділялася довготривалим у часі "структурам" і "процесами", які вимагали насамперед теоретичного обґрунтування у процесі їхньої взаємодії із швидкоплинними "подіями".

Оскільки німецькі соціальні історики зосереджувалися на періодах індустріального розвитку з посиленою увагою на політичній та культурній історії, то "потреба в теорії" компенсувалася за рахунок

---

[26] *Raphael L.* Geschichtswissenschaft im Zeitalter der Extreme. Theorien, Methoden, Tendenzen von 1900 bis zur Gegenwart. – München, 2003. – S.217, 219 f.

[27] Поняття "соціальної історії" має подвійне значення: а) дисципліна історичної науки; б) "історія суспільства у соціально-історичному плані" (*Kocka J.* Sozialgeschichte: Begriff, Entwiecklung, Probleme. – Göttingen, 1977. – S.48-49). Р.Козеллек дав наступне визначення "соціальної історії": "діапазон сягає від так званої неполітичної історії міжлюдських відносин у межах груп, спільнот чи особливо організованих співтовариств і аж до історії політично організованих суспільств із тенденційною претензією на можливість теоретичного опанування історії у всій її цілісності, завдяки цій "суспільній історії". Отже, соціальна історія може з однаковим успіхом означати історію окремих класів чи окремих сфер життя та історію всього людства" (*Козеллек Райнгарт.* Часові пласти. – С.348-349).

[28] *Кокка Юрген.* Социальная история между структурной и эмпирической историей// THESIS. – 1993. – Вып.2. – С.179. Про розвиток німецької соціальної історії див. також: *Зидер Райнхард.* Что такое социальная история? Разрывы и преемственность в освоении "социального"// THESIS. – 1993. – Вып.1. – С.163-181; *Мозер Йозеф.* Оновлення та трансформація соціальної історії в Німеччині після Другої світової війни// Історія та історіографія в Європі. 2003. – Вип.1-2. – С.102-113.

широкого використання теоретичних положень соціології М.Вебера (зокрема його праць із господарської історії), теорій “модернізації”, “раціоналізації”, кон’юнктурних циклів, соціально-економічних концепцій раннього марксизму тощо. Особливої уваги заслуговує питання про ставлення німецьких соціальних істориків до герменевтики, як базового елементу “історизму”, з огляду на численні гасла “подолання історизму”, які звучали з їхнього табору в 1970-х роках[29]. Головним завданням історика з XIX ст. було розуміння цілісного взаємозв’язку історії людства, яке можливе на основі романтичної теорії індивідуальності й відповідної їй герменевтики. Текст для історика був не самоцінним, а проміжним засобом для пізнання історичного взаємозв’язку. Джерела необхідно було зрозуміти шляхом “чуттєвого” проникнення в смисл їхнього автора, власне “проникнення в іншу свідомість за допомогою зовнішнього позначення”[30], що неможливо було зробити без знання контексту самого джерела – діяла схема цілого і частини, або ж т.зв. “герменевтичне коло”. Історична школа працями Ранке, Дройзена і Дільтея перенесла принципи філологічної та універсальної герменевтики на історичний ґрунт, створивши історичну герменевтику: не лише джерела потребують розуміння, а вся історична дійсність повинна бути зрозуміла як текст. Апорія історизму полягала в тому, що минуле “переносилося” в сучасне шляхом його дослідження як традиції[31]. Таким чином, минуле культурне середовище, в якому діяли історичні актори, ставало доступним для розуміння і реконструкції істориками, які ніби перебували у близькій їм культурі. Цей підхід соціальними істориками рішуче відхилявся, хоча вони неодноразово заявляли про те, що історична соціальна наука ніколи не відмовлялася від герменевтики і наголошувала на необхідності поєднання аналітичних і герменевтичних методів[32]. Останні спрямовані на дослідження соціальних дій та досвіду, сприйняття, пізнання, переробку, прийняття або відхилення, аналізованих довготривалих структур і процесів. Фактично йшлося про дослідження структур культури. Традиційна герменевтика зазнала критики і з боку

---

[29] Див., наприклад, широко відому працю: *Mommsen W.J.* Die Geschichtswissenschaft jenseites des Historismus. 2. Revidierte Auflage. – Düsseldorf, 1972.

[30] *Рикёр П.* Герменевтика и метод социальных наук// *Рикёр П.* Герменевтика. Этика. Политика. – М., 1995. – С.4.

[31] *Гадамер Х.-Г.* Истина и метод. – С.245-246.

[32] *Kocka J.* Überraschung und Erklärung. Was die Umbrüche von 1989/90 für die Gesellschaftsgeschichte bedeuten könnten // Hettling M. (Hrsg.) Was ist Gesellschaftsgeschichte?: Positionen, Themen, Analysen. – München, 1991. – S.37.

представників "історії повсякденного життя", які протиставили їй соціально-наукову герменевтику, в основі якої лежить принцип реконструкції "чужого", недовіри до того, що видається "близьким і знайомим"[33].

Критика історичної соціальної науки з боку представників нових напрямів дослідження минулого спричинила у 1990-х роках її переорієнтацію на культурно-історичні аспекти, дослідження соціальної історії сім'ї, релігії та ґендерних зв'язків тощо. Водночас, окреслюючи перспективи соціальної історії на майбутнє, Ю.Кокка був переконаний у тому, що вона повинна більше уваги приділяти структурам культури, реконструкції елементів повсякденного життя, політичній історії, порівняльним дослідженням і бути теоретичною дисципліною історичної науки. Саме на останнє була спрямована творча спадщина Р.Козеллека.

Поява перших томів "Основних історичних понять" свідчила про початок переходу німецької історіографії від історії політичних ідей, яка домінувала в історичній науці з часів Л.Ранке та Ф.Майнеке, до історії політичної семантики, імпульсом для розвитку якої стали праці визнаних лідерів т.зв. Кембріджської школи Г.А.Покока та К.А.Скіннера. Обидва вчених інтенсивно досліджували аргументаційні критерії, ситуативні цілі й інтелектуальні ресурси політичних теорій раннього Нового часу в Європі та Північній Америці, які вони розглядали як результат передачі й перетворення традиційних аргументів та понять. На їхню думку, ідеї та поняття є вирішальними для становлення сучасного політичного суспільства, становлять частину Дискурсу. Ґрунтуючись на цих ідеях німецька школа історичної семантології, виходячи із думки про індивідуальність, ізольованість ключових понять, за допомогою зміни їхнього значення намагалася показати важливий соціально-політичний переворот у німецькомовному просторі в період з 1750 по 1850 рр. При цьому поняття розглядалися не як елементи різноманітних тогочасних мов, оскільки вибір робився на основних поняттях, в яких, на думку дослідників, в політичній мові історичних акторів відображалися ґрунтовні процеси реальних політичних змін[34]. Посилена увага до ключових соціально-політичних понять в рамках тлумачення історичних текстів набувають особливої вагомості для реконструкції

---

[33] *Зидер Райнхард.* Указ. соч. С. 177.
[34] *Iggers G.G.* Geschichtswissenschaft im 20. Jahrhundert. – S.91-92; *Raphael L.* Op.cit. – S.167-168.

історичних подій, оскільки вони віддзеркалюють в мовному осмисленні дійсності сталість, зміни і майбутнє суспільства.

Головний інтерес Р.Козеллека зосереджений на семантиці основних понять, що увібрали в себе досвід певного історичного часу і за допомогою яких історик в межах соціально-історичного контексту намагається розкрити його історико-антропологічний вимір. “Будь-яка історіографія рухається у двох площинах: або вона досліджує предмети, явища, відносини, котрі набули мовного оформлення раніше, або ж вона реконструює предмети, явища, відносини, не втілені в мові на попередніх етапах, які втім можна вичленити за допомогою певних методів та індуктивних умовиводів. У першому випадку усталені поняття є евристичним “входом”, через який осягається минула дійсність. У наступному ж випадку історія вдається до категорій, творення й дефініція яких відбувається ex post та які вживаються попри неможливість їх віднаходження в письмових джерелах”[35]. В обох випадках історична семантологія розкриває різницю між поняттями, які вживалися у минулому та їхнє сучасне значення, але її головне завдання полягає у відповіді на питання про те, чому певні явища узагальнюються в поняття лише в певний період часу.

Особливістю історії понять є акцент на залежність семантичних структур від форм переживання історичного часу – історичної темпоральності, – що дозволяє “проникнути”, “схопити” саму суть історії. Це можливо здійснити за допомогою концепції “переломного часу” (*Sattelzeit*), який припадає на другу половину XVIII – початок XIX ст. і є, на думку Р.Козеллека, межею виникнення сучасного світу з відповідною йому соціально-політичною термінологією[36]. Перелом визначається головним чином новою історичною темпоральністю, в основі якої лежить напруга між “простором досвіду” та “горизонтом очікувань”, власне між узагальненим в поняттях досвідом та очікуваннями майбутнього, яке формулюється на основі минулого в якості його логічного продовження у нових формах.

Насамперед це відображається в семантичній структурі основних історичних понять. До середини XVIII ст. соціально-політичні поняття були зорієнтовані суто на сферу досвіду, оскільки держава у боротьбі з релігійними пророкуваннями виборола монополію на опанування майбутнім, розвиваючи політичне прогнозування, основою якого була видима повторюваність подій. Філософія історії з ідеєю прогресу епохи

---

[35] *Козеллек Р.* Минуле майбутнє. – С.132-133.
[36] *Його ж.* Часові пласти. – С.331.

Просвітництва, відкрила нові горизонти майбутнього, які виходили за межі раніше прогнозованого простору досвіду та часу, отриманого у спадок. Своєю спрямованістю у майбутнє прогрес стимулював нові довгострокові проекти майбутнього. Тим самим відбувалося видиме прискорення плину часу, яке до цього належало лише есхатології. Отже, з часу Французької революції, епохи реформ та революцій початку XIX ст., поняття спрямовуються в сферу майбутнього, в “горизонт очікування”, формулюючи новий образ майбутнього, його проект, в якому минуле віднині не виступає визначальним фактором. Розрив з минулим досвідом характеризує для суспільства настання Нового часу, з його прогресивним рухом і поступом до демократії. “Завершений досвід є досконалим, однак належить минулому, тоді як майбутній розгалужується на безліч різноманітних темпоральних протяжностей”[37]. Творимість історії, яка наочно проявилася у ході Французької революції, призвела до усвідомлення, що майбутнє сучасних подій відкривається у незвіданому напрямку, де виникає нова реальність, недосяжна досвіду. Майбутнє може і повинно плануватися на рівні політичних прогнозів. Але, тим самим, руйнується традиційний простір досвіду, який до цього був детермінований минулим. Для становлення історичної науки це мало значення у тому сенсі, що “історіографія сучасності, “хроніка сьогодення”, відтісняється на другий план... історія в методичному аспекті виявляє дедалі більше небажання займатися дедалі мінливішою актуальністю”[38].

Яскравим прикладом цього може бути трансформація вислову *“Historia magistra vitae”*, яке, в силу реально існуючої сталості й потенційної подібності земних подій, аж до XVIII ст. було доказом здатності історії слугувати засобом морального і політичного виховання шляхом корисних прикладів минулого. Передача цього твердження від одного покоління до іншого змінювала його смисл і розуміння. Критична епоха Просвітництва, хоча й не поставила під сумнів сам вислів, але сама історія з прискореним плином часом відкрила нові “простори досвіду” та позбавила минуле очевидного прикладу-застереження. В німецькомовному просторі в середині XVIII ст. відбувається зміщення слів, що остаточно вихолостило смисл вислову. На зміну “*Historie*”, яке означало одночасно і розповідь про перебіг подій і історичну науку загалом, приходить *“Geschichte”*, яке початково означало лише послідовність дій, або повідомлення. Однак

---

[37] *Козеллек Р.* Минуле майбутнє. – С.67.
[38] Там само. – С.72.

дуже швидко воно набуло значення одночасно і події і повідомлення про неї, що фактично підготувало мовний ґрунт для трансцендентального переходу й призвело до появи ідеалістичної філософії історії.

Історія понять у концепції Р.Козеллека виступає допоміжним засобом соціальної історії, її складовою частиною і, водночас, претендує на статус суто теоретичної дисципліни. Він виходить з думки, що без спільних понять не існує суспільства, політичної єдності дій. Водночас, самі поняття ґрунтуються на суспільно-політичних системах, які є багатокомплексними і не можуть бути зведеними до форм простих мовних сімей. Соціальні й політичні поняття відрізняються від простих слів тим, що вони "претендують на конкретну глобальність і завжди є багатозначними". Слово ж перетворюється на поняття лише "увібравши в себе в плані семантики й досвіду все те мереживо політичних і соціальних взаємозв'язків, в яких і задля позначення яких вживається це слово"[39]. Критичне тлумачення джерел на основі традиційних методів історичної критики, започаткованими ще Б.Нібуром і А.Геереном (історико-філологічний метод) й розвиненими Л.Ранке та його школою, передбачають насамперед розшифровку понять, які в них закладені. А точний зміст будь-якого документу можливо зрозуміти лише із контексту самого документу, враховуючи при цьому політичну й соціальну ситуацію його виникнення, тлумачення слів автора документу в його історичному мовному середовищі. Отже, історія понять ґрунтується на усталених традиціях історичної науки — методах історичної критики джерел та історичної герменевтики. Вона є "спеціальним методом критики джерел, який насамперед спрямований на дослідження соціально чи політично релевантних термінів та центральних категорій соціального чи політичного змісту"[40].

Однак, крім свого допоміжного значення для соціальної історії, історія понять виступає також і як теоретична дисципліна історичної науки, зокрема на етапі виокремлення понять із ситуаційного контексту, дослідження їх розвитку і зміни смислового наповнення у певні проміжки часу, "коли при розгляді історії поняття досліджується простір досвіду та горизонт очікування відповідного йому часу, політична й соціальна функція понять і специфіка їх вживання різними соціальними прошарками, коротше кажучи, коли при синхронному

---

[39] Там само. – С.125.
[40] Там само. – С.120.

аналізі враховуються такі чинники як ситуація та локалізація в часі”[41]. Це дозволяє доповнити синхронний метод соціальної історії діахронним метод історії понять, який намагається дати відповідь на запитання: наскільки зміст, що вкладався в поняття, зберігся, яких він зазнав суттєвих змін тощо? З цією метою Р.Козеллек пропонує об’єднати всі соціальні та політичні поняття в три групи: а) традиційні поняття та значення слів, які їх позначають, що збереглися ще з античних теорій і є прийнятними для сьогодення; б) поняття, чий зміст змінився настільки кардинально, що, навіть попри прийнятне для сучасників мовне озвучення, їхній зміст може бути виявленим лише при історичному розгляді; в) неологізми, які є результатом реагування на певні політичні та соціальні події (наприклад, “комунізм” чи “фашизм”). Діахронний зріз значення поняття дає можливість осмислити його сталість, зміни та новизну, надаючи тим самим соціальній історії індикатори, оскільки соціальні та політичні поняття претендують на глобальність і є багатозначними. “У формі кожного поняття втілюються горизонти та встановлюються межі людського досвіду і мислимих теорій. Тому історія може черпати з понять ті знання, які залишаються поза полем зору в процесі аналізу речей і явищ”[42].

Безперечно, застосування методів історії понять має певні хронологічні обмеження. Автор зосереджується насамперед на німецькомовному просторі, в якому з другої половини XVIII ст. з’являється велика кількість нових лексичних словоутворень і нових значень старих слів, які змінили існуючий до цього простір соціального й політичного досвіду й відкрили нові “горизонти очікувань”. Водночас, не підлягає сумніву, що історія понять дозволяє у діахронному та синхронному вимірі зрозуміти сприйняття і ставлення людей минулого (досвід) як до окремих подій, так і структур та процесів загалом.

Р.Козеллек розвиває методологічний арсенал соціальної історії прийомами історії понять і доповнює історичну семантологію вченням про історичні часи, що дає більш чітке розуміння пізнавальної пари “структура” та “подія”. Під “структурою”, на його думку, розуміють “тривалість у часі, більшу сталість, зміну протягом довших періодів часу”[43]. Події відбуваються і стають надбанням досвіду певних суб’єктів, є короткотривалими у часі, а структури володіють

[41] Там само. – С.121.
[42] Там само. – С.126.
[43] Там само. – С.151.

інтерсуб'єктивністю та надіндивідуальністю. Зміни, які відбуваються у структурах набувають емпіричної реальності лише тоді, коли в часовому вимірі вони не виходять за межі колективної пам'яті покоління. Константні структури і миттєві події є взаємозалежними, але не розчиняються один в одному, оскільки структури формують умови для перебігу подій, а події дають можливість розпізнати і проаналізувати самі структури – тобто відбувається т.зв. "перехрещення" подій і структур[44]. "Історія проявляє себе або в напруженому співвідношенні між тим, що існувало до і сталося після випадку, процесу і його фіналу разом з наслідками, або ж розкладається на окремі елементи й набуває вказівного характеру, відсилаючи до тих суспільних умов, котрі дозволяють зрозуміти перебіг подій", – твердить Р.Козеллек[45]. Відповідно і в нарративі події розповідаються, а структури – описуються.

Однак це зовсім не означає, що історія набуває свого наукового значення лише на рівні аналізу структур. Події і структури можуть бути для історика і "конкретними" і "абстрактними" в залежності від часових пластів в межах яких здійснюється аналіз. Історик завжди має справу з фікцією фактичного, оскільки минула реальність канула у вічність, а виокремлені у джерелах шляхом їхнього тлумачення події ніколи не є ідентичними реальним минулим зв'язкам. Теж саме стосується і структур, яким властива лише гіпотетична "реальність". Водночас, тривалі й сталі структури, навіть якщо вони й не усвідомлювалися діючими акторами, можуть стати більш дієвим засобом для виявлення самих подій, якщо вони не розчинилися в структурах, котрі також здатні до змін. Встановити гіпотетичну "реальність" структур, на думку Р.Козеллека, можливо використанням історичних понять, які охоплюють весь контекст минулої події і мають бути зрозумілими для історика і його читача. Без історичних понять неможливо розповісти про жодну подію, проаналізувати структуру і процес.

Р.Козеллек розвиває концепцію "часів історії" Ф.Броделя. Останній виділяв два часових пласти: "короткий час", в якому присутня описова, подієва історія, котра створює ґрунт для більш глибокого проникнення в матеріал і "довга тривалість", де здійснюється соціологічний аналіз[46]. Німецький історик натомість

[44] *Козеллек Р.* Часові пласти. – С.358-359.
[45] *Козеллек Р.* Минуле майбутнє. – С.154.
[46] *Ле Гоф Ж.* Является ли все же политическая история становым хребтом истории? – С.189.

виділяє "довго-, середньо- та короткотривалі" часові відрізки в межах яких відбуваються події і формуються здатні до повторення структури. "Елементами всіх сфер життєдіяльності людини є здатні до повторення структури, що складаються з пластів, котрі залягають один над одним і зазнають різношвидкісних змін"[47]. Феномен рекурентності (повторюваності), властивий структурам, є основою для здійснення прогнозів на тривалу перспективу.

Структури змінюються з різною швидкістю в залежності від тих часових пластів, в межах яких вони функціонують, діють конкретні люди і відбуваються події. Їхній аналіз, на думку Р.Козеллека, дозволить з'ясувати передумови цих вчинків і подій. Він виділяє три часові пласти, які аналізуються з категорій "теорії часу" (лінійності і циклічності), де і відбувається накопичення "досвіду". Спочатку його набутком є одноразовість, що поширюється і на численні події та їхні взаємозв'язки в минулому. Всі вони є лінійними, оскільки розгортаються як послідовність одиничних і неповторних подій (тут лежить і підґрунтя для прогресу в історії) і разом з тим рекурентними, тому що їхня достовірність доводиться здатністю до повторення. Однак історія не вичерпується лише неповторними і одноразовими подіями – вона також базується і на здатних до повторення структурах, яким властиво з часом також змінюватися і які самі тим самим набувають одноразовості. "Тут на поверхню виринає саме той феномен, який робить історію такою цікавою: схоже, зміни можуть втілюватися не лише у формі несподіваних разових подій, а й у формі більш довготривалих структур, котрі попри свою удавану статичність уможливлюють зміни і самі можуть видозмінюватися"[48]. Ці часові пласти охоплюють індивідуальні та колективні досвіди (гетерогенність покоління). Наступний часовий пласт, названий Р.Козеллеком "трансцендентальний", виходить за межі часового існування поколінь, оскільки охоплює набутки досвіду, властивого різночасовому існуванню поколінь і є базовим для суспільства: релігійні або метафізичні істини, котрі ґрунтуються на фундаментальних висловах, що зазнають постійних модифікацій протягом тисячоліть однак завжди можуть бути активовані пам'яттю – навіть попри ту обставину, що не всі люди поділяють їх.

Теорію "трьох часових пластів", Р.Козеллек практично застосував у цікавому для професійного історика нарисі "Злами досвіду і зміни методів", де він намагається розв'язати важливе

---

47 *Козеллек Р.* Часові пласти. – С.27.
48 Там само. – С.37.

питання про взаємообумовленість пізнання конкретної історії у її співвіднесеності з блоками досвіду середньо- чи довгострокового характеру. Автор ставить питання про те, яким чином набутий істориками досвід впливає на зміну теоретико-методологічних парадигм освоєння минулого – “висвітлити зв’язок між способом сприйняття історичної дійсності та збагаченням історичного пізнання”[49]. Логічно пов’язаним із попереднім є також нарис “Часи історіографії”, який може бути корисним тим колегам із професійного цеху, які й досі в дусі класичного історизму XIX ст. та вульгарного марксизму продовжують твердити про необхідність “об’єктивного” висвітлення минулих подій. “З часів Просвітництва відбулося усвідомлення того, що будь-яка історіографія залежить від питань, поставлених перед нею. Іншими словами, історична перспектива, що відкривається очам спостерігача в залежності від місця його розташування, зумовлює розбіжності у глибині часових визначень предмету описання чи розповіді. Відтоді на передній план у зображенні історичних подій в плані методики виходить точка зору на предмет, а в залежності від постановки предметних питань історія, як з’ясовується, може описуватися дуже по різному”[50].

Теорія історичного часу Р.Козеллека має безпосередній зв’язок з герменевтикою, оскільки остання має справу з проблемним полем історичної науки – “з розглядом передумов можливих історій, себто осмисленням апорій, пов’язаних з минулим людини у її зануреності в простір часу”. “Можливими історіями” займається теорія історія, яка ставить питання чому відбувається та чи інша історія, якими є умови для її розгортання та реалізації, яким чином її необхідно досліджувати і розповідати. Крім пізнавальної категорії “час” з його трьома пластами, важливою пізнавальною категорією тут виступає “простір”, який виконує функцію її метаісторичної передумови. Базуючись на фундаментальних гайдегерівських категоріях “минущість” та “історичність”, Р.Козеллек доповнює їх опозиційними понятійними парами (“неминучість смерті – можливість вбивства”, “друг – ворог”, “зовнішній світ – внутрішній світ”, “публічність – закритість”, “батьки – діти”, “пан – слуга”), які є структурними умовами можливих історій. Цим опозиційним парам внутрішньо властива часова плинність в умовах якої відбуваються конфлікти, злами, зміни, у розв’язанні яких беруть участь всі діючі актори. Історик безперечно послуговується методами герменевтики, оскільки людське буття є історичним буттям і

[49] Там само. – С.49.
[50] Там само. – С.321.

завжди спрямоване на розуміння світу. Однак історик досліджує не лише смисл, закладений у джерелах, а й позамовний контекст, а тому історична наука, на думку Р.Козеллека серед всіх гуманітарних наук має меншу зв'язаність з текстом і відповідно – теорія історії ширша за герменевтику, яка є лише її важливою частиною. Теорія історії, на думку вченого, є "метаісторією", яка за допомогою категорій "досліджує не рух, а рухливість, не зміни в конкретному розумінні, а змінність як таку"[51].

Звичайно, в межах статті мені не вдалося познайомити читача з усіма аспектами теоретико-методологічної спадщини видатного сучасного німецького історика. Його праці потребують вдумливого неодноразового прочитання й переосмислення, навіть попри те, що Р.Козеллек залишається теоретиком соціальної історії, чиї ґрунтовні концепти, як зазначалося на початку статті, зазнають нині нищівної критики з боку істориків-постмодерністів. Не має потреби доводити, що соціально-історичні підходи до вивчення минулого зовсім не вичерпали свого продуктивного потенціалу і нові напрями історичної науки втратять свою привабливість без використання методологічного інструментарію соціальної історії. Зрештою, теоретичний і методологічний плюралізм сучасної історичної науки обумовлений суспільним контекстом її функціонування. Ми переконані в тому, що кожен історик повинен пам'ятати слова Р.Козеллека про те, що "лише теорія підносить нашу роботу в ранг історичного дослідження", оскільки історія як наука живиться метафорикою, підґрунтям чого є неможливість повністю відтворити у своїй цілісності минуле, яке безповоротно кануло у часі. "Ми постійно щоразу повинні запитувати себе, чим є сьогодні історія для нас, якою вона може, і якою вона повинна бути скрізь, де б ми не були: в університеті, у школі чи в колі громадськості. Звісно ж дослідницька діяльність не повинна миритися з диктатом будь-яких політичних або функціональних цілей, привнесених ззовні, але ми повинні мати ясне уявлення про те, які політичні імплікації притаманні нашому науковому ремеслу, а які ні, і до якої форми суджень у зв'язку з цим нам слід вдатися".

[51] Там само. – С.327.

Ейдос.
2’2006.

Ян Поморський
Люблін

Як займатися методологією історії? Довкола концепцій Єжі Топольського[*]

Методологічне середовище у польській історичній науці роками будувало свій фундамент та авторитет на особі Єжі Топольського. Нині чуємося осиротілими і – визнаємо – дещо розгублені. Професор був провідником, вказував шлях, креслив візію, був невичерпним джерелом енергії, помислів та інспірацій, з якого черпали усі ми. Коли Його так несподівано забракло, народилося питання: що далі? Як діяти, аби не згубити нічого з доробку дисципліни, з місця, яке методологія історії і історія історіографії вибороли собі в університетських студіюваннях історії. Мусимо, як середовище, відповісти собі на фундаментальні питання: як займатися методологією історії тепер, аби не згубити зв’язків зі світом польської історичної науки і, водночас, залишатися в згоді із загальним напрямком (напрямками) перемін, який став уділом досліджень історіографії на Заході? Цей розмисел нам дуже потрібний і оказією для нього має стати, за наміром організаторів, створення казімежовських зустрічей[**]. Причому, видається природнім зробити вихідним пунктом саму рефлексію нашого Наставника. Від міркувань на цю тему хотів би і розпочати.

---

[*] Текст статті за згодою автора перекладено за виданням: *Pomorski Jan.* Jak uprawiać metodologię historii? Wokół koncepcji Jerzego Topolskiego// Światooglądy historiograficzne/ Pod red. J.Pomorskiego. – Lublin, 2002. – S.11-21.

[**] Ці зустрічі польських методологів та істориків історіографії в Казімежу над Віслою свого часу започаткував Є.Топольський (*Ред.*)

Єжі Топольський протиставлявся розмаїтим стереотипам середовища на тему, чим є і чим має бути методологія історії. Писав наприклад:

> *Методологія історії, згідно досить розповсюдженого розуміння, мала б становити щось на кшталт упорядкованої збірки рецептів, що полегшують розв'язання випадків дуже ускладнених. Гідні уваги, цікаві чи важливі були б лише ті міркування, які можна б уважати за безпосередньо „придатні" в дослідженні, інші виявлялися банальними, бо мовлять про те, „що історики і так роблять, і роблять добре, навіть не знаючи окреслених методологічних аналізів". (MH, s.7)*
>
> *Методологія історії, на мою думку – це наступна цитата з „Теорії історичного знання" – не може обмежуватись до повтору проблематики загальної методології наук. Її доменом не є також і технічний бік праці історика (TWH, s.14).*

Можна було б навести ще щонайменше кільканадцять таких висловлювань Професора з різних періодів Його творчості, що мовлять про те, чим мала б не бути методологія історії, втім, перейдемо до презентації позитивної концепції.

Термін „довкола концепцій" у титулі статті вжитий умисно у множині, бо за моїм переконанням можна мовити про щонайменше три концепції як займатись методологічними дослідженнями, присутні у творчості Професора, що відповідають трьом стадіям еволюції Його поглядів на науку. Вінцем першого періоду є „Методологія історії", другий найповніше виразився в „Теорії історичного знання", з маніфестацією поглядів властивих для третьої стадії маємо справу в „Як пишу і розумію історію".

Перша стадія приносить концепцію методології історії як аналітичної (логічної) реконструкції дослідницької практики поодинокого історика або – загалом – цілої дисципліни, охопленої трьома розділами (*MH, s.31*):

- прагматичної методології історії,
- апрагматичної методології історії,
- об'єктивної методології історії.

Підставою розділу I „є реконструкція та можлива оцінка способів (схем, засад) робити висновки і всілякого роду міркувань застосовуваних з метою розв'язання проблем (питань), що ставляться в науці. <…> отже йдеться про аналіз та опис наступних чинників (при чому не всі у будь-якому випадку вступають в гру):

1) вибору царини дослідження,

2) постановці питання в цій царині,

3) усталення джерельних підстав дослідження (аби відповісти на поставлене питання),

4) критики (т.зв. зовнішньої та внутрішньої) джерела,

5) опису (того, що трапилося, і про що питаємо),

6) з'ясування (чому так сталося?)

7) прихід до теоретичних міркувань,

8) синтетичного охоплення результатів дослідження (тобто надання відповіді на дослідницькі питання в даній царині),

9) оцінки людей та подій в минулому" (*MH, s.32)*.

До цього додавалося ще „усталення цілей, які світять історикам в їх праці науковій" (*MH, s.32*).

Апрагматична методологія історії – це „міркування про те, що є ефектом праці історика, а отже йдеться тут про аналіз сформульованих ним тверджень (думок). <…> Оскільки у підсумку йдеться тут про цілу конструкцію, зібрання чи серії різного характеру (обсерваційні, теоретичні) взаємно пов'язані логічно, а отже про реконструкцію певної системи, яку творить історична наука, можна окреслити ці міркування титулом систематично-методологічних. <…> У сфері історії до апрагматичної методології увійдуть передусім міркування про історичні погляди, історичні генералізації, поглядами суворо загальними та правами, а також поняттям нарації" (*MH, s.32-33*).

У свою чергу об'єктивна методологія історії мала, за задумом Професора, „дати загальну характеристику царини, що становить модель історичної науки, аби:

1) уможливити відрізнення істинних думок про царину від хибних;
2) постачати евристичні директиви дослідження царини;
3) постачати теоретичні терміни потрібні для наукового опису царини" (*MH, s.35*).

Трохи раніше казав: треба „мати систематизоване для потреби історика знання про цю царину", бо "історика цікавить, як можна схарактеризувати царину, яка є моделлю висловлюваних ним тверджень, це ж має дати об'єктивна методологія історії. Питання про істинність думок, отже, це питання про те, чи вони мають свою модель, тобто чи існує царина, в якій вони істинні, і чи це та царина, що є об'єктом досліджень (цариною зацікавлень) історичної науки" (*MH, s.35*).

Професор в той час знаходився під сильним впливом аналітичної філософії історії і неопозитивістичної філософії науки з її центральним осягненням – гіпотетизмом К.Р.Поппера. Переконання, що немає „чистої" обсервації, не опосередкованої жодною теорією, лягло до підстав концепцій „позаджерельного знання" і його ролі в історичному дослідженні, напевно найбільш знаної та найкраще прийнятої в

середовищі історичному ідеї „Методології історії”. Загальний напрямок вів тоді від філософії і логіки науки (методології загальної) до конкретики: до того, що роблять історики. Аналітична філософія науки, гіпотетизм постачали Топольському не тільки (і не стільки) базу концептуалізації та дослідницькі знаряддя, але передусім керували його мисленням про те, чим є (має бути) методологія історії, вони були відповідальні за категоріальне розпізнання об’єкту дослідження. Засадничі процедури були дефінійовані та описані в рамках загальної методології, наразі належало показати, що історична наука також під правила ці „підпадає”. В „Методології історії” переважають підходи „аплікаційні”, власне не знаходимо ідей свіжих, є натомість ідеї знані, „прибрані в нові шати, транспоновані (менш або більш вдало) на ґрунт історіографії.[1]

З часом щораз сильніше Єжі Топольський усвідомлює та підкреслює *expressis verbis* обмеження такої моделі занять методологією історії, її виокремлення, відірваність від дійсної практики історіографії. Вже в „Розумінні історії” (1978) зазначає, що хоче займатись методологією „передовсім з перспективи історика”. Пише:

> *Здається, що цієї перспективи бракує дотеперішнім дискусіям про процедуру з’ясування в історії, що проводились досі майже винятково методологами. Ці дискусії позначають надто вузьке поле зору, обертаються часто-густо в колі справ маргінесних, відірвані від проблематики онтологічної, що стосується історичного процесу, а також від досліджень про свідомість істориків. У цій праці хотів би, аби справи методики з’ясування, теорії історії, а також мисленевих процесів історика сплавилися в єдину цілість, так як це в дійсності виступає в дослідженні [підкрес. – Я.П.] (RH, s.5).*

Ще сильніше акцентував на цьому Професор в „Теорії історичного знання” (1983):

> *На відміну від „професійних” методологів чи філософів науки моїм пунктом виходу та співвіднесення є дійсна історична наука, з її проблемами і актуальним способом їх розв’язання, а не свого роду внутрішня логіка цих чи інших систем філософії науки. Їх відірваність від дійсної проблематики окремих наук, особливо ж історії, стало нині більшим ніж будь-коли (TWH, s.15).*

Це програмове відтинання від „професійних методологів” має символічний характер: є зовнішньою маніфестацією повороту, який

---

[1] Також саму концепцію поділу методології на прагматичну та апрагматичну почерпнув Топольський, що неодноразово підкреслював, від К.Айдукевича. Її він вміло адаптував на ґрунті методології історії.

відбувся в мисленні Професора. Його підставу вбачаю в двох джерелах:

- розриві із аплікаційним підходом на користь проведення емпіричних досліджень щодо історіографічної практики,

- фактичному подоланні методологічного індивідуалізму: розриву з міфом єдиної історичної науки (спільної для всіх істориків) і відкритість до відкриття суспільного, парадигмального характеру історичних досліджень, що було природним наслідком переосмислення результатів згаданих емпіричних досліджень.

Ця стадія формування зрілої концепції методології історії є відносно найкраще розпізнавана та описана. Я сам мав оказію двічі резюмувати засадничі ідеї Професора в текстах „Як (не) читати Топольського?” і „Методологічні «бої за історію»”[2]. На деякі з них хотів би тут послатись.

Студії над дослідницькою практикою істориків привели Топольського до висновку, що не можна казати про якусь єдину історичну науку. Є, була та буде множина функціонуючих паралельно моделей (парадигм) історичного дослідження. Оперування в наукознавчих та методологічних дослідженнях загальною категорією історичної науки – як робила це аналітична філософія історії – без показу її парадигмальної диференціації, є неприпустимим спрощенням. Слід давати собі звіт, підкреслював Професор, що „поруч, і не лише в плані хронологічної послідовності, можуть існувати та функціонувати системи методологічного знання, що стосуються формально тієї самої науки, але закладають різні її моделі або системи, що мають різні денотації[*]. Неодноразово тут може йтись, і часто так і є, також про різні закладані, і пов’язані з цими першими, моделі (семантичні) не лише науки, але самої дійсності. В тій ситуації різних закладених предметних відношень треба мовити про різні, не порівняльні логічно, часто конкуренційні, системи знання”. (*TWH, s.32*). Так як різними, непорівняльними логічно і конкуренційними, можуть бути саме історіографічні парадигми.

По відношенню до методології чи, інакше кажучи, теорії пізнання та історичного дослідження йдеться передусім про

---

[2] *Pomorski J.* Jak (nie) czytać Topolskiego? (Uwagi nad lekturą „Teorii wiedzy historycznej” Jerzego Topolskiego)// Przegląd Humanistyczny. – 1985. – №3-4. – S.161-182; а також: *Його ж.* Metodologiczne „boje o historię”// Między historią a teorią. Refleksje nad problematyką dziejów i wiedzy historycznej/ red. M.Drozdowski. – Warszawa-Poznań, 1988. – S.28-38.

[*] *Денотат* (від лат. denotatus – позначений) – позначуваний предмет, об’єкт позамовної діяльності, який має на увазі мовець, коли говорить про нього *(Ред.)*.

чіткий звіт собі, який це образ науки та історичного знання репрезентується або висловлюючись інакше, для якої моделі (чи ідеалу) науки і знання історичного пишуться методологічні коментарі (TWH, s.8).

Така постановка справи – відверте представлення декларації – було для Професора питанням відповідальності. Він писав:

Не є все таки байдужим те, як при заснуванні винайденої історичної науки проводиться методологічна рефлексія, тобто яка методологія прищеплюється її дослідницьким практикам (TWH, s.8).

Якщо вислів цей трактувати з усією повагою, то мусили б прийняти, що завдання не зводиться до реконструкції методології прийнятої в рамках даної історичної школи чи спільноти вчених, на порядку денному є також питання її ефективності (хоч далі була б вона схарактеризована) в „боях за історію”, які роками вів Професор. Оскільки адресатом методологічних праць є історики, Професор на цій стадії будівництва своєї концепції методології історії не вагався підкреслити, що це є спроба „замалювання теорії історичного знання, що звітує не лише про актуальну, загальну її структуру, але, водночас, непозбавленої елементів нормативних, з настановою на потреби історії з’ясовуючої та теоретичної, або моделі історії, яку я називаю історією новочасною” (*TWH, s.14*). На останній стадії потрапляння в такий нормативний тон буде вже цілком неприйнятним.

Зупинимося далі на тому, в яких відношеннях мають залишитись між собою методологія історії та загальна методологія наук. На думку Професора:

Є очевидним, що для методологічних міркувань історика не зайвим є цікавість до розвою загальної методології наук і прийняття до уваги того, що в її рамках діється, але усі постале там помисли мусить <u>він піддати „фільтрації через сито спеціальних потреб історії та властивостей цієї Науки</u> [підкрес. – Я.П.]. Вихід свого часу (30-і роки XX ст.) філософів науки на ґрунт історії (коли настало певне пересичення їх від занять фізикою – єдиної до того гідної цього) поєднане було із впровадженням міркувань, що не виникали з будь-якої ближчої знайомості з дійсною дослідницькою практикою істориків. Виразним прикладом цього є приписувані історії моделі роз’яснуючої поведінки, змальовані (не відомо чи способом описовим, чи нормативним, бо це в авторів, які входять до цієї гри назагал не є ясним) К.Г.Гемплем та В.Дреєм, і уся дискусія методологів навколо них (TWH, s.15-16).

Тому це вже не проста аплікація, але складна процедура, в межах якої досягаються раціональні реконструкції окремих фаз дослідницької дії історика, тобто скерування, моделювання, з’ясування та перевірки,

з повною свідомістю того, що вони є релятівізовані для даної історіографічної моделі (парадигми).

За головну мету методології історії Топольський вважає конструювання моделі історичної науки, причому в „Теорії історичного знання” це має бути „модель, в якій на чоло висувається завдання з'ясування і цілісного (глобального) представлення минулого” (*TWH, s.16*). З тією головною метою пов'язана директива оперування дійсним, а не якимось постульованим образом історичного дослідження (*TWH, s.10*).

Єжі Топольський вважав – як повсюдно відомо – що кожне дослідження історичне відбувається в трьох перспективах: в онтологічній перспективі це є „візія світу та людини”, яку історик має, приступаючи до дослідження; в методологічній перспективі – це „ідеал науки”, а також „методологічні засади” прийняті дослідником; в аксіологічній перспективі, що має свою долю при виборі істориком як „візії світу і людини”, так і „ідеалу науки та методологічних засад”, це є та, найчастіше невербалізована, „мовчазна” частина історичного знання, присутня в кожному дослідженні. Це вона кермує пізнанням та історичним дослідженням, становить найістотніший складник методологічної свідомості. Методологічна свідомість виконує роль „епістимологічного сита”, через яке історик досягає огляду досліджуваного фрагменту дійсності. В якій мірі буде це огляд глибокий, залежить від конкретного змісту даної свідомості.

Так зрозуміла історична наука є системою динамічною, де критерії науковості дослідження не є чимось назавжди даним, вони змінюються, розвиваються разом з розвитком самої історіографії. Тому для Топольського пошук початків наукової історії є зайняттям непродуктивним, обтяженим статичністю розуміння самої історіографії.

> *Статичність ця виникає з потрактування історичної науки як в якійсь спосіб „знерухомленої”, що дійсно розвивається, але незважаючи на це має якусь незмінну точку співвідношення для оцінок цього розвитку, точку співвідношення в сфері практичних осягнень чи теорії. Тимчасом постійна точка не існує і було б помилкою прийняття такого існування <...>. Те, що визнаємо за „наукове” нині, може виявитися менш науковим у світлі майбутнього розвитку (TWH, s.21-22).*

При чому гострота вимог постійно зростає, у зв'язку з чим Професор послугувався стосовно історії категорією „пересуваючогося кордону науковості”.

Дійсності історичних досліджень могло б відповісти, на його думку, представлення її в формі свого роду *continuum*, обмеженого з

одного боку моделлю історії фактографічної, а з іншого – моделлю історії з'ясовуючої та глобальної. Писав:

> *Є ж бо так, що конкретні дослідження розташовуються „між", реалізуючи вищою мірою настанови одної чи другої моделі" (TWH, s.25).*

При цьому перехід від однієї до другої моделі дослідження в розвитку історіографії є не якимось одноразовим актом, але довготривалим процесом, що проходить у різному темпі в окремих країнах. Цей процес можна порівняти із розходженням хвилі. Така хвиля, пов'язана з ідеєю занять історією як соціальною наукою (*history as social sciences*), аплікацією теорії та широким застосуванням в історіографії техніки комп'ютерного нагромадження та обробки даних, з'явилася на початку шістдесятих років у США і здомінувала американську історіографію на кільканадцять років, поступово проникаючи (в першій половині сімдесятих років) до Європи і до чергових національних історіографій. З цього клімату виросла власне „Теорія історичного знання", яку можна визнати також за взірцевий приклад раціональної реконструкції методологічного досвіду сцієнтичної течії в історіографії. Спробуємо придивитися до дослідницької стратегії Професора в презентованій праці.

На початку Топольський звертає увагу на необхідність дистанціювання методолога історії „щодо плинучих зовні пропозицій, інтерпретацій, реконструкцій чи дилем, що мають свої окреслені філософські традиції і керуються тими чи іншими суб'єктивними переконаннями філософів науки <…>, а не виникають назагал з достатнього аналізу істотних дослідницьких потреб науки, ані також не віддзеркалюють адекватним чином її процедур чи структури" (*TWH, s.114*). Ця програмова стриманість має глибокі узасаднення у відкритті розриву поміж результатами ведених ними на рубежі 70 – 80-х рр. досліджень щодо історіографічної практики окремих шкіл, напрямів чи орієнтацій в сучасній історіографії, і тим, що на цю тему могла оповісти аналітична філософія історії. Підставою раціональної реконструкції історіографічної практики стали положення прийняті в познанській методологічній школі, з гуманістичною інтерпретацією на чолі. Процедури напрацьовані в рамках досліджень методології, що стосувались Маркса (дві праці мають тут вирішальне значення: „Положення методологічні «Капіталу» Маркса" та „Елементи марксистської методології гуманістики"), послужили згодом емпіричним дослідженням праць чільних польських та зарубіжних істориків. На сторінках „Теорії історичного знання" знаходимо багаторазово як безпосередні посилання на результати таких

досліджень, так і інструктивні приклади їх самих. У підсумку Топольський приходить до переконання, що ключову роль в дослідженні відіграє те, що ним керує – методологічна свідомість, а вужче розуміючи справу: суспільна методологічна свідомість, що кермує перебігом дослідницьких практик в межах даної історичної парадигми. Тому засадничим об'єктом дослідження методології історії як наукової дисципліни повинна стати *суспільна методологічна свідомість*. Її вербалізація, реконструкція і з'ясування конкретного змісту громадженого істориками „методологічного досвіду" стають першою та найважливішою ціллю методології історії. Другою, за Професором, є конструкція певної, оптимальної для даного етапу розвитку історіографії, моделі історичного дослідження[3].

Чергова (після теоретичного повороту) хвиля, викликана цим разом т.зв. *linguistic turn* та постмодерною ідеологією, нахлинула через часописи та наукові конференції 80-х рр., сягнувши свого апогею – якщо йдеться про теорію історії – у вигляді імперіалізму наративістської філософії історії, що трактувала як *passé* усе те, що не мало відлуння нової ідеології. Професор *passé* бути не хотів і здійснив модернізаційне зусилля щодо своєї концепції методології історії, аби вписати її нурту постмодерну. „Як пишу та розумію історію" є – принаймні в моєму сприйнятті – такою спробою перекинути міст між власною, будованою до того на ґрунті сцієнтизму та об'єктивістської моделі пізнання, концепцією занять методологією історії і швидко віддаляючимся світом рефлексії над історіографією, символізованим прізвищами Гайдена Вайта чи Френка Анкерсміта. Топольський повторив тут свою операцію тридцятирічної давнини, коли пишучи „Методологію історії", старався перенести істориків до чужого їм світу аналітичної філософії історії. Але подібно як тоді, затримався – на мою думку – на рівні запозичень, простих аплікацій та узагальнюючих схем. Представив концепцію занять методологічними дослідженнями, еклектичною, нецілісною, повною тріщин, але також своєрідної чарівності, якій важко опиратись, заглиблюючись до лектури.

[3] В полі зацікавлень методології історії „мусять знаходитись передусім наступні групи проблем: ґенеза та структура актуального стану історичної науки (з точки зору концептуалізацій та методик), теорія історичного процесу, звід методологічних правил (тобто евристичних вказівок, директив і т.д.), що випливають з прийнятої теорії та з її похідних, а також звід правил та алгоритмів поведінки, що випливають із загальніших тверджень та методологічних й логічних моделей, і стосуються використання джерел, з'ясування, побудови моделі, конструювання історичної нарації, узасаднення та перевірки і т.д." (*TWN, s.14*).

Хоч жодні мої інтерпретації, – пише Топольський, – не є позбавлені філософських співвіднесень, це втім, не значить у жодному разі ототожнення з наративістським, особливо крайнім способом розуміння історичного письменства. В цій книжці цікавить мене передусім емпіричний контекст історичної нарації, тобто її емпіричне дослідження, в процесі якого незайвим є, втім, посилання як на досягнення аналітичної філософії, так і на інспірації наративістської філософії (також постмодерністської, в т.ч. деконструктивізму), а так само й на літературну теорію (JAK, s.6-7).

Згадана теорія історичної нарації „Шукати мусила б інспірацій також в логіці, мовознавстві, семіотиці, соціології знання чи історичній антропології" (*JAK, s.8*). Натомість, пригадується інтелектуальний клімат „Методології історії".

Презентуючи зміст книжки, Топольський у „Вступі" пише:

У другій частині займаюся різними проблемами, що стосуються структури нарації, в якій вирізняю (і це є ***novum*** *моєї концепції) три шари (аспекти, підструктури): логічно-граматичний, риторичний (умовляючий), а також ідеологічно-теоретичний (керуючий, глибокий). Це не систематичний аналіз, але в підсумку він дає загальний образ положень цієї концепції. Віссю цієї концепції є теза, що нарація історична є комунікатом умовляючим і водночас інформуючим (JAK, s.12).*

Навіть зберігаючи т.зв. доброзичливу інтерпретацію методологічної думки, присутньої в цій частині, важко відшукати глибочінь аналізів знаних за „Теорією історичного знання". Натомість повертаються, відкинуті на другій стадії: методологічний індивідуалізм, аплікація різноманітних (часто взаємовиключних) концепцій для опису нараційних практик істориків чи довільна заміна одних категорій іншими (те саме явище називається то міфом, то теорією, то зрештою метафорою). В методології історії немає нині місця для нормативних амбіцій, немає також місця для гуманістичної інтерпретації, не кажучи вже про прихід до якоїсь моделі історичної науки, не дай Боже „теоретичної та з'ясовуючої". Натомість є місце для „метафоричного (акогнітивного) контакту" з минулою дійсністю „за посередництвом базових інформацій" (*JAK, s.385*), щоб це не мало означати. Як узгодити з декларованим конструктивізмом існування „безпосередніх базових джерельних інформацій", що мовлять „безпосередньо про індивідуальні факти"? Ці описувані на підставі базових інформацій факти можуть бути – на думку Топольського – потрактовані як репрезентуючі як минулу дійсність, про характер якої, однак, нічого, поза інформацією про дані конкретні факти, не мовлять" (*JAK, s.384-385*).

Оскільки конструктивізм є тут більш декларований, аніж закладений, стається розкол поміж концептуальним, у спосіб об'єктивістський, предметом методології історії та його конструктивістською інтерпретацією.

Переконаний, що шанси на подолання цього розколу створює тільки конструктивістська орієнтація в методології історії (чи, ширше, суспільних наук) і зіперті на неї емпіричні студії щодо історіографічної практики. Бо конструктивізм становить природну підструктуру теоретичну для концепції історіографічної парадигми та суспільної методологічної свідомості як регулятора дослідницьких практик, що розігруються в його межах.

Використані скорочення:

MH – J.Topolski, 1968, „*Metodologia historii*", Warszawa.

RH – J.Topolski, 1978, „*Rozumienie historii*", Warszawa.

TWH – J.Topolski, 1983, „*Teoria wiedzy historycznej*", Poznań.

JAK – J.Topolski, 1996, „*Ja się pisze i rozumie historię. Tajemnice narracji historycznej*", Warszawa.

Із польської переклав Дмитро Вирський

Ейдос.
2'2006.

Татьяна Попова
Одесса

П.М.Бицилли: размышления о творчестве

Петр Михайлович Бицилли (1879-1953) – «не услышанный всецело, а потому не исчерпанный», он – из людей, «брошенных спешашим человечеством»[1]. Трагизм его судьбы в том, что, высказав блистательные научные идеи, являясь одним из основоположников новых научных направлений XX века, Петр Михайлович в силу обстоятельств не вошел в историографическую классику. Издав свою книгу «Элементы средневековой культуры» одновременно с книгой голландского историка Й.Хейзенги «Осень Средневековья» в 1919 году, П.М.Бицилли, в отличие от своего, по сути, концептуального единомышленника, остался в забвении.

Историографическая репутация: штрихи

В формирующемся в последние десять-пятнадцать лет бициллиеведении (среди представителей – ученые из Болгарии, Израиля, России, США, Украины и проч.) Петра Михайловича называют выдающимся мыслителем, «пионером» историко-психологических и культурологических методов, исследователем-энциклопедистом, оставившим заметный след во многих областях гуманитарного знания: философии, истории, социологии, политологии, теоретической лингвистике и проч. Он примыкал к кругу «идей и интересов» петербургской культурологической школы медиевистики, основателем которой был И.М.Гревс (1860-1941), а наиболее выдающимися репрезентантами – О.А.Добиаш-Рождественская, Л.П.Карсавин, Г.П.Федотов, Н.П.Оттокар, А.И.Хоментовская. Среди

[1] Цит. по: *Каганович Б.С.* П.М.Бицилли и культура Ренессанса// *Бицилли П.М.* Место Ренессанса в истории культуры. – Санкт-Петребург, 1996. – С.VII.

характеристик этой школы – «целостный анализ средневековой культуры, выявление общих тенденций в самых разных сферах жизни, особый интерес к духовной и религиозной культуре средневековья, тонкое чувство исторического и художественного стиля эпохи, яркость историко-психологического анализа»[2]. П.М.Бицилли во многом выступает в качестве предшественника работ Ж. Ле Гоффа и А.Я.Гуревича, поскольку российскую медиевистическую культурологию первых десятилетий XX века предлагают рассматривать в «глобальном контексте ‘Анналов’». Для творчества П.М.Бицилли, талантливого педагога и исследователя, характерны: масштабность изысканий, широчайший диапазон проблематики, оригинальная трактовка, обилие парадоксальных мыслей, концепций и гипотез; высочайшая научная культура – исследовательский синтетизм, виртуозный анализ текстов и многогранная эрудиция, интердисциплинарный подход. Его публикациям присуща «своеобразная магия органичного универсализма», точность, красота и изящество «в развертывании мысли»[3]. Наследие П.М.Бицилли раздвигает национальные границы – оно принадлежит российской, украинской, болгарской историографии и всему интеллектуальному сообществу.

Из одесского периода

Жизненный путь П.М.Бицилли включает, исходя из географии его проживания, три периода. Первый – одесский (1879-1920), второй – сербский, или югославский (1920-1923), и третий – болгарский (1924-1953). Каждый из этих периодов специфичен своим наполнением, но все они связаны единством творческой индивидуальности Петра Михайловича. Проблема выявления сложного механизма

[2] *Каганович Б.С.* П.М.Бицилли и его книга «Элементы средневековой культуры»// *Бицилли П.М.* Элементы средневековой культуры. – Санкт-Петербург, 1995. – С.VII-VIII.

[3] *Каганович Б.С.* П.М.Бицилли и его книга «Элементы средневековой культуры»// *Бицилли П.М.* Элементы средневековой культуры. – Санкт-Петербург, 1995. – С.VII-VIII, XV-XVII, XXVII; *Он же.* Бицилли Петр Михайлович// Культурология. XX век: Энциклопедия. – Т.1. – СПб., 1998. – С.76-77; *Burke P.* The French Historical Revolution. The Annales School 1929-1989. – Stanford, 1990; *Нерознак В.П.* Петр Бицилли – еще одно возвращение на Родину// Вестник РАН. – 1994. – Т. 64. – №6. – С.525; *Бирман М.А.* П.М.Бицилли (1879-1953)// Славяноведение. – 1997. – № 4. – С.61; *Гандев Хр.* Петър Михайлович Бицили (по случай 100 години от рождението му)// Векове. – 1980. – № 2; *Галчева Т.Н.* П.М.Бицилли – опыт возвращения// *Бицилли П.М.* Избранное: историко-культурологические работы. – Том первый. – София, 1993; *Велева М.* Българската съдба на проф. П.М.Бицилли – София, 2004 и др.

взаимодействия разнообразных факторов, детерминирующих исследовательский процесс П.М.Бицилли, – еще открыта… Особая роль в понимании становления П.М.Бицилли как профессионального ученого принадлежит первому – одесскому – периоду.

Биографический контур. Сорокалетие одесского периода в жизни П.М.Бицилли не было благополучным восхождением к вершинам академической карьеры. Он поздно «состоялся» как ученый-исследователь: первые его публикации относятся к 1912 г., когда Петру Михайловичу было уже тридцать три года. Окончив в двадцать лет гимназию (1899), молодой Бицилли не сразу нашел свой путь в жизни: историческое образование он выбрал (с 1900) после года обучения на юридическом факультете Новороссийского университета (с 1899). Дважды исключался из университета (1902, 1905), окунувшись в бурную жизнь «революционного» студенчества; из-за этого же год «потерял» в армии (1905/1906), лишившись привилегий студенческого статуса. Только в двадцать семь лет (1906) П.М.Бицилли получил диплом специалиста-историка, в науку пришел еще через два года (1908), став «профессорским стипендиатом» по кафедре всеобщей истории, приват-доцентом которой был утвержден только в 1911 году. Слабое здоровье в детском и юношеском возрасте, «революционное кружение» в студенческие годы, сложности семейной и личной жизни – все это, безусловно, задержало становление Петра Михайловича как ученого и университетского преподавателя, жизнь которого была заполнена значительным количеством учебных занятий, необходимостью дополнительных заработков (работа в Политехническом институте, гимназиях, на Высших женских курсах). Это отвлекало от научных исследований, которые осложнялись и тем, что П.М.Бицилли оказался, фактически, без «школы» и настоящего руководителя.

Первое увлечение антиковедением, вероятно, из-за отъезда профессора Э.Р. фон-Штерна в Германию не получило квалификационного завершения (защиты диссертации по античной тематике), хотя нельзя сказать, что П.М.Бицилли не состоялся как специалист по проблемам античной истории: его работы антиковедческой направленности – высокопрофессиональны и оригинальны своими идеями и подходами. Значительное влияние Е.Н.Щепкина на формирование исследовательских методов П.М.Бицилли все-таки было дискретным из-за отсутствия постоянных творческих контактов между ними (политическая деятельность Евгения Николаевича не способствовала осуществлению перманентного научного руководства). В.Э.Крусман (также 1879 года

рождения) был в большей мере другом – авторитетным, получившим хорошее «научное воспитание» (школа историков Санкт-Петербургского университета), который, скорее всего, сориентировал П.М.Бицилли на медиевистическую проблематику, близкую к культурологической школе И.М.Гревса, но все-таки не мог стать тем, кем для учеников Ивана Михайловича был их учитель. Общение с представителями школы И.М.Гревса и им самим, вероятно, сыграли значительную роль в культурологической направленности медиевистических исследований Петра Михайловича.

Защита магистерской диссертации П.М.Бицилли состоялась только в 1917 году. В сентябре этого же года он стал штатным доцентом Новороссийского университета, в апреле 1918 года был избран на должность ординарного профессора Саратовского университета, занять которую ему не пришлось. В сентябре 1918 и в мае 1919 года (учитывая два кратковременных периода советской власти в Одессе) по инициативе уже «красного» профессора Е.Н.Щепкина Петр Михайлович был избран на должность профессора реорганизованной Высшей школы г. Одессы; с 6 сентября 1919 года был утвержден исполняющим должность экстраординарного профессора (опять «белого») Новороссийского университета.

Социальные катаклизмы 1917-1920 годов круто изменили судьбу Петра Михайловича именно в тот момент, когда он вошел в период свой творческой зрелости. Он так и не стал доктором наук (и «полным» – ординарным профессором) и отнюдь не успел приобрести «всероссийскую известность»[4], что существенным образом повлияло на его эмигрантскую судьбу, хотя в научном сообществе П.М.Бицилли уже знали[5].

---

[4] См.: *Нерознак В.П.* Петр Бицилли – еще одно возвращение на родину // Вестник Российской Академии наук. – 1994. – Том 64. – № 6. – С.524.

[5] О биографии П.М.Бицилли «одесского периода» см. подробнее: *Попова Т.Н.* Из истории историографии: П.М.Бицилли. К 120-летию со дня рождения// Российские университеты в XVIII – XX веках: Сборник научных статей. – Выпуск 5. – Воронеж, 2000. – С.200-216; *Она же.* К биографии П.М.Бицилли: Из истории одесского периода жизни ученого// Исторические записки. Научные труды исторического факультета. – Выпуск 5. – Воронеж, 2000. – С.34-45; *Она же.* П.М.Бицилли: из истории жизни и творчества// Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць. – Число 10. – У двох частинах. – Частина 2. Памяти видатного вченого-історика доктора історичних наук, професора Михайла Брайчевського з нагоди 80-річчя від дня народження. – К., 2003. – С.196-218; *Она же.* Образ университетского профессора: П.М.Бицилли// Харківський історіографічний збірник. – Випуск 7. – Харків, 2004. – С.15-30 и др.

О Е.Н.Щепкине. Особую роль в формировании творческого облика П.М.Бицилли как историка-исследователя, на наш взгляд, сыграл Е.Н.Щепкин. Статья, написанная П.М.Бицилли к 30-летию научной деятельности Е.Н.Щепкина (1916), – образец глубокого историографического анализа, осуществленного уже профессионально зрелым ученым, стремящимся сквозь призму «образа другого» определить собственное кредо. П.М.Бицилли считал, что для исследовательского почерка Е.Н.Щепкина характерны самостоятельность и нестандартность мышления, что нашло свое выражение в выборе исследовательской проблематики, в независимости от общепринятых нормативов историографической традиции и, наконец, всегда в новом подходе к решению т.н. «старых» тем. Проблематика научных интересов Е.Н.Щепкина, специалиста по всеобщей истории, несмотря на кажущуюся разнородность, подчеркивал П.М.Бицилли, всегда относилась к той области познания, «…где ‘русская история’ граничит со ‘всеобщей’»[6]. Изучение историко-юридических нормативов древней Руси, происхождение Лжедмитрия I, Семилетняя война – все эти проблемные линии, охватывая различные регионы, одновременно вписывались в общеевропейский контекст и рассматривались Е.Н.Щепкиным на источниковом материале разнообразного национально-государственного происхождения. Специфика его подхода заключалась в том, что и сама тематика, и ее решение всегда были, отмечал П.М.Бицилли, направлены «против течения». Е.Н.Щепкин, глубокий знаток историографических традиций, выступал за пересмотр устоявшихся мнений, предлагая всегда собственное оригинальное видение проблемы. Трактовка Е.Н.Щепкиным личности Лжедмитрия не вписывалась ни в распространенную в российской историографии версию о тождестве самозванца и Григория Отрепьева, ни в преобладающую в западной историографии концепцию, отстаивающую подлинность царя Димитрия. Эта позиция была характерна и для интерпретации Е.Н.Щепкиным ряда законодательных памятников и юридических норм в Древней Руси, Скандинавских странах и проч. Е.Н.Щепкин не следовал «методологической моде». Так, в период увлечения российскими историками экономическим материализмом, он обращается к истории русской дипломатии. В противовес мнению «об абсолютной детерминированности исторического процесса» под влиянием экономического фактора, он

[6] *Бицилли П.* Тридцатилетие научной деятельности профессора Е.Н.Щепкина// Одесский листок. – 1916. – 6 января.

выдвигает тезис о необходимости учитывать «специальные расчеты личностей», часто несовпадающие с «экономическим расчетом масс». Глубокое понимание им методологических новаций и общих тенденций в развитии теоретической мысли в исторической науке нашло отражение в курсах по методологии истории, читаемых Е.Н.Щепкиным в Новороссийском университете и на Одесских высших женских курсах[7].

Работы Е.Н.Щепкина, как правило, были посвящены т.н. «старым» вопросам, уже имеющим обширную литературу. Е.Н.Щепкин как исследователь не выдвигал новых проблем, но сознательно искал такие «оазисы», на разработку которых уже было затрачено много усилий его предшественников. Свою задачу он видел в том, чтобы при решении «старых» проблем заменить «экстенсивное научное хозяйство» – «интенсивным». Новый ракурс, новый подбор источников, новая трактовка фактов и, в итоге, – новое качество решения вопроса – в этом заключалась специфика исследовательского почерка Е.Н.Щепкина. П.М.Бицилли верно раскрыл отличительную черту Е.Н.Щепкина-исследователя: «…он прежде всего историк-методолог»[8]. «Мастерство метода», новый, всегда нестандартный взгляд на «старые» проблемы, тщательный анализ всего комплекса источников, широкий сравнительно-исторический обзор материалов, всегда свой собственный путь – «слишком крутой», для того, чтобы нашлось много «охотников» следовать за ним, – все это привлекало Петра Михайловича в Е.Н.Щепкине.

Многие разыскания Е.Н.Щепкина, замечал П.М.Бицилли, касаются частных вопросов истории, их результаты могут показаться неспециалисту «мелочными». «Но наука, – пишет П.М.Бицилли (эту мысль он повторит позже в «Очерках теории исторической науки»), – не знает «мелких» вопросов. Дело не в «размерах» научного вопроса, а в его постановке. Иной, на первый взгляд, незначительный вывод может, если он прочно установлен, не только положить конец долгим спорам по вопросам первостепенной важности, но и стать исходной точкой новых построений, толкнуть на целую цепь дальнейших выводов»[9]. Решение вопроса о вире, найденное Е.Н.Щепкиным,

---

[7] См.: *Щепкин Е.Н.* Методология. Идея психологии народов (Лекции). – Одесса, 1904; *Он же*. Вопросы методологии истории (Краткая обработка курса лекций). – Одесса, 1905. См. подробнее: *Стельмах С.* Історична наука в Україні епохи класичного історизму (XIX – початок XX століття). – К., 2005.

[8] *Бицилли П.* Тридцатилетие научной деятельности профессора Е.Н.Щепкина// Одесский листок. – 1916. – 6 января.

[9] Там же.

замечал П.М.Бицилли, устанавливает связь Руси с целым рядом стран, вовлекавшихся в сферу скандинавского влияния, т.е. в сущности почти всего побережья Европы, и открывает, следовательно, возможности совершенно новых гипотез. Общее значение трудов Е.Н.Щепкина, посвященных личности Лжедмитрия, по мнению П.М.Бицилли, заключается в том, что русское общество периода «смутного времени», получило более тонкую и точную характеристику. Е.Н.Щепкину удалось в какой-то мере «реабилитировать» самого Лжедмитрия – «героическую личность», представителей аристократии, духовенства и народа, трактовка которых в «официальной традиции» была слишком нигилистична[10]. П.М.Бицилли, следуя за мыслью самого Е.Н.Щепкина, на наш взгляд, пытается сформулировать проблему исторического объяснения, сложность которой часто опосредована искажением в понимании духовности конкретного исторического времени и переносе ментальности эпохи историографа в эпоху анализируемых им событий. П.М.Бицилли восхищался исследовательскими приемами, которые использовал Е.Н.Щепкин и сам пытался следовать за ним в работах, посвященных сравнительному анализу «русских» и «западных» источников – «Западное влияние на Руси и Начальная летопись» (1914), «Новгородское сказание о IV крестовом походе» (1916) и др.

Щепкин-ученый и Щепкин-общественный деятель для П.М.Бицилли – неразрывны. «Собственный путь», «крутой и тесный» Е.Н.Щепкин избрал не только в науке, но и в жизни. Для Е.Н.Щепкина эти понятия оказались неразделимы: именно в этом проявилось, по мнению П.М.Бицилли, «…единство его индивидуальности – своеобразный аскетизм сильной натуры, ищущей во всех отраслях деятельности борьбы и преодоления затруднений, ориентирующейся по точкам наибольшего сопротивления”[11]. П.М.Бицилли считал, что Е.Н.Щепкин предъявлял к собственной работе историка-исследователя высочайшие требования. При таких требованиях невозможно «…писать ‘легко’ и писать много»[12]. Приоритет Метода, широкая источниковедческая основа даже «мелкого» исследовательского вопроса, независимость от устоявшихся историографических традиций – этот подход к науке стал для П.М.Бицилли эталоном.

[10] См.: *Ульяновский В.И.* Российские самозванцы: Лжедмитрий I. – К., 1993.

[11] *Бицилли П.* Тридцатилетие научной деятельности профессора Е.Н.Щепкина// Одесский листок. – 1916. – 6 января.

[12] Там же.

В 1917 году В.Э.Крусман, характеризуя П.М.Бицилли как ученого, выделил, фактически, те же черты, которые признал для себя значимыми сам Петр Михайлович, анализируя творческую индивидуальность своего учителя. П.М.Бицилли, отмечал В.Э.Крусман, свойственна научная добросовестность, самостоятельность, нестандартность мышления («отклонение от обычных для тех или иных научных произведений трафаретов»), широкий кругозор (проблемы западно-европейской и русской истории), исследовательская глубина, скрупулезный анализ источников[13]. Своеобразие исследовательского почерка П.М.Бицилли признавал и И.М.Гревс – глава культурологической школы российских медиевистов.

Исследовательская направленность. Анализ нарративных источников и проблемы исторического познания, происхождение исторической науки и «изображение» истории в сочинениях историков разных эпох и направлений, факторы, детерминирующие историческое творчество, и проблема историографических штампов – вот главные линии, сплетающие узор научных размышлений П.М.Бицилли в эти годы. Наиболее выпукло обозначено проблемное поле исследовательских интересов Петра Михайловича в небольшой статье «Общественные движения в изображении средневековых историков» (1917). Анализируя историографические традиции авторов средневековых хроник, определяя типологию историографических схем, выявляя факторы, влияющие на формирование того или иного нарративного текста, он делает вывод о том, что наличие «общих мест и готовых формул» в средневековой исторической литературе при изображении каких-либо исторических событий, в частности, общественных движений, – факт общеизвестный. Историк обязан учитывать «пагубное влияние» этого явления на достоверность отображаемых событий. Историография позднего средневековья дает многочисленные примеры «схем и шаблонов», которые менее очевидны и поэтому более опасны своей мифологичностью, искажением реальных событий. Известны шаблоны характеристики отдельных личностей, шаблоны в описании битв, чудес, торжеств и проч. Среди них и схемы изображения общественных движений.

Примеры схематизации средневековой историографии для П.М.Бицилли – отправной момент для размышления о сущности воспроизведения исторических данных, об «изображении истории». Все многообразие феноменов «исторической жизни», считает

[13] Государственный архив Одесской области. – Ф.45. – Оп.4. – Д.1119. – Л.21-21а.

П.М.Бицилли, историк в состоянии «обнять лишь бессознательно упрощая воспринимаемое». При этом, чаще всего используется метод «узнавания» в «новом» – «старого», т.е. подведение нового материала под уже готовые «рубрики». А это неизбежно влечет за собой подчинение в сознании автора нового материала готовым схемам. Если какой-либо комплекс явлений напоминает автору «революцию», «реформацию», «реакцию» и т.п. – невольно появляется желание отыскать в рассматриваемом явлении черты уже известных ранее «революций» и т.д. В средневековой историографии все это «делалось грубее и наивнее». Но утонченность приемов современной историографии не снимает проблему схематизации прошлого. По сути, П.М.Бицилли ставит проблемы категориального синтеза, применения «объяснительных схем», понятийного аппарата исторической науки, создания исторического текста. Многие из этих положений получат свое дальнейшее развитие в его фундаментальной работе, написанной уже в эмиграции – «Очерках теории исторической науки» (1925).

«Историографический стержень» – по содержанию ведущих проблемных линий и по форме исполнения (историографические преамбулы, заметки, экскурсы, вставки, рецензии на исторические труды, биоисториографические этюды и проч.) и акцент на теоретические вопросы исторического исследования характерны для всех работ П.М.Бицилли этого времени. Даже ворвавшуюся извне проблему социализма он решает в данном ключе: его интересует история социалистических идей, структура и условия «исторического понимания», лежащего в основе «социалистической философии истории». И параллель со средневековьем, сопоставление «средневекового миросозерцания с современным социализмом» (не принятая И.М.Гревсом), – не «дань моде», не «поверхностные» штрихи, не стремление по чисто внешним признакам связать «два явления безусловно различной породы»[14], но глубокое проникновение в глубь новой, поставленной самому себе широкой проблемы о типах культуры, мышления, мировидения, исторического сознания и понимания, для которых характерен не только исторический ракурс, но и вневременной, связанный с основными классическими подходами к моделированию истории, с психологическими корнями определенных типов мышления (в данном случае – догматического), с проблемой традиций – сохранением «рудиментов», т.е. приемов и навыков мышления, «нажитых» в культурной среде, давно исчезнувшей,

---

[14] *Гревс И.М.* Лик и душа средневековья (По поводу вновь вышедших русских трудов)// Анналы. – 1922. – №1. – С.40.

которые «…продолжают влачить посмертное бытие и оказывать воздействие на наше миропонимание…»[15].

О «влияниях» и «школах». С самого начала и на всем протяжении своей научной деятельности в одесский период П.М.Бицилли оказался слишком самостоятельным. Он формировался как ученый в большей степени по «историографической традиции», поглощая и классику, и все «новинки», приобретя глубочайшие знания в области философии, истории, социологии, истории культуры в целом и постепенно определяя свой собственный путь в науке. Современные исследователи творчества П.М.Бицилли затрудняются квалифицировать не только его дисциплинарную принадлежность, жанровую типологию его работ, но и, главное, – соотнести его с известными научными школами, направлениями, четко обозначить его методологическую платформу. Христо Гандев, болгарский ученик П.М.Бицилли, не без «оговорок» причисляет его к «неогегельянцам». В восприятии В.Т.Пашуто концепция П.М.Бицилли (по «Очеркам теории исторической науки») – «субъективно-идеалистическая», «культурно-типологическая», «восходящая к его дореволюционным трудам». Б.С.Каганович считает, что П.М.Бицилли «всегда оставался на позициях неоидеалистического историзма, связанного с великими именами Дильтея, Вебера и Кроче»[16]. Восприняв многие идеи, как отмечают практически все бицилливеды, Петр Михайлович не оказался, тем не менее, в интеллектуальной зависимости; интегрировав их, он сумел поставить новые проблемы, высветить иные пути решения[17].

Это неудивительно. П.М.Бицилли не укладывается в привычные историографические и историко-философские схемы. И не только потому, что он не получил «четко-ориентированного научного воспитания», но и потому, что он сам пришел к собственному видению проблемы «школы» и сформулировал для себя критерии исследовательской независимости. Для П.М.Бицилли понятие «школа» – слово, которое он часто пишет с заглавной буквы, – объемного

---

[15] *Бицилли П.М.* Элементы средневековой культуры. – Санкт-Петербург, 1995. – С.201.

[16] См.: *Гандев Хр.* Петър Михайлович Бицили (по случай 100 години от рождението му)// Векове. – 1980. – № 2. – С.71; *Велева М.* Българската съдба на проф. П.М.Бицилли – София, 2004. – С.111-112; *Пашуто В.Т.* Русские историки-эмигранты в Европе. – М., 1991. – С.89; *Каганович Б.С.* П.М.Бицилли и его книга «Элементы средневековой культуры»// *Бицилли П.М.* Элементы средневековой культуры. – Санкт-Петербург, 1995. – С.XXII-XXIII.

[17] См.: *Дочев Д.* Пьотр Михайлович Бицили// *Бицили П.М.* Европейската култура и Ренесансът. Избрани студии. – София, 1994. – С.19.

содержания. Он рассуждал о «Школе» как масштабной системе образования, которая должна сформироваться в результате революционных преобразований в 1917 году и цель которой – обучение и воспитание нового культурного человека. «Школа», обучающая Методу – основной сюжет его вступительной лекции в Софийском университете[18]. Категория «школы» в контексте проблемы влияния Вождя-Учителя на своих последователей-учеников – содержание его раздумий в сложной, подчас противоречивой, статье «Параллели», опубликованной в 1932 году в журнале «Современные записки» (Париж). Эта работа во многом вобрала в себя предшествующие мысли П.М.Бицилли о сущности и значении «школы» и, одновременно, представила новые, отнюдь, неоднозначные идеи[19]. П.М.Бицилли интересует вопрос о формах, содержании и последствиях тех отношений, которые складываются между Учителем и Школой. Это, в построениях П.М.Бицилли, – не частная проблема. Поскольку вся «историческая жизнь» по своему содержанию сводится к влиянию человека на человека, считает он, изучение форм влияния Учителя на Школу (Вождя на Массу) должно быть единственной задачей теории исторического процесса. Исследование же «характера» и «значения» подобных влияний должно составлять «основную задачу истории культуры». При этом, поскольку история «влияний», история смены «школ» и «направлений» представляет бесконечное многообразие форм, необходимо исследовать, по мнению П.М.Бицилли, типологию этих форм.

Любое объединение, считает Петр Михайлович, – научная школа, партия, секта – имеет нечто общее: все они основаны на самоотречении, самоограничении и дисциплине. Сам факт «причастности» к какому-нибудь «изму» (например, марксизму и т.п.) всегда «обязывает», а для ученого это означает ограничение собственного исследовательского поиска, что препятствует творческой активности. «Школа» в принципе тяготеет к тому, чтобы сомкнуться вокруг учителя (руководителя, в которого верят и за которым идут его ученики-последователи), создавшего свою доктрину или идеологию (систему идей, теорию, концепцию). Однако это может привести к тому, что ученики «замкнутся» в учении своего наставника. И чем

---

[18] См.: Демократия и школа// Одесские новости. – 1918. – 24 (11) февраля; Профессор П.Бицилли. Проблемы современной истории. Вступительная лекция, читанная 10 марта 1924 г.// Годишник на Софийския университет. Историко-филологически факултет. – 1924. – Т.XX.

[19] См.: *Бицилли П.М.* Параллели// *Бицилли П.М.* Избранное: историко-культурологические работы. – Том первый. – София, 1993. – С.211-216.

совершеннее мастерство Учителя, тем более бесплодными могут оказаться его воспитанники. Нередко ближайшие ученики того или иного авторитета, убежден П.М.Бицилли, понимают его значительно хуже, «нежели стоящие поодаль». Более ценным и плодотворным бывает влияние, воспринятое на уровне интуиции, а не исходящее из того, что «прямо высказано учителем». Полноценна только та школа, считает П.М.Бицилли, в которой живет свободная мысль, в которой растет и развивается доктрина, а адепты соответствующих учителей являются «живой связью между ними и миром». Если вся работа «Школы» выполняется «единственно для нужд Школы», если она обращена всецело на доктрину, если ученики в состоянии перенять только «грамматику» метода и заниматься «подражанием», – школа бесплодна, а ее представители превращаются в комментаторов, глоссаторов или популяризаторов доктрины своего учителя (даже если его учение оказало благотворное, обогащающее мысль, влияние на современников и потомков). Творческая работа над доктриной, напротив, должна «исходить от последней», творческое усвоение идеологии (учения – системы идей) должно заключаться в усвоении «духа» метода, что является самым важным и ценным в любом учении. Стремление к обретению своей, индивидуальной «манеры мастера» на основе интуитивного восприятие «духа» – сущности (т.е. – метода) разнообразных учений мыслителей, влияние которых может быть значительным, – в этом видел П.М.Бицилли задачу ученого.

П.М.Бицилли не успел до эмиграции широко развернуть свою научную деятельность и получить заслуженное признание; в СССР, как ученый-эмигрант, он не мог рассчитывать на популярность; в «русском зарубежье» – жил «на эмигрантской периферии» и не принадлежал к какой-либо группе или партии, «знаменем которой мог бы служить»[20]. Позиция «отстраненности» от каких-либо «объединений», научный индивидуализм – это принципиальные, вполне осознанные черты творческого облика Петра Михайловича.

Если современные специалисты затрудняются корректно определить историографическую «нишу» для П.М.Бицилли, то в официальном советском издании эпохи утверждающегося «Застоя» П.М.Бицилли квалифицирован как представитель «реакционно-мистического направления», а его книга – «Элементы средневековой культуры» – выступление «воинствующей реакции»[21]. Неприятие

---

[20] См.: *Каганович Б.С.* П.М.Бицилли и культура Ренессанса// *Бицилли П.М.* Место Ренессанса в истории культуры. – Санкт-Петребург, 1996. – С.VII-VIII.

[21] См.: Очерки истории исторической науки в СССР. – М., 1966. – С.594, 598.

П.М.Бицилли «марксизма» и «социализма» – «измов», его вывод о том, что социализм – это эпоха «безраздельного господства догматизма», где место церкви займет пролетариат, и, как следствие этого, – нелицеприятные оценки в «официозной» литературе, естественно, не способствовали широкому включению его трудов в исследовательское поле советских историков.

Из сербского периода

Сербский период в творчестве П.М.Бицилли можно рассматривать как переходный, критический, период переосмысления, концентрации ума и поиска научных ориентиров. Именно в Скопье, в 1920-1922 годы, происходит определенная «кристаллизация философско-исторического мировоззрения»[22] П.М.Бицилли, его методологических позиций в исследовании исторического и историографического процессов. «Вызов» времени и обстоятельств был принят и П.М.Бицилли предложил свой ответ. Если выделять главный историографический источник, в котором сфокусирован «синтез ‘момента’» как проявление «духа» индивидуальной неповторимости Петра Михайловича, то это, бесспорно, «Очерки теории исторической науки» (1925). Именно в этой работе – важнейшей для понимания категориального профиля ученого, П.М.Бицилли наиболее полно и четко выразил свое «мировоззрение» и «мироощущение», именно текст «Очерков» позволяет высветить личностные грани их автора как ученого и человека.

«Очерки»: к истории создания. Работу П.М.Бицилли над «Очерками теории исторической науки» можно разделить на три периода. Первый, «одесский» – первоначальный период, который охватывает, приблизительно, 1917-1919 годы. В это время Петр Михайлович, защитив диссертацию (1917), издает свои курсы лекций, пишет новые статьи и книги, разрабатывает новые специальные курсы («Общественные движения в изображении средневековых историков», 1917. 21 с.; «Основы социализма», 1917. 45 с.; «Падение Римской империи», 1919. 104 с.; «Элементы средневековой культуры», 1919. – 157 с.; «История историографии», 1917-1919 и др.), в которых развивает и обобщает уже сложившиеся концептуальные идеи, теоретические построения и методологические подходы. В это время идет интенсивная творческая работа уже вполне зрелого,

---

[22] См.: *Бирман М.А.* П.М.Бицилли (1879-1953)// Славяноведение. – 1997. – № 4. – С.54-55; *Каганович Б.С.* П.М.Бицилли как историк культуры// Одиссей. Человек в истории. 1993. – М., 1994. – С.266.

профессионального мастера, которая осложняется, в первую очередь, внешними факторами, связанными с революционными потрясениями (однако и эти – «вненаучные» – факторы оказывают благотворное влияние на движение его мысли, заставляя обращаться к анализу социалистических идей, к проблеме «революции» [тоже – «общественное движение»! – *Т.П.*], к определению типов сознания и проч.). Были ли сделаны в эти годы какие-то специальные «наброски» (не говоря уже о тексте синтетического исследования), которые можно расценивать как первоначальный вариант «Очерков», сказать со всей очевидностью сложно. Не исключено, что в личном архиве ученого находились фрагменты тех или иных сюжетов, вошедших позже в текст «Очерков» (творческая лаборатория конкретного ученого всегда индивидуальна), но вряд ли можно принять без новых данных предположение о том, что этот труд как самостоятельное произведение был в основном завершен в одесский период.

Во-второй, «сербский период» – основной – в процессе работы над «Очерками», П.М.Бицилли действительно испытал «потребность в создании синтетических трудов»[23]. Можно выделить, по меньшей мере, три группы факторов, определивших конфигурацию творчества П.М.Бицилли в это время: 1) профессиональный рост, потребность в саморефлексии ученого и самоидентификации личности; 2) общенаучные факторы – опосредованное влияние ведущих тенденций интеллектуального процесса: парадигмальные сдвиги в науке в целом; поиски новых теоретических ориентиров в гуманитаристике; кризис исторической науки и выдвижение на первый план проблем «исторического синтеза», интердисциплинарности, иных методологических подходов к осмыслению прошлого и проч.; 3) социокультурные факторы общего порядка (революционный процесс в европейском масштабе, трансформация геополитической картины и др.), а также изменение микросоциума, привычной «среды обитания», условий работы и проч. В 1920-1922 годы, опираясь, в первую очередь, на старый «Запас» (так у П.М.Бицилли) – исследовательские и дидактические материалы новороссийского этапа, а также приобретенные новые книги – Петр Михайлович пишет основной текст «Очерков». Катализатором в рождении идеи «Очерков», скорее всего, был ситуативный момент: П.М.Бицилли, определявший себя в качестве профессионала-медиевиста («всеобщника»), в силу обстоятельств был «отлучен» от своей специфической источниковой базы. Он не мог «писать историю», т.е. работать по средневековой

---

[23] *Бирман М.А.* П.М.Бицилли (1879-1953)// Славяноведение. – 2005. – № 4. – С.87.

проблематике, но его «Запас» включал, вероятно, и историографические источники – сами книги (можно допустить, что П.М.Бицилли вывез из Одессы часть своей библиотеки), в том числе, разумеется, собственные опубликованные труды (об этом совершенно четко сказано в письме к Н.П.Кондакову от 28 марта 1920 года)[24]. Именно это обстоятельство заставило его сфокусироваться отнюдь не на новом для него направлении – проблемах эпистемологии истории, эволюции историзма в форме уже для него привычной по предыдущим годам: историографический анализ теоретических вопросов истории. Осень 1922 года и 1923 год – настойчивые попытки опубликовать книгу: завершение работы над рукописью и передача ее А.В.Флоровскому, в издательство и проч.

Последний, третий – «болгарский период» (1924), завершающий. Рукопись уже в работе издательства «Пламя»; П.М.Бицилли создает приложение к «Очеркам», получив (в связи с переездом в Софию и став профессором Софийского университета) доступ к библиотечным фондам и, таким образом, к новым публикациям, и проводит обычную при издании книги работу.

Проблемы и источники. Проблема исторического синтеза, поставленная еще Карлом Лампрехтом, главой школы культурно-исторического синтеза в Лейпцигском университете (1890-е гг.), а на рубеже XIX-XX веков в иной модификации остро выдвинутая Анри Берром, основателем «Международного центра синтеза» (1900 г.), вышла как одна из ведущих в историографии нарождающегося нового столетия и составила, по определению самого автора, «главное содержание» книги. Решение проблемы исторического синтеза П.М.Бицилли осуществляет в контексте анализа основных направлений исторической мысли в Европе, эволюции исторического понимания и «воспроизведения» прошлого. Свою работу он рассматривает в ключе трудов по истории историографии. Термин «историография» П.М.Бицилли в соответствии с общеевропейской традицией, истоки которой в XVIII веке, употребляет как синоним исторической науки. «История историографии» для него – это история исторической науки, процесс исторического познания, который

---

[24] См. : *Велева М.* Българската съдба на проф. П.М.Бицилли – София, 2004. – С.44. Весьма важным в этом плане представляется анализ фондов личной библиотеки П.М.Бицилли. См.: *Бицилли П.М.* Статьи: История. Культура. Литература (Вступительная статья В.А.Туниманова)// Русская литература. – 1990. – № 2. – С.138.

неразрывно связан с теоретическим осмыслением истории, с совершенствованием методологии исторических исследований[25].

В фокусе его интересов – вопросы становления исторической науки, ее статуса, границ ее познавательных возможностей, развития ее рефлексивных составляющих, взаимодействия с иными формами постижения действительности; типологии исторического понимания; «воспроизведения» исторической действительности. Историографическими источниками для данной книги стали как классические произведения, начиная от Геродота и Фукидида, так и новейшие (начало XX века) труды европейских исследователей (включая и Россию) по истории, философии, социологии, истории искусств, литературы, науки и проч. Более ста пятидесяти имен – знаменитых ученых и мыслителей, малоизвестных, но привлекших внимание П.М.Бицилли, вошли на страницы «Очерков».

Особенностью подхода Петра Михайловича к анализу идей своих предшественников и современников является научная корректность и одновременно творческая независимость от пиетета к историографической репутации. Для него исключено «слепое» следование за признанными традициями. П.М.Бицилли не «цитирует», но досконально разбирает концепцию любого автора, выделяя, со своей точки зрения, важное, значительное, созвучное его убеждениям, и, вместе с тем, жестко критикуя те позиции, в которых видит противоречия, алогичность, недоказательность. «Критики» не избежали даже такие, почитаемые П.М.Бицилли, личности, как Г.-В.-Ф.Гегель, Э.Трельч, В.Дильтей, М.Вебер, Б.Кроче, А.Бергсон. Для него не существует «магии» авторитета. Эта черта была присуща Петру Михайловичу еще в период его академической «молодости». Приват-доцент провинциального университета начинает свою публикаторскую деятельность с достаточно резких рецензий на книги известных ученых в западной и российской историографии – В.И.Герье, основоположника школы «новистов» в Московском университете, Л.П.Карсавина, представителя столичной школы культурологов Санкт-Петербургского университета и др.[26].

---

[25] См.: *Бицилли П.М.* Очерки теории исторической науки. – Прага, 1925. – С.12, 33, 260, 315.

[26] См.: *Бицилли П.* [Рецензия] Р.Трелье-Лунд. Небо и мировоззрение в круговороте времен// Известия Одесского библиографического общества. – Одесса. – 1913. – Т.II. – Выпуск 1. – С.11-14; *Он же.* [Рецензия]. Герье В.И. Философия истории от Августина до Гегеля. М., 1915// Известия Одесского библиографического общества. – 1915. – Т.IV. – Выпуск 3. – С.206-208; *Он же.* [Рецензия]. Л.Карсавин. Монашество в Средние века. – СПб., 1912// Известия Одесского библиографического общества. –

Противник теорий «прогресса» (в любой модификации), П.М.Бицилли «свободно» общается с творцами и их идеями вне временных рамок ступенчатой пирамиды, не нарушая и не игнорируя, при этом, специфику эпох, «духа» и «стиля» конкретных периодов. Своеобразием индивидуального почерка Бицилли-ученого является его обращение к разным видам познавательной деятельности – научному и не-научному, к различным формам постижения истории – иследовательским работам, произведениям искусства, литературным шедеврам. Имена Гомера, Вергилия, Данте, Джотто, Петрарки, Микельанджело, Бокаччо, Вазари, Шекспира, Расина, Моцарта, Гете, Делакруа, Шатобриана, В. Скотта, Вагнера, Золя, Киплинга, А.Франса, Аксакова, Толстого, Блока, Бальмонта, Чехова и др. звучат не менее часто, нежели имена Сократа, Платона, Аристотеля, Цицерона, Августина, Иоахима Флорского, Лютера, Лейбница, Вольфа, Вико, Монтескье, Тюрго, Вольтера, Руссо, Кондорсе, Гердера, Канта, Гегеля, Шеллинга, Фихте, Юма, О.Конта, Ницше, Маркса, Шпенглера, Бергсона и проч. или имена Плутарха, Ливия, Тацита, Бодена, Салутати, Гвичардини, Макиавелли, Тьерри, Гизо, Ранке, Мишле, Тэна, Моммзена, Риккерта, Дильтея, Буркхарда, Лампрехта, Макса Вебера, Кроче, Милюкова, Павлова-Сильванского, Карсавина и т.п.

Вместе с тем, вызывает недоумение отсутствие в этом «параде имен» таких крупнейших специалистов в области европейской медиевистики и новистики, как представители «русской исторической школы» – П.Г.Виноградов, Н.И.Кареев, И.В.Лучицкий, М.М.Ковалевский; российских «первопроходцев» в области исторической эпистемологии – Р.Ю.Виппера, А.С.Лаппо-Данилевского и др. Вопрос «избирательности» историографических источников автором – еще ждет своего внимания.

О стиле. Т.Н.Галчева, отталкиваясь от ценнейших наблюдений А.А.Кизеветтера, сформулированных им в рецензии на «Очерки теории исторической науки», указала на особенность стиля мышления П.М.Бицилли, определив его как «парадоксальный» и «антиномичный», а также на его «специфическую манеру изложения авторского мнения». Петр Михайлович, замечает Т.Н.Галчева, часто соединяет противоречивые понятия – «наука» и «интуиция»,

---

Одесса. – 1913. – Т.П. – Выпуск 4. – С.162-170; *Он же.* [Рецензия]. Л.Карсавин. Очерки религиозной жизни в Италии XII-XIII веков. СПб., 1912// Известия Одесского библиографического общества. – 1913. – Т.II. – Выпуск 4. – С.162-170; *Он же.* Новое историко-литературное направление// Известия Одесского библиографического общества. – 1914. – Т.III. – Выпуск 2. – С.93-102.

«индивид» и «общество», либо сознательно использует «элемент противопоставления» в терминах, ранее не рассматривавшихся с точки зрения их оппозиции – «цивилизация» и «культура» и т.п. В системе взглядов П.М.Бицилли такое расположение оппозиционных понятий, считает Т.Н.Галчева, предстает «структурообразующей моделью», которую не всегда можно безоговорочно принять, но с позиций логики внутреннего развития ее, безусловно, следует признать функциональной[27].

А.А.Кизеветтер первым обратил внимание на литературные приемы П.М.Бицилли, его стиль изложения мысли, его текст – достаточно сложный, который, если и превращает процесс чтения в удовольствие, то это удовольствие «рождается» в результате значительных усилий, предпринимаемых читателем для того, чтобы понять генезис взглядов и исторических аналогий автора. П.М.Бицилли «…не стремится к упрощению поставленной проблемы, – пишет А.А.Кизеветтер, – а напротив, старается охватить ее во всей ее сложности и сам же тщательно отмечает многоразличные трудности, встающие на пути ее разрешения»[28]. Этот «стиль» («вызывающая манера» по Т.Н.Галчевой), затрудняющий непосредственно воспринять и основную тему книги, и круг проблем, сквозь призму которых она предстает, и метод их логического построения и систему аргументации автора, вызывает определенное «неприятие», которое позволило другому рецензенту – Д.И.Чижевскому, известному украинскому философу-эмигранту, выделить, с его точки зрения, основной недостаток работы: стиль Бицилли – «вулканический», а книга – написана «неизвестно для кого». Правда, здесь же, перечисляя возможные типы «аудитории», на которые может быть сориентировано конкретное произведение, Д.И.Чижевский обозначил один из них – книга, написанная для самого автора[29].

«Очерки» – труд знаковый, создававшийся Петром Михайловичем, в первую очередь, действительно, для самого себя. Текст больше напоминает поток мышления – стенографию мыслей,

---

[27] См.: *Галчева Т.Н.* П.М.Бицилли – опыт возвращения// *Бицилли П.М.* Избранное: историко-культурологические работы. – Том первый. – София, 1993. – С.32-33.

[28] *Кизеветтер А.* Об «Очерках теории исторической науки» П.М.Бицилли. Прага, 1925// Руль. – 1925. – 25 февраля. – Берлин. – VI. – №1286. Цит. по: *Галчева Т.Н.* П.М.Бицилли – опыт возвращения// *Бицилли П.М.* Избранное: историко-культурологические работы. – Том первый. – София, 1993. – С.33.

[29] *Чижевский Д.И.* [Рецензия]// Современные записки. – 1929. – №39. – С.542-547. Цит. по: *Галчева Т.Н.* П.М.Бицилли – опыт возвращения// *Бицилли П.М.* Избранное: историко-культурологические работы. – Том первый. – София, 1993. – С.33.

переплетение которых подчас предстает квантитативным (термин, часто употребляемый П.М.Бицилли) нарастанием все новых и новых идей, рождающихся в процессе мучительных раздумий над вопросами: как изучать историю и как писать историю? – вот главная тема книги. В этой работе и по ее структуре с оригинальными «экскурсами», и по литературному «почерку» нет привычной строгости монографического изложения. Линии одной темы, разветвляясь, создают дополнительные узоры, возникающие от развертывания мысли; сформулированное, казалось бы в завершенном виде, положение подвергается, вдруг, критике и взрывается изнутри новыми пассажами, рождающими сомнение в уже агументированно сложившемся построении. Это – не монолог автора, он лишь «ведет» означенную им тему в многоголосном хорале, подхватывая нужные ему – близкие ему по «духу» – мелодии и, восприняв их (не без коррекции, не прямо, а «пропустив» через свое критическое начало), получив от них новый творческий импульс, предлагает очередную оранжировку главной темы.

«Очерки» – труд знаковый, ибо он ориентирован (впрочем, как и большинство других работ П.М.Бицилли) на четко очерченную аудиторию: это сообщество единомышленников, профессионалов, со значительным удельным весом рефлексивной компоненты, которым нет необходимости «объяснять» очевидно хрестоматийные истины, которые владеют широким диапазоном специально-научных знаний и обладают глубочайшим пониманием общекультурного наследия. С ранних лет своей творческой деятельности П.М.Бицилли игнорировал различного рода трафареты и общепринятые шаблоны, форма построения его работ настораживала даже неординарно мыслящих ученых (например, И.М.Гревса). Поставив самому себе «широкую проблему», он решал ее не отвлеченными рассуждениями, но обращаясь «вглубь первоисточников», на широком источниковом материале (в данном случае – на материале историографических источников), свободно дискутируя с современниками и давно ушедшими: ведь в бесконечно длительно длящемся потоке исторической жизни нет конкретного времени, этой очередной конструкции, по Бицилли, человеческого разума. Человек «тонкой душевной структуры» (по воспоминаниям его зятя – князя А.П.Мещерского)[30], П.М.Бицилли рассчитывал на тот тип «нового исторического понимания», с которым он связывал самую перспективную, по его убеждению, тенденцию современного ему этапа

---

[30] См.: Русская литература. – 1990. – № 2. – С.136.

историографического развития, и которое должно было объединить новое поколение историков: к ним были обращены его слова и мысли.

«Антиномичность» и «парадоксальность» мышления П.М.Бицилли, отмечаемые наряду с Т.Н.Галчевой и другими исследователями, – вопрос, требующий предметного анализа. На наш взгляд, для П.М.Бицилли, во-первых, характерна методика многократного подхода к одной и той же проблеме, которая не только варьировалась им в разнообразных ракурсах своего восприятия, но и в обозначениях – «терминологической оболочке». Этот подход к «сотворению» текста обусловливает поиск нитей, связывающих одну мысль, разбросанную в многочисленных смысловых блоках, «выкристаллизацию» этой мысли из параллельных потоков ее многообразного воплощения. Текст П.М.Бицилли нельзя просто «прочесть»: в нем нет привычной логики «последовательности». Его последовательность действительно парадоксальна: ее нужно понять, найти эти связующие нити, неоднократно перечитывая прочитанное и возвращаясь к пройденному. Кажущаяся «доступность» своей четкой конфигурацией «Введения» и заключительной части – обманчива, хронологический стержень глав – относителен, «экскурсы» – как «потусторонние» эссе…

Во-вторых, П.М.Бицилли свойственна определенная «биполярная установка» мировосприятия, которая накладывала отпечаток на его теоретические построения (по крайней мере, при написании «Очерков теории исторической науки»). Понятие «биполярность» было введено учеником З.Фрейда (с которым он позже разошелся) – В.Штекелем для обозначения особенностей психической деятельности, в основе которой – соединение противоположных – полярных – понятий (ненависть – любовь, страх - влечение и т.п.). Это – некая двойственность противоположных чувств, для обозначения которой в т.н. «ортодоксальной школе» З.Фрейда утвердился иной термин – «амбивалентность», получивший более широкое распространение благодаря авторитету основоположника «школы» (позже это понятие было заимствовано Р.Мертоном при подготовке его второй версии работы об этосе науки «Амбивалентность ученого», 1965). Однако второе понятие, «родом» из химии, лишь акцентирует внимание на свойстве «двойственности», но не заостряет сущность «двойных чувств» – они всегда «полярны» и представляют собой «пару противоположностей». Сам З.Фрейд впоследствии предполагал, что,

по-видимому, благодаря биполярности «из равномерной монотонности безжизненного возникла жизнь»[31].

П.М.Бицилли, определяя сегменты исторического знания, «строит» своеобразный биполярный мир понятий. Он выделяет: два «типа» историков – тех, кто выявляет каузальность истории, и «прогрессистов»; два «подхода» к изучению исторического материала – «генетический» и «эстетико-индивидуализирующий»; два «вида» анализа – «историческая динамика» и «историческая статика»; два «образа» истории и, соответственно, две «формы» ее постижения – «царство необходимости» и «царство свободы», «механическая эволюция» и «творческая эволюция»; два «метода» исторического познания – рационально-дискурсивное и историческая интуиция; два «типа» исторического понимания и две «стадии» в его развитии – «старое» и «новое», «первая» и «вторая»; две «тенденции» в истории историографии и проч. Даже в тех случаях, когда речь идет о более, чем двух понятиях (три формы постижения мира: философское, научное, художественное; три этапа в развитии исторического понимания и т.п.), П.М.Бицилли либо отбрасывает одно, для него – несущественное, либо строит свои рассуждения на компановке двух понятий, выводя третье за рамки анализа. Для П.М.Бицилли «два понятия» всегда – полярные, диаметрально-противоположные, исключающие друг друга точки зрения, подходы, исследовательские приемы и т.д, но эти «полярности» одновременно неразрывны, они сосуществуют «в одном сознании», находясь в «неустанной» и, чаще всего, «бессознательной борьбе», и представляют собой «пределы», границы «коридора» реальной исследовательской практики, в рамках которого «обречена» развиваться («биться») историческая мысль, переходя (в зависимости от множества «привходящих», «посторонних условий») от одного полюса к другому. Можно допустить, что «биполярность» П.М.Бицилли имеет своим истоком своеобразное понимание гегелевской идеи развития через «борьбу» противоположностей.

Еще раз о «влияниях». Великолепный знаток классического наследия мировой философской и исторической мысли, стремящийся уловить все новейшие тенденции интеллектуального движения, П.М.Бицилли, тем не менее, не соотносил себя с каким-либо определенным течением или конкретной научной школой. Он с большим пиететом писал в «Очерках» о Дж.Вико, Г.-В.-Ф.Гегеле и

---

[31] См.: *Виттельс Ф.* Фрейд. Его личность, учение и школа/ Пер. с немецкого М.Рейснера. Л., 1925. – Ленинград, 1991 [Репринтное издание] – С.187-188.

Э.Трельче, выказывал явное предпочтение идеям Г.Риккерта, В.Дильтея, Б.Кроче и Дж.Джентиле, А.Бергсона и М.Вебера, не принимал в целом марксизм и различного рода социалистические учения. Однако вне зависимости от личного отношения к той или иной философской системе и исторической концепции, он считал, что любые идеи требуют анализа и изучения и в различных теоретико-методологических построениях можно выявить перспективные для науки тенденции. Известны факты помощи, которую оказывал П.М.Бицилли студентам, интересующимся проблемами социализма в период оккупации Болгарии фашистской Германией. В своих лекционных курсах он всегда старался рассматривать все направления мысли, многообразие философских и социальных учений, не разделяя их по партийно-политическому принципу, ибо считал, что профессиональный историк обязан знать все интеллектуальное достояние культурного процесса[32].

Теоретико-методологический синтез П.М.Бицилли – сложно структурирован. Для него основополагающим типом исторического мышления был романтизм, который П.М.Бицилли понимал опять же не «хрестоматийно». В его восприятии это – объемное понятие, которое он «выводил» за привычные рамки: истоки романтизма он видел в просветительстве XVIII века и продлевал его до современного ему времени. Главная ценность романтизма как типа мышления для историографии, по мнению П.М.Бицилли, в его устремленности к индивидуальности, к выявлению неповторимого «духа» эпохи, личности и проч., однако без мистического оттенка, столь распространенного среди многих сторонников романтического историописания. «Романтизм», или «индивидуализм», для П.М.Бицилли – ключ к пониманию «историзма вообще»[33].

Противник номологического образа истории как науки, он четко придерживался ее идиографического статуса, подчеркивая необходимость и закономерность ее рационалистического, сциентистского фундамента. Испытывая неудовлетворенность результатами классической историографии XIX века (в первую очередь, в ее позитивистском варианте), постоянно анализируя историографическую практику и выявляя, с его точки зрения, перспективные тенденции в ее развитии, П.М.Бицилли воспринял комплекс новых идей, выдвинутых философской мыслью к началу XX

---

[32] См.: Исторически преглед. – Година 9. – София, 1953. – Книга пета (5). – С.560-561; *Велева М.* Българската съдба на проф. П.М.Бицилли – София, 2004. – С.153-154.

[33] См.: *Бицилли П.М.* Очерки теории исторической науки. – Прага, 1925. – С.112.

века. Следуя принципу «реалистичности» в историографии, мировоззрении и мироощущении, П.М.Бицилли заимствовал у У.Джеймса идею хаотичности мира, в котором постоянно возникает новое и царствует случай, который невозможно охватить целиком и выразить в рамках какой-либо одной логической системы, одним рационально-дискурсивным методом. Для П.М.Бицилли были привлекательны постулаты «философии жизни» и учение одного из самых ярких ее представителей – В.Дильтея, вобравшее в себя идеи о неразрывной связи исторического бытия и исторического познания, об обусловленности специфики исторического познания структурой исторического мира; об «историческом понимании» в контексте поисков новых методов постижения истории как духовной целостности; о восприятии культуры прошлого как результатов проявления «объективного духа» – тезисом, в какой-то мере предвосхитившим неогегельянцев; о «понимании» как методе интерпретации отдельных моментов целостной душевно-духовной жизни реконструируемой эпохи и проч. Изучая труды Б.Кроче, П.М.Бицилли утвердился в идее главной формулы неогегельянцев («жизнь» – «движение духа»); воспринял его мысли о примате практики над теорией (в области истории – примат историографической, исследовательской практики над теоретическими построениями), о сочетании эстетики (интуиции) и логики (понятия) в теории, об эстетической компоненте историографии; тезис о том, что историческое знание организовано системой ценностей историка, а «мертвая хроника» событий – только подготовительный материал, а не сама наука и проч. Значительное влияние на взгляды П.М.Бицилли оказал А.Бергсон; истоки его учения – в философии Платона, Шеллинга, Шопенгауэра, на труды которых часто ссылался и П.М.Бицилли. Для Петра Михайловича привлекательны были идеи А.Бергсона о категории «длительности», формы которой – материя, время, движение – выступали как ее проявления в человеческом представлении и в рациональных научных схемах; об интуиции как методе непосредственного постижения «длительности», в результате чего познание совпадает с действительностью, а субъект сливается с объектом. У него же П.М.Бицилли заимствовал понятие «творческой эволюции» («Творческая эволюция», 1907).

Особую роль в теоретико-методологических построениях П.М.Бицилли играла категория «интуиции». Сторонник индивидуалистического подхода к истории, П.М.Бицилли воспринял интуитивизм как методологический принцип, в основе которого – признание единства реальной жизни и сознания и утверждение

возможности внерациональной рефлексии, созерцания общего в конкретном – единичном, в индивидуальном акте творческого установления «живой» взаимосвязи сознания и мировой целостности. П.М.Бицилли акцентировал внимание на мысли о том, что в своих лучших образцах историография была основана на интуитивном постижении мира, опираясь на факты наличия различных форм интуитивного познания в разнообразных философских системах: у Сократа (интуитивное, целостное «познание себя»), Платона (интуиция как одна из ступеней восхожения к знанию абсолютного блага) и др. Интуитивизм не был чужд и классической метафизике: универсальные построения Гегеля, Фихте, Шеллинга основывались на фундаментальных интуициях, которые затем проецировались в рациональных систематизациях, приобретающих форму научно-теоретического дискурса, и получали свое категориальное оформление. На рубеже XIX-XX веков, в эпоху методологической критики классического рационализма со стороны новых модификаций иррационалистических направлений (в частности, «философии жизни»), интуиция была противопоставлена так называемому «одностороннему», «узкому» рационализму, аналогично тому как индивидуально-личностное «чувствование» самой жизни противопоставлялось объективированному, абстрактно-категориальному знанию. Наиболее ярко интуитивизм как основополагающий гносеологический принцип получил свое выражение у А.Бергсона, для которого интуитивное познание выступало логическим результатом эволюции жизненных форм. В этом смысле интуиция рассматривалась в качестве методологического инструмента культурного познания – синтез инстинктивно-бессознательного познания (как основы жизнедеятельности животных форм) с рационально-научным, последовательно-дискурсивным, аналитическим знанием (характерным для «человеческой ветви эволюции»). В такой трактовке интуитивизм оказывался не только важнейшим компонентом сферы культуры и теории, но и определяющим фактором дальнейшей эволюции жизни в ее наиболее развитых и лабильных формах. Сохранение же господствующих естественнонаучных, т.е. – сугубо аналитических форм мышления, «узкого рационализма» культуры представлялось тупиковой формой эволюции. Став органической частью новой рационалистической традиции в философии Э.Гуссерля, основателя феноменологической школы, интуитивизм трансформировался в учение об «идеации», т.е. о «сущностном видении» феноменального в его собственных пределах, получив свое дифференцированное выражение в т.н. «интеллектуальном типе»

интуиции[34]. Пожалуй, развитие «образа» интуиции в размышлениях П.М.Бицилли в большей мере было устремлено по этому пути…

Все эти, намеченные пунктирно, идеи не были восприняты П.М.Бицилли как нечто непреложное и полностью тождественное авторским протографам, напротив, практически все положения получали его собственную интерпретацию, преобретая индивидуальное видение и творчески самобытную форму. В попытке малопродуктивного поиска «ниши» для П.М.Бицилли его теоретико-методологическое кредо можно очертить подвижно-относительными границами: идиографизм, интуитивизм, неогегельянство, «культурно-историческая монадология» (и вряд ли в этом «перечне» следует ставить точку)...

Об итогах и перспективах

«Очерки теории исторической науки», безусловно, – книга «ключевая» (Б.С.Каганович) для понимания исторического мировоззрения П.М.Бицилли, однако перспективой дальнейшего исследования творческого наследия Петра Михайловича и эволюции его парадигмальных оснований должна быть ориентация на рассмотрение отдельных «текстов», конкретных работ ученого, в контексте всего «большого текста» – всех его трудов, ибо только в общем контексте всего наследия приобретет свои завершенные (насколько это возможно для конкретного периода постижения) очертания оценка данного текста-произведения. Дальнейший анализ многогранного творчества П.М.Бицилли – полидисциплинарного по своему диапазону и интердисциплинарного в подходе к постижению исторической реальности – представителями разных областей гуманитаристики позволит со временем выйти на первый рубеж его синтетического восприятия. Детальное исследование специфики трех основных периодов творческой деятельности П.М.Бицилли (одесский, сербский, болгарский) даст возможность выявить эволюцию его научных позиций, своеобразие каждого из этапов и их особую роль (как «синтезов ‘момента’») в сотворении столь индивидуально неповторимой целостности как «мир Петра Михайловича Бицилли».

---

[34] См.: *Джеймс У.* Прагматизм. – СПб., 1910; *Он же.* Вселенная с плюрастической точки зрения. – М., 1911; *Дильтей В.* Типы мировоззрения и обнаружение их в метафизических системах// Новые идеи в философии. – №1 – СПб., 1912 и др.; *Кроче Б.* Теория и история историографии. – М., 1998; *Гуссерль Э.* Лекции по феноменологии внутреннего сознания времени// *Гуссерль Э.* Собрание сочинений/ Пер. с нем. – М., 1994. – Т.1.

На наш взгляд, «мировоззрение» и «мировосприятие» П.М.Бицилли в своих основных чертах сложились уже в одесский период. «Культурологическая направленность» его исследований совершенно отчетливо была заявлена (и объективно-содержательно, и в самооценке автора) в исследованиях 1914-1919 годов. И такой же «знаковой» как работа «Очерки теории исторической науки» для сербского периода (а, возможно, и шире – для периода эмиграции) стала в одесский период работа «Элементы средневековой культуры» (1919). Замысел этой книги, по признанию самого П.М.Бицилли, созрел в результате (и в процессе) его работы над конкретными проблемами истории средневековой культуры[35]. В этом труде (конкретно-историческом исследовании по своему характеру, хотя в нем и были затронуты вопросы «текущей современности», «спровоцированные» бурным развитием революционных событий), созданному в процессе первого «витка» глубокого осмысления себя и окружающего мира в ситуации потрясений, надежд и крушения идеалов, П.М.Бицилли уже достаточно прочно стоял на тех позициях, которые были детально и пространно изложены в «Очерках теории исторической науки», в соответствие со спецификой этой работы – теоретической, основанной на историографическом методе. Все, что было наработано ранее в Одессе – состоявшаяся культурологическая и интердисциплинарная направленность исследований, рецензирование как средство интеллектуального заряда для внутреннего диалога и дискуссии, для открытия новых концептуально-методологических горизонтов собственного творчества, освоение огромнейшего массива разнообразных историографических традиций, «индивидуальный почерк» – стиль изложения мысли и «манера письма», – все это получило свое дальнейшее развитие в систематизации теоретических построений и в расширении исследовательской проблематики. К началу 1920-х годов профессиональная зрелость П.М.Бицилли и его научная индивидуальность были отчетливо выражены в осознанной рефлексивной позиции, проецируемой через взаимосвязь теоретических и историографических аспектов его исследовательского подхода. История Метода (в широком значении этого понятия) стала главным объектом познавательной деятельности ученого-историка. И все последующее многогранное творчество П.М.Бицилли, в какой бы области он не работал – филологической, социологической, философской и проч. – было пронизано чувством историзма и

[35] См.: *Бицилли П.М.* Предисловие// *Бицилли П.М.* Элементы средневековой культуры. – Одесса, 1919. – С.1.

стремлением понять интеллектуальный процесс через проникновение в механизм производства и изображения Мысли.

Заключительные ремарки. Петр Михайлович в письме к А.В.Флоровскому назвал вынужденную эмиграцию – «исходом»[36]. «Исход» – это спасение, путь к свободе, к реализации своей миссии – народа, личности. Стала ли эмиграция для П.М.Бицилли, как и для других его соратников, вольно или невольно оказавшихся за рубежом, вдали от родины, – действительно «исходом»? Затруднительно ответить на этот вопрос однозначно… Во всяком случае, «чужая земля» позволила этой незаурядной личности совершить свой «творческий акт»…

Болгарская исследовательница Т.Н.Галчева справедливо заметила, что «творчество П.М.Бицилли искушает новым прочтением…»[37]. Сегодня с полной уверенностью можно сделать вывод: Петр Михайлович Бицилли принадлежит к тем ученым, масштабность наследия которых возрастает по мере приближения к ним. В свое время Стефан Цвейг, создавая цикл «Строители мира», разделил своих героев на «эпиков», созидавших в своих романах как бы «вторую действительность» наряду с существующей; демонических «мятежников и бунтовщиков» и, наконец, тех, в творчестве которых господствовал дух самовыражения. Именно к последним, на наш взгляд, может быть причислен Петр Михайлович Бицилли, чья жизнь не была насыщена бурными событиями, «источником» которых был бы сам ученый. Напротив, все свидетельствует о его склонности к «камерной» обстановке - любимое занятие и любимые люди рядом. И только в его книгах, статьях, эссе – кипит, бушует, ломает традиции, созидает его внутренняя, глубоко запрятанная пассионарность...

---

[36] Архив Российской академии наук. – Ф.1609. – Оп.2. – Д.140. – Л.2.

[37] *Галчева Т.Н.* П.М.Бицилли – опыт возвращения// *Бицилли П.М.* Избранное: историко-культурологические работы. – Том первый. – София, 1993. – С.15.

Ева Доманьська
Познань

Речі як Інші

Як теоретик історії та критик історіографії я намагаюсь рухатися поза дебатами про історичну нарацію, історичну репрезентацію та, мовлячи загально, стосунками між текстом та минулою реальністю, дебатами, котрі домінували в історичній теорії з середини 60-х до середини 90-х рр. XX ст. Таким чином, незважаючи на назву панелі („Історія між літературою та соціальними науками"), на якій я уперше представляла цю доповідь, збираюся спробувати рушити поза запропонованими категоріями, оскільки, на мою думку, найбільш життєздатним способом для того, аби поновно стимулювати рефлексію про минуле є не так численні поновні перегляди позиції гуманітаристикою (humanities) та науками (scienses)[1] і повернення до нових дисциплін для теоретичної інспірації. Замість того, аби шукати такої інспірації в літературній теорії, соціології або антропології, як це робили історики 1970 – 1980-х рр., я звернусь до (теорії) археології, криміналістики та судової експертизи, мистецтва та мистецтвознавства, міждисциплінарних візуальних студій та т.зв. студій з техно-науки.

У цій доповіді я прагнула вказати на те, що позіцонуючи історію між літературою та соціальними науками ми тримаємо її в структурі модерністської епістемології і, якщо ми бажаємо кинути виклик або

[1] В історичній теорії Джон Замміто є адвокатом підсумування діалогу між гуманітаристикою та науками, див.: *Zammito John.* Historicism and Naturalism. Bridging the Epistemological Gap between the Two Cultures (рукопис доповіді представленої на конференції „Historical Studies: Disciplines and Cultures", 21-24 жовтня 2004 р., Центральноєвропейський університет, Будапешт, Угорщина). Див. також: *Його ж.* A Nice Derangement of Epistemes: Post-Positivism in Science Studies from Quine to Latour. – Chicago: Uniwersity of Chicago Press, 2004.

навіть порушити певний підхід до минулого, що зветься історією, наше розуміння історії як знання або науки про людей у часі має бути розширене й на різновиди не-людського існування, які були нещодавно вивчені епістемологіями, розвинутими в „нових студіях науки” („new science studies”) та мистецтва.

Майбутнє, частиною якого є майбутнє міркувань про минуле, буде залежати від того чи і яким чином вчені, особливо археологи (але також і антропологи та художники), зуміють змінити свої уявлення про матеріальні залишки минулого, тобто такі речі як рештки людини, тварини та рослини. Питання відносно статусу реліктів минулого, стосунки між людиною та нелюдиною, органічним та неорганічним, між людьми і речами та між самими речами мають фундаментальне значення для реконцептуалізаційних студій щодо минулого. Відтак, я прагну, по-перше і передовсім, наново продумати матеріальний аспект слідів минулого в контексті іншому ніж семіотика, теорія дискурсу або теорія репрезентації, із фокусом на аналізі цих слідів в аспекті, котрий є маргінальним або занедбаним традиційними джерелознавчими студіями[2]. Це дозволить нам сконцентруватися на матеріальності і конкретності (речі, об’єкту) сліду, а не на його текстуальності (смисловій структурі) та змісті.

Повернення до речей

Антропоцентричний характер історії, взятої як „наука про людей у часі” (Марк Блок) і конструктивістська візія світу, що превалює в сучасній історії має наслідком зневагу до речей. Сьогодні з розвитком „контр-історії”, історії жертв та повстанської і реприватизаційної [дослівно „ре-власницької” (repossession) – *ред.*] історії, речі також мають бути інкорпоровані до історії як щось інше ніж пасивні реципієнти людських дій.

Я формулюю ці ідеї в контексті т.зв. [процесів] „повернення до речей”, „назад до речей” та „повороту до не-людини”, котрі стають помітними в гуманістиці з 1990-х рр.[3]. Фактично, не є жодним сюрпризом, що після тривалого домінування деконструкції, конструктивізму та наративізму ми зрештою почали сумувати за реальністю як такою. Втім, розуміння, що конструктивізм, можливо,

---

[2] Див.: *Domanska E.* Toward Archaeology of the Dead Body// Rethinking History. – Vol.9. – №4. – December 2005.

[3] Див. наприклад: Things/ Ed. by *Bill Brown*. – Chicago and London: The University of Chicago Press, 2004; *Brown Bill*. A Sense of Things: The Object Matter of American Literature. – Chicago and London: The University of Chicago Press, 2003.

завів нас задалеко від „реального минулого” та від дійсності взагалі, може лише частково пояснити повернення до речей. Я вирізнила б п’ять головних тенденцій, що лежать в основі нещодавно відродженого зацікавлення речами, які є важливими для моїх доводів: 1) критика антропоцентризму; відкидання ідеї надзвичайної важливості людського буття та повернення до інших, рівно важливих форм екзистенції, таких як тварини, рослини та речі; критика гуманізму; 2) змінена концепція дихотомії між духом та матерією або думкою та тілом, в якій матерія не сприймається більше як нижча щодо духу; 3) криза ідентичності: на загальному рівні – поновно задає такі питання як „Що означає бути людським?”, „Яка відмінність між людським та не-людським?”, „Що є органічним і що є неорганічним?”. Речі (реліквії минулого, подарунки на спомин) можуть бути використані, аби допомогти нам визначити хто ми є; річ стає „іншим” щодо людського буття; річ бере участь у творенні людської ідентичності, легітимізує її та стає її гарантом; вона також маркує зміни в людській ідентичності. На рівні колективу речі допомагають будувати і посилювати міжособові стосунки, оскільки вони служать задля єднання людей (як у випадку дарунку – Марсель Мос); 4) критика суспільства споживання та спроби побачити в речах більше ніж предмети споживання або інструменти для використання; 5) відкидання конструктивізму і текстуалізму та сум за тим, що є „реальним”, за тим, де „нове повернення” предмету задумувалось як засіб для відновлення контакту із дійсністю[4].

Авжеж, сама дефініція речі є проблематичною. У словниках річ визначена як сутність, що має матеріальне існування; реальна і конкретна субстанція сутності; сутність, існуюча у часі та просторі; неживий об’єкт. Слово об’єкт є використане як синонім (об’єкт визначається як „матеріальна річ”; „матеріальна та зрима сутність, що може відкидати тінь”). Ми також розрізняємо *res* та *persona*. Persona – за цивільним правом держав – є суб’єкт прав, у той час як res – є об’єкт прав (цьому розумінню кидаємо виклик, коли говоримо про „права речей”). Археологи часто використовують слово *річ* навзамін з *артефактом* (лат. *arte+factum*), який означає „штучний об’єкт” або, в ширшому сенсі, „будь-які матеріальні рештки людської активності”. В цьому сенсі артефакт є в бінарній опозиції з „екофактом”, тобто

[4] Я маю додати, що іншим чинником у поверненні до речей були травматичні події 9/11, які нагадали нам про грубість реальності. В цьому сенсі ми маємо сказати, що реальність 9/11 сама створила критику конструктивізму з його ідеєю світу як продукту різноманітних дискурсів.

природним об’єктом створеним природними процесами без людського втручання. Таким чином, якщо ми не бажаємо мислити про речі в термінах бінарних опозицій, то концепти артефакту та екофакту будуть діяти як перепона. Який концепт уособив би і „артефакт”, і „екофакт”? Може це буде концепт виробництва?

Я маю звернути увагу, що багато вчених зацікавлених „студіями речей” („things studies”) звертаються до розрізнення Мартіна Гайдеггера між об’єктом (матеріальної сутності нині-в-руці) та річчю (власне речі; матеріальної сутності готової-до-рук). Гайдеггер був зацікавлений у корисних речах, що „стикаються в турботі про бариш” („encountered in taking care”) і в їх бутті. Наприклад, буття молотка виказує корисність себе в його зручності; ця зручність, у свою чергу, відкривається в акті молотіння. Як об’єкти, однак, Гайдеггер позначає сутності, що об’єктивно присутні і котрі ми можемо зробити твердженнями та розмірковувати над ними. Таким чином, зручність (*Zuhandenheit*) виказує себе, коли корисна річ вжита так з об’єктивної присутності (*Vorhandenheit*) сутності, як „випадок” („occurrent”) або „напоготові” („at-hand”) (*vorhanden*), але вимагає дистанції, будь-що ми можемо побачити та омовити, репрезентувати. Відтак, речознавці (thingifiers) зацікавлені не в поновленні дебатів про кантіанські „речі-у-собі”, але радше в речах навколо нас, в бутті речей, в тому як речі проявляють себе, в становищі речей щодо людей та розгляду їх як активних агентів соціального життя[5].

Мовлячи про „повернення до речей” я не маю на увазі, зрозуміло, що речі були цілковито поігноровані історією. Навпаки, вивчення речей є принциповим завданням історії матеріальної культури. Тим не менш, як згадувалось вище, я хотіла б знайти шлях руху поза позитивістськими описами речей і семіотичними підходами до речі як тексту, символу чи метафори. Одна така можливість надається т.зв. „новою матеріальною культурою” („new material culture”), що розвивається британськими археологами, які в 1996 створили

[5] За Гайдеггером, речі (thigs-at-hand, речі-на-поготові) важливі для *Da-sein* [Буття-тут; буття, закинуте у світ – *Ред.*] до існування з *Da-sein* є завжди вже також і *Midta-sein* – буття з та для інших. „Повернення до речей”, наступний його підхід, означатиме вивчення шляху буття речей (Чим камінь є як річ?; Чим є його буття?) і розслідування як дозволено речам відкрити, що нагадало приховане. Див.: *Heidegger Martin.* Being and Time. Trans. by Joan Stambaugh. – State University of New York Press, 1996. – P.62-71 та *Його ж.* “What is a Thing?” Trans. by W.B.Barton, Jr. and Vera Deutsch. – Chicago: Regnery, 1970. Пор. також з працями, що репрезентують т.зв. „Гайдегеріанську археологію” – *Thomas Julian.* Time, Culture and Identity: An Interpretive Archaeology. – London and New York: Routledge, 1996.

міждисциплінарний „*Journal of Material Culture*”. *Journal’*ові вивчення матеріальності відхиляють конструктивізм, наративізм та текстуалізм як підходи, котрі мають „дематеріалізувати” речі, прирівнюючи річ до тексту та досліду читання, і сприймаючи річ як послання або знак. У спробі цілком змінити ці негативні тенденції, „нові матеріальні студії” зі штадпункту сприяння щодо речей, акцентують на факті, що речі не лише існують, але також діють та мають потенціал перформансу[6]. Зрозуміло, поняття сприяння щодо речей означає не те, що речі мають інтенції, але що речі володіють партикулярним статусом у своїх стосунках з людьми. Для вчених інспірованих ідеєю Марселя Моса щодо подарунка, речі виконують функцію соціалізації, вони зміцнюють міжособові стосунки, беруть участь у творенні людської ідентичності на індивідуальному і колективному рівнях та маркують їх зміни. З іншого боку, вчені під впливом Брюно Латура цікавляться як люди та не-люди взаємодіють через різні процеси медіації та складають колективи; як через різні канали вони обмінюються своїми властивостями. Ми не маємо розглядати артефакти як речі, – пише Латур, – „вони заслуговують на краще. Вони заслуговують бути розміщеними в нашій інтелектуальній культурі як повноправні соціальні актори”[7].

Інший шлях руху поза як позитивістським описом речей, так і семіотичним підходом до речей як тексту, символу або метафори запропонований „техно-науковими студіями” („technoscience studies”). Один з їх репрезентантів – Дон Ігд – розвиває те, що він називає „матеріальною герменевтикою”. Ігд стверджує, що віра в те, що природничі науки (позитивізм) та соціальні та гуманітарні науки (герменевтика) мають відмінні методології є застарілою і що

---

[6] Посилаючись на сприяння щодо речей, вчені часто цитують праці Брюно Латура (*Latuor B.* Pandora’s Hope. Essays on the Reality of Science Studies. – Cambridge Mass.; London: Harvard University Press, 1999) та Альфреда Гелла (*Gell A.* Art and Agency. – Oxford: Claredon Press, 1998).

[7] У випадку не-людського, Брюно Латур віддає перевагу використанню слова „actant”, запозиченому з семіотики, або „social actor”, замість „agent”. Актор для Латура має специфічне визначення: „‘Actor’ в ANT [Actor-Network Theory, теорія діяч-мережа – *ред.*] є семіотична дефініція – actant, тобто, щось, що діє або котрому активність надають інші. Це не має на увазі жодної спеціальної мотивації ані людських індивідуальних акторів, ані людей взагалі. Actant може буквально бути чимось, за умови, що йому надається можливість бути джерелом дії [action]”. Див.: *Latour Bruno.* On Actor-Network Theory: A Few Clarifications// Soziale Welt. – vol.47. – №4. – 1996 [текст доступний on line: http://amsterdam.nettime.org/Lists-Archives/nettime-l-9801/msg 00019.html] Див. також: *Latour B.* Pandora’s Hope. – P.180 та 214.

розширене поняття герменевтики могло б скасувати цей „Дільтеєв Поділ” (як він його називає). „Головним штадпунктом розширеної герменевтики, – пише Ігд, – є те, що природничі науки вчать нас, що є шляхи, через інструменти-технології – котрим речі можуть показати себе. Матеріальна герменевтика є герменевтикою яка ‘подає голоси речей там, де була тиша, та надає вигляд тому, що було невидимим’.” Він цікавиться тим, як інструменти зв’язані та як вони впливають на виробництво знання. В його підході медіація має заступити відчуження як ключовий концепт для аналізування технології”[8]. Технології аніскільки не думають відсторонити людей від самих себе та їх світу, але посередничають в їх існуванні та експериментах.

Ігд досліджує випадок Отзі – Льодяної людини. Заморожені рештки людини, яка жила 5 300 років тому були відкриті в 1991 р. туристами-пішоходами на австрійсько-італійському кордоні. Ігд описує як через різні інструменти (мікроскопи, спектрографи, радіовуглецеве датування тощо) історія Отзі може бути реконструйована та як те, що не могло бути первісно побаченим, раптом стає зримим. За Ігдом, історія Отзі доводить, що може бути знання без допомоги текстуальної герменевтики, а відтак, матеріальна герменевтика є не додатком, але швидше необхідною частиною фрагментарної текстуальної герменевтики[9]. Інструменти дозволяють науковцям відчувати аспекти реальності, що не може бути відчута без них. Історія Отзі-Льодяної Людини сполучається з інструментами з якими він вивчався. Це означає, що інструменти співконституюють реальність вивчену вченими. Їх роль не просто інструментальна, але герменевтична: вони формують шляхи, якими люди одержують доступ до дійсності. За такого підходу ми стаємо свідками поширення герменевтики з текстів на матеріальність. Гуманітарні інтерпретації реальності не мають розумітись в термінах лише текстуальних та лінгвістичних структур, але також і як посередництво до артефактів. У

---

[8] Про роль медіації в археологічному дослідженні див.: *Witmore Christopher*. Four Archaeological Engagements with Place: Mediating Bodily Experience Through Peripatetic Video// Visual Anthropology Review. – Vol.20. – №2. – 2004 (в друці). Для Вітмора, „медіація є спосіб зобов’язання, яке в’яже нас поза наративом. ... Я довожу, слідом за Майклом Шанксом, що це є шлях *порятунку невиражального*. Крім того, медіація є процес, що дозволяє нам досягати багатшої та повнішої трансляції тілесного досвіду та матеріальності, що є локовані, мульти-текстуровані, сенсорні та полісемічні.”

[9] *Ihde Don*. “More Material Hermeneutics”, доповідь представлена на зібранні „Герменевтика та Наука” (Hermeneutics and Science, 7-11 June 2003 – Tihany, Hungary: traumwerk.stanford.edu:3455/symmetry/admin/download.html?attachid=178178). Див. також: *Його ж*. Expanding Hermeneutics: Visualism in Science. – Evanston, IL: Northwestern University Press. 1999.

тому самому настрої, що й Латур, який твердив, що соціальні науки надто винятково фокусуються на людському та забувають про не-людське, вони можуть сказати, що герменевтика буде вживатись лише наполовину її можливостей, займаючи себе тільки текстами та зрікаючись речей.

В наступній частині статті я не продовжуватиму дослідження потенціалу техно-науки щодо включення речей в історію, але швидше вкажу, де починається моя підозра відносно „thing studies" і чому я збираюсь стверджувати, що речі, які розглядаються в межах соціальних наук, прив'язують нас до модерністичної епістемології.

На захист речей

В своєму маніфесті „на захист речей", Бйорнар Ольсен пише:

> *Археологи мають об'єднатися на захист речей, захист цих підлеглих членів колективу, що замовчуються та „іншуються" імперіалістичними соціальним та гуманістичним дискурсами. Мені набридла добре знайома оповідь про те, як суб'єкт, соціальне, епістема, творить об'єкт; набридла оповідь про те, що все є мовою, дією, думкою та людськими тілами. Я хочу, аби ми приділили більше уваги іншій частині цієї оповідки: як об'єкт конструює суб'єкт. Ця оповідь є записана в лабільних мовах, але надходить до нас як тихий, сприйманий на дотик, зримий та тварний матеріал значень: Машини, стіни, дороги, ями та мечі. ... Вона цікава і, можливо ще швидше показує, що дисципліна знана як дисципліна речей, навіть як „дисципліна лопати", присвячує так мало часу і так мало місця власним інструментам, спорядженню та чорновим практикам, коли пригадують власне минуле. ... Замість цього, увагу обертають до думки, мета-теорій, політики та суспільства, коротше, до „шумовиння дискурсу". Таким чином, потреба в новому режимі „демократії поширеної на речі" (Латур), стає навіть більш очевидною*[10].

---

[10] *Olsen Bjørnar*. Material Culture after Text: Re-Membering Things// Norwegian Archaeological Review. – Vol.36. – №3. – 2003. – P.100. Пор.: *Making Things Public – Atmosphere of Democracy*/ ed. by Bruno Latour and Peter Weibel. MIT Press and ZKM Karlsruhe, Germany, 2005. Латур ставить питання „як бажала б виглядати об'єкт-орієнтована демократія?" Латур відзначає, що *Res-publica* не зацікавлена в *res*, він – з іншого боку – зацікавлений в речах, що творять *public* навколо себе. Аби вказати на цей зсув зацікавлення, Латур запроваджує німецький неологізм *Dingpolitik* [*Ding* – річ, справа, обставина – *Ред*.] як замінник для *Realpolitik*. Для нього політика більше не обмежена людьми, але поширюється також на речі; [сфера] парламентів поширена на різноманітні зібрання та форуми такі як супермаркети, комп'ютерні мережі, наукові лабораторії, церкви, ринки тощо. Для Латура політика є про речі, і він

Ми могли б спитати, на яких припущеннях Ольсен висновує, що речі мають і потребують бути захищеними? Чи об'єкти/речі мають права? Люди мають діяти як адвокати речей і промовляти від їх імені? Які зміни в людсько-речових відносинах цей маніфест пропонує?

Гіслі Палсон описує три парадигми відносин людина-навколишнє середовище: орієнталізм, патерналізм та комуналізм. Орієнталізм постулює фундаментальний розрив між природою та суспільством; він легітимізує антропократію (люди – власники природи), що супроводжується експлуатаційним відношенням до нелюдського та агресивною колонізацією. Речі бачаться як об'єкти гідні до використання, оскільки вони не мають жодних прав, вони можуть бути потрактовані будь-яким способом взагалі. За цього роду відносин з речами відсутні жодні етичні міркування. Патерналізм з іншого боку, передбачає протекціоністське відношення до речей. Він все ще має на думці гуманне власництво та стосунки ієрархії, але передбачає певну відповідальність не лише щодо інших людей, але також щодо нелюдських істот. За цього підходу люди діють в інтересах речей, виконуючи „контракт протекції". Такий підхід все ще просуває колонізуючий дискурс людського, де річ потрактована як слабкий та офірний інший, в настрої подібному до жінок, дітей та калік, однак вже не так агресивно як у випадку із орієнталістським підходом. Комуналізм відхиляє поділ на природу і суспільство та характеризується поняттями взаємозалежності та діалогу. Він пропонує загальну взаємність, зобов'язання та етичне відношення до нелюдського засноване на близьких, навіть інтимних стосунках. Палсон підкреслює, що комуналізм не означає повернення до пре-Ренесансу, середньовічної ідеї людини як інтегральної частини світу або наївного Романтизму[11].

Дозвольте проілюструвати ці три парадигми на прикладах:

1) Орієнталізм

Нещодавно психологи звернули свою увагу на феномен, що зветься „комп'ютерною люттю". Вони стверджують, що все частіше і частіше чоловіки та жінки виражають свою лють та фрустрацію від комп'ютерів, виконуючи різноманітні акти насилля щодо них. Кент Норман, який керує Лабораторією психології автоматики та процесів

цікавиться тим, як *public* збирається навколо речей та як речі приваблюють різноманітні зібрання.

[11] *Pálsson Gísli.* Human-Environmental Relations: Orientalism, Paternalism and Communalism// Nature and Society/ Ed. by Philippe Descola and Gisli Pálsson. – London and New York: Routledge, 1996.

рішення в університеті штату Меріленд, провів експрес-огляд останніх років, за які близько 20% респондентів визнали, що кидали комп'ютер на підлогу в пориві гніву. Вони описували розбивання, торсання та прокльони своїх комп'ютерів. Один чоловік визнав, що мочився на нього. Інший сказав, що він вкинув свій ноутбук до жаровні. Не менш трьох стверджувало, що стріляли в свої комп'ютери. Читаючи коментарі респондентів щодо огляду комп'ютерного гніву, здійсненому Норманом, ми стикаємося з заявами на кшталт: „Я колись стрелив у комп'ютер з 50-каліберної снайперської гвинтівки"; „Я одержав велике задоволення кидаючи старий монітор так, аби він розлетівся в друзки"; „Удар хокейною ключкою в монітор дуже задовольняє"; „Облив комп'ютер бензином та підпалив його"[12]. Норман запропонував різноманітні техніки поводження з гнівом типу биття, підпалу та піджарювання старих частин комп'ютера. Там є також т.зв. Команди Професіоналів[*] (Geek Squads) (яким товаришить спецодяг (dress code), наприклад, носять затискач на краватках та білі шкарпетки), що надають допомогу при ремонті комп'ютера[13]. Зрозуміло, йдеться про порятунок чоловіків/жінок від різновиду фрустрації, викликаної відмовами комп'ютерів, а не про порятунок комп'ютерів безпосередньо.

2) Патерналізм

Як я згадувала вище, ми розрізняємо *res* та *persona*. *Persona* – як в цивільному праві держав – є суб'єкт прав, у той час як *res* – об'єкт прав. Таким чином, якщо ми говоримо про права речей, ми порушуємо стару дихотомію між *persona* та *res*. І так, деякі речі мають права, що гарантовані, наприклад, Гаазькою конвенцією 1954 р., що захищає об'єкти особливої культурної ваги для спадщини людства підчас збройного конфлікту. На жаль, ця конвенція не завжди була ефективна, як показав випадок бомбування Дубровника; і, аби відвернути подібні руйнування, в 1999 р. був прийнятий т.зв. другий протокол до Гаазької конвенції 1954 р. ІІ-й протокол встановлює індивідуальну карну відповідальність за порушення Гаазької конвенції. Він говорить, що держава має або переслідувати за законом або видати будь-яку особу, яка перебуває на її території, котру звинувачують у серйозних порушеннях правил ІІ-го Гаазького протоколу.

---

[12] Огляд Нормана можна знайти на: www.lap.umd.edu/computer_rage

[*] В Україні зазвичай звуться „Рятівники ПК" (ПК – персональний комп'ютер) *(Ред.)*.

[13] *Seligman Katherine.* Computer crashes booming business// San Francisco Chronicle. – Sunday, April 17, 2005. – P.A19 та A21.

31-го січня 2005 р. Павле Стругар, відставний генерал-лейтенант Югославської Народної Армії (ЮНА) був засуджений до восьмох років ув'язнення за злочини, здійснені 6 грудня 1991 р., підчас військової кампанії ЮНА в області Дубровника в Хорватії в жовтні-грудні 1991 р.[14]. Міжнародний карний трибунал для колишньої Югославії звинуватив Стугара (справа №IT-01-42-PT) не лише у „вбивстві, жорстокому поводженні та нападах на цивільних", але також у „необґрунтованому спустошенні, незаконних нападах на цивільні об'єкти, руйнуванні або умисному пошкодженню закладів релігії, доброчинності та освіти, мистецтв та наук, історичних пам'яток та творів мистецтва і науки". Бомбардування 6 грудня 1991 р., котре продовжувалась понад 10 годин, зруйнувало більшу частину Старого Міста Дубровника, яке охоронялось ЮНЕСКО як пам'ятка світової спадщини з 1979 р. Аналіз, проведений Інститутом захисту культурних пам'яток, спільно з ЮНЕСКО, надав дані, що з 824 будинків Старого Міста 563 (або 68,33%) мають пошкодження від снарядів часів 1991 та 1992 рр. Шість будинків були повністю зруйновані вогнем. В 1993 р. Інститут відновлення Дубровника, спільно з ЮНЕСКО, оцінив загальну вартість відновлення громадських та приватних будинків; релігійних споруд; вулиць, площ та фонтанів; а також валів, брам та мостів у 9.657.578 доларів США[15].

На тлі таких виявів ворожості, люті та фізичного насилля спрямованої проти речей типу міст (будівель, пам'ятників тощо) та комп'ютерів ми можемо спитати: якого роду права ми маємо на увазі мовлячи про „права речей"? Чи речі також мають зобов'язання та відповідальність за шкоду, яку вони можуть завдати нам? Як вказує Латур – деякі речі набули властивості громадянства. Вони мають право не бути поневоленими. Уважання речі за *persona* в юридичних термінах (персоніфікація речей) дозволяє людям трактувати її певним способом, що має також і негативні аспекти: речі можуть бути

---

[14] *Jungvirth Goran.* Strugar Jailed for Dubrovnik Attack// Institute for War and Peace Reporting. – №392. – February 4, 2005 (http://www.iwpr.net/index.pl?archive/tri/tri_392_4_eng.txt)

[15] У той самий час, голова ЮНЕСКО намагався втрутитись та зупинити руйнування владами Талібану стародавніх буддистських статуй в Афганістані. Щодо нових міжнародних правил захисту культурної спадщини підчас війни див.: *Sandholtz Wayne.* The Iraq National Museum and International Law: A Duty to Protect// Columbia Journal of Transnational Law (forthcoming).

заарештовані, переслідувані за законом, засуджені, заслані та покарані[16].

Історія надає нам багато цікавих прикладів персоніфікації речей та їх трактування як відповідальних істот. Павсаній у своєму „*Описі Греції*" (6.11.2 – 9), наприклад, оповідає історію бронзової статуї відомого атлета – Феоганеса, яку встановили на острові Фасосі, в його рідному місті. Цю статую щоніч шмагав колишній ворог останнього, до того як, врешті-решт, вона не впала на свого кривдника та не вбила його. Сини небіжчика переслідували статую за законом як вбивцю. Відбувся суд, її визнано винною та за вироком вкинуто в море, „наслідуючи погляд прийнятий Драконом, який в законах стосовних вбивства, котрі він уклав для Афінян, вказав, що навіть неживі речі мають бути вислані, якщо вони впали на будь-кого та заподіяли йому смерть", – пише Павсаній[17].

Справи над речами, подібні до переказаного Павсанієм і пов'язані з анімістичною концепцією природи, та руйнація об'єктів, що належать до культурної спадщини, зв'язана з модерністичним мисленням має показати, що певні речі (такі як пам'ятники), здається, мають не лише права, але й юридичний статус. У цих підходах людська істота все ще панує над світом не-людей та заявляє про права на контроль за останніми та на промовляння від їх імені („патерналістський контракт"). Утім, чого ми потребуємо, так це зробити наступний крок та встановити стосунки людина-нелюдина, базовані на не-антропоцентричному підході та релятивній епістемології як це пропонує парадигма комуналізму.

3) Комуналізм

Принципи комуналізму знаходять у суспільствах мисливців та збирачів – каже Палсон, посилаючись на працю Нуріт Бірд-Девід на Найака в Південній Індії. Її праця має становити спеціальний інтерес для вчення про річ оскільки вона реформулює анімізм та розглядає його як релятивну епістемологію. Для Бірд-Девід ця епістемологія позначена відсутністю онтологічного дуалізму природи і культури та тіла і думки, що характеризує мислення Заходу; самість та індивід є

---

[16] Див.: *Tamen Miguel.* Friends of Interpretable Objects. – Cambridge, Mass.; London: Harvard University Press, 2001. – P.79.

[17] *Pausanias's Description of Greece*/ trans. by James. G. Frazer. – London: Macmillan, 1913. – P.298-99 (vol. I). Пор. також: *Hyde W.W.* The Prosecution and Punishment of Animals and Lifeless Things in the Middle Ages and Modern Times// University of Pennsylvania Law Review. – Vol.64. – №7, 1916.

релятивні та не сепаруються від світу, але радше самість є в-світі. Світ за цього підходу є радше гетерархічним, ніж ієрархічним[18].

Традиційне розуміння анімізму визначає його як характеристику „примітивних народів", які вірять, що певні істоти такі як дерева, річки, тварини та не-органічні речі володіють духом або анімічною силою а відтак, не лише живі, але й володіють чимось близьким до індивідуальності. Бірд-Девід заявляє, що модерністські поняття індивіду невірно тлумачать анімізм, приймаючи його за простувату релігію та невдалу епістемологію. Вона бажає врятувати практики пов'язані з анімізмом, звільняючи через це анімізм від ідентифікації з релігією, водночас, зберігши різницю між релігійним та науковим знанням. Вона пропонує не-модерністську концепцію особистості та намагається продемонструвати її можливість в своїх студіях з анімістичних практик. Вона запозичує в Мерілин Стратерн поняття „dividual" (персона творена стосунками; як от поняття „individual" – персона уважана за самодостатню і закриту сутність, що існує до будь-яких стосунків). Аналізи Бірд-Девід показують як Найака вірять, що особистість твориться, вступаючи в стосунки обох типів – з людьми та з членами інших видів. „Я маю стосунок, відтак як є", – пише Бірд-Девід, описуючи інтимні пов'язання тубільців зі своїм навколишнім середовищем. Для Найака, персона це хтось або щось з ким поділяєш долю. Бірд-Девід, не уречевлює поняття „відношення" („relationship") як сутність, але надає перевагу мові про значення „зв'язаності значень двох істот/речей взаємно чуйних один до одного"[19]. За Бірд-Девід,

---

[18] Термін „релятивна епістемологія" („relational epistemology") вживається також Латуром, особливо в його *Actor-Network Theory*. Стосовно колективу людей та не-людей, ця епістемологія – як і за підходу Бірд-Девід – відкидає позитивістське бачення об'єктів або акторів (діячів) як закритих та відірваних від світу індивідів, які існують у собі, раніше за будь-яку участь в екосоціальних та семіотичних мережах взаємодій (включно з взаємодіями, в яких вони оглянуті, названі і т.д.). Див.: *Latour B.* On Actor-Network Theory.

[19] У традиційній об'єктивістській парадигмі мова про взаємну відповідальність (чуйність) між істотами/речами не має сенсу, але в підході Бірд-Девід це пояснюється таким чином: „Якщо 'часткові підрізання дерев' [подібно до ботаніків у рамках вивчення тропічного лісу – *ред.*] уособлюють модерністську епістемологію, 'розмова з деревами', я довожу, уособлює анімістичну епістемологію Найака. 'Розмова з' є стенографією для двосторонньо відчуваних відносин з деревом – а не 'промовляння' однобічно до нього, як ніби воно могло б слухати та розуміти. 'Розмова з' символізує для завважливості варіанти та інваріанти в поведінці та відповіді речей в стані зв'язаності та для осягнення знання таких речей, оскільки вони змінюються через мінливості за час зіткнення з ними. 'Розмовляти з деревом' – а не 'підрізати його' – для осягнення того, що *це* як один з вчинків у його напрямку, бути свідомому змін одночасно в собі та в дереві. Це очікування на відповідь та відповідання,

анімізм „утягує до себе чуйно приваблених з істот/речей, відтоді сприймаючи їх як особу”. Вона пропонує трактувати анімізм як „релятивну епістемологію” та перформативний акт пізнання, який дозволяє їй зосередитись радше на тому, що зроблено в анімістичних актах, ніж, що репрезентовано в них.

Цей короткий опис бірд-девідового розуміння анімізму та особистості, що зосереджується на сув’язі з іншими істотами та зобов’язанні щодо них, здається, спрямовує нас до можливої моделі відносин між людьми та не-людьми, що може бути також знайдена в працях таких адвокатів речей як Брюно Латур та Бйорнар Ольсен. Утім, в той час як парадигма комуналізму скидається на проект утопічного майбутнього, парадигма патерналізму все ще складає панівний підхід у студіях над речами. Я детальніше досліджуватиму їх можливості та негативні боки в наступних частинах цього есея.

Річ як „інший”

Один з найочевидніших підходів до речей в структурі парадигми патерналізму є біографічний підхід. Він нещодавно став популярним в гуманітарних науках[20]. Але цей підхід тягне за собою неуникну антропоморфізацію об’єктів: вони, кажуть, мають ідентичності (вчені мовлять про матеріальну ідентичність[21] або численні ідентичності, які змінюються у часі разом із зміною контексту[22]); вони, кажуть, мають свої життя і біографії, які починаються від точки А і закінчуються в точці Б, та протягом яких щось із ними трапляється; наприклад, вони

перетворення на взаємний живий відгук та, крім того, можливо на взаємну відповідальність”. *Nurit Bird-David*. ‘Animism’ Revised. Personhood, Environment, and Relational Epistemology// Current Anthropology. – Vol.40, Supplement, February 1999. – P.77. Див. також: *ЇЇ ж.* The Giving Environment: Another Perspective on the Economic System of Gatherer-Hunters// Current Anthropology. – Vol.31. – №2, April 1990.

[20] 1999 р. тематичний випуск *„World Archeology”* вийшов під титулом: „The Cultural Biography of Objects”// World Archaeology/ ed. by Chris Gosden and Yvonne Marschall. – Vol.31. – №o2. – 1999. Див. також: *Kopytoff Igor*. The Cultural Biography of Things: Commoditization as Process// The Social Life of Things/ ed. by Arjun Appadurai. – Cambridge: Cambridge University Press, 1986; *Holtorf Cornelius.* Notes on the Life History of a Pot Shard// Journal of Material Studies. – Vol.7. – №1. – 2002 та *Його ж.* The Life-History of Megaliths in Macklenburg-Vorpommern (Germany)// World Archaeology. – Vol.30. – №1. – 1998; *Hamilakis Yannis.* Stories from Exile: Fragments from the Cultural Biography of the Parthenon (or “Elgin”) Marbles// World Archaeology/ ed. by Chris Gosden and Yvonne Marschall. – Vol.31. – №2. – 1999.

[21] Див.: *Holtorf Cornelius.* Notes on the Life History. – P.64.

[22] Щодо дискусій про ідентичність у термінах раси, класу та гендеру див. есеї, що увійшли до: *Archaeological Dialogues.* – Vol.11. – №1, June 2004 (дебати про есей: *Adam T. Smith.* The End of the Essential Archaeological Subject).

викопані та описані археологом. Зверніть увагу, що біографічний підхід має дві особливості, типові для традиційної епістемології: по-перше, персоніфікація речей, що випливає з антропоцентризму та забезпечує спосіб нейтралізації загроз, окреслених не-людськими сутностями; і по-друге, генеалогічне та генетичне мислення, яке в жодному разі не допомагає нам створювати альтернативну епістемологію історії, але, навпаки, відроджує в різноманітних контекстах фетиш походження, одну з фундаментальних підстав традиційного історичного мислення, так наполегливо заперечуваного Мішелем Фуко. Таким чином, у той час як біографічний підхід, зрозуміло, приваблює як цікаве дослідження, він все ще базується радше на звичайній конвенційній епістемології.

Без огляду на цей епістемологічний консерватизм, біографічний підхід висуває цікаву ідею про те, що речі мають сприяти і можуть впливати на міжособистісні стосунки. Концепція речей як активних учасників життєвих процесів переглядає взаємовідносини між людьми та речами. Фактично, вона інноваційна лише в тому, що зміщує увагу *від суб'єктів*, які творять відносини, *до відносин*, що творяться суб'єктами. Крім того, біографічний підхід увічнює мислення в термінах відмінності, а саме, відмінності між людською істотою та річчю. Ця відмінність є ієрархічною, лише оскільки людська істота – контрольна точка та модель для того, як річ має бути сприйнята (у цьому відношенні вона нагадує т.зв. фемінізм відмінності).

„Зачарування речами" помітне в сьогоднішній гуманітаристиці може бути окреслене в межах контексту превалюючого дискурсу Іншого та продовження спроб творення контр-дисциплін, на кшталт контр-історія, контр-археологія тощо. В таких контр-дисциплінах, речам, дотепер мовчазним та зведеним до пасивності, дозволяють мовити своїм власним голосом. Контр-історія або контр-археологія стали частиною повстанського та реприватизаційного (repossession) дискурсів, в котрих речі сприймаються як Інші, які вимагають свого місця в дискурсі. Об'єкт далі не здається підлеглим іншому: вибір слова „річ" замість „об'єкт" у гадеггеріанській археології засвідчив цю зміну[23]. На подив, утім, річ задумується як інший співучасник долі тих інших, хто не може казати за себе, як ось тварини або мертві. Живі

[23] Досить вірно, контр-археологія відходить від спрощеного підходу до речей у термінах їх функціональності та уживаності, новий археолог – прихильник речей як активних творців соціального життя. Утім, чи є контр-археологія чимось більшим за розумний крок з боку домінуючої системи знання, яка намагається інкорпорувати та нейтралізувати всі потенційно загрозливі дискурси?

люди говорять від імені речей і це означає, що дискурс речей завжди інкорпорується в наш дискурс, наші потреби і очікування та нашу прагматику, як-от отримання знання, дискурс жалоби, дискурс залагодження або правосуддя. З'являється питання чи не є такий очевидний захист речей засобом їх нейтралізації та приручення загрози їх іншості; або чи це не перекручений спосіб дисциплінування речей шляхом їх доместикації. Речі як інші вітаються лише оскільки вони так чи інакше „інтегровані" в домінантний дискурс; але тільки якщо їх відмінність може бути нейтралізована. Подвійний процес антропоморфізації речей та уречевлення людей доводить прислів'я: „стань схожим на мене і я поважатиму твою відмінність"[24].

„Об'єкт-в-процесі" або „процесуальний об'єкт"

Сучасні теорії суб'єктивності та ідентичності формують наше розуміння ідентичності речей. Так само як і людська ідентичність, ідентичність речей, кажуть, є радше змінною, аніж стабільною; радше різноманітною та дифузною, аніж єдиною та гомогенною. Таким чином, Гелл каже про „поділену ідентичність" („divided identity"), в той час як інші кажуть про „гібридну ідентичність" або „діаспорну ідентичність". Ці ідеї, вільно або невільно запроваджені до наукового дослідження, здається, відбиті в пропозиції Голторфа – замість того аби фокусуватись на тому чим речі *є*, ми маємо зосередитись на тому як речі *стають* (у випадку їх дослідження – давніми) артефактами[25]. Симптоматично, що акцент тут робиться не на загибелі істоти, але на становленні.

Перифразуючи термін Юлії Крістевої[26], ми могли б сказати, що цей вид дослідження зацікавлений в „об'єкті в процесі" (або процесуальному об'єкті), тобто об'єкт, оскільки він виготовлений та трансформований, остільки він стирає та набуває значення. Також, як і у превалюючих концепціях суб'єктивності, об'єкт не бачиться як стабільний та закритий, але як змінний та відкритий. Ця концепція об'єкту позначена все ще домінантним конструктивістським підходом, який підтримує та легітимує постмодерний стан речей з його ствердженням зміни, відновлення та реконструктивних потужностей. Цей спосіб мислення лежить також і в основі підходу Готорфа, без

[24] Див. критицизм щодо політик відмінності: *Badiou Alain.* Ethics. An Essay on the Understanding of Evil. – London, New York: Verso, 2002.
[25] *Holtorf C.* Notes on the Life History. – P.55.
[26] *Kristeva Julia.* The Subject in Process// Patrick French and Roland-François Lack, eds., *The Tel Quel Reader.* – London and New York: Routledge, 1998 та *Її ж.* Revolution in Poetic Language/ trans. Leon S. Roudiez. – New York: Columbia University Press, 1986.

огляду на його багатообіцяючі декларації. Його мета полягає в тому, аби дослідити трансформацію речі в джерело доказу, тобто вивчити об’єкт у процесі. Річ як така, що міститься поза прагматикою, не є фокусом його інтересу.

Подібно як і до будь-якого „іншого”, до речей можна наближатись подвійним способом: Ми можемо розглянути їх іншість як патологію та спробувати нормалізувати їх, роблячи їх схожими на людей; або ми можемо сприймати їх як „культуру” (або культури), автономну та ізольовану у своїй не-людській іншості. В археологічному дослідженні перший підхід ілюструється соціальною антропологією з її преференціями для писання „біографій речей”, в той час як останній підхід маніфестовано Гайдеггеріанською археологією, котра, більш або менш успішно, намагається зберегти автономію речей. Утім, речі обговорюються в манері подібній до людей: вони мають верховні влади (empires), формують відносини, мають свої життя, стверджуються або ображаються; дослідження на ниві культурної спадщини наголошують на потребі захисту речей та турботі про них. Іноді речі робляться інфантильними, оскільки вони вимагають того роду турботи, що й діти.

Варто нагадати про очевидний факт, що турбота про будь-кого залучає до ієрархії, оскільки персона, за яку турбуються розглядається як слабкіша, в той час як піклувальник є в позиції здійснення контролю. Дійсно, турбота означає контроль у випадку обох людей або речей. Ми маємо тенденцію оглядати речі з прагматичної точки бачення; річ важлива, оскільки вона обслуговує людей та може бути використана ними в різноманітних дискурсах: науковому (річ як джерело знання), правничому (речі та рештки використані при суді над геноцидом), естетичному, релігійному тощо. Прагматичний підхід до речей переважає[27]. Найприкметніший приклад – потрактування людських рештків. Навіть археолог смерті Мік Паркер Персон, чиї праці демонструють цілковиту обізнаність з сучасними проблемами та велику інтелектуальну чутливість, каже, що „маючий справу з мертвими, недавніми та давніми, неуникно має служити живим”[28].

---

[27] Це тому „захисники речей” шукають допомоги у Гайдеггера, для якого „використання” не означає експлуатації; використання зберігає річ у бутті, воно надає речі її призначення та мету. Див.: *Heidegger Martin.* What is Called Thinking?/ transl. by F. D.Wieck and J. Gray. – New York: Harper & Row, 1972. – P.187.

[28] *Parker Pearson Mike.* The Archaeology of Death and Burial. – College Station: Texas A&M University Press, 1999. – P.192. Див. також: *Domanska Ewa.* Necrocracy// History of the Human Sciences. – Vol.18. – №2. – 2005.

Можливо, усі підходи до речей обговорені вище, просякнуті політикою „колонізації”, завоювання невідомих та екзотичних території. Прикметне, що в такій книжці як, наприклад, „Імперія речей” Фреда Р. Миєрса (2001)[29], сама назва з терміном „імперія” має на увазі мислення в термінах імперіалізму та завоювання. Імперія – це суверенітет, який піднімає питання про що або які то правила „імперії речей”. Чи є ієрархія речей?

Етика речей

Коли річ розглядають як іншого, це дає можливість підняти проблему етичних відносин між людиною та речами та казати про етику речей взагалі. Книга Сільвії Бенсо „Обличчя Речей” є спробою порятувати речі від забуття. Вона не заміряється антропомофізувати речі, але „уречевлює” („thingize”) етику (термін Бенсо). „Цю роботу надихнуло”, – пише Бенсо у вступі, – „переконання, що не лише Інший, але також інший Іншого – речі – мають стати (нетематичною) темою любові філософського дискурсу”. Інспірована розумінням речі Мартина Гайдеггера та етикою Іншого Емануеля Левінаса, Бенсо пише про зіткнення з речами в їх лицевості-поверховості (facialities) (не лицях)[30]. За нею етика є вимір, в межах якого „ненасильницьке зіткнення з не-людським іншим має місце”. Вона також, подібно Латуру, намагається захистити речі від їх редукції до об’єктів. Безумовно, немає жодного місця для не-людських інших (і особливо для речей) в етиці Левінаса, але проект Бенсо націлений на заповнення цієї лакуни, повертаючись до пізньогайдеггерівського розуміння речей як обумовлювачів інших речей і того, що зібране в їх межах. Як пише Бенсо: „речі є місцем, де відбувається збір Чотирьох складових (смертні, боги, земля, небо)”[31]. Що важливе в її інтерпретації, так це те, що немає жодних взаємовідносин без речей; речі як збирачі відкривають місце для взаємовідносин. Таким чином, речі є у відсутності місця, і не єдино належать у просторі[32]. В цьому контексті

---

[29] *Myers Fred R.* The Empire of Things: Regimes of Value and Material Culture. – School of American Research Press, 2001.

[30] За Бенсо, „лицевості породжують можливість існування безликих облич, які, без огляду на свою безликість, все таки обдаровані глибинною владою обличчя вимагати етичної відповіді”. Див.: *Benso Susan.* The Face of Things. A Different Side of Ethics. – Albany: State University of New York Press, 2000. – P.XXX.

[31] Ibidem. – P.XXXVI.

[32] Згідно Гайдеггера, первісно слово „річ” означало збір (gathering). Бенсо нагадує: „Це – випадок збору, що його Гайдеггер приймає за сутність речей. Річ є річ, а не

етика вважається не набором правил або принципів, але локаційним описом, місцем, де „що є добре визначається в термінах, які максимально зберігають реальність від деструкції, тоді як, що погане – те працює проти реальності, задля її деструкції та анігіляції”[33].

Цікавий підхід до етики, запропонований Бенсо, втім, не вивищується над парадигмою патерналізму. Здається, що фундаментальна проблема цієї парадигми знаходиться в концептах „іншості” та „відмінності”, що мають бути адоптовані різноманітними дискурсами відносно стосунків з людськими і нелюдськими іншими та, що зв’язують нас з модерністським способом мислення, оскільки вони були розвинуті в структурі останнього. Можливо, ми маємо шукати інші концепти для опису наших співмешканців по світу, оскільки концепт Іншого, здається, є все більш та більш репресивним.

* * *

Короткий огляд інтелектуальних тенденцій, які мають намір захищати речі в структурі парадигми патерналізму демонструє, що, так само як і в інших дисциплінах в гуманітаристиці, ці тенденції не можуть вивищитися над категоріями модерної філософії без того, аби не наштовхнуться на апорії антропоцентризму. Представники цих тенденцій продовжують думати в термінах ієрархічної відмінності, у різні способи об’єктивізують речі, які вони вивчають, та трактують відносини в термінах „економіки обміну” (прагматизм). Можливо правий Дерріда, коли каже, що ми можемо лише звернутись до деконструкції, яка експонує основи сучасної філософії та готує нас до того, що надходить. Можливо цього разу практика доведе теорію замість того, щоб бути сконструйованою нею.

Нещодавно був побудований біотронний трансформатор, який скомбінував органічну тканину з мікропроцесором. Бінарна опозиція між органічним та неорганічним була таким чином розв’язана, відтак, у підсумку, теорія мала вигадувати нову ідею суб’єктивності для опису цього виробу. Так само, опозиції людської істоти та речі невдовзі має бути кинутий виклик. Ми маємо бути сприйнятливими до того, що надходить, і ця сприйнятливість можлива лише тоді, якщо ми розуміємо, що модерне мислення виснажило свій потенціал та що сучасна реальність ставить проблеми, яким модерне мислення не може дати ради (я маю на увазі такі специфічні атрибути модерного

об’єкт, оскільки як тільки вони зберуться – коли вони зберуться, річ річчю, Гайдеггером оголошується”. Див.: *Benso S.* The Face of Things. – P.113 та 118.

[33] Ibidem. – P.131.

мислення як мислення в термінах бінарних опозицій та антропоцентризму). Альтернативні тенденції в сучасних соціальних науках та гуманітаристиці демонструють, що вчені досконало обізнані з обмеженнями, пов'язаними з традиційною епістемологією та намагаються подолати їх. Такі підходи як, наприклад, гайдеггеріанська археологія, технонаукові студії або ревізія анімізму творять потенційні можливості для нових підходів.

Тимчасом, висновок, що плине з вищезгаданих міркувань, міг би бути такий – дискурс на захист речей (та взагалі не-людей) є зрештою дискурсом на захист людських істот. Речі надходять, аби бути екзістенційними, „стабільними" маркерами, що допомагають нестабільним людям в їх орієнтації у світі. Оповідання про речі є „річ-уявлення" („rei-fictions") про унікальні ідентичності та біографії речей[34]. Ми можемо сподіватись, що завдяки речам здатні стати більш гуманними в майбутньому[35].

[34] Термін „reifiction" був вжитий польським літературним критиком – Пшемиславом Чаплінським. Він описує його як процес творення речей, що надає їм текстуальну реальність; надавання речам наративної автономії та сягання, таким чином, меж літературної репрезентації речей. Див.: *Czaplinski Przemyslaw.* Rzecz w literaturze albo proza lat dziewiecdziesiatych wobec ‘mimesis'// Czlowiek i rzecz. O problemach reifikacji w literaturze, filozofii i sztuce/ pod red. Seweryny Wysłouch i Bogumiły Kaniewskiej. – Poznan: UAM, 1999. – S.234.

[35] Див.: *Droit Roger-Pol.* How Are Things? A Philosophical Experience/ transl. by Theo Cuffe. – Faber and Faber, 2005.

Ейдос.
2'2006.

Агнешка Дзюба
Люблін

Теорія історіографії в *"De historica facultate"* Франческо Робортелло[*]

Історіографія гуманістична народилася у Флоренції XV століття[1]. У 1416-1439 роках постали тут перші книги т.зв. офіційної історіографії, котра обік спроб ретельного, зіпертого на джерелах реєстрування фактів, не уникла певного заангажування до політично корисної діяльності, до пропагування осягнень і прагнень власної держави. Вадою цього типу історіописання слід визнати також його схильність до презентації на сторінках власних творів видатних історичних особистостей, підкреслення, а часом навіть перебільшення їх заслуг стосовно добра спільноти.

Такий, і не інакший образ історіографії офіційної, „заангажованої", спричинений був, ймовірно, особистим становищем письменника. Бо у Флоренції панував звичай поєднання уряду історіографа з посадою канцлера, а отже найвищого чиновника у державі. Власне таким канцлером-історіографом був Леонард Бруні з Ареццо (1374-1444), автор „*Historiarum Florentinarum libri XII*", твору, що стоїть біля витоків гуманістичної історіографії. Продовжувачами письменницької традиції канцлера з Флоренції і творцями канону історичного твору, що протривав до XVIII ст., були: Поджо Браччоліні, Бенедетто де Аккольті, Бартоломео Скала, Лоренцо Валла та Еней С.

[*] Текст статті за згодою автора перекладено за виданням: *Dziuba A.* Teoria historiografii w "*De historica facultate*" Francesco Robortello// Roczniki humanistyczne. – T.XLIX, zeszyt 3. – 2001. – S.51-59.

[1] Див.: *Barycz H.* Szlakama dziejopisarstwa staropolskiego. – Wrocław, 1981. – S.14; *Słownik* literatury staropolskiej. Średniowiecze. Renesans. Barok. Red. T.Michałowska. – Warszawa, 1990. – S.262.

Пiколомiнi. Згадані письменники, зрозуміло, не вичерпують багатого переліку істориків доби Ренесансу, котра особлива плідна на історичні твори. Уваги заслуговує однак факт: поза тим, що гуманістична історіографія постала в XV ст. і вже у той період так буйно розквітла, теоретичну думку презентувало тільки пізнє Відродження. У липні 1548 р. у флорентійському видавництві Вавжинця Торренті вийшла збірка наукових праць видатного італійського гуманіста, падуанського професора – Франческо Робортелло (1516-1567). Першою позицією, цієї збірки є невеличкий за обсягом трактат „*De historica facultate*". Видається, що з огляду на важкий доступ до оригінального тексту, не виглядатиме необґрунтованим побудова даної розвідки у вигляді аналізу проблематики, що почергово з'являється в трактаті, у купі із кількома рефлексіями, які виникають під час лектури.

Робортелло у присвяті (листі дедикаційному) до Лелія Таурелло, вченого-правника, представляє предмет своїх зацікавлень у згаданому трактаті, пишучі: „<...> de ea facultate et artificio, quod in scribendis histories requiritur"[2]. Презентована *materia scribendi* виразно окреслює відношення вченого до історіографії, котру ставить він на рівні з ораторським мистецтвом[3] і вимагає від неї вартості художньої (*artificium*). На увагу заслуговують також понижчі слова листа, у яких видатний знавець Аристотеля представляє свій *methodus scribendi*, взорований на творчій програмі Стагірита: „Eum vero ego ordinem in disputando servavi, quem Aristoteles ipse in Rhetoricis tenuit scribendis, sic enim quam planissime et minime vulgari modo eam totam rem scribi posse exisitimavi" (s.$A_{iiv.}$). Робортелло, декларуючи свій вибір композиції „*Риторики*" Аристотеля як взірця для провадження наукового дискурсу, визнає авторитет Грека на цьому полі. Італійський вчений переймає від Стагірита не лише письменницький метод, але також висловлюється за його погляди на історіографію, котрі не співпадають із теорією проголошеною Цицероном, і прийнятою повсюди за обов'язкову для істориків за доби Ренесансу[4]. Подібно виглядає ситуація із зразковим істориком античним, за якого Відродження визнавало Лівія. Робортелло рішуче відбирає у нього пальму першості

---

[2] Текст цитованого тут трактату походить з праці: *Kessler E.* Theoretiker humanistischer Geschischreibung. – München, 1971. Німецький дослідник умістив у своїй книжці репринти оригінальних творів з царини теорії історіографії пера F.Robortello, D.Atanagi, G.Acconcio, G.A.Viperano, U.Fogletta, A.Sardi, S.Sperone. До кожного з цих творів додав дуже детальний „зміст", але не здійснив їх аналізу.

[3] Пор. значення терміну *facultas* як таланту красномовчого напр. в: *Cicero.* De oratore I 121; *Його ж.* Brutus 245; *Seneca.* Contr. 4, 7.

[4] Пор. „*Słownik* literatury staropolskiej" гасло „*historiografia*" (s.261-264).

на користь Фукідида. Без сумніву можна сформулювати тут теорію про філеллінізм одного з найвидатніших „грецистів” Ренесансу, що не принижує в цілому наукових вартостей його праці.

Згідно із оголошеним, Робортелло проводить свій виклад у спосіб дуже ясний та організований. Починає з *propositio*, а отже представлення змісту трактату: *De facultate historiae, de fine, de materia*. Презентації мети писання історичного твору передує кілька дефініцій терміну *finis*, між іншим згідно Прокла, інтерпретатора Платона і Аристотеля. Робортелло за мету історії визнає оповідання – *narrare*, натомість історика зве наратором і тлумачем, „з’ясувателем” – *explanator* подій (A_{iii}). Аби погодити свою теорію з поглядами Лукіана з Самосат, на твір якого „Як належить писати історію” („Πώς δεί γράφειν ίστορίαν”) він багаторазово у своєму *disputatio* покликається, додає ще один елемент у розумінні завдання історіографії: “<…> ut dicamus historiae finem esse narrare res gestas, uti gestae fuerint, iuvandi gratia <…>” (A_{iiiv}). Італійський гуманіст стверджує, що Лукіан у своєму трактаті заохочує, аби історія приносила читачу користь (*ut iuvet*). Звідти та коректива у власній дефініції. Тут варто удатись до оригінального тексту Лукіана, в якому грецький письменник чітко висловлюється проти такої мети історії як надання читачу самої лише чистої приємності, що виникає при спілкуванні із мистецьким твором, бо це шкодить сприйняттю витвору у середовищі нащадків. Він вважає, що пошук в історіографії самої тільки приємності і користі наносить шкоду історичній правді, яка повинна бути вищою метою праці кожного історика: <…> έν γάρ έργον ίστορίας, καί τέλος, τò χρήσιμον, όπερ έκ τού άληυούς μόνου συνάγεται (9, 12[*]). Robortello у

[*] Дозволимо собі навести обидва параграфи повністю у знаному російському перекладі С.В.Толстої (див.: *Лукиан Самосатский.* Сочинения. В 2 т. – Т.II. – СПб., 2001. – С.84-85) (*Ред.*):

9. Я не хочу этим сказать, чтобы нельзя было иногда и похвалить в истории, но похвала должна быть уместна, и в ней должна соблюдаться мера, чтобы она не была неприятна будущим читателям, как и вообще мерилом подобных вещей должно быть мнение будущих поколений, о чем я скажу немного позже. Те же, которые думают, что правильно делить историю надвое – на приятное и полезное, и вследствие этого вносят в нее также и похвальные речи, как нечто приятное и радующее всякого, – ты сам видишь, насколько они ошибаются. Во-первых, такие историки применяют неправильное деление: у истории одна задача и цель – полезное, которое может вытекать только из истины. Что же касается приятного, то, конечно, тем лучше, если и оно будет сопутствовать, как красота – борцу, но если ее и не будет, все-таки ничто не помешает Никострату, сыну Изидота, считаться учеником Геракла, раз он благороден и сильнее всех своих противников, хотя бы он был и безобразен на вид и хотя бы с ним боролся красавец Алкей из Милета, как говорят, его любимец. Так и история: если в ней случайно окажется изящество, она привлечет к себе многих поклонников, но если даже в ней будет хорошо выполнена только ее собственная задача, то есть обнаружение истины, – ей ничего заботиться о красоте.

своїй дефініції історіографії виразно покликається на думку Лукіана, оскільки наводить на цій самій сторінці ключеве слово τὸ χρήσιμον (а отже „користь”) як мети писання історичних творів.

Черговим пунктом міркувань італійського вченого є можливі загрози, які походять з поганого розуміння завдання історика. Той останній окреслюється у тексті „*De historica facultate disputatio*” як *explanator rerum*. Автор історичного твору, за теорією Робортелло, має не лише описувати події, але також їх тлумачити. Не можна йому натомість усупереч *veritas* створювати історичні факти для хвали осіб, яких бажає обезсмертити, і з цією метою небезсторонньо представляти постать ворога коштом випуклення його вад і замовчування часом очевидних чеснот. Як приклад такого „заблудлого” письменника Робортелло подає Лівія. Італієць пише: „In utroque peccat aliquando Livius noster, dum plus nimio Romanorum laudi studet et hostium gloriam oppugnat” (стор.9). Вищенаведена заувага не лише є відважним протиставленням себе некритичному наслідуванню манери письма Патавинця істориками Відродження, але також опосередковано атакою на манеру, що ширилася серед придворних істориків багатьох країн, які крокуючи слідом Л.Бруні представляли не лише історію свого народу, але й вплітали до своїх праць панегірики владцям-протекторам. Італійський гуманіст енергійно опонує в своїй праці трактуванню історіографії як літератури на службі індивіда. Наступною надзвичайно важливою заувагою Робортелло, що стосувалась історичного письменства є думки присвячені стилю, яким має послуговуватись історик. Знавець Аристотеля пише: „<…> nihil aliud omnino fuerit historia, quam pedestris quaedam poetice [!]” (стор.9).

Здається, що у цьому місці Італієць є найближчий до Квінтиліану, який писав про історію: „Est enim proxima poetis et quodammodo carmen solutum <…>” (*Inst. Orat.* X 1, 31). Античні *carmen solutum* були замінені у Робортелло синонімічним *pedestris poetica*. Обидва означають те саме, а отже прозаїчну, позбавлену Рими пісню. Ідея цієї дефініції здається узгоджена із загальноприйнятими засадами стилю

---

12. Таким образом они не достигают даже того, к чему более всего стремятся; напротив, те, кого они хвалят, ненавидят их и справедливо отворачиваются от них, как от льстецов, особенно если это люди мужественного образа мыслей. Так поступил, например, Александр; когда Аристобул описал поединок его с Пором и прочел ему именно это место из своего сочинения, – он думал сделать приятное царю, выдумывая ему новые подвиги и сочиняя дела бóльшие, чем действительные, – Александр взял книгу и бросил ее в воду (они в это время как раз плыли по реке Гидаспу) со словами: «И с тобой бы следовало сделать то же, Аристобул, за то, что ты за меня сражался и убивал слонов одним ударом». И понятно, что Александр должен был так рассердиться, раз он не потерпел самонадеянности архитектора, который обещал превратить Афон в его изображение и придать горе черты царя, но сейчас же узнал в этом человеке льстеца и уже не привлекал его более ни к каким работам.

історіографії або вишуканістю та легкістю висловлювання. Однак художній бік історичного твору не здається гуманістові XVI ст. найістотнішим. Ще тільки раз повертається він до цього питання, і то під кінець твору. На стор.28 знаходимо наступну увагу: „Obscura fuerit historia nisi clarisimis verborum lumimibus et sententiarum fuerit illustrata". Є це нічого іншого як постулат послугування істориками засобами художнього виразу притаманного прозі, а отже фігурами риторичними – *lumina sententiarum ac verborum*. Для підтвердження своєї думки Робортелло наводить розлоге висловлювання Цицерона з „*Oratora*" (XX 66), у якому Арпінат представляє не лише предмет історіографії, чи то описи битв, ландшафтів, звітів про дебати на зборах людей і промови вождів перед битвою (*regio, pugna, contiones, hortationes*), але також стиль, яким має бути презентована вищезгадана *materia scribendi*: „Huic generi orationis, qua utuntur sophistae, historia finitima est, in qua narraur ornate". Вищенаведена цитата з Цицерона найкраще передає ідею стилю античної історіографії, взорованої на риторизованій прозі Ісократа та його учнів – Ефора та Теопомпа. Однак, оскільки постулат історичної правди, такий суттєвий в теорії Цицерона, можна трактувати як певного роду топос, то мова твору Робортелло виразно вказує, що для цього автора є дійсно провідною засадою історіографії. Авторитетом, на який найчастіше покликається Робортелло, є Лукіан, а останній чітко вимагає від письменника стилю ясного, позбавленого надмірної, властивої софістам, афектації риторичного мистецтва:

> <…> καί τήν μέν γνώμην τοιαύτην έχων ό συγγραψεύς ήκέτω μοι, την δε φωνήν καί την τής έρμηνείας ίσχύν, τήν μέν σφοδράν έκείνην καί κάρχαρον καί συνεχή ταΐς περιόδιος καί άγκύλην ταΐς έπιχειρήσι καί τήν άλλην τής ρητορείας δεινότητα μή κομιδή τεύηγμένος άρχέσύω τής γραφής άλλ΄ είρηνικώτερον διακείμενος καί ό μέν νούς δύστοιχος έστω καί πυκνός ή λέξις δέ σαφής καί πολιτική, οία έπισημότατα δηλούν τό ύποκείμενον*.

* І тут дозволимо собі навести трохи більший за процитований уривок з Лукіана (Там само. – С.95) (*Ред.*):

43. <…> Относительно же языка и способа изложения я скажу следующее: пусть историк приступает к работе, не отточив своего языка для этого страстного и едкого стиля, целиком состоящего из периодов, окруженного силлогизмами и вообще усвоившего себе все риторическое искусство, но пусть он будет настроен мягче. Суждение его пусть будет метко и багато мыслями, а язык ясен и достоин образованного человека, – таков, чтобы им можно было наиболее отчетливо выразить мысль.

44. Подобно тому, как для мыслей историка мы поставили целями свободу слова и истину, так для его изложения единственной и первой задачей является: ясно выразить и как можно нагляднее представить дело, не пользуясь ни непонятными и неупотребительными словами, ни обыденными и простонародными, но такими, чтобы все понимали их, а образованные – хвалили. Изложение может быть украшено фигурами, а особенно такими, которые не носят на себе отпечатка искусственности и в такой степени, чтобы они не надоедали; благодаря им язык делается похож на хорошо приготовленное блюдо.

Як вже вищезгадано, найважливішим правом в історіографії, за теорією Робортелло, є вірність історичній правді. Автор багаторазово повертається до неї на сторінках своєї невеликої за обсягом розвідки. Робить це в різний спосіб. Одним з них є наведення, згідно, зрештою, із засадами доведення риторичного, шерегу прикладів брехні в історії чи то свідомого замовчування. Робортелло, посилаючись на *reticentia* в античному історичному творі, наводить монографію Салюстія „*De coniuratione Catilinae*”, в якій античний письменник не помітив, згідно Італійця, свідомо змінюючи зміст твору, інформації про знаки вдячності римського народу щодо Цицерона за викриття змови.

Своє „обурення” Робортелло виражає за допомогою наведених перерахувань (стор.1):

> <…> nam quod pater patriae dictus, quod eius nomine supplicatio decreta; quod illi Capuae a Decurionibus statua inaurata fuerit erecta; haec omnia, quae verissima erant; et multa ad Ciceronis gloriam spectabant odio adductus reticuit.

Згідно італійського вченого, не лише замовчування фальшує істинний образ історичних подій, але також улесливість – *adulations* (стор.10-11), якою особливо сучасні йому автори щедро насичують свої хроніки. Робортелло вступає в „*De historica facultate disputatio*” у боротьбу з цим заняттям, що супроводжує новочасне історіописання від початків його існування. Незважаючи на те, що постулат об’єктивізму і відпорності щодо будь-яких впливів скидається на надзвичайно важливий у трактаті Робортелло, він, однак, не є оригінальним міркуванням автора, а лише підставовою умовою у цього типу висловлюваннях. Подібну думку знаходимо хоча б і у „наставника” гуманіста – Лукіана. Грецький письменник записує, що історик має бути об’єктивним, безстороннім суддею. Не повинен зважати на приналежність до будь-якого краю, не має бути підданим жодного короля. Робортелло ще виразніше представляє образ ідеального історика, який не тільки має описувати події, але також виховувати читача, показувати те, що є гідне, засуджувати речі непорядні, ганебні, некорисні. Що цікаво, італійський гуманіст твердить, що історик виконує це завдання краще, аніж автор філософського твору (стор.15):

> Historicus quoque huic uni rei intentus, exemplis hominibus satis proponens ac suadens, quid sit honestum, quid utile, quid turpe, quid inutile, multo fortasse plenius ac melius quam philosophi.

За цією позицією Робортелло ближчий є до практики історіописання Лівія, „*Ab Urbe condita*” якого має виразне моралізаторське спрямування. Такого постулату немає у Лукіана, який прямо рекомендує ощадність вставок коментарів від автора.

Черговою темою міркувань Робортелло, поруч із метою історіографії, її стилем, особою автора та завдань, що стоять перед ним, є предмет історичного твору. Гуманіст дуже дріб'язково вираховує, про що має йти у ньому мова. Історик має писати про людські слабкості, мінливість долі, занепаді королів, жадання і амбіції людей, про їх вади і чесноти. Поруч з цими типово моралізаторськими, і водночас важкими для збереження об'єктивізму записів, у творі мають з'явитись описи руйнування міст, вибухів епідемій хвороб, що турбують суспільства, розливи річок і т.д. (стор.17). Незважаючи на дуже детальний, прямо таки дріб'язковий перелік предметів зацікавлення історика, висловлювання Робортелло є дуже заплутане. Немає в ньому продуманої системи, якогось ключа, що впорядковує теми, які мали б з'являться в історичному творі, напр. серед постулатів, що стосуються описування рис людського характеру з'являється раптом *urbium vastationes*, а отже щонайбільше „результат" поганих рис людини. Немає в цьому фрагменті мови і про підставовий предмет історичного твору: про військові діяння, на яких головним чином зосереджували свої зацікавлення історики від античності до XVIII століття. Натомість багато місця займають зауваження на тему епідемій, які можуть торкатися всієї спільноти. Було це лихо, що досить часто турбувало Європу, мешканці якої не дотримувались аж надто суворо засад гігієни. За значної міграції, хвороби з легкістю долали кордони держав, десяткуючи щоразу нові популяції. Для істориків епідемія була не лише цікавою з точки зору хронікаря події, але також чудовою оказією для снування виховальних відступів, оскільки зазвичай її появу приписувано гніву Бога – *plaga Dei* [Божа напасть] за неморальне поводження мешканців Європи[5]. Робортелло давав історіографам готовий взірець для наслідування при описі епідемії, яким визнавав опис пошесті у Фукідида, чудово представлений Афінянином – „<…> prudentissime a Thucydide factum" (стор.17).

Утім історик, згідно італійського вченого, не лише мав описувати явища чи події, але також їх тлумачити так, аби кожен читач розумів, про що автор пише. Звідти також так часто Робортелло підкреслює, що його історик – це *explanator rerum*:

> Has igitur dicimus omnino ad historicum pertinere: saepe enim necesse, ut castra, agminis instructi formam, cuneos peditum, alas equitum, phalangis, quadrati agminis rationem exlicet; amnes, lacus paludes, montem, plantiem, urbis situm describat (стор.27).

[5] Пор.: *Miechowita M.* Chronica Polonorum. – Kraków, 1521. – S.CCCXLVI.

У цей спосіб споживач твору отримує комплект інформацій[6], ретельних у міру можливості. Це останнє окреслення, із сьогодняшої точки зору, належало б застерегти певним обмеженням, хоча б типу „у міру можливості", оскільки історик XVI ст. рідко бачив на власні очі місця, які описував, чи переповідав події, в яких брав участь. У праці Робортелло знаходиться цікавий пасаж, що стосується джерел. Письменник звертає увагу на важливу інформаційну роль, яку в праці історика виконують всілякі пам'ятники минулого: „vetustorum aedificiorum reliquiae" (стор.26), як ось будівлі, написи вирізьблені на статуях з мармуру, золота і бронзи чи мармурові таблиці що уміщувались в різних місцях для увічнення історичних подій. Видно тут виразно поступ у ренесансній методології, яка найчастіше обмежувалась використанням записів попередників.

Підсумовуючи наведені зауваження слід підкреслити, що думки Франциско Робортелло відносно теорії історіографії не є самостійним, оригінальним доробком італійського вченого. Зібрав він у своєму трактаті те, що напрацювала античність і то так в теорії, як і на практиці. Робортелло посилається у своїй праці на таких античних авторів як: Аристотель, Лукіан із Самосат, Цицерон, Лівій, Фукідид, Елій, Геродот, Платон, Горацій, Секст Емпірик, Теофраст, Ефор і Теопомп. Деякі з них є для Робортелло предметом критики, напр. Лівій чи Салюстій, натомість завжди хвалить Аристотеля та Лукіана. Про Тацита не згадує, оскільки XVI століття не дуже цікавилося найвидатнішим римським істориком; його чудовий стиль та повну драматургії нарацію відкрило лише XVII століття.

"*De historica facbltate disputatio*" є збіркою порад, що давались новочасним історикам людиною, яка не займалась історіописанням. Робортелло був залюбований античністю та письменством тієї епохи. Черпав звідти повними жменями, не бачачи, що Ренесанс витворив вже чималу кількість історичних творів, на підставі яких можна було б опрацювати оригінальну і свіжу теоретичну думку, більш придатну для сучасних йому письменників. "*De historica facultate disputatio*" не зосередила у собі повної античної теорії історіографії, лише її фрагменти. Тому також цей твір, незважаючи на те, що у середині XVI ст. був першим і потрібним[7] компендіумом теорії історіописання

---

[6] Звичай подання докладної топографії описуваного терену з'явився вже в античній історіографії, котра, незнаючи мап, власне таким чином наближала для античного читача опис теренів боротьби.

[7] На польський ґрунт думку Робортелло переніс С.Іловський в праці „*De historica facultate*" (1557 р.).

Європі, сьогодні, однак, становить лише цікавий приклад спроби методології XVI ст. Є також свідоцтвом величезного впливу, який у цьому періоді здійснювало античне письменство на висловлювання новочасних вчених, для яких авторитетом були Аристотель і Цицерон, а взірцями для наслідування – Фукідид та Лівій.

Утім, вже трохи пізніше дві видатні праці французьких вчених з царини теорії історіографії підштовхнули новочасне історіописання на інші шляхи. Пристосували вони теорію до практики XVI ст. Були це Ж.Бодена “*Metodus ad facilem historiarum cognitionem*” (1566 р.) і Ланселота де Ла Попелініера “*Histoire des Histoires avec l’ide’e de l’Histoire accomplie*” (1599 р.).

Напрями

Павелець Томаш *(Катовиці)* Психоісторики в дебатах з історією

Ващенко Володимир *(Дніпропетровськ)* Ліміти історичного письма української історіографії: відкриті запитання щодо класичних режимів історіописання

Верменич Ярослава *(Київ)* Парадигми „оновлення" в історичній науці: новий регіоналізм

Сахновський Євген *(Чернівці)* Семіотика як метод гуманітарних наук: (ще) нереалізована пропозиція

Вирський Дмитро *(Київ)* Ранньомодерна історіографія України: проблеми репрезентації

Шутова Ольга *(Мінськ)* Начало всех историй: проблемы идентичности и инаковости в (пост)современной историографии

Томаш Павелець
Катовиці

Психоісторики в дебатах з історією*

„По суті часом виявляється, що психоісторики витрачають вельми багато енергії на докладне з'ясування своїх методологій, а також постулатів замість того, аби фактично писати історію – і [все ж] у довшій перспективі тільки цей рід активності зміцнить дисципліну"

Джордж М.Крен[1]

Наприкінці 80-х років XX ст. видатний американський історик Левіс Перрі, багаторічний редактор "American Historical Review", оприлюднив розлогу статтю, що представляла досягнення психоісторії, а також свої власні досвіди та зачарування з нею пов'язані. В тексті надав чималий реєстр звершень цього напрямку, що укладається, в його розумінні, у виразно виростаючу криву[2]. А втім, як відверто признавався читачам, не почувався уповноваженим для дотримання запланованої первісно назви свого есея ("Психоісторія дозріла") і надав їй форми повного сумніву запитання – чи психоісторія (будь-коли) дозріє?

---

* Текст статті за згодою автора перекладено за виданням: *Pawelec Tomasz.* Psychohistorycy w debacie z historią// Światooglądy historiograficzne/ Pod red. J.Pomorskiego. – Lublin, 2002. – S.157-187. Остання монографія автора: *Pawelec Tomasz.* Dzieje i nieświadomość. Założenia teoretyczne i praktyka badawcza psychohistorii. – Katowice, 2004. – 360 s.

[1] *Kren G.M.* Psychohistory, A progress report// Bulletin of the Menninger Clinic. – T.39. – 1977. – №6. – S.579.

[2] *Perry L.* Has psychohistory come of age?// History Teacher. – T.20. – 1987. – №3. – S.401-423.

Психоісторія належала свого часу до найбільш обіцяючих течій у лоні історіописання, що для нього проминуле століття було періодом бурхливих змін. Зокрема на хвилі наукової революції 50 – 60-х рр. історіографія колосально змінила своє обличчя. Численні нові дослідницькі напрями надовго переформували сад Кліо. Серед них розвивалася та еволюціонувала психоісторія, але їй якраз не дано було осягнути успіху порівняльного вже навіть не лише зі школою „Анналів”, але й такими нуртами як Нова економічна історія (чи ширше кліометрика), історична соціологія, соціальна історія чи, з новіших прикладів, мікроісторія. Даний текст робить спробу дати (хоча б тимчасову і часткову) відповідь на питання, чому так сталося. Чому психоісторичне починання не здобулося на принаймні порівняльний з ними статус однієї з багатьох стабільних парадигм історичного дослідження? Бо підґрунтям для цих висновків стало переконання, що незважаючи на певні, на перший погляд очевидні ознаки такої стабілізації, насправді психоісторії не вдалося її досягнути і вона лишилася, як це зрозумів Перрі, „розчаруванням як у своїх осягненнях, так і у сприйнятті себе самої історичною професією”.

Дана стаття намагається показати, що причин цього явища, однак, варто шукати не у тих чи інших властивостях дослідницької практики психоісторії, а в рецепції посталої парадигми у середовищі фахових дослідників минулого. Це не дослідницькі невдачі або методологічні труднощі психоісторії, а власне ставлення переважної частини історичного істеблішменту спричинилося до того, що психоісторичне починання залишилося на маргінесі історіописання[3].

Ставлення це простежити можна, оглянувши своєрідні дебати, які репрезентанти психоісторії вели з середовищем істориків. Ці дебати, незалежно від ролі, яку виконували у процесі самоокреслення психоісторії, за наміром перших, у принципі мали служити благополучному „заякоренню” нової парадигми в межах професії дослідження минулого – мали легітимізувати психоісторію як

---

[3] Джеймс Валкуп писав: „Запитайте історика в середньому для пересічної кар’єри віці про спогади відносно голосних днів психоісторії, ви найвірогідніше побачите його (або, радше, її) відступаючим від своєї здистанційованої, фахової ролі. Буде геройські боротися, щоб стримати гримасу <…>. Обґрунтовано чи ні, нинішні відчуття стосовно психоісторії накладаються на відчуття відносно [декади] 60-х років, так, що важко їх розділити. Віддані сповідники етосу декади вийшли з неї апатичними, розгніваними або постійно уплутаними до боротьби. Ті, котрі йому протистояли, дивились з тріумфом або з полегшенням, як він був відкинутий...”. *Walkup J.* Why is most psychohistory so bad?// Southwest Review. – T.73. – 1988. – №3. – S.405.

фрагмент академічної історіографії. З точки зору других вони, натомість, відбивали спроби історії „упоратись” з наявністю психоісторії, а також її прагненнями, інтерпретованими в категоріях виклику чи загрози, або також (бо і так колись бувало) у категоріях нового шансу для до тогочасного історіописання. Перебіг цих дебатів відкриває перед нами невдалу у кінцевому рахунку спробу „вростання” психоісторії в академічну історіографію.

Витоки дебатів слід шукати у перших десятиліттях XX ст., коли у добу ще міцно закоріненого панування подієвої історії уперше поставлено було питання про застосування психоаналізу в дослідженнях минулого. Згодом пройшли вони декілька фаз, що позначали відмінні етапи розвою психоісторії, а також і глибокі зміни, які водночас відбувалися у професійному історіописанні. Їх напруженість, особливо сильна у 70 – 80-х рр., нині дуже ослабла, що, на мою думку, означає засадниче відкидання прагнень психоісторії посісти самостійний статус дослідницької течії у лоні академічної історії.

Підставою реконструкції дебатів, що неодноразово набирали форм навальних полемик і конфліктів, будуть передусім програмові заяви, а також методологічні декларації психоісториків, сформульовані як на маргінесі конкретних дослідницьких праць, так і в публікованих ними теоретико-методологічних текстах. Друга сторона, себто середовище фахових істориків, висловлювалося через різнорідні менш або більш розлогі тексти, що піддавали критичній оцінці пропозиції, а також дослідницьку практику психоісторії. Виразом відношення істориків до нової парадигми є, особливо, рецензії на конкретні психоісторичні праці на шпальтах наукової історичної періодики (часто „заряджені” риторикою конфлікту), а також форма охоплення проблем психоісторії в межах найважливіших синтез історії історіографії.

Так насправді важко у спосіб прозорий вирізнити два виокремлених боки тих дебатів: адже академічна історія була і надалі залишається конгломератом багатьох відмінних і нерідко суперечних поміж собою дослідницьких течій. Їх представники, дискутуючи про психологію, рівною мірою висловлювались заразом на тему умов та потреб історіографії, шикуючи аргументи на користь преферованого ними ідеалу історичної науки. Те саме можна сказати і про психоісториків – аргументи, які вони висували, ілюстрували власне ту візію психоісторії, котру визнавали своєю, міркування ж над значенням психоісторичних з’ясувань для історичних досліджень

зазвичай бували водночас менш чи більш завуальованою полемікою з представниками іншої орієнтації в психоісторії.

Проблему витоків цієї дослідницької течії пов’язати можна із сформульованим у XIX столітті (хоча прихильників їх пошуку можна знайти і ще раніше) постулатом поглиблення психологічного виміру минулого. Вказати тут можемо на виступи німецьких істориків (чи історіософів), напр. К.Лампрехта та В.Дільтея, а також французьких, згадаймо Ж.Тарда чи Г.Тайне[4]. Проблема тогочасних дослідників полягла у тому, що в своїх пропозиціях посилатись вони могли щонайбільше на поточну психологію здорового глузду, щоденного досвіду або на абстрактні філософічні спекуляції на тему людського *psyche*. Університетська психологія, власне тоді й започаткована В.Вундтом, не в стані була нічого запропонувати історикам, розчарування, попри початковий розголос, принесла також і психологія натовпу Густава Лебона. В цьому контексті лише виступ Фройда і розвій психоаналізу „зрушили з мертвої точки” проблему дослідження психологічного виміру минулого. Через це перші голоси у наших дебатах почути можемо у початкових десятиліттях XX ст. Ніхто у ті часи не оперував поняттям психоісторії, але тоді власне уперше перед істориками постало питання пристосування до прагнень психології глибини у царині з’ясувань минулого.

У другому та третьому десятилітті XX ст. почала наростати хвиля праць у царині т.зв. психоаналізу прикладного (до минулого). З-поміж них рішуче переважали психобіографії, але траплялись також і студії присвячені масовим явищам. Представники цього „героїчного”, як згодом казали, періоду психоісторії походили не з кола істориків. Вони рекрутувалися серед перших психоаналітиків чи, ширше, осіб, які мали власне досвід аналізу. Плекаючи переконаність в увиразнюючих властивостях психоаналітичного підходу, гадали, що саме застосування інтерпретації, зіпертої на психології глибини, відкриває людству приховані загадки історії. Отже, не турбувалися занадто про легітимацію свого заміру серед істориків, віруючи, що пізнавчі результати, здійснюваних ними студій, стануть достатньою підставою для їх починань. Автор психобіографії Генріха VIII писав наприклад:

> *<…> тому не потрібно жодного обґрунтування для розгляду цієї теми <…> якщо займаючись цим, зможемо кинути пару*

[4] Див.: *Manuel F.* Use and abuse psychology in history// Deadalus. – T.100. – 1971. – S.187-202; *Lewicki P.* O psychologii historycznej// Kwartalnik Historyczny. – T.82. – №3. – S.589.

> *нових променів світла на чинники, які спричинилися до прояви подій записаних на цій сторінці історії*[5].

Середовище професійних істориків ставилося засадничо вороже до спроб такого роду. Втім, як підкреслює Елізабет В. Марвік, тоді зустріти можна було і поодинокі випадки більш відкритого, і навіть зичливого ставлення щодо постулату впровадження психоаналітичних теорій до досліджень минулого. Що цікаво, трапились вони на теренах Сполучених Штатів (європейська історіографія ставилась до цього вороже вельми однозначніше), ніби провіщаючи пізніше народження та розвиток психоісторії власне на американському континенті[6]. Пов'язувались вони з діяльністю деяких тогочасних „нових істориків" (це була перша з серії „нових історій", що поставали протягом XX ст. у США) – особливо із Гаррі Е. Барнесом та Джеймсом Г. Робінсоном. Останній був доброзичливим консультантом психіатра К. Персі Кларка у його студіях про Аврама Лінкольна та Олександра Великого, а його учень Пресервед Сміт надрукував у 1913 р. (напевно натхнений вчителем) першу психобіографічну студію про Лютера. В свою чергу Барнес став першим у цьому середовищі професійним істориком, що відверто обстоював (на додачу на шпальтах аналітичного періодичного видання!) психоаналіз (передусім в історичній біографістиці):

> *<…> сучасна динамічна психологія доводить, що якщо інтерпретаційна історична біографія має бути чимось більшим за описову літературу, до неї слід застосувати відмінні методи та стандарти. Повновимірна біографія мусить займатися тими інтимними властивостями приватного життя, які відкривають глибші комплекси особовості, і не може ані задовольнятися поверховою презентацією певних об'єктивних осягнень, ані визнавати за вірогідні перекази погляди, які можуть бути лише старанно опрацьованою формою маскування або розбудованою вторинною раціоналізацією.*

Барнес був переконаний, що в дослідженнях про американських очільників можна вказати немало „<…> цікавих випадків, коли нова психіатрія без сумніву може спричинитись великою мірою до повнішого пізнання і розуміння американської історії"[7].

---

[5] *Flügel J.C.* On the character and married life of Henry VIII// *Mazlisz B.* (red.). Psychoanalysis and History. – Englewood Cliffs, 1963. – S.124.

[6] *Marvick E.W.* New lives, differential receptions of psychobiografical writings by twentieth-century historians// Psychohistory Review. – T.21. – 1992. – №1. – S.3-26.

[7] *Barnes H.E.* Some reflections on the possible service of psychology to history// Psychoanalytical Review. – T.8. – 1921. – №1. – S.27. На цю тему і ще пару подібних виступів див. також: *Hoffman L.* Early psychobiography, 1900-1930, some reconsiderations// Biography. – T.7. – 1984. – №4. – S.341-351.

Вищезгадані виступи однак не викликали широкої уваги у середовищі істориків, для яких загалом ця проблематика залишилась чужою і байдужою – якщо навіть критикували такі пропозиції, то висловлювались про них так, що це свідчило про щонайбільше поверхову знайомість зі справою[8]. Наростаюча інфільтрація психоаналізу в царині культурної антропології (Маргарет Мед, Геза Рогейм) чи політології (Гарольд Лассвелл, Натан Лейтез), а також суспільної теорії (завдяки деяким членам франкфуртської школи, з Максом Горкгеймером на чолі) і філософії історії (творчість Нормана О. Врауна), що спостерігалась у США у 30-х, 40-х та 50-х рр., інспірувала тоді лише дуже нечисленних дослідників минулого. Залишаючись на маргінесі наукової творчості у царині історії, письменство таких авторів, як Ерік Доддс чи Норман Коген не було, відтак, у стані спровокувати поважніші теоретико-методологічні дебати щодо реорієнтації історії у напрямку психології. Так само знаменним було мовчання середовища істориків відносно перших публікацій Еріка Еріксона – „Дитинство і суспільство”, а також „Юний Лютер”, де уперше в науковому дискурсі виступило поняття психо-історії[9].

Через це, власне, початком дебатів, що нас цікавлять, стала офіційна промова голови Американського Історичного Товариства Вільяма Лангера на щорічному з’їзді цієї організації в грудні 1957 року[10]. Дуже часто, додамо, її вважають за офіційний момент народження психоісторії як нової дисципліни (спеціальності?) в царині професії дослідження минулого. Виступ Лангера прийнятий, як подають дослідники історії психоісторії, згромадженими на цьому з’їзді істориками як несподіванка, немалою мірою окреслив поле диспуту, що розпочинався, тому варто придивитися до деяких тез, які висунув автор.

---

[8] Повчальним тут є випадок небезсторонньої та малокомпетентної критики з боку Люсьєна Февбре, який з іншого джерела сам шукав відповідних рамок концептуалізації для дослідження психологічного виміру минулого – плодом чого пізніше стала ідея „*mentalité*”. Див.: *Marvick E.* New Lives… – S.5; *Friedländer S.* History and Psycho-analysis. An Inquiry into the Possibility and Limits of Psychohistory. – New York, 1978. – S.1.

[9] Як відомо, пізніше тире це було вилучене, що, ймовірно, зажурило Еріксона, який, впроваджуючи його, прагнув таким чином підкреслити тимчасовий статус цього нового способу дослідження минулого.

[10] Langer W. The next assignment// American Historical Rewiew. – T.63. – 1958. – №2. – S.283-304. У даному тексті посилатись будемо на пізніше видання виступу вміщене в: *Mazlish B.* (red.). Psychoanalysis and… – S.87-107.

Малюючи абриси „нового завдання”, окресленого як „поглиблення нашого історичного розуміння через використання концепцій, а також настанов сучасної психології”, Лангер однозначно стверджував, що не має на думці „<…> класичної чи то академічної психології, яка <…> має мале значення для історичних проблем, але радше психоаналіз, а також його пізніші похідні і різновиди охоплені терміном «психології глибини» або «динамічної»”[11]. Це спричинилося до тривалого пов’язання у свідомості істориків нової спеціальності, що народжувалась, з концепціями Фройда та його наступників. Отже психоісторія була дефінійована як історія психоаналітична (у сенсі „застосування психоаналізу до історії”), що дотепер залишається її обіговою, спрощеною дефініцією.

Голова Товариства підкреслював особливо сильну потребу в дослідженнях колективної людської поведінки, теоретичною підставою яких мали стати результату поглиблених психоаналітичних студій індивіда. Мав тут, передусім, на думці поведінку перед лицем різнорідних, спільних, травматичних досвідів даної спільноти – стихійних лих (голоду, пошестей), війн чи інших великих загроз для суспільного ладу. Отже постулював пошук пояснень для такої ірраціональної поведінки, як рухи міленарні та флагелантські, масові стани тривоги, істерії. Зупинявся на впливі тих досвідів на суспільну структуру, мистецтво, аби у підсумку виступу виразити думку, що „психологічна доктрина” не розв’яже насправді „усіх загадок історика”, але у цій сфері „завжди існують можливості збагачення нашого розуміння минулого і залишається нашим обов’язком як істориків, не залишити їх невикористаними”. Апелював до молодших колег-істориків, аби навчалися в психоаналітичних інститутах, виражаючи переконання, що „<…> сучасна психологія мусить відігравати роль більшу, аніж будь-коли до того, в історичних інтерпретаціях”[12].

Вільям Лангер, відтак, бачив у психоаналізі потенційний, багатий резервуар історичних пояснень. Бо вважав, що психоаналітична мета психологія буде, як це пізніше розумів Б.Мазліш, своєрідною суспільною психологією, теорією, що дозволяє історикам „давати собі раду” з психологічним виміром минулого. Тим самим попередньо сформулював першу програму для цієї нової спеціальності у царині історіографії.

[11] Там само. – S.88.
[12] Там само. – S.106.

У своєму виступі він також намагався окреслити найбільш підставові заперечення, які його колеги могли висунути щодо нового проекту. Отже підкреслив, що історики не повинні вагатись, оскільки представники інших суспільних дисциплін (передусім політологи) ще раніше успішно „<…> почали застосовувати психоаналітичні засади в дослідженнях типів особистості та їх суспільної ролі”. Міркуючи над проблемою біографічних студій, намагався відсунути фундаментальний закид браку джерел, що документують дитинство досліджуваної постаті (вирішальне, згідно фройдистів, для суджень про її особистість та поведінку). Визнавав, що історик за суттю не може мати безпосереднього контакту із досліджуваним історичним суб’єктом (а саме цей контакт дозволяє аналітику оживити спомини пацієнта), але інтерпретував це у категоріях нестачі джерельної бази, властивого усім історичним дослідженням. Зрештою вказував, що у певних випадках (особливо видатних постатей) збережена джерельна база буває інколи „величезна”. Підкреслював врешті-решт, що нині в психоаналізі меншу вже вагу надають ролі раннього дитинства у майбутньому розвитку людини, історик же (що може зрівноважити нестачу матеріалів джерельних щодо дитинства і брак особистого контакту з досліджуваною постаттю) може, у будь-якому разі, піддати дослідженню усю цілість її кар’єри[13].

Роки наступні по виступі Лангера, істотно позначилися певною хвилею психоісторичних публікацій, знайшлась група здебільшого молодих істориків, готових до цього „чергового завдання”. Процес конструювання теоретично-методологічної тотожності психоісторії, втім, тільки розпочинався й адепти цієї дисципліни були ще на шляху опрацювання її контурів. Важливим елементом процесу такого роду є завжди творення праць „взірцевих” – маркерів твореної методологічної свідомості групи. Як піонери, перші психоісторики мусили виходити на пошуки взірців поза царину академічного історіописання, передовсім у бік праць течії т.зв. прикладного психоаналізу. В цьому власне контексті особливу роль відіграла на той час антологія „Психоаналіз та історія” („Psychoanalysis and History”), видана під редакцією Брюса Мазліша в 1963 році. Мазліш, один з піонерів нової орієнтації[14], що народжувалась, надав доступ історикам до набору текстів, що, з одного боку, робили ближчою психоаналітичну візію

[13] Там само. – S.93-95.

[14] На тему внеску цього автора до розвитку психоісторії див.: *Pawelec T.* Bruce Mazlish, Pioneer Psychohistorian// Clio’s Psyche. – T.3. – 1996. – S.69, 76-81. Це текст інтерв’ю, яке Мазліш дав авторові даної статті.

розвитку людства („фройдівська філософія історії”), з іншого, демонстрували попередні застосування психоаналітичного мислення відносно проблем конкретно-історичних. У вступі до книги редактор намагався водночас пояснити, глибше ніж це зробив Лангер, рацію, що промовляла за мар’яж історії з психоаналізом.

Дослідник підкреслив першочергову фундаментальну спорідненість обох починань: історики досліджують колективне минуле людини, психоаналітики – його індивідуальне минуле, а отже „<…> вільно гадати, що можна збудувати мислений міст, що єднає ці два види досліджень”. Так само є й на інших полях історичних досліджень, зазначав він, підкреслюючи плідну (і пам’ятаємо, що був це лише тільки початок 60-х рр.) співпрацю між економічною історією та економічною теорією чи суспільною історією і соціологією. Тимчасом, як зауважував, лише жменька піонерів сприйняла заклик Лангера. Причину настільки незадовільного стану речей автор убачав у психологічному опорі, що відчувався істориками відносно тез психоаналізу:

> *<…> торкаються нас вони в найбільш вразливій сфері; ми самі [історики] є витвором витиснення, опорів, а також сублімації, зараз очікується від нас перехід через них до нової самосвідомості.*

Загалом якщо історик має залишатись надалі вірним актуальному заклику Ранке щодо пошуку правди, то, вірив Мазліш, власне психоаналіз в стані допомогти йому в дослідженні фактів і досягнення дійсної, „голої правди”[15].

Наступні роки принесли перші спроби артикуляції погляду університетської історіографії на психоісторичні починання. Тоді підставовим його посередником були, не надто зрештою численні, рецензії на психоісторичні праці, що з’явилися у 60-х рр. Промовистими були також випадки обминання таких творів рецензійними відділами найважливіших історичних періодичних видань. Згадував вже, що така доля спіткала „Young Man Luther” Еріксона, книгу злегковажили як „American Historical Review”, так і „The Journal of Modern History”[16]. Стандартною реакцією рецензентів

---

[15] *Mazlish B.* Introduction// *Його ж.* Psychoanalysis and… – S.1-3.

[16] Тільки нове тоді періодичне видання „History and Theory” вмістило розлогий та засадничо позитивний огляд цієї книжки (*Meyer D.B.* A review of young man Luther, A study in psychoanalysis and history// History and Theory. – T.1. – 1961. – №3. – S.291-297). Це слід інтерпретувати передовсім як елемент пропагування нового, психоісторичного підходу – в першому десятилітті існування „History and Theory” досить широко відкрила свої шпальта для психоісториків. У той період часопис, утім,

було заскочення, поєднане з делікатним скептицизмом щодо пізнавчої вартості починання. Рідко можна було зустріти спроби його більш поглибленого аналізу. В типовому прикладі, яким може бути обговорення біографії генерала Генрі Клінтона (одного з помітних британських полководців часів американської війни за незалежність) в „Journal of Southern History", здивований рецензент зауважував, що „автор навіть [підкреслення – *Т.П.*] використовує психотерапевтичний аналіз для розбудови своїх однозначних пояснень". У підсумку рецензії, після підкреслення позитивних якостей твору з перспективи класичного історіописання (повне використання джерельної бази, нові матеріали, показ героя „на тлі" подій епохи і т.д.), читаємо, що „<...> автор у дискусійний спосіб впроваджує психологічний аналіз свого предмету дослідження, який, видається, більш затемнює, аніж розв'язує [справу][17]. Гадаю, що це повне побоювання і стриманості, хоч і не однозначно негативне ставлення істориків 60-х рр., цілком відбивають слова Барбари Тучман в рецензії на психобіографію (низько щодо іншого оцінюваної) Томаса Вудро Вільсона для „The Atlantic Monthly":

> *Що може зробити для історії фройдовська метода? Відповідь мусить бути така: як знаряддя з'ясування може вона зробити багато – але нехай, на Бога, застосовується відповідальним істориком"*[18].

У 60-х рр. вплив напрямку був ще надто слабким, аби викликати більш виразні та систематичні реакції. Такі – у вигляді серії критичних статей і цілих полемічних трактатів – з'явилися у наступному десятилітті. Трактувати їх можна як одну з ознак певного зміцнення психоісторії на початку 70-х рр. Кількість психоісторичних публікацій, кількість адептів напрямку, а також їх вплив мусили тоді перетнути певний „критичний рівень" – примушуючи істориків вдатися до більш рішучих кроків, аби дати собі раду з новим явищем. Література ця вочевидь підштовхувала представників психоісторії, до численних виступів з метою оборони, а також уточнення теоретично-методологічного статусу своєї спеціальності, доокреслення її полів, а також дослідницьких цілей, впливаючи, отже, дуже помітно на

виражав не опінію історичного істеблішменту, а лише голоси скупчених навколо редакції реформаторських групок.

[17] *Callahan N.* (Рец.: *Wilcox W.B.* Portrait of a general, Sir Henry Clinton in the War of Independence. – New York, 1964)// The Journal of Southern History. – T.21. – 1965. – S.121-122.

[18] *Tuchman B.* Can history use Freud? The case of Woodrow Wilson// The Atlantic Monthly. – №219. – лютий 1967. – S.3-8.

посилення дискусії всередині парадигми, метою якої було з'ясування чим є і чим має бути психоісторія.

Виступи, які тоді мали місце, можна попередньо розсортувати за кількома групами. З одного боку реєструємо висловлювання прихильників історіописання зрозумілого дуже традиційно, для яких психоісторія являлася одним з фрагментів загальнішого, негативно ними кваліфікованого явища – „заливання" історіографії потоком різнорідних модних „новинок", особливо плинучих з теренів суспільних наук. „Зачеплені" таким чином психоісторики використовували дві стратегії оборони і управомочнення власної дослідницької практики. Намагалися передусім аргументувати на користь методологічного споріднення між своїми дослідами і „класичним" історичним дослідженням, силкуючись ніби „відкинути" від себе одіозний образ шкідливої жаги до будь-якої новинки. Утім могли також відверто брати під сумнів узасадненість таких закидів, фехтуючи гаслами наукового поступу в історіографії – приймаючи закид новизни як почесний комплемент і розміщуючи свою спеціальність поруч із такими „новими історіями" як Нова економічна історія, Нова політична історія, історична соціологія. Зауважимо, що факт цей (мовимо тут не про таки винятково риторичні стратегії аргументування, але про підставове *credo* методологічне) вказує на збереження у царині методологічної свідомості психоісториків фундаментальних „тріщин" щодо підставових властивостей парадигми.

Проблема психоісторії піднімалась також із цілком відмінних позицій. Прихильники нового, модерністичного історіописання брали під сумнів фундамент парадигми як недостатньо науковий, атакуючи як його теоретичні (тобто психоаналітичні) підстави, так і конкретні властивості психоісторичної дослідницької практики. Також і в цьому випадку можна мовити про неоднозначну реакцію психоісторичного середовища. Обік спроб захисту „наукового статусу" психоісторії в сенсі пошанованому модерністичними критиками, зауважуємо визнання гуманістичного, розуміючого виміру психоісторичних досліджень.

Дуже важливим ефектом цих дебатів стало зауваження, доокреслення, уточнення і поборення різнорідних епістемологічних і практичних труднощів, в які уплутана була психоісторія. Бо, незалежно від властивої психоаналітичному мисленню схильності до розгляду опозицій та суперечностей у категоріях раціоналізування психологічного опору (як „витвору" захисних психологічних механізмів середовища фахових дослідників історії), неуникність полеміки, а також дискусії з численними закидами, приводила

психоісториків до поглиблення авторефлексії щодо методологічних властивостей власної парадигми, її позитивних сторін, меж застосування чи зрештою щодо неусувально притаманних їй обмежень.

Відтак, час на презентацію головних напрямків дебатів. Найважливіші атаки „традиціоналістів" мали місце у першій половині 70-х рр. Найбільший розголос здобув без сумніву – найрозлогіший з усіх (розміром з чималу книжку) – виступ Жака Барзуна з 1974 року[19]. Тези і закиди там представлені знаходимо у різних варіантах у багатьох інших менш або більш знаних авторів. Традиціоналісти виразно твердили, що захищають описове, нараційне історіописання. Як писала з гордістю Гертруда Гіммельфарб:

> *<...> звичайна історія, на противагу до [психоісторії і кліометрики – Т.П.] здається ненауковою і неточною, непевною себе самої і прямуючою окільними шляхами. Якщо насамкінець відповідає на питання „чому" в історії, робить це окільним шляхом з безкінечними об'їздами через „як" в історії. А відповіді „чому", до яких остаточно приходить, є так ускладнені і тимчасові, що навіть для самої себе важко їх сформулювати, не кажучи вже про переказ їх іншим"*[20].

Барзун же додавав:

> *Відтак, які є критерії історії? <…> Нарація, Хронологія, Конкретність і Можливість запам'ятання. Історія є передусім оповіддю: „з'ясування" має характер випадковий, <…> [оповіддю] зрозумілою як істинна і щонайбільше розміщена в конкретному часі <…>. В історії конкретність домінує над іншими елементами*[21].

Цій історії загрожували ті усі, котрі, як психоісторики (а також кліометристи), мали наміри переорієнтувати цю дисципліну на взірці суспільних наук – у напрямку з'ясування, постановки та розв'язання проблем, тестування гіпотез.

Це й є список підставових гріхів психоісторії, а також найважливіших щодо неї закидів, укладений на підставі висновків Барзуна. Цей вчений твердив, що використовуючи психологічні пояснення у дослідженні минулого, психоісторики не пропонують по суті справи нічого оригінального. В історії „від завше" траплялися такі не раз дуже вдалі спроби. Що гірше, посилаються вони однозначно на окреслену психологічну теорію (фройдовський психоаналіз), а це

---

[19] *Barzun J.* Clio and the Doctors, Psycho-History, Quanto-History and History. – Chicago-London, 1974. Ранішу версію своєї критики Барзун опублікував на шпальтах „American Hitorical Review", див.: *Його ж.* Clio, the muse and her doctors// American Hitorical Review. – T.77. – 1972. – S.36-64.

[20] *Himmelfarb G.* The 'new history'// Commentary. – T.59. – 1975. – №1. – S.78.

[21] *Barzun J.* Clio, the muse… – S.54.

вилучає їх з громади істориків. Бо означає, що психоісторичні „факти” походять з „обширу психоаналізу” – не з історії, а власне з нової спеціальності; теорії чи узагальнення виводяться не з аналізу подій історичних, але з аісторичної візії людської природи, характерної для психології глибини. Тому психоісторія хибно приймається за нову версію історіографії – інтердисциплінарну історичну науку, протиставлену дотогочасному історіописанню. Фактично вона є лише „психологізацією за допомогою історії”, результати ж психоісторичних досліджень належать до сфери психології, що у цьому випадку послугується попросту – як емпіричною підставою – історичним матеріалом замість сучасного.

Великим гріхом психоісторика, – доводив Барзун, – стало порушення притаманних історичній науці правил узасаднення тверджень (моделі судового доведення), що потягло за собою неможливість інтерсуб’єктивного контролю його інтерпретацій. На думку критика, психоісторики, переконані в істинності психоаналітичної теорії, вірять, що їх пояснення „за природою речей є „глибші”, фундаментальніші за всякі інші. Хибним наслідком цього є їх зосередження на проблемі несвідомих мотивів людської дії замість свідомих цілей її діяльності[22]. Зрештою психоісторики насправді не володіють жодним однозначним методом (у сенсі почергових, виразно дефінійованих кроків дослідницького поступу) – вони оперують самими метафорами та аналогіями („жаргоном”) фройдизму. Прикладом негативних наслідків такого стану речей є „безтурботний” перехід від рівня індивідуальної особовості до рівня колективного розуму (психіки) в їх дослідженнях.

Як далі читаємо у Барзуна, психоісторичні підходи призводять до разючої деформації минулого – нищать його інтегральність, в межах якої люди діяли під впливом різнорідних мотивів, а всілякі події були елементами складної мережі найрізноманітніших причин і наслідків. А саме підпорядковує воно неповторність і складність явищ минулого єдиній детерміничній схемі – у переконанні щодо її універсальної істинності. Це означає, що історичні події мають лише ілюструвати певні механізми психічного життя, а психоісторичні інтерпретації особистості стають ілюстрацією окреслених теоретичних моделей і не дозволяють на дійсне розуміння даної конкретної історичної постаті в її цілісній неповторності. Це набуває форми „наліпки ярличків”, бо, у порівнянні із аналітиком у клінічній ситуації, психоісторик володіє

---

[22] Останнє особливо сильно підкреслював Геральд Ізенберг, див.: *Izenberg G.* Psychohistory and intellectual history// History and Theory. – T.14. – 1975. – S.139-155.

надзвичайно малим матеріалом, на якому міг би сперти свій діагноз. Критик також зауважив, що психоісторик не має наміру оповідати про минуле, як це роблять історики – подібно до природничника прагне він до усталення певних відношень між окресленими станами речей (а отже – до з'ясування). У подальшій перспективі – шукає можливості керування історією. Отже, його стремління репрезентують черговий варіант просвітницького оптимізму і наївної віри у пізнавчу і творчу силу людського розуму.

Думки схожі із Барзуном та Гіммельфарб визнавались[23], повторювались та розвивались тоді багатьма авторами, причому, неодноразово, закиди супроводжували такі епітети, що нечасто зустрінеш в академічних дебатах. Кеннет Линн навіть порівняв психоісторію із раком, що розростається у всьому тілі історичної професії[24]. Спростування і критику психоісторичних досліджень знаходимо в рецензіях цього роду літератури, опублікованих у 70-х рр. Конкретизують вони відносно дійсної дослідницької практики психоісторії усі вищезгадані закиди та застереження. Наприклад, у рецензії на „The Revolutionary Ascetic" Б.Мазліша читаємо, що автор робить „<…> кожну з помилок можливих у книжці, що фактично намагається застосувати психологічні концепції до історичних досліджень". З-поміж тих помилок знаходимо, між іншим, „редукціонізм або безсумнівну сексуальну мономанію", змішування психологічних інтерпретацій із поясненнями, надуживання психоаналітичним „жаргоном" і недоладне встромляння психологічних концепцій, де тільки можливо. Інший рецензент зауважував, що твір Мазліша нічого не додає для розуміння особистості Робесп'єра (виразив аналітичним жаргоном те, що вже і без цього було відомо), і сперті на фройдизмі спекуляції його автора є „дуже сумнівні"[25]. Рецензент „The Journal of Southern History" окреслив колективну працю „The Psychoanalytic Interpretation of History" як безвартісну для історика. Визнав, що тексти уміщені в ній або мають підставові

---

[23] Замовлений „American Historical Review" рецензент книжки Барзуна окреслив працю як „чарівну" оборону професії, котра „мовить те, що сказати належало", див.: *Parks R.J.* (Рец.: *Barzun J.* Clio and the doctors…)// American Historical Review. – T.81. – №3. – S.557.

[24] *Lynn K.* History's reckless psychologizing// Chronicle of Higher Education. – 16.01.1978. – S.48.

[25] *Johnson Ch.* Prgnant with "meaning!". Mao and the revolutionary ascetic// Journal of Interdisciplinary History. – T.7. – 1977. – №3. – S.502-503; *Shulim J.I.* Robespierre and the French Revolution. A review article// American Historical Review. – T.82. – 1977. – №1. – S.37-38.

недоліки – один автор „перебрав” з багаторазовою детермінацією, пропонуючи надлишок конкуруючих пояснень поведінки героя, інший „потопає” в психоаналітичному жаргоні, а відтак „дискутування щодо понять психоаналітичних в історичній праці є так само зайве, як і опис істориком методики укладання записів”[26]. У свою чергу книжці „Father and Children” Міхеля П. Робіна закинуто брак пов’язання індивідуальної психодинаміки індивіда (президента Ендрю Джексона) із загальним історичним процесом. Рецензуючи для „Reviews in American History” цю досить голосну працю, Елізабет Фокс-Дженовесе докоряла авторові убогими джерельними підставами, що дозволяють реконструювати дитинство героя, які той заміняв посиланнями на сучасні клінічні установки відносно типових взірців розвою психіки. Факт, що об’єкт досліджень є мертвий, а отже не може (попросту) говорити та не надає вільних асоціацій, вона визнала за одну з найповажніших пізнавчих труднощів на полі психоісторії. Так само вважав зрештою і автор рецензії на цю працю зі шпальт „American Historical Review”[27].

Своєрідною точкою кристалізації негативних та критичних поглядів на тему психоісторії стала справа публікації розсекреченого у 1972 р. рапорту на тему душевного стану Адольфа Гітлера, який на замовлення розвідслужб США склав у 1943 р. психоаналітик Вальтер Лангер разом із кількома співпрацівниками[*]. Хоча, у вузькому сенсі, твір цей не може бути визнаний за психоісторичну працю (щонайбільше заслуговує на статус праці-передвісника) і постав для окреслених, утилітарних цілей у специфічних умовах війни, він критиками був потрактований як модельний приклад психоісторичної праці і наче лінза зосередив всі підставові застереження висувані щодо нового напрямку недоброзичливими йому дослідниками. Замовлений „American Historical Review” рецензент закинув авторам цього

---

[26] *Donald D.H.* (Рец.: *Wolman B.B.* The psychoanalytic interpretation of history. – New York-London, 1971)// The Journal of Southern History. – T.28. – 1972. – S.111-112. Для ясності додамо, що в збірці знаходяться тексти таких чільних психоісториків, як П.Левенберг та Р.Вайт.

[27] *Fox-Genovese E.* Psychohistory versus psychodeterminism. The case of Rogin’s Jackson// Review in American History. – T.3. – 1975. – №4. – S.407-417; *Satz R.N.* (Рец.: *Rogin M.P.* Father and children. Andrew Jackson and the subjugation of the American Indian. – New York, 1975.)// American Historical Review. – T.81. – 1976. – №3. – S.658-659.

[*] Щойно цей твір опублікували й в Україні, див.: *Лангер Вальтер.* Мышление Адольфа Гитлера: Секретный доклад американской разведки/ А.А.Иванов (сост.), А.О.Ганжа (пер. с англ.), Т.А.Яхнюк (сост.). – К., 2006. – 496 с. (серия «Библиотека офицера разведки»). (*Ред.*)

опрацювання, що підчас селекції джерельних матеріалів вони проектували на свій об'єкт дослідження зі стелі взяті гіпотези, на тему структури його особистості, виведені з клінічного досвіду психоаналізу. Тим самим, ними порушено „підставові засади доведення, які історики, правники або будь-яка інша незаангажована особа використала б задля досягнення істини". На думку критика, автори невірним способом інтерпретували текст „Mein Kampf" Гітлера, знаходячи там неіснуючі посилання на його травматичні досвіди з дитинства, і на цій хиткій підставі, а також спираючись (знову!) на власні досвіди, будували далі невірні (прямо уявні) висновки відносно динаміки розвою його особистості. У цьому контексті другорядними стали більш загальні закиди, що стосувались вправності оцінки вірогідності джерельних переказів (інформаторів), на які сперся Лангер та його співпрацівники, що стосувалися, наприклад, характеру сексуального життя Гітлера у зрілому віці[28].

Аналіз відділу рецензій „American Historical Review" – найпрестижнішого історичного часопису в США (репрезентуючий опінію наукового істеблішменту у царині досліджень минулого) – за 70-і та 80-і рр. показала, що за цей період на шпальтах журналу побачило світ близько 60 рецензій та рецензійних статей, що стосувалися праць з області психоісторії. Не є це багато, зваживши на факт, що у кожному номері цього квартальника міститься звичайно кілька десятків текстів такого роду. Факт цей свідчить, повз усе, про відносно невисокий ранг, визнаваний за письменством адептів психоісторії, серед усієї публікованої за океаном історичної творчості. З-поміж тих рецензій майже усі, що вийшли з-під пера представників інших аніж психоісторія напрямків, виражають поважні застереження щодо методологічних положень, а також принаймні деяких дослідницьких висновків, які містяться в цих працях. Ось що написано про „The psychopathic God: Adolf Hitler" Роберта Вайта:

> *<…> усі позитивні якості книжки знаходяться в її найбільш традиційних фрагментах, усі слабкості в цих найменш традиційних[29].*

[28] *Gatzke H.W.* Hitler and psychohistory. A review article// American Historical Review. – T.78. – 1973. – S.394-401. Ті самі закиди, хоча у лагіднішій формі і не в такому дискваліфікаційному розумінні, представив рецензент „Journal of Interdisciplinary History" Дітрих Орлов, див.: *Orlow D.* The significance of time and place in psychohistory// Journal of Interdisciplinary History. – T.5. – 1974. – №1. – S.131-138.

[29] *Weinberg G.L.* (Рец.: *Waite R.G.L.* The psychopathic God: Adolf Hitler. – New York, 1977)// American Historical Review. – T.83. – 1978. . – №3. – S.756.

Нерідко трапляються рецензії прямо цілком негативні. Таким чином психоісторична праця одержувала, позитивну оцінку майже винятково тоді, коли автором рецензії (не надто частий випадок) був психоісторик[30].

Не менш знаменним виразом цього невдоволення залишається спосіб розуміння проблем психоісторії в загальніших історіографічних синтезах, що презентували актуальний стан та тренди розвитку історіописання. Тут не зустрічаємо явної критики – її заміняло замовчування. Про психоісторію висловлювались у загальнішому контексті гасла „психологія та історія", причому згадки ці становили звичайно додаток на тему міркувань щодо, наприклад, психологічних зацікавлень школи „Аннали", праць психоаналізуючих антропологів (типа Д.Девереукса). Сам термін з'являвся спорадично, із видатніших постатей психоісторії практично називався самий тільки Еріксон[31].

Піддані масованій критиці психоісторики „огризалися" на противників, публікуючи полемічні твори із якнайгостріше сформульованими закидами. Перше з виступів Барзуна дочекалося на репліки з боку аж трьох представників психоісторії водночас. Вони ставили під сумнів правомочність властиво всіх висунутих там закидів. Особливо підкреслювали не репрезентативність цитованих критиком прикладів психоісторичних праць, стверджуючи, що його оскарження „браку методологічних процедур" доводять незнайомість із літературою предмету, а нібито „нічого не несучій технічний жаргон психоаналізу" у дійсності уможливлює понятійне охоплення різнорідних аспектів людської особистості. Оборонці психоісторії наголошували також на арбітражності та явній неадекватності презентованого Барзуном образу „істинної" історичної науки, а також

---

[30] Анекдотичною ілюстрацією тези, що всі ці закиди фактично виростали з дійсно глибоко ворожої атмосфери, яка переважала тоді серед істеблішменту американської історіографії, можуть бути спомини Б.Мазліша з конференції на тему корисності психоісторії організованої в 1971 р. історичним відділом Нью-Йоркського Сіті-університету за участі тогочасних чільних американських істориків. В атмосфері, що нагадувала радше інквізиційний процес (головним референтом був там власне Ж.Барзун) запрошений до участі в сесії Ерік Еріксон взагалі не наважився взяти слово під час її роботи і лише в кулуарах мав напівжартома питати пошепки оточуючих його нечисленних прихильників психоісторії: „чи має нагадати їм про несвідомість?!". Див.: *Mazlish B.* An exchange on psychohistory// New York Review of Books. – T.20. – 1973. – №7. – S.36.

[31] Повчальні приклади – це стандартна синтеза 80-х рр. (видана під патронатом ЮНЕСКО): *Barraclough G.* Main Trends in History. – New York-London, 1980. – S.64-72; або новий нарис (стандарт другої половини 90-х рр.): *Burke P.* History and Social Theory. – Oxford-Cambridge, 1992. – S.114-118.

захищали своє право на використання теоретичного доробку психоаналізу, в роботах про минуле, як такого, що дає надію на пізнавчий поступ в історії[32]. Всі їх аргументи Ж.Барзун проминув мовчанкою в своїй книжці 1974 року (було то лише більш нараційно розбудоване повторення раніше сформульованих тез), так само як і Дж.Гіммельфарб у своїй опублікованій роком пізніше статті, яка була по суті справи повтором іншими словами тез Барзуна. Ще сильнішу реакцію викликали атаки на згадувану статтю „The Mind of Adolf Гітлер": аж чотири психоісторика поквапилися з поясненнями, що цю працю не варто міряти стандартами наукового історіописання – це не історія, підкреслював Вільям Лангер, але документ-демонстрація цікавої спроби застосування психоаналітичних концепцій поза клінічним контекстом. Інший учасник цих дебатів покликався на дуже фундаментальні методологічні питання, підкреслюючи, що властиве нібито психоісторії впровадження [вчитування] згори узятих гіпотез у дослідницький процес є попросту виразом свідомого посилання на певні теоретичні твердження чи то дослідницькі положення – у сенсі робочої гіпотези. Він також зауважував, що хвилюючі істориків „необґрунтовані" інтерпретації текстів Гітлера на ґрунті психології глибини є чимось цілком нормальним, з точки зору підтвердженого клінічно переконання у багаторівневості свідомих і несвідомих значень даної словесної чи візуальної символіки. Отже, було б це не стільки питанням похибки чи арбітражності, скільки відмінного простору теоретичного, що інакше визначає рамки припустимих способів дослідницької дії[33].

Критика з боку прихильників „нової" історії прийшла трохи пізніше, хоча одним з її вихідних пунктів став погляд, сформульований ще у міжвоєнний період Карлом Поппером, що психоаналіз є „псевдонаукою" – здатною з'ясувати усе, але по суті неспростовною. Модерністичні критики психоісторії, найліпшим адвокатом яких став Девід Станнард та його „Shrinking History"[34], на відміну від традиціоналістів уважали, що „не існує ані методологічного, ані речового зв'язку між психоісторією та кількісним аналізом [в історії], який узасаднив би трактування їх як складників одного і того самого

[32] Communications// American Historical Review. – T.77. – 1972. – S.1194-1197 (листи Джона Дж. Фіцпатріка, Вільяма Лангера, а також Петера Левенберга).
[33] Communications// American Historical Review. – T.78. – 1973. – S.1155-1163 (листи Вальтера Лангера, Вільяма Лангера, Роберта Вайта та Джефрі Кокса).
[34] *Stannard D.* Shrinking History, On Freud and the Failure of Psychohistory. – New York, 1980.

<…> явища”[35]. Відкинувши класичне бачення історичної науки на користь „нової” історії зрозумілої як *social science*, доводили вони, що психоісторія не виконує стандартів таким чином реформованої Кліо, спрямованої на з’ясування, тестуючої гіпотези, що впроваджуються свідомо прийнятими теоретичними положеннями. Їх неприємно вражало властиве психоісторикам концентрування уваги на індивіді та недобачання суспільних детермінант психологічних станів, а також поведінки[36]. На думку Станнарда, підставова проблема була, отже, не стільки в деталях конкретної дослідницької практики психоісторії, скільки в сукупності положень, що становили її теоретично-методологічний фундамент – або попросту в психоаналізі (для Станнарда психоаналітична історія – це синонім терміну психоісторія). Згідно із цим автором, вона винна в „найтяжчих гріхах” у чотирьох підставових площинах:

1. У царині історичного факту, де психоісторики мають схильність до „винаходу” фактів, для котрих існують мінімальні або цілком відсутнє жодне джерельне підтвердження, а поява яких виявляється незайвим для їх висновку.

2. У сфері логіки, бо віднотований вище „гріх” учинений є згідно із засадою *post hoc, ergo propter hoc*[*], яка призводить до ототожнення часової наступності явищ із їх причинним пов’язанням. У цьому конкретному випадку, на додачу, помилка полягає у прийнятті положення, що як скоро з’явилося дане явище, то раніше мусило появитися інше явище, результатом якого є це перше. Основою такого розумування в царині психоісторії є тези психоаналізу; потім на їх підставі власне дослідники визнають за існуючі такі явища, для появи яких немає жодних незалежних, прийнятих істориками доводів (стосується це звичайно періоду дитинства, на думку Фройда, вирішального для формування дорослої особистості).

3. У царині культури, оскільки психоісториків характеризує легковаження історико-культурним контекстом досліджуваних явищ; на додачу, психоаналіз, як система мислення, є продуктом конкретного культурного контексту і її можлива застосувальність не виходить за його рамки.

4. У сфері теорії, бо як окремі психоаналітичні теоретичні твердження, так і психоаналітична метапсихологія як цілість не

---

[35] Там само. – S.XIV.

[36] З цього останнього питання див. також: *Wehler H.-U.* Psychoanalysis and history// Social Research. – T.47. – 1980. – S.519-536.

[*] Після цього, себто внаслідок цього (*лат.*).

виконує стандартів порядної наукової теорії – не вдалося (або взагалі це неможливо) підтвердити їх емпірично. На додаток, як доводив Станнард, у світлі кількісних порівняльних даних, психоаналіз не виявився ефективним у психотерапевтичній практиці – оскільки ж він зів'яв на обширах свого практичного застосування, то тим більше немає підстав до трактування його як вірогідної психологічної теорії.

На думку критика цей останній закид є вирішальним (три перші, гіпотетично, можна було б перебороти, виплекавши „кращу ніж до цього часу" психоісторію). Він перекреслює усіляку пізнавчу вартість досліджень минулого, опертих на психології глибини.

Як вже раніше згадувалось, психоісторики намагалися захищатись перед наростаючою хвилею критики, публікуючи полемічні репліки чи контррецензії відносно конкретних виступів своїх противників. Цьому способу оборони, однак, бракувало систематичності, принагідні зіткнення не створювали можливості більш впорядкованого спростування закидів, а також повнішої артикуляції власної позиції. Звідти власне численність опублікованих статей і трактатів методологічних. Оприявнює це аналіз бібліографії психоісторії оприлюдненої в 1984 р. Вільямом Гілмором. За період 1920-1980 рр. там віднотовано бл. 1700 психоісторичних праць у вигляді конкретних студій, а також понад 400 робіт методологічних та полемік, з яких вирішальна більшість вийшла після 1970 року![37] Чи не кожний з авторів обрахованих на полі психоісторії: Е.Еріксон, Б.Мазліш, П.Левенберг, Т.Когут, Ф.Вейнстейн, Ч.Строзер, С.Фрідландер, Р.Ліфтон, П.Гай, Г.Крен, Р.Бініон, Л. де Мос[38],

---

[37] *Gilmore W.* Psychohistorical Inquiry, A Comprehensive Research Bibliography. – New York, 1984. Пор. з більш розбудованим статистичним аналізом творчості психоісториків, що міститься в тексті Вільяма Маккінлея Рунйяна: *McKinley Runyan W.* A historical and conceptual background to psychohistory// *Його ж* (ред.). Psychology and Historical Interpretation. – New York–Oxford, 1988. – S.3-60.

[38] Див. між іншим: *Erikson E.H.* In Search of Ghandi, On the nature of psychohistorical evidence// *Lifton R.J., Olson E.* (ред.). Explorations in Psychohistory. The Wellfleet Papers. – New York, 1974. – S.42-77; *Mazlish B.* Psychohistorical approach// *Його ж.* In Search of Nixon. – New York, 1972. – S.149-170; *Його ж.* Psychoanalytic theory and history, groups and events// The Annual of Psychoanalysis. – 1978. – S.1-57; *Loewenberg P.* Why psychoanalysis needs the social scientist and the historian// *Cocks G., Crosby T.* (ред.). Psycho/History, Readings in the Metod of Psychology, Psychoanalysis and History. – S.30-44; *Його ж.* Historical metod, the subjectivity of the researcher and psychohistory// Psychohistory Review. – T.14. – 1985. – №1. – S.30-35; *Kohut T.* Psychohistory as history// American Historical Review. – T.91. – 1986. – №2. – S.336-354; *Weinstein F., Platt G.M.* The coming crisis in psychohistory// Journal of Modern History. – T.47. – 1975. – №2. – S.202-228; *Strozier Ch.* Disciplined subjecivity and the psychohistorian, a critical look at the work of Erik H. Erikson// Psychohistory Review. – T.5. – 1976. – №3. – S.28-

почувався зобов'язаним захищати свою дослідницьку орієнтацію. Представники стабільної парадигми зазвичай не мусять турбуватися про її легітимізацію чи повертатись знову і знову до міркувань про її підставові теоретичні абриси. Тоді немає потреби „відбиття" атак раз-у-раз повторюваними аргументами, що критик є тенденційним, вказує винятково на приклади „поганих" психоісторичних праць. Це наводить на думку, що в 70–80-х рр. незважаючи на набуття багатьох формальних ознак наукової „зрілості" (канали комунікації у вигляді власних часописів і бюлетенів, існування постатей та творів „взірцевого" характеру, позірна доступність у програмах університетських студій – навіть до рівня докторату), психоісторія не була в стані осягнути статусу „нормальної науки", а її прихильники не змогли сформулювати до кінця однозначних критеріїв наукової коректності у рамках дисципліни.

Відтак, зіставимо підставові аргументи, до яких удавалися захисники психоісторичного починання.

Як показано вище, першою спірною площиною був без сумніву сам факт посилання психоісториків на психоаналіз як теоретичну підставу студійовання психологічного виміру минулого. Відповідаючі традиціоналістам, які заперечували, як ми вже бачили, саму потребу теоретичної концептуалізації в історії, підкреслювано, що така операція є відповідною актуальним трендам розвитку як в історії, так і в усій сфері гуманістичних дисциплін. Психоісторик, вибираючи теорію, яку визнає за найповнішу, систематизовану модель функціонування людської психіки, діє (на відрізку свого проблемного обширу) точно так як кожен інший новочасний історик, шукаючи більш однозначної системи співвіднесення для систематичного аналізу емпіричних даних. Це мало б уможливити формування пізнавчо істотних, з'ясовуючих тверджень про минуле, замість дотогочасного, нараційного представлення минулих подій. Вибір власне цієї концепції (тобто психоаналізу) узасаднювався її еволюційним (історичним)

31; *Friedländer S.* Вказ. праця; *Lifton R.J.* On psychohistory// *Lifton R., Olson E.* (ред.). Explorations… – S.21-41; *Gay P.* Freud for Historians. – New York–Oxford, 1985; *Kren G.* Psychohistory in the university// Journal of Psychohistory. – T.4. – 1977. – №3. – S.339-350; *Binion R.* Doing psychohistory// Journal of Psychohistory. – T.5. – 1978. – №3. – S.313-323; *Mause L. de.* The independence of psychohistory// History of Childhood Quarterly, Journal of Psychohistory. – T.3. – 1975. – №2. – S.163-200. Цей список має лише характер ілюстрації. Щоб не обтяжувати і так вже розбудованого тексту черговими посиланнями, примітки щодо конкретних авторів реферованих тверджень в наступній частині статті були скорочені до мінімуму, себто найчастіше до випадків дослівного цитування даного твердження.

характером, на відміну від аісторизму інших теоретичних опцій в психології, а також специфічною пристосованістю психоаналізу до складних і багатозначних проблем дійсної поведінки людини, з якими має справу історик. Відтак, було характерно намагання представити практику і теорію психоаналізу як особливо наближену, аналогічну щодо дослідницької практики істориків. Звано її „<…> історичною наукою, зацікавленою ґенезою та розвитком, а відтак надаючою генетичне, нараційне пояснення історичне”[39] – природне у відношенні до особистої „історії” пацієнта.

> *Як психоаналіз, так і історія, – зауважував Левенберг, – полягає у мистецтві інтерпретації та комунікації. Психоаналіз клінічно, а історія через „занурення” у сліди минулого <…> поділяють властивість розміщення обсерватора всередині досліджуваного обширу і вимагають від нього специфічної мішанини ідентифікацій, а також безсторонності як вступної умови [здійснення] інтерпретації*[40]*.*

Далі той самий автор підкреслював:

> *<…> історики досліджують минулі людські діяння, думки, мотиви. Це власне й психоаналітик досліджує у своїх пацієнтів. <…> Обидві дисципліни визнають теорію багаторазової детермінації. Був би поганим істориком той, хто притримувався б думки, що вагома історична подія мала єдину лише причину. Конче необхідно споглядати багато рівнів обумовленостей і демонструвати вагу кожного з них. Так само Фройд багаторазово підкреслював недетермінований характер афектів, снів та симптомів психічного життя. Обидві дисципліни, відтак, шукають множину пояснень для одиничного явища <…>. Це відрізняє [їх] від суспільних і природничих наук, які силкуються підтягнути індивідуальні події під загальні правила поведінки*[41]*.*

Таким чином, та своєрідна „сумісність” психоаналізу й історії мала узасаднювати вибір власне психології глибини для потреб історичних досліджень.

Критики з шерегів „нової” історії власне цей вибір теорії особливо піддавали сумніву – так вищезгадувані герменевтичні та суб’єктивні аспекти психоаналітичного мислення та клінічної практики мали свідчити, що вона була неспростовною псевдотеорією.

---

[39] *Loewenberg P.* Decoding the Past. – Berkeley–Los Angeles, 1985. – S.X.

[40] Там само. – S.3-4.

[41] Там само. – S.16. Пор. подібне розуміння цього питання: *Besançon A.* Psychoanalysis, Auxiliary Science or Historical Method?// Contemporary History. – T.3. – 1968. – S.149-153; *Brugger R.J.* Introduction, The house of many gables// *Brugger R.* (ред.). Our Selves / Our Past, Psychological Approaches to American History. – Baltimore, 1981. – S.16-18.

Однак, якщо історик сприймав психоаналітичну теорію більше у категоріях довільного комплексу інтерпретаційних знарядь або „вижимки клінічного досвіду” терапевтів[42], аніж у категоріях теоретичної моделі функціонування людського *psyche* усталеного емпіричного змісту, то цей закид по суті не складав для нього проблеми.

> *Може бути, що психоаналіз, – зауважував В.Руниан, – надасть комплекс концептуальних знарядь, яких можна вживати гнучким, частково ідеографічним способом; є вони настільки еластичні, аби можна було вживати їх для інтерпретації широкого діапазону поведінкових реакцій даної особи. Така характеристика теоретичної системи може бути обтяженням з точки зору тестування теорії, але водночас позитивом з точки зору інтерпретаційних цілей*[43].

Висновок цей згідний, *nota bene*, цілком із поглядами численних психоаналітиків, які уболівали з приводу деформації духа психоаналізу сцієнтичною та позитивістичною рецепцією думки Фройда. Вони підкреслюють, що хибним є трактування психоаналітичного починання в категоріях аналогічних із терапією тіла – лікування „об’єктивно” дефінійованого хворого індивіда. Це радше процедура спрямована на розвиток творчого аспекту людської особистості, неповторний і непорівняльний у кожному конкретному випадку. Відтак „об’єктивні проміри” відсотка вдалих вилікувань пацієнтів (власне на цьому зосереджувався, між іншим, Станнард) насправді є цілковито неадекватною мірою терапевтичних достоїнств психоаналізу[44].

Ті психоісторики, які, втім, брали до серця тезу про ненауковість психології глибини, випробували два способи захисту. Старий закид Поппера відбивали (йдучи тут у слід за анархічними філософами науки), вказуючи, що на практиці дуже важко спростувати будь-яку більш-менш складну систему тверджень[45]. Наведеним критиками психологічним публікаціям, які демонстрували експериментальні невдачі тих чи інших тез і концепцій психоаналітичних, протиставляли інші – підтримуючі протилежні висновки[46]. Зваживши зрештою на

---

[42] Так, зокрема, постулює Т.Когут, див.: *Kohut T.* Вказ. праця.
[43] *Runyan W.* Historie życia a psychobiografia. – Warszawa, 1992. – S.229.
[44] Див. з цього питання: *Bettelheim B.* Freud i dusza ludzka. – Warszawa, 1994.
[45] Напр.: *Gay P.* Вказ. праця. – S.62-65. Іншу стратегію відбиття цього закиду пропонував Фрієдландер: *Friedländer S.* Вказ. праця. – S.16.
[46] Там само. – S.13-15; *Gay P.* Вказ. праця. – S.47-50. В.Рунйян (Historie życia... – S.228-229) показує зокрема тенденційність зіставлення зробленого з цієї точки зору

теоретичний хаос, що панував на теренах психології, обидві сторони дебатів (у рамках риторичної стратегії „позбавлення впевненості у собі та залякування”) закидаючи взаємно необізнаність із психологічною літературою[47], могли відносно легко знаходити праці, що підтверджували як тезу про фундаментальну неемпіричність психоаналізу, так і представляли безпосередній або посередній емпіричний реєстр її гіпотез та теоретичних тверджень. Низький ступінь систематизації, а також недостатнє емпіричне підтвердження можуть зрештою бути закинуті будь-якій теорії чи, кажучи адекватніше, пізнавчій перспективі в психології, до якої удався б історик[48]. Відтак цей закид, фактично тягнув за собою тезу про неможливість дослідження психологічного виміру минулого інакше ніж на підставі поточної психології здорового глузду, і тим самим редукувався до абсурду.

Другим рішенням, що плинуло з прийняття засадничих закидів проти психоаналітичних теоретичних підстав психоісторії, була спроба пошуку для неї відмінної теоретичної бази. Відтак, „Psychohistory Review” патронував на межі 70 – 80-х рр. дискусії щодо застосування в дослідженні психологічного виміру минулого непсихоаналітичної психології глибини (юнговської), а також різних варіантів академічної психології[49]. Отже, істотним результатом недоброзичливої рецепції психоаналітичної психоісторії було постання в лоні цієї дослідницької орієнтації не надто сильної, але стабільної течії досліджень, що легітимізувалася „легкотравнішою” для істориків теоретичною базою в сфері психології. Вочевидь, „легкотравнішим” винятково для „нових”, тобто модерністичних істориків, бо, як написав у програмовій статті Квін Маклохлін, психоісторія, „сягаючи до величезного доробку суспільних наук, має бути порівняльним дослідженням людей у часі і

Д.Станнардом, котре багато авторів хибно визнали за розв’язання в дебатах на тему психоісторії, а також психоаналізу.

[47] Досконалий приклад складають „удари”, які перелічують Гай та Станнард: *Gay P.* Вказ. праця; *Stannard D.* Shrinking History…; *Його ж.* Grand illusions// Reviews in American History. – T.14. – 1986. – №2. – S.298-308.

[48] *Anderson T.H.* Becoming sane with psychohistory// The Historian. – T.41. – 1978. – №1. – S.5.

[49] Див. напр.: *Hoffer P.C.* Is Psychohistory really history?// Psychohistory Review. – T.7. – 1979. – №3. – S.6-12; *Gilmore W.* Paths recently crossed, alternatives to psychoanalytic psychohistory// Там само. – S.43-49; Там само. – №4. – S.26-42; а також: Там само. – T.8. – 1980. – №3. – S.55-60. Пор. також: *McLoughlin Q.* History, science and psychohistory// Psychohistory Review. – T.8. – 1980. – №4 – S.22-31.

просторі <…> з метою конструювання загальних прав психології [людини]"[50].

Багато представлених вище закидів щодо психоісторії можна синтетично зрозуміти як критику (як це інтерпретував Т.Когут) "психоісторичної методики", якої взірцеве розуміння представив Еріксон на початку „Young Man Luther", а також у згадуваній статті „In Search of Ghandi", і яка мала б різко ламати стандартні засади історичного дослідження. При визнанні засадничої подібності дослідницької практики психоісторика із перебігом психоаналітичної терапії дійсно з'являлась проблема доказового матеріалу. Психоісторик не міг заперечити, що не диспонує вільними асоціаціями досліджуваної постаті, не в стані „покласти її на кушетку", аби послухати звіти про сни і аби відстежити підчас сесії розвиток реакцій переносу та контрпереносу. З іншого боку, однак, підкреслювано, що відмінність цілей терапевта (лікувальних) та психоісторика (пізнавчих) великою мірою нівелює це обмеження. Бо техніки, що розвиваються в клінічній ситуації є спрямовані не стільки на досягнення „матеріальної правди", скільки на модифікацію особистості пацієнта, в той час як психоісторик диспонує зазвичай різнорідними джерельними матеріалами, які краще або гірше документують цілий цикл життя постаті, яка його цікавить. Як зауважувало чимало авторів, перебіг життя даного індивіда або його поведінка мовлять нам більше про сутність тієї ж особистості, аніж факти з дитинства[51]. Зрештою неодноразово підкреслювано присутність у джерельних текстах описів снів[52], а також виопуклення інших матеріалів, що проминались дотогочасною історіографією як неістотні, і котрі можуть становити замінник інформацій, які зазвичай можна здобути винятково підчас психоаналітичної сесії – тобто вільних асоціацій (зошити мовних вправ Ісака Ньютона чи карикатури молодого Теодора Рузвельта)[53].

[50] Там само. – S.30.

[51] Напр.: *Kohut T.* Вказ. праця. – S.339; *Runyan W.* Historie życia… – S.211-212; *Anderson J.W.* The methodology of psychoanalytic biography// Journal of Interdisciplinary History. – T.11. – 1981. – №3. – S.470-471.

[52] Навіть стосовно античних часів! Див. напр.: *Africa T.W.* Psychohistory, Ancient History and Freud, The Descent into Avernus// Arethusa. – T.12. – 1979. – S.5-34.

[53] *Anderson J.* Вказ. праця. – S.472; *Manuel F.* Portret Izaaka Nawtona. – Warszawa, 1998. – S.23-29, 40-41 і наступні; *Runyan W.* Historie życia… – S.213; *Davis G.* Theodore Roosevelt and the Progressive Era, A study in individual and group psychohistory// *Mause L. de* (ред). The New Psychohistory. – New York, 1975. – S.245-306.

Особливо розповсюдженим закидом щодо “психоісторичної методики” є редукціонізм – в межах якого прибічник психоаналізу в історії доводить (тобто власне редукує) досліджувану постать до істинних або гаданих проявів психопатології – що виростає з нерозв’язаних комплексів та фіксацій на травматичних досвідах дитячого віку. З таким чином формульованим оскарженням, психоісторики, принаймні певною мірою, давали собі раду досить легко. Бо могли в принципі сказати, що сучасне психоісторичне письменство вже далеко відійшло від патографічного профілю характерного для ранньої психобіографії міжвоєнного періоду.

Вже важчу проблему становило питання іншої версії цього закиду, що оприявнювала „редукціоністичну помилку” в розповсюдженій не лише в психобіографічній течії стратегії пояснення, базованій на посиланні на досвід дитячого віку як підстави тлумачення людських дій в історії. Намагаючись послабити силу цього закиду, захисники психоісторії підкреслювали ймовірний чи рамковий характер цих залежностей; разом з тим вказували, що сучасне психоаналітичне теоретичне підґрунтя психоісторії (напр. стадіальна концепція Еріксона чи психологія „self” Когута), незважаючи на головний акцент, який первісно Фройд робив на роль досвідів дитинства, залишає широкий теоретичний простір для осягнення інших, аніж ранньодитячі і травматичні, визначників особистості людини чи то детермінант людської діяльності.

Утім, найважливіші труднощі представляв наступний варіант закиду в редукціонізмі – формульований у вигляді тези, що прихильники психоісторії, концентруючись на психологічному вимірі минулого, за необхідності нехтували іншими його сферами чи аспектами. Типова стратегія захисної аргументації психоісториків призводила у цьому випадку зазвичай до вказування на поступово наростаючий тренд у напрямку послаблення цього роду редукціонізму. Відтак, професія мала б знаходитись на шляху його „переборення”. Щоправда, для деяких дослідників оприявнена тут відкрито або *implicite* теза психологізму не становила проблеми – стоячи на ґрунті своєрідно зрозумілого активізму та суб’єктивної ролі людини в історії, боронили вони засади розуміння історичного процесу як без остатку медіатизованого через ментальний апарат людини – творця історії[54].

Незмірно „дражливим” елементом спору про методику психоісторії стала проблема „аісторизму” психоісторичного

[54] Див. напр.: *Binion R.* Doing psychohistory…; Redctionism// *Його ж.* Clio’s Psyche. – T.2. – 1996. – №2. – S.73-75.

дослідження. Менш амбітна (але повсюдно артикульована) версія цього закиду попросту мовила, що психоісторики проявляють схильність до недостатнього опуклення конкретно-історичного контексту досліджуваних явищ. З певністю можна було щось таке виказати З.Фройду, який у своїх студіях про Леонарда да Вінчі не зумів догледіти в його певних поведінкових реакціях типових звичаїв людей мистецтва епохи відродження, але нинішні психоісторики, як правило, володіючи університетською підготовкою в царині історії, принципово трактують таку атаку як небезсторонню та несправедливу.

Інакше представляється питання більш рафінованої форми цього закиду. Воно полягає у тому, що адепти психоаналітичного дослідження в своїх студіях покликаються на інваріантні культурно (а отже й історично) визначники індивідуальних та колективних дій. Крім загальної формули, закид цей виступав також у більш специфічній версії, а саме: психоаналітичне теоретичне підґрунтя психоісторії невловимо закорінене в конкретній історико-культурній епосі, що, по суті, віддзеркалює певен аспект самопізнання середнього класу епохи *fin de siécle*[*] (або в ширшому розумінні – західного суспільства індустріальної та постіндустріальної доби), а відтак скеровані нею очікування неухильно призводять до необґрунтованого звинувачення культурового – у проекції мотивів та психологічної динаміки певної конкретної епохи на інші. Обидві іпостасі цього закиду безпосередньо вказували на практику посилань на сучасний клінічний реєстр даних як яскравий прояв браку відчуття психоісторії стосунків контексту часу, місця і культури. Приймаючи виклик, психоісторики давали собі звіт, що в гру вступає одне з найбільш фундаментальних переконань історіографії. Бо чи не кожний історик підписався б під таким ось висловом Д.Станнарда:

> *Можливо найважливішим осягненням новочасної історичної думки стало зростаюче переконання істориків у тому, що життя у давніх віках було позначене засадничими суспільними та пізнавчими відмінностями відносно того, що властиве нашим часам*[55]*.*

Відповідаючи на таку критику, Т.Когут зауважив, однак, що „кожна історична інтерпретація, навіть найбільш традиційна, приймає існування в людях певних закономірностей, а також спирається на сучасні положення"[56]. Пам'ятаймо, що сучасна метаісторична та

---

[*] Кінець століття (*франц.*).

[55] *Stannard D.* Shrinking History… – S.151.

[56] *Kohut T.* Вказ. праця. – S.342. Пор. також з цікавими міркуваннями П.Гая про історичну обмеженість категорії т.зв. мотивації інтересу, котру історики так

філософська рефлексія прямо не зрікається пошуку можливості „вирватись” з клітки культурних обмежень пізнання світу (напр. досліджуючи категорії „досвіду”, „іншого” або „діалогу”)[57]. Психоісториків „розгрішають” тут зрештою цілком аналогічні проблеми, помітні хоча б на терені кліометричної економічної історії, з властивою їй ідеєю *homo oeconomicus*’а – вільного учасника ринкової гри .

Захисники психоісторії мусили впоратись із ще одним важким методологічним застереженням – що відносилося до неуникно індивідуалістичного характеру психоаналітичної думки. Критики не раз схильні були залишити місце для психоісторії в біографічних дослідженнях; утім, набагато суттєвіша для сучасних істориків сфера масових явищ мала залишатись поза радіусом дії її концептуалізації. Прихильники психоісторії заперечували, вказуючи на концептуальні достоїнства результатів психоаналітичних досліджень про емоційну динаміку групи (напр. студій Біона)[58], але інколи в цьому пункті визнавали рацію критиків і тоді постулювали, наприклад, пошук „<…> вихідної соціологічної системи, за якою [психоаналіз] міг би бути застосований до історії на якомусь іншому, аніж біографічний, рівні”[59]. Знаходили її, між іншим, у функціоналізмі Талкотта Парсонса або в концепції „роздільних мотивів досвіду”, яку так ефективно використовував у своїх студіях Левенберг і особливо Ліфтон[60].

Спостерігаючи за вищепредставленим диспутом, важко позбутися враження, що психоісторія опинилась у ситуації „небажаної дитини” заклопотаної Кліо. Звідти власне на кожному кроці зустрічалися їй закиди і критика, що ставили під сумнів як теоретичні підстави парадигми, так і її дослідницьку практику. Гідне уваги те, що часто-густо ці оскарження перебували самі з собою в цілковитій

повсюдно використовують у своїх, базованих на спрощеній гуманістичній інтерпретації, тлумаченнях людських дій. *Його ж.* Freud… – S.99-115.

[57] Див. у цьому контексті: *Domańska E.* Mikrohistorie. Spotkania w międzyświatach. – Poznań, 1999.

[58] *Loewenberg P.* Decoding… – S.28-29; *Lawton H.* Psychohistorian’s Handbook. – New York, 1988. – Розділ 8. Там також посилання на ширший теоретичний тил з цієї точки зору.

[59] *Weinsten F., Platt G.* History and theory. The question of psychoanalysis// Journal of Interdisciplinary History. – T.2. – 1972. – S.419.

[60] Там само. Див. також: *Loewenberg P.* Decoding… – S.27-28. Згадуючи про розділені мотиви досвіду, маю на думці такі праці як: *Lifton R.* Death in Life, Survivors of Hirosima. – New York, 1967 або гучне дослідження: *Loewenberg P.* The Psychohistorical Origins of the Nazi Youth Cohort (передруковане в томі „Decoding the Past” на с.240-284).

суперечності. Отже, психоісторикам закидано, що є механістичними детерміністами, і водночас звинувачувавано їх у пошануванні тези про багаторазову детермінацію ментальних явищ. Оскаржувано їх за „силуване” впровадження теорії до історіографії, і разом з тим критиковано за брак відповідної теоретичної бази для психоісторичних досліджень. Засуджувано за прагнення до з’ясування психологічного виміру минулого, водночас із закидами про пристрасть до „ярликування” досліджуваних постатей. Казали, що психоісторики не застосовують властивих історії процедур узасаднення тверджень, признаючи водночас, що психоісторія не диспонує емпіричним матеріалом придатним для такого узасаднення. Один з психоісториків, коментуючи це гідне уваги явище, завважив, що психоісторія стала своєрідним „громовідводом” для професії історика, на який дослідники історії проектують фундаментальні почуття непевності відносно кондицій і методологічної характеристики історіописання[61]. Дійсно, не раз звертали увагу, що багато з цих закидів однаково добре стосувались як взагалі історіописання як такого, так і його значущих і віддавна застабілізованих відламів.

Така ситуація без сумніву випливала з ознак самого моменту розвитку академічного історіописання, в якому дійшло до конституювання психоісторичної парадигми. Історія проходила прямо таки фундаментальний процес перебудови – перехід від етапу історії класичної до множини течій та варіантів нової, модерністичної („наукової”) історії. На шляху таких перемін психоісторія – єднаючи в собі методологічні характеристики нової історії та історії традиційної – опинилася „під вогнем” з обох боків. Спроби виконати вимоги однієї з них тягли за собою критику з протилежного табору, що спричинялося далі до розповсюдження та утривалення серед істориків будь-якого походження переконання, що психоісторія не є, втім, поважним пізнавчим починанням. Такий стан речей природно поважно ускладнював еволюцію та дозрівання парадигми, особливо ж питання її відносин з історіографією. Природно критики і дискусії дозволяли часто доокреслювати чи розв’язувати різнорідні методологічні проблеми, що уражали психоісторію, але щодо шкали їх напруги тиск на психоісториків був настільки сильним, що не дійшло, належною мірою, до розвитку та популяризації відносно уніфікованої методологічної свідомості парадигми. Психоісторики „увнутрішнювали” голоси критики, поступово розрізнюючись (цей підставовий „розкол” наростав від середини 70-х рр.) на прихильників

---

[61] *Kohut T.* Вказ. праця. – S.337.

психоісторії, зрозумілої як незалежна від історіографії *science*, і психоісторії зрозумілої як історія (а радше історії різного ступеня модернізації). Назовні це мало наслідком здатність до боротьби на багатьох фронтах водночас, втім, разом з тим, призводило до процесів внутрішньої дезінтеграції психоісторичної парадигми. Примітити можна ситуації, в яких дослідники, віддавна чинні на полі психоісторії, і надалі не зрікаючись дослідження психологічного виміру історії, починали відмовлятись від ярлика психоісторика – занадто часто трактованого як синонім дискусійної науковості[62]. Як, по роках, меланхолійно коментував Брюс Мазліш – хоч підставові тези та дослідницькі установки психоісторії отримали доступ до „головної течії історіописання", та самій спеціальності ведеться якнайгірше і не видно надії на поправку цього стану речей[63]. Непевно більш екуменічна атмосфера доби постмодерністичного перелому і нова хвиля зацікавлення новими течіями психоаналітичної думку в історії, а також і суспільній теорії, творить нині більш сприятливі умови для функціонування психоісторичного починання, втім, справою майбутнього залишається відповідь на питання, чи психоісторія триватиме як парадигма історичних досліджень з виразно індивідуалізованим методологічним обличчям.

Із польської переклав Дмитро Вирський

---

[62] „Праця не є презентована як «психоісторія»; це є історія – запис того, що трапилося в житті певної важливої публічної особи від народження по вік юнацький" – звучала знаменна декларація Е.Марвік у вступі до її психобіографії Людовіка XIII, див.: *Marvick E.* Louis XIII, The Making of a King. – New Hawen–London, 1986. – S.XIV.

[63] *Pawelec T.* Вказ. праця. – S.80. Ще більш песимістичний погляд знаходимо в: *Weinstein F.* Psychohistory and the crisis of the social sciences// History and Theory. – T.14. – 1995. – №4. – S.299-319.

Володимир Ващенко
Дніпропетровськ

Ліміти історичного письма сучасної української історіографії: відкриті запитання та контртези

Пам’яті проф. В.В.Підгаєцького

Вступ

“Кошик то важкий не від білизни, але від часу, історії. . .“
Ролан Барт. *Ролан Барт про Ролана Барта*

Запропонована тут доповідь зможе розкрити свій власний сенс, насамперед, для тих, хто, як і я, відчуває *негерметичну природу історіописання*, його *інтердисциплінарну відкритість* у системі виробництва знання та культури у цілому. Але також і для тих, хто усвідомлює, що поза дидактичним примусом будь-яких теорій історіописання, поза неартикульованими інтенціями їх авторів, як правило без виключення, залишалися й залишаються питання того, за яких умов самі ці теорії знаходяться (як міг би сказати М.Фуко) “в істинному”, за яких умов самі вони можливі.

Зрозуміло, що окреслити цей “простір істинного” теорій сучасного історіописання у формі викладу послідовних, логічно-узгоджених тез неможливо. Хоча б тому, що це значило б вкотре перетворити текст, даний текст, на ще одну “наукову теорію”, яка відповідала б, наприклад, класичним вимогам логічної неконтрадикторності у просторі двозначної логіки.

Тому побудувати дану доповідь я вирішив, по-перше, у вигляді *відкритих запитань* з варіаціями відповідей, не дуже то переймаючись, до яких дисциплін можна було б занести сам простір такого запитування й, лише по-друге, у формі *контртез*, які з усією

очевидністю дисонують з уявленнями “сучасної” українського історіописання про власні завдання, з її “тезами”. Єдиною вимогою до них була здатність трансформувати канони існуючого українського історіописання та проглянути перспективи подальшого його розвитку. Відповісти на ці питання не просто (тут і зараз). Та, можливо, такої миттєвої реакції (тут і зараз) вони, зорієнтовані на перспективи, й не потребують. Тому, розпочавши це обговорення тут (підкреслюю, обговорення питань, а не авторів) можна було б перенести його на сторінки наукових видань, наприклад, того ж таки часопису “Ейдос”.

Щодо самої природи запропонованих у цій доповіді запитань, то, принаймні, у двоякому сенсі вони стосуються безпосередньо проблем історіописання:

– по-перше, хоч самі вони й могли б бути певною мірою зараховані до відомства філософії, культурології або текстології, проте, якою б не була авторитетна інстанція їх голосів, адресат залишається все тим же – історична наука;
– по-друге, запропоновані питання, можливо, й могли б бути зараховані до відомства філософії, культурології, текстології, або, врешті-решт, історіописання, якби самі інтердисциплінарні стосунки історіописання з цими дисциплінами не вимагали переосмислення. І оскільки у запропонованих далі питаннях піднімаються не проблеми “впливів” філософії, культурології, текстології на історичну науку (так, немов сама можливість й характер таких впливів вже заздалегідь визначена й задана апріорно), а розпочинається переконфігурація самих інтердисциплінарних демаркаційних ліній історіописання та філософії, історіописання та культурології, історіописання і текстології, то самі ці питання опиняються поза безпосередніми межами як вищеназваних дисциплін, так і історіописання. А значить є такими, що позначають їх ліміти. І як такі, вони не знаходять свого місця ні в дидактично-орієнтованих підручниках з історіографії та джерелознавства, ні в суто наукових монографіях, проте, так чи інакше, скеровують сенс подальшого розвитку цих дисциплін.

Коли ми говоримо тут про історіописання, то йдеться, насамперед, про ту єдність, яку складають в історичній науці два її усталені сегменти – *історіографія* та *джерелознавство*, стосунки між якими також мають бути переформульовані та перенаголошені з огляду на зміни-виклики сучасності. З одного боку, має бути наново акцентована інтегральність, єдність, спільність функцій історіографії та джерелознавства у просторі культури, а саме – функція освоєння та

сакралізації текстів. Але також має бути позначена контрадикторність, що закладена в природі класичного (позитивістського) джерелознавства по відношенню до історіографії, дві протилежні настанови, що супроводжують їх дисциплінарне ставлення до минулого (*активна та реактивна)* та актуального сучасного *(відповідальне та безвідповідальне)*.

У формі запитань (що будуть накреслені далі) я й намагався позначити межі того, як змінився сенс історіописання (не лише професії чи дисципліни, але і наукового підприємства та дослідницької корпорації) й відповідно до того, який тип історії втратив сенс. Завдання історіописання (історії як науки) змінилися внаслідок тектонічних зсувів, які відбулися у XX ст. в межах культури – світової та вітчизняної. Й бачити завдання (мету) історичної науки по старому, спираючись на класичні канони XIX ст. – це значить втратити зв’язок з епохою, втратити сенс того, що робиш. У чому сенс історичної науки сьогодні, у чому сенс професії історика саме сьогодні – ось питання, на які я не знаходжу відповіді у текстах з джерелознавчої та історіографічної тематики, у підручниках з дисципліни. І висловлюючись коротко, – те, що я хотів позначити запитаннями даної доповіді – це проблема того, які моделі історіописання стали неможливими (внаслідок цих зсувів).

1. Неможливою стала відсилка істориків до *минулого як пасивного “об’єкту”* історичного дослідження, оскільки нова (некласична) філософія постулювала відносність, варіативність, множинність та активний характер минулого, змінивши саме уявлення про минуле і можливості його зворотних впливів на сучасність. (Але як бути з вимогами ВАКу щодо обов’язкового визначення істориком “об’єкту” досліджень?)

2. Неможливим став пієтет до т.зв. першоджерел, який існував ще у істориків XIX ст. І не тому, що використання першоджерел втратило свою актуальність. Просто зникло беззастережне ототожнення “першоджерела” та “істини” й кардинально змінився сенс самої критики джерел.

3. Неможливим став первинний інтерес до *історії подій* – так, як це було у XIX ст., оскільки у XX ст. математизація знання зруйнувала класичні структури свідчення (які трималися на формулі – “свідчу як присутній при події” – та легітимізували у такий спосіб історію подій) й звела процес верифікації знання до суто математичних процедур визначення статистичних погрішностей при дослідженні т.зв. *масових джерел*. Й своєрідним *спасінням* від уламків зруйнованої історії подій стала психологізація процесу історіописання, перехід від аналізу подій

"зовнішніх" до подій "внутрішніх", врешті-решт, до історії ідей. (Проте абсолютна більшість вітчизняних досліджень успішно обертає свій інтерес навколо зовнішньої історії, у той час як, наприклад, психоісторія та кліометрика, м'яко кажучи, не толерується тим же ВАКом та офіційною історіографією).

Коли я тричі у вищенаведених пунктах вигукнув: "неможливо", то це не значить, що історія, яка б трималася на підірваних сучасністю засадах не могла б бути написана. Навпаки, більшість українських істориків успішно пише таку "неможливу історію". Й треба було б спитати, за якими законами жанру неможливе у нашій країні все ще залишається можливим, або, про що може свідчити таке слабе відчуття часу більшості тих, хто займається історіописанням в Україні й хто за родом своєї професійної діяльності мав би бути найбільше здатен до розрізнення часів?

Неможливе є неможливим для нас – історіографів, які дихають сучасною епохою. Не просто перебувають у часовому вимірі поч. XXI ст., а живуть епохою – з усіма її примарами та забобонами, але також і прозріннями та відкриттями. А епоха, з її людським виміром, як відомо, – це те, що все ще не проминуло. Для когось, хто хронологічно перебуває на поч. XXI ст., але живе у XIX ст. (заспокійливому "сторіччі істориків", без буревіїв та завірюх) й закликає слідувати канонам історіографії XIX ст. воно, це XIX ст., все ще є сучасністю. Залишимо їм їх вибір – творити XIX ст., а нам – наш.

Одним з тих, хто все ще *є* співтворцем сучасної епохи української історіографії, *був* проф. В.В.Підгаєцький. Був, тому що хронологічно він вже не з нами. Є співтворцем, тому що його тексти все ще відкриті майбутньому, тобто, є сучасними. І тому поруч з іменами, що визначили сенс новітнього історіописання, з іменами, проблематика яких на всі 100 % окреслила простір наших запитань, – Р.Бартом, М.Фуко, П.Файєрабендом, З.Фройдом, Р.Колінгвудом, Х.Арендт, С.Павличко, О.Забужко… має стояти і його ім'я. На щастя, проф. В.В.Підгаєцького завжди цікавило те, що найменше цікавило українську історіографію – теорія та методологія історичних досліджень. На жаль, тому що його тексти ще й досі залишаються поза здатністю сучасної української історіографії освоїти їх сенсовний простір.

Питання

I. Ліміти історіописання: межі історичного

А. Чи все людське може мати історію? Чи є щось позаісторичне або а-історичне у людському? Й чи є це позаісторичне обов'язково "природним" чи "над-природним"? Якщо *задоволення* не можуть бути субституйовані, то чи значить це, що *задоволення тяжіють над історичним* (*З.Фройд та психоаналіз*)?

Б. Чи можлива "історія уявного" чи "уявне історії"? Якщо так, то значить *уявне не є антиподом, опозицією до історії* з самого початку. Звідси уявне може інтегруватися у будь-яку історію – романтичну, позитивістську, соціологічну…[1] Яким чином може бути конституйована *історія того, що не відбулося* (Р.Колінгвуд)? І чи можлива, наприклад, *історія "нічого" або "ніщо"?*

В. Чи наступив момент ліміту інтерпретацій (від Фуко до Фукуями)? Чи проголошення "кінця історії" здатне замкнути собою історію й поставити крапку в розмаїтті інтерпретацій? Шлях *історіографічної есхатології* 2 пол. XX ст. *від Фуко до Фукуями* – рух від *історії, що фіксує розриви (Фуко)*, з перспектив яких лише й можливий сам розрив з традиціями й породження нових можливостей інтерпретацій до *історії як телеології (Фукуяма-Маркс-Гегель)*, що завжди має власний кінець й єдину визначену запрограмовану можливість інтерпретації[2]. І

---

[1] Коли говориться про владу уявного у просторі певного історіографічного дискурсу, то, так чи інакше, йде відсилка до псевдоопозиції "література-історіописання". При протиставленні наукової історії – белетристиці за звичай зазначають, що історія стосується подій, які дійсно трапилися у минулому, у той час як белетристика відбиває речі, які взагалі ніколи не існували. Проте (й це не виглядає таким вже дивним), навіть у вповні традиційних жанрах "fiction-literature" (романах, театральних постановах, фільмах) уявні події аж занадто часто відбуваються на фоні реальних історичних подій, у межах конструкцій історичного хронотопу. Таким чином велика кількість праць, що класифікується, за звичай, як белетристика насправді містить елементи історії. Але, все ще набагато більш ризикованим підприємством виступає проголошення того, що історія неуникнено містить елементи белетристики, а значить – елементи уявного. Нагадаємо, що у знаменитому есе "Історичний дискурс" Р.Барт відкинув існуючу у історичній науці конвенцію щодо протиставлення історії-белетристиці й запитав: "чи існує насправді якась специфічна відмінність між фактографічним наративом та наративом уяви…?". Й зробив негативний висновок, коли сказав: "… історичний дискурс є ессенційно продуктом ідеології, або вірніше уяви". (*Barthes R.* Historical Discourse // Introduction to Structuralism / Ed. by M.Lane. – N.-Y.: Basic Books, 1970. – P.145.

[2] *Fukuyama F.* The End of History and the Last Man. – N.-Y.: Avon Books, 1992. До найвпливовішого коментарю цього тексту Френсіса Фукуями, написаного одним з патріархів постмодернізму Ж.Дерріда належить більша частина 2 розділу його праці: *Derrida J.* Specters of Marx: The State of the Debt, the Work of Mourning, and the New

з того моменту, як історія перетворилася на простір суцільної інтерпретації – літератури під проводом герменевтики, з того моменту будь яке проголошення "кінця історії" – одночасне й незворотне – значить також позначення ліміту інтерпретацій, точніше, завершення генерування можливих інтерпретацій.

ІІ. Час як ліміт історіописання: між минулим та сучасністю

1. Сучасність

А. Як народжується сенс сучасності?

Сенс сучасності народжується по відношенню до іншого. Таким іншим може виступати *або історія, або утопія*. *Історія та утопія* мають свій перетин неможливого, який виступає дійсним лімітом історіописання:

– *історія сьогодні неможлива, тому що "соціальна утопія" стала можливою* (пророцтва-утопії марксизму, як втілений соціальний проект).

– *історіописання сьогодні неможливе, тому що "літературна утопія" стала можливою* (утопія-"fantasy" як сурогат-субститут історичної літератури)

2. Минуле

А. На основі якого права взагалі моє "теперішнє" говорить про моє "минуле"? Хіба моє теперішнє владне над моїм минулим? Звідси, які взагалі існують підстави (філософські, ідеологічні, соціальні…) для *легітимації історописання* як форми *об'єктивізації минулого*?

Б. Минуле як "об'єкт дослідження"?

Минуле, що існує у мені, не є *пасивним* чи *реактивним*. *Звідси воно не може виступати "об'єктом"*. Проголошенню *"смерті суб'єкта"* чи *"автора"* в історієписанні 2 пол. ХХ ст. передувала *"смерть минулого як об'єкта"*. Постулат "евдемонології" Ф.Ніцше (2 пол. ХІХ ст.) у тексті "Про корисність та зловживання історією щодо життя": *щастя*

International. – N.-Y.: Routledge, 1994 – P. 49-76). Див. також україномовний переклад зазначеного тексту Ж.Дерріда: *Дерріда Ж.* Привиди Маркса: держава заборгованості, робота скорботи та новий Інтернаціонал. – Х.: ОКО, 2000. – С.113–138. Наше побіжне запитання до Ф.Фукуями стосується не так проголошеного ним настання "благої вісті" ліберальної демократії, як проблем інтерпретації історії, що провокуються проголошенням цього "кінця історії".

людства як *похідна аісторичного мислення та забуття*, а забуття – різновид *амнезії* або *вбивства минулого*[3].

В. Минуле незмінне, майбутнє варіативне?
Позитивістський канон ставлення до минулого, наприклад, у останній праці Райхенбаха: минуле незмінне, майбутнє варіативне. Постмодерністський канон: *минуле варіативне* й *історія – це вибір власного минулого*.

III. Інтердисциплінарні ліміти історіописання

1. Філософія як фінальний акорд історіописання

А. Чи здатна історія замкнути собою історію?
Історія не здатна *замкнути собою історію*. Потрібним виявляється щось необхідно й неуникнено інше. Й цим іншим для історії є *філософія*. Це значить, що саме філософія і виступає дисциплінарним "кінцем історії". Увесь час відбувається рух від *історії* до *філософії*, від *генеалогічного* до *есенційного* й врешті-решт від *"факту"* до *"ідеї"* й потрібно щось, якась анахронія сучасності, змішування "епох" й фарб цієї сучасності, щоб вони перетнулися. Історія повинна постійно вичерпувати себе, проходити один й той же шлях від "факту" *Л.Ранке* (поч. XIX ст..) до "ідеї" *Р.Колінгвуда* (1 пол. XX ст.) й вона весь час його проходить й лише тоді, під завісу пройденого шляху стає можливим власне есенційне (філософське) за змістом запитання: "що" ж таке є історіописання, щоб знайшлося місце "історії філософії" та "філософії історії".

Б. Сучасність сьогодення розколота: історична та філософська сучасність рівно претендують на нас з усіма можливостями, які вони відкривають. Ми можемо, наприклад, належати спільному простору "історичної сучасності" й розмежовуватися з "сучасністю філософською". Для кожного сучасність – це те, що ще не проминуло – кохання, війна чи думка... й те що оточує – політика, війна, кохання...

2. Журналістика та занепад історії подій

А. Яка форма історіописання можлива в епоху домінування хронологічної фіксації подій (журналістика)?

---
[3] Див.: *Ницше Ф.* О пользе и вреде истории для жизни / Соч. в 2 т. Т.1. Литературные памятники. – М.: Мысль, 1990. – С. 161-168.

Що значить для історіописання настання *ери мас-медіа,* тобто, підвищення у суспільстві вартості акцій *журналістики* (розквіт якої припадає на 2 пол. XIX – XX ст.)? Журналістика вбиває самим своїм словом водночас і *історію, й літературу подій, монополізуючи репрезентацію суспільного інтересу до подієвого боку людської зануреності у буття*. Таким чином, журналістика перебирає на себе суспільні функції класичного історіописання, функцію конструювати події. Звідси історіописання (як власне і література), з набуттям престижності журналістської діяльності поступово, з 2 половини XIX ст. починаючи, витискується із “зовнішньої”, “подієвої” у “внутрішню”, “свідомісну” або “психічну” сторону людського існування[4], простір якої вповні легітимно контролювався у зазначений період інтроспективною психологією, так що, наприклад, у “психологізуючій історії” В.Дільтея дуже важко визначити, де врешті-решт завершується “психологія” й розпочинається “історія”: *історіописання перетворюється на психологію з моменту, коли фіксація подій стала виключно хронологічною*.

Б. Журналістика, окрім того, культивуючи *модус сенсаційності* підриває будь-яку *історію реальності*, якою *історія подій* виступала par excellence. *Сенсація* у журналістиці стала аналогом *події,* підмінила подію. Якщо у *сучасному* світі продукується занадто багато *сенсаційного*, то як може існувати *історіописання*, побудоване на *конфігурації “реалізму” або “факту”*. *Реалізм не є сенсаційним,* звідси занепад *класичного режиму історіописання,* орієнтованого на “реальність” або “об’єктивність істини”.

3. Математика (кліометрика) та занепад історії подій

А. По мірі того, як історіописання XX ст. розкривається у кліометриці й підпорядковується структуралістській парадигмі, тобто, концентрує свою предметну увагу на питанні серій, демографічних рядів, або, коротко кажучи, статистики та статистичних закономірностей, у такому сенсі воно фактично не знає проблеми свідчення у класичному її варіанті (за формулою “свідчу, як присутній при події”), а верифікація джерел зводиться до формалізованих і заздалегідь

[4] Розумінню цього ми завдячуємо інтерпретації С.Павличко “творчості” Г.Стайн: *Павличко С.* Парадокси Гертруди Стайн// Теорія літератури. – К.: Основи, 2002. – С.638.

визначених операцій підрахунку статистичних погрішностей (П.Рікер)[5].

Контртези

IV. Загальнокультурні ліміти історіописання: текстуальність

1. Джерелознавство як коментар першого рівня

А. Культура і процес виробництва текстів

Культура (якщо врахувати домінуючу на сьогодні економічну модель дискурсу) – це процес виробництва, фіксації, обміну й вилучення текстів, які набувають (або позбавляються) в результаті таких операцій *статусу сакральних*

Б. *Джерелознавство,* у такому широкому загальнокультурному контексті, разом з *літературознавством, юриспруденцією* та *богослов'ям* виступає однією з *форм освоєння текстів* певною культурою, засобом їх *сакралізації* (або *десакралізації*).

В. Джерелознавство виступає нічим іншим, як *формою коментарю* – з завданням *презентації інших текстів* через їх опис, критику (*зовнішню* та *внутрішню*), атрибуцію авторства...

Г. Джерелознавство як коментар конституюється й водночас реактуалізує розподіл текстів у просторі культури на дві категорії: *тексти первинні* (*сакральні першоджерела*) та *вторинні* (*їх коментарі*). *Першоджерела* визнаються за сакральні у тому значенні, що виступають у культурному просторі *скарбницею, вмістилищем безкінечного сенсу,* а завдання джерелознавства зводиться до того, щоб розкрити цей сакральний (по-науковому – "істинний") сенс джерел. Тексти-першоджерела, що коментуються, отже, весь час *тиражуються* у просторі культури завдяки цим коментарям, завдяки власне джерелознавству, яке бере таким чином участь у процесі поновлення дискурсу і реактуалізації історії як "сучасного".

Д. Функція історичного джерелознавства у просторі наративного дискурсу – робити розповідь вірогідною й відповідно історію науковою.

---

[5] Див.: *Рікер П.* Свідчення та палімпсест// Сам як інший. – К.: Дух і Літера, 2002. – С.425-426.

Є. Історія, яка, як наратив, завжди повинна мати початок, розпочинатися, ототожнює *першоджерело (“першопочаток”) та “істину”*. Але на яких підставах відбувається складання й поєднання *“першопочатка” (“першоджерела”) та “істини”, того, що ближче у часі до “події” з тим, що істинніше*?

Ж. Традиційний або класичний режим історіописання передбачає: *поставити свої нинішні формулювання на службу своїй колишній істині*, або, інакше, свій теперішній коментар (сучасність) на службу першоджерелу (минуле). Таке зусилля при класичному режимі письма й трактувалося як *“достовірність”*. Історична істина викликається зусиллям “достовірності” (рос. “доподлинности”). Поставити теперішні формулювання на службу колишнім – класичний (позитивістський) канон історіописання та авторства. Тотожність – ось остаточна інстанція й конвенція, яка рухає таким типом письма. Але як можлива *підпорядкованість* при нормативі тотожності.

З. *Недостовірність джерел* має сенс лише при збереженні традиційних фігур *авторства та підпису*, які закликають до *відповідальності сказаного*. З того моменту, як ставиться під сумнів відповідальність історії чи від історії вимагають відповіді (“Чи значить це, що історія нас надурила?” – М.Блок), з того моменту історик стає безвідповідальним. Суспільство знімає з історії відповідальність (як визнається, що законів історії не існує; історія не судить;) історик стає безвідповідальним.

І. Звідси, якщо і можлива ще сьогодні *критика першоджерел (або першопочатків)*, то саме її джерело – це не бажання з’ясувати автентичність та потяг до встановлення *тотожності двох істин – відповідності сучасного-минулому*. Її рушійною силою виступає *підозра до будь-якого висловлювання саме як відповідального висловлювання.*

К. *Історія і соціальний зв’язок або історія як соціальний зв’язок:* сьогодні вже не можливо *“заборгувати комусь історію” (нації, народу, спільноті, собі)*. Історією не править також *“провина”*. Відчуттям *боргу* та *провини* спрямовувалася романтична та позитивістська моделі історіописання. Сьогоднішнє суспільство – суспільство поштовиків-відправників-посередників, без боргів, вини та відповідальності.

Л. Коли істин багато, то історичність може знайти власне виправдання в *епосі*.

2. Історіографія як коментар другого рівня

А. Народження історіографічного "методу" та історіографії
Історія, з того моменту, коли вона починає обертатися проти "природи" (неокантіанці у 2 пол. XIX – поч. XX ст. з їх протиставленням наук "природничих" та "гуманітарних") й замаскованих природою *першопочатків (першоджерел-істин)* перетворюється з *нарації* на *метод (з істини, що стурбована питанням – "що відбувалося" й "чому" на істину, спровоковану проблемою "як отримуються" знання про те, що відбувалося)*, з *джерелознавства* на *історіографію*.

Б. Історіографія як коментар другого рівня
Історіографія, на відміну від джерелознавства, виступає коментарем другого рівня. Цей "другий рівень" складає "фігура автора" – коментатора-історика й його концепцій як сукупності упорядкованих у межах існуючих у даній культурі наративних стратегій й прописаних ним коментарів до джерел.

В. Історіографія versus *класичне джерелознавство: активна та пасивна настанова на спілкування з минулим*
Таким чином, *джерелознавство* та *історіографія* інтертекстуально є *коментарями першого* та *другого рівнів*. Але якщо ввести у гру принцип *діалогічності* (М.Бахтіна), то ці дисципліни являють собою дві відмінні *настанови* на спілкування з минулим у просторі певної культури. У випадку з джерелознавством, такий діалог "сучасного з минулим" є *асиметричним*, центрованим на "минулому" коштом "сучасного". Оскільки "сучасність" представлена дослідником (людиною, наділеною життям як актуальністю), то такий діалог до того ж є *дегуманізованим, акцентованим на мертвому* (минулому як завершеному) *коштом живого*.

У випадку ж з історіографією ситуація може бути іншою настільки, наскільки діалог історіографії з минулим орієнтований на комунікацію одного "автора-історика" з іншим "автором-істориком". Таке колегіальне спілкування вже з самого початку несе в собі потенціал *рівноправності* та *симетричності*. Й оскільки історіографія при своєму освоєнні джерел ладна враховувати "автора-минулого" не як перепону власного прориву до сенсу джерел, а як рівноправного

співутворювача сенсу сучасного, а за “автором-сучасністю” визнається право власного голосу у діалозі з “минулим”, остільки такий тип діалогічності є *гуманістичним*.

Г. Історіографія versus класичне джерелознавство: фігури (без)відповідальності та (де)гуманізації

Крім того, *історіографія породжує відповідальність* за сказане слово (конституйовану *фігурою авторства*), у той час як джерелознавство *знімає таку відповідальність, відсилаючи до сакрального*. Звідси у репресованих та дегуманізованих типах суспільства джерелознавство часто виступає формою *втечі від ідеології,* але й водночас є *втечею від відповідальності за сказане*: *не я говорю, джерело говорить.*

V. Загальнокультурні ліміти історіописання: дисциплінарність

А. Джерелознавство як дисципліна

Історичне джерелознавство як дисципліна (якщо розглядати дисципліну у межах того напрямку, якій надав їй Мішель Фуко[6]) *визначає статус дискурсу минулого як іншого*, ставлення до дискурсу минулого як іншого у межах певної історичної культури. Це визначення статусу дискурсу іншого джерелознавством як дисципліною відбувається у спосіб створення численних класифікацій джерел.

Б. Джерелознавство у спосіб класифікації джерел не лише встановлює певну ієрархію текстів у межах культури. Різні типи історіописання у різні епохи завдяки джерелознавству надають привілеї то одним типам текстів, то іншим, проте сама текстуальна дискримінація ніколи не зникає, поки існує джерелознавство. Так дискурс минулого як іншого піддається сортуванню й адаптації до вимог сучасного. Відповідно до домінуючих в історіописанні наукових ідеологій джерелознавство виступає формою виключення з культурного обігу певної групи текстів, які позбавлені статусу джерела, або дискримінації певних текстів, які позначені маркером “вторинності” у історичному дослідженні.

---

[6] Дисципліна – це “принцип контроля над виробництвом дискурса. Вона встановлює для нього кордони завдяки грі ідентичності, формою якої є постійна реактуалізація правил” (*Фуко М.* Порядок дискурса// Воля к знанию... – С.69).

В. В основі усіх процедур верифікації чи фальсифікації джерел, які визначають ставлення до дискурсу іншого у певній культурі в період домінування класичної, позитивістської парадигми лежить *проблема свідчення* (з усіма її похідними: “репрезентативності”, “автентичності”, “вірогідності” джерел).

Г. Та питання й полягає у тому, що *свідчення може розкрити свій сенс* лише в межах *історії подій*[7]. Таким чином, *джерелознавство*, яке визначає власні конструкти по вісі *свідчення* (де свідчення традиційно визначається як *“те, свідком чого мені довелося бути”*) є *супутником* саме *історії подій.* З огляду на ті *внутрішньодисциплінарні трансформації,* яких зазнало історіописання XX ст. внаслідок *зовнішньодисциплінарних інтервенцій* й які суттєво змінили його “обличчя” й призвели до занепаду “історії подій” втрачає своє значення і класична парадигма джерелознавства, а значить й класичне наповнення всіх перерахованих джерелознавчих категорій.

Інтервенції, про які йдеться, розмивають парадигму класичного джерелознавства з боку дисциплін, що *символізують* собою два домінуючих на сьогодні *порядку існування мови* – з боку *математики* й *журналістики*, які, апелюючи до *спеціальної мови чисел* й *популярної мови мас* однаково *деперсоніфікують* мову й виключають відповідальність за сказане як першу передумову довіри до нього.

Д. Відповідно до *дисциплінарних інтервенцій кліометрики* та *журналістики,* що викликали занепад “історіописання подій”, наголошеними під певним кутом виявилися *дві групи джерел – масові джерела та мемуари,* які, не зважаючи на свою позірну абсолютну класифікаційну взаємовіддаленість *однаково, у одному напрямі переконфігурують традиційний порядок свідчення.* Так, наприклад, “*проблема репрезентації*” щодо *масових джерел,* перетворившись на просту *математичну процедуру* стає суто *математичним питанням* щодо погрішностей. А для *мемуариста* у просторі *психологізуючої історії* питання “свідчення” конституюється методом *інтроспективної психології* як “те, що кожен може пізнати, спостерігаючи за процесами власної душі”. Отже, кожен отримує можливість стати *тотальним псевдосвідком або психічних процесів себе, або універсальних математичних закономірностей*.

[7] Див. міркування з цього приводу П.Рікера: *Рікер П.* Свідчення та палімпсест// Сам як інший. – К.: Дух і Літера, 2002. – С.425.

Ейдос.
2'2006.

Ярослава Верменич
Київ

Парадигми „оновлення" в історичній науці: новий регіоналізм

Розвиток історичної науки у другій половині XX ст. позначений постійним пошуком альтернатив традиційним "наративістським" підходам, ґрунтованим на "подієвій", переважно політичній історії. Першим сплеском на шляху оновлення став бурхливий розвиток соціальної історії в руслі підходів, запропонованих у 60-х рр. французькою школою "Анналів". З цією школою пов'язують початок доби модернізму в історичних дослідженнях – із збагаченням методологічного тезаурусу, соціологічними підходами, антропологічним баченням, квантитативними методами. Надалі ознакою "нової наукової революції" став підвищений інтерес до інтелектуальних практик, який супроводжувався загальною культурологізацією знання і появою постмодернізму. "Дисциплінарна інтелектуальна історія" виявила претензію на поглинення історії ідей, наукових революцій, релігійних віровчень тощо, зосередивши увагу на формуванні історичної свідомості і дослідженні духовного простору. Початок 90-х рр. ознаменувався підвищеною увагою істориків до "наднаціональних" явищ – світових воєн, міграцій, міжцивілізаційних контактів. На цій основі сформувався науковий напрям, який позиціонує себе як "нова глобальна історія" або "історична глобалістика".

На зламі тисячоліть всюдисутні процеси глобалізації у поєднанні із кризою універсалістських світоглядних парадигм породили стійкий інтерес до проблем співвідношення глобальної і регіональної історії, який вилився у переосмислення поняття "регіоналізм" і появу оновлених просторових версій історичного процесу. На цьому фундаменті вибудовується каркас "нової локальної історії", яку інколи визначають як "мікросоціальну". Вона виразно зближується із географією й інтерпретується як територіально локалізована мікроісторія соціуму, вбудована у надлокальний історичний контекст. Дехто з дослідників бачить в мікроісторії засіб "проблематизації індивідуального" і важіль деконструкції національних історій, який руйнує останні знизу[1]. А надалі простежується те, що за формою нагадує зворотній рух: на базі переосмислення історичного процесу в антропологічному і просторовому вимірах відбувається пошук предметного поля "нової політичної історії", яка тепер формується насамперед на основі осмислення поведінкових стереотипів у сфері владних відносин, реалій політичної культури, політико-культурних ландшафтів тощо.

У цьому калейдоскопі постійного парадигмального оновлення автора даної статті цікавить насамперед той поворот, який пов'язаний із новим осмисленням співвідношення часу й простору і регіоналізму як суспільного явища. Чим пояснюється бурхливий сплеск інтересу до проблем регіонального розвитку, який спостерігається повсюди у світі? Наскільки виправданою є поява терміну "новий регіоналізм" і різних версій "глоболокалізму"? Чи доцільним є пошук "регіональної" ніші в межах "нової локальної історії"? Як формується предметне поле історичної регіоналістики як нового наукового напряму? Природно, що в рамках статті відповіді на ці питання можуть бути лише фрагментарними.

* *

*

Бурхливий розвиток глобалізаційних процесів перетворив на модну тему теоретичних рефлексій проблему співвідношення простору і часу. Домінували у науковому дискурсі твердження про те, що

---

[1] *Бойцов М.А.* Выживет ли Клио при глобализации?// Общественные науки и современность. – 2006. – № 1. – С.91-108.

сучасні системи комунікації послаблюють вплив простору, руйнуючи його зв'язок із часом. У політичному дискурсі вони трансформувалися у тези про руйнування зв'язку між територією й політикою і про розхитування територіальних основ сучасних держав. Одним з перших, хто довів, що "територія завжди повертається" і що варто говорити не про кінець територіальної політики, а про її відродження у нових і дійових формах, був М.Кітінг. Свою працю він назвав "Новий регіоналізм у Західній Європі. Територіальні реструктуризації і політичні зміни"[2].

Термін "новий регіоналізм" досить швидко дістав наукове визнання – не в останню чергу тому, що переосмислення ролі просторового чинника в житті соціумів почалося ще на рубежі 70-х і 80-х рр., з появою постнекласичної науки. Нові підходи (синергетичний, фрактальний, екоеволюційний, ноосферологічний та ін.) істотно розширили дослідницький діапазон історичної географії, вивівши її на рівень формування наукових засад класифікацій і типізацій історико-географічних систем, розкриття закономірностей їх функціонування, механізмів взаємодії їхніх природних і суспільних складових, обґрунтування схем історико-географічного районування. На цьому фоні молода на той час регіональна наука (появу її в середині ХХ ст. пов'язують із іменем американського економіста В.Айзарда) вже не могла абстрагуватися від осмислення проблем інтеграції й диверсифікації.

Констатуючи перехід на новий рівень осмислення практики регіонального будівництва, російський політолог А.Ландабасо порівнює його із сонячним протуберанцем: "світ і світове академічне співтовариство ніби знов відкрили для себе вчення про регіони… 70-і роки дали по суті справи імпульс всім аспектам, різновидам регіоналістики. Головна мета регіоналістики як науки у цей період полягала у тому, щоб стати фундаментальною, повсюдною дисципліною – базисом для… другого, нового рівня інтеграційного процесу"[3]. Паралельно із своєрідною "зміною парадигм" – відмовою від гіпертрофованого географічного детермінізму – відбувається переосмислення всіх географічно-просторових відносин. Зростає питома вага економічних, культурно-цивілізаційних, конфесійних

---

[2]*Keating M.* The New Regionalism in Western Europe. Territorial Restructuring and Political Change. – Edward Elgar, 1998.

[3] *Ландабасо А.И.* Теория регионалистики: европейский опыт исследования// Регионы и регионализм в странах Запада и России. – М., 2001. – С.92-94.

факторів, а всілякі "дуги нестабільності" вибудовуються не лише на спірних, "лімітрофних" територіях, а й всередині відповідних соціокультурних ареалів[4]. Регіоналістика виходить на рівень аналізу інфрадержавних і наддержавних відносин, націоналізму, демонструючи при цьому високий рівень наукової зрілості і академічності.

Природно, що у фокусі дискусій опинилися непрості проблеми співвідношення процесів "глобалізації" й "локалізації". Ставало дедалі більш очевидним, що у відповідь на культурну уніфікацію та натиск стандарту дедалі більша кількість людей намагається обстоювати свою самобутність, демонструє прихильність до традиційних норм і цінностей. Тому універсальній тенденції до глобалізації протистоїть тенденція до диверсифікації, яка знаходить свій прояв у плеканні власного простору існування, обстоюванні пріоритетів культурної, етнічної, релігійної та інших групових ідентичностей. У замкнених невеликих просторах відбуваються процеси, смисл яких нелегко збагнути з позицій універсалізму. Шляхом відторгнення базових цінностей ліберального суспільства йдуть фундаменталістські течії в ісламському світі. Від ізоляціоністських та сепаратистських настроїв не застраховане жодне багатокультурне суспільство, якщо його владні структури не навчаться враховувати природне прагнення етнічних та територіально відособлених груп до національно-культурного, конфесійного самовизначення.

Переосмислення ролі і місця локальності в глобалізаційних процесах сьогодні йде по лінії аналізу співвідношення тенденцій до делокалізації й регіоналізації. Йдеться про появу у локалітетів нових економічних і політичних ресурсів, які дають їм змогу виживати в умовах інтенсифікації транснаціональних зв'язків. Надбання локалітетами ресурсів для відносно самостійного існування оцінюється як фактичне настання стадії їхнього політичного розкріпачення[5]. На цій основі складається принципово новий тип внутрідержавних зв'язків. А водночас і нова модель регіональності, в основі якої лежить визнання свободи багатоманітності і неперехідного значення ідей мультикультуралізму. Врахування багатоманітності розглядається як ресурс економічних і політичних перетворень.

---

[4] Докладніше див.: *Соловьев Э.Г.* Геополитика как профессия и как научная дисциплина: перспективы эволюции в современной России// Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология. – 2003. – № 2. – С.17-27.

[5] Глобализация. Модернизация. Россия (Круглый стол)// Полис. – 2003. – № 2. – С.42.

Оригінальний підхід до дослідження співвідношення глобалізму й регіоналізації пропонує російський соціолог Р.Симонян. Вихід із конфлікту різноспрямованих – інтеграційних і диференціюючих – тенденцій він вбачає у розгляді регіональності як мезорівня, перехідного ступеня, що виконує роль своєрідного редуктора від загальносвітових до місцевих процесів. "Цей проміжний (мезо-) рівень дозволяє загальні тенденції пристосовувати до місцевих специфічних умов, що дає змогу у наростаючому процесі уніфікації й стандартизації зберегти розмаїття соціального світу, захистити унікальність кожної окремої культури… Якщо глобалізація – це рух згори вниз, від макро- до мікрорівня, то регіоналізація – це рух знизу догори – від мікро- до макрорівня". На середньому, перехідному мезорівні відбувається гармонізація енергетики двох зустрічних потоків, виробляються основи гомеостазу системи. Тут діють закони й закономірності обох – макро- і мікросистем. Тому цей рівень "за своєю природою амбівалентний: він і заперечує, і утверджує, координує і перетворює, відбирає і спрямовує, і кінець кінцем гармонізує відносини, організуючи між крайніми рівнями діалог". Якщо ж його регулятивний потенціал виявляється недостатнім, в системі з'являється ризик саморуйнування[6].

Теоретичне розв'язання суперечностей глобалізації й регіоналізації суспільна думка шукає на шляхах конструювання гібридних понять, зокрема неологізму *"глокалізація"*. Поняття "глокальний" увійшло у міжнародний обіг з японської мови і спочатку використовувалося у сфері бізнесу й маркетингу. З часом, у 80-х рр. минулого століття, ним почали позначати успішну стратегію японського бізнесу – "глобальну локалізацію", тобто перенесення на місцевий, локальний рівень глобальних цілей і перспектив. Так локальне стало глобальним, і в такому сенсі термін "глокалізація" (вперше запропонований керівником корпорації "Соні" Акіто Моріата) увійшов в англійську та інші мови. Застосування його у сфері політичної географії пов'язують з іменем Д.Елазара, який перевів популярне гасло "жити разом нарізно" у терміни "глокалізація" і "глокальний"[7]. Про глокалізацію, як процес, що об'єднує тенденції глобалізації й локалізації, збільшуючи поляризацію між багатством і

---

[6] *Симонян Р.Х.* От национально-государственых объединений к региональным (проблемы мезоуровня в организации общественных систем)// Вопросы философии. – 2005. – № 3. – С.20-23.

[7] Див.: *Белов Г.А*. Факторы кризиса и эволюции государства// Вестник Московского университета. – Серия 12. Политические науки. – 2003. – № 6. – С.17.

бідністю і створюючи "новий світовий безлад", ще у 90-х рр. XX ст. писав З.Бауман[8].

Значно більш оптимістично оцінює глокалізм М.Епштейн. У його баченні глокалізм виступає водночас і як стратегія поєднання глобальних і локальних інтересів та орієнтацій, і як динамічна, рухлива зміна пріоритетів, яка є ознакою життєздатного сучасного суспільства. За Епштейном, "на прапорі XXI століття буде написано не "глобальність" і не "локальність", а *ГЛОКАЛЬНІСТЬ*… Якщо якийсь процес розвитку взагалі йде, то він іде зразу в обидва боки, глобальності й локальності, як міра зближення цих полюсів. Проникливість, миттєвість, зворотність інформаційних і енергетичних зв'язків, від індивіда до планетарного логосу, – це і є глокалізація"[9].

Лишається в науковому обігу і модель "глоболокалізму", яка сформувалася ще під час XII Всесвітнього соціологічного конгресу у Мадриді (1990). Автори цієї моделі (З.Млинар та Ч.Алджер) наголошують на важливих змінах, які відбуваються у локальних, географічно обмежених спільнотах під впливом процесів глобалізації, доводячи, що в ході взаємодії цих процесів виникає зовсім нова якість. Це стосується таких "локальних понять", як традиції, звички, місцеві спільноти – нові глобальні реалії радикально видозмінюють навіть найбільш консервативні і тривкі структури соціальної свідомості і поведінки. Глобалізуються малі групи, місцеві організації, локальні рухи й інститути. Виникає безліч різних глобальних і локальних "соціокультурних гібридів" з властивою їм нестабільністю. Цей зв’язок глобального і локального, названий згаданими вище соціологами "local-global nexus", надає цілком конкретного теоретичного і соціологічного звучання відомій формулі "to think globally, but act locally".

У руслі таких підходів традиційні аспекти аналізу регіональної специфіки крізь призму категорій економічної географії і теорії управління визнаються недостатніми. На перший план виходить нове

---

[8] *Bauman Z.* Glocalizacja, chili komu globalizacja, a komu localizacja// Studia sociologiczny. – 1997. – № 3. – S.55-61.

[9] Ответы на вопросы журнала "Звезда"// Звезда. – 2001. – № 1. – С.236. Навколо поняття "глокальний", яке дістало обґрунтування у започаткованому М.Епштейном проекті "Дар слова", в Інтернеті розгорнулася гостра дискусія. Скептикам, які доводили, що у нового терміну "немає ніякого шансу вижити", їхні опоненти радять проаналізувати частоту вживання понять "глокальний конфлікт", "глокальні війни", "глокальний модернізм" тощо на сайтах Інтернету (Див.: www-обозрение Владимира Губайловского// Новый мир. – 2002. – № 7. – С.215-216).

розуміння локальності, яке виникає на перетині глобалістики з історичною синергетикою. Японський історик С.Іто представляє історичний процес як череду культурних біфуркацій, а специфіку глобальних трансформацій виводить із місцевих умов і культурного досвіду різних регіонів Землі. Авторами, які ввели у термінологічне поле соціогуманітаристики концепції "глокалізації", вважають В.Рудометтофа та Р.Робертсона. Вони переконливо довели, що сучасний процес глобалізації спричиняє багатоманітні й різноспрямовані видозміни регіональних форм життєдіяльності людини. На такій основі відбувається не лише подолання місцевих культурних традицій, але й їх відродження, крайнім проявом якого виступають явища фундаменталізму[10].

Більшість дослідників сучасних світових процесів приходить до висновку, що фрагментація (локалізація, регіоналізація) є не пережитком минулого, а радше продуктом глобалізації і має розглядатися не як протилежність глобалізації, а як взаємопов'язаний з нею процес. Дж.Розенау навіть ввів в обіг термін "фрагмеграція", яким позначається складна взаємодія фрагментації й інтеграції. Глобалізація, доводить він, створює у традиційному суспільстві новий політичний, економічний і соціальний простір, до якого на макрорівні повинні пристосуватися держави, а на місцевому рівні – локальні спільноти[11]. Р.Робертсон звертає увагу на те, що взаємодія глобалізації й локалізації складніша, ніж це прийнято уявляти: приміром, сама концепція локальності як чогось відмінного й специфічного стає глобальною ідеєю[12]. Що ж до "глокалізації", то цим поняттям дедалі більше починають позначати як єдність на основі безлічі локальних форм, так і процес адаптації глобальної економіки й культури до локальних умов і місцевих традицій[13]. Із певним скептицизмом ставиться до нього М.Бойцов: на його думку, концепція "глокалізації"

---

[10] Докладніше див.: *Верменич Я.* Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. – К., 2003. – С.15-17.

[11] *Rosenau J.* Fragmegrated Challenges to National Security // Heyns T. (ed.). Understanding US Strategy: A Reader. – Washington, 1983.

[12] Докладніше див.: *Левашов А.В.* Глобализация мира: миф или реальность?// Вестник Московского университета. – Серия 18. Социология и политология. – 2001. – № 1. – С.23-25; *Уткин А.И.* Глобализация: процесс и осмысление. – М., 2001. – С.66.

[13] *Шепелєв М.А.* Глобалізація управління як мегатенденція сучасного світового розвитку. – К., 2004. – С.68-69.

орієнтує на надто вузьку, чисто "топографічну" прив'язку нових ідентичностей до окремих "локусів"[14].

Як синонім поняття "глокалізація" часто вживають термін "новий регіоналізм". Ознакою "новизни" виступає те, що сучасний регіоналізм, як правило, реалізується знизу, а не згори. Особливістю "нового регіоналізму" виступає екстравертність, тобто пошук оптимальних шляхів входження локальних утворень у світові глобальні процеси. "Старий" регіоналізм, притаманний періоду 60–70-х рр., був інтравертним, тобто мав протекціоністське спрямування. Традиційно його пов'язують із протидією модернізації, із прагненням слабких, переважно аграрних, регіонів зберегти усталену структуру господарювання. Нині ж роль держави змінюється кардинально: вона пропонує себе як силу, здатну не просто утримувати свої "проблемні" регіони, але й створювати їм умови для саморозвитку і розкриття своїх глибинних внутрішніх потенцій.

Таким чином "новий регіоналізм" слід розглядати як відповідь на виклики, пов'язані із глобалізаційними процесами. І.Бусигіна звертає увагу на кілька чинників, що активізують процеси регіоналізації у сучасному світі. Це – *геополітичні* фактори; під впливом зміни розстановки політичних сил у світі створюються нові економіко-політичні союзи чи угруповання. Серед *економічних* факторів особлива роль відводиться прикордонному економічному співробітництву, яке активізує зближення як окремих країн, так і регіонів, розташованих по обидва боки кордону. *Культурно-релігійні* фактори можуть бути додатковим чинником консолідації населення регіону, але водночас здатні створювати нові центри тяжіння до релігійного світу, що лежить поза межами даного регіону. Нарешті, останній чинник регіоналізації пов'язується автором з кризою традиційного інституту – інституту суверенної національної держави, яка, на думку автора, застаріла і не відповідає більше сучасним реаліям[15].

З останнім твердженням автора важко погодитися: національний суверенітет ще не вичерпав своїх креативних можливостей, про що свідчить виникнення цілого ряду націй-держав наприкінці XX століття. Під впливом глобалізації поки що розмивається не суверенітет держав, а лише їхня автономність – як здатність приймати рішення поза участю інших гравців на світовій арені. Однак тенденції

---

[14] *Бойцов М.А.* Выживет ли Клио при глобализации? – С.103.

[15] *Бусыгина И.М.* Концептуальные основы европейского регионализма// Регионы и регионализм в странах Запада и России. – С.7-9.

до ослаблення ролі інститутів держави виявляються в сучасному світі досить виразно, а це означає, що роль регіоналізму зростатиме, а відтак і саме поняття "регіоналізм" набуватиме нових смислів. В усякому разі, той зміст, який вкладався у це поняття донедавна, уже зазнав істотної трансформації. Сучасні трактування поняття "регіоналізм" акцентують на його націленості на практичне використання тих можливостей і переваг, які випливають із природного, просторово-територіального розподілу людських і матеріальних ресурсів, і уникають популярних у свій час негативних оцінок регіоналізму як тенденції ставити інтереси того чи іншого регіону вище за інтереси єдиного цілого. Зміцнюються позиції прихильників когнітивного підходу, які вбачають у регіоналізмі різновид соціальної рефлексії, яка базується на переважаючих у суспільстві на даний момент уявленнях щодо ідентичності та територіальної спільності.

Вихідні постулати сучасних поглядів на регіоналізм базуються на врахуванні різнорівневості соціально-економічного розвитку, природних умов, величини і якості трудового потенціалу, загальної культури й менталітету населення як чинників, що зумовлюють той чи інший ступінь регіональної самоорганізації. Залежно від цих вихідних умов регіони відшукують оптимальні механізми власної участі у загальнонаціональних і загальноцивілізаційних процесах. Що ж до ролі держави, то її зусилля фокусуються не навколо "утримування" регіонів, а навколо створення їм найкращих умов для саморозвитку й самореалізації. Тобто суто управлінські функції в її діяльності поступаються місцем значно більш складним, що мають стратегічну спрямованість і базуються на використанні як внутрішніх резервів регіонів, так і можливостей, створюваних інтеграційними процесами.

Природно, що новий погляд на регіоналізм утверджується не безпроблемно, особливо на пострадянському просторі. Не можна абстрагуватися від того факту, що оскільки в Росії і в СРСР постійно давався взнаки потенціал конфліктної напруженості поняття "регіоналізм" в радянській термінологічній традиції завжди мало негативний присмак. Здебільшого у нього вкладалися деформації, що виникали на ґрунті специфічних регіональних інтересів і прагнень. В сучасній Росії прийнято розрізняти "інтегративний" (асоціативний) регіоналізм, що вливається в русло загальносвітової тенденції створення наднаціональних політичних інститутів, інтеграції ринків і

стирання торгових бар'єрів, і "диссоціативний" регіоналізм, що тяжіє до дезінтеграції, локалізму, територіальної автономії[16].

В Україні "диссоціативний" регіоналізм себе виразно не виявляє, якщо не рахувати короткочасного спалаху автономістських настроїв у перші роки незалежності. Навряд чи якусь загрозу національній безпеці й територіальній цілісності могли становити і ті емоційні сепаратистські висловлювання, які прозвучали з уст окремих політиків у дні "помаранчевої революції". І все ж варто розглядати їх як сигнал щодо посилення уваги владних структур до всіх аспектів регіонального розвитку – у тому числі й до його наукового забезпечення. Не тільки нові євроінтеграційні інтереси і потреби структурної перебудови регіональної політики, але й завдання врахування регіональних особливостей ментальності диктують необхідність чіткого визначення місця і ролі наукової регіоналістики.

Для чіткого визначення предметної сфери регіональної науки в Україні, яка щойно створюється, важливо наповнити поняття "регіоналізм" максимально можливим конкретним змістом. Безумовно, мав рацію І.Курас, коли писав: потрібне певне інтелектуальне і вольове зусилля, щоб зрозуміти неприпустимість відкладення проблем регіоналізму на потім. І як принцип територіальної організації, і як проблема управління регіоналізм потребує серйозного наукового осмислення на міждисциплінарній основі[17]. Адже, будучи націленим на "перехресне запилення", адаптацію і синтез, регіоналізм, за Е.Айсерманом, губиться в інтелектуальному просторі, якщо не може створити чи адаптувати нові теорії й методи. "Вся ця конструкція перебуває під загрозою інтелектуального застою"[18].

Сегментованість простору, що виникла в Україні історично і нерідко набувала драматичного забарвлення, створює болючу для неї проблему інтегрованості. Цим насамперед зумовлена необхідність культурно орієнтованих міждисциплінарних досліджень, присвячених історії її регіоналізації. Уже одна ця обставина здатна бути вагомим аргументом на користь виокремлення історичної регіоналістики у

---

[16] *Макарычев А*. Влияние зарубежных концепций на развитие российского регионализма: возможности и пределы заимствования// http://www.prof.msu.ru / book / round 3 htm.

[17] Цит. за: *Курас І.Ф.* Регіоналізм: історичний досвід, сучасні вимоги// *Курас І.Ф.* Етнополітика: історія і сучасність. Статті, виступи, інтерв’ю 90-х років. – К., 1999. – С.286-287.

[18] *Isserman E.* Lost in Space? On the History, Status and Future of Regional Science// The Review of Regional Science. – Vol. 23. – № 1. Summer, 1993. – P.5-6, 26-29.

відносно автономний науковий напрям. Але навіть безвідносно до ступеня регіональної диференціації завдання членування простору і виявлення інтегральної цілісності соціопросторових сегментів становить обов'язкову умову територіальних вимірів наукового пізнання.

Регіональна наука в Україні, фундамент якої закладається переважно працями економістів, географів, фахівців з теорії управління, фокусує увагу на проблемах оптимізації розміщення виробництва, обґрунтування шляхів і способів економічного розвитку територій, подолання просторових диспропорцій у рівнях життя. Але поза її увагою по суті лишаються ті соціокультурні особливості регіонів, що стали наслідком драматичних обставин їх історичної долі. Розширення часового діапазону регіональних студій рівною мірою диктується як суспільними потребами, так і логікою розвитку суспільних наук. Саме на шляху історизації знання про регіони стає можливим, по-перше, з'ясувати витоки, історичні корені проблем, які доводиться розв'язувати сьогодні. По-друге, лише в такий спосіб вдається визначити тенденції, що мають відносно стійкий характер і визначають напрям сучасного регіонального розвитку такою ж мірою, як це було в минулому. По-третє, оцінка минулого досвіду регулювання регіональних процесів дає змогу сформулювати уроки, що мають значення для сьогодення і можуть бути використані з метою оптимізації регіональної політики.

Необхідність історичної регіоналістики продиктована насамперед потребою деталізації історичного процесу, виявлення його локальної специфіки і чинників, що її зумовлюють, оптимізації аналізу співвідношення загального та часткового в історії. Специфіка регіонів обумовлюється відмінностями природно-кліматичних умов, історичного досвіду, етнічного складу населення, культури, релігії, які в сукупності і взаємодії набувають інтегративного, системного характеру і потребують спеціальних методів і методик дослідження. Потреба в історичному знанні про регіони диктується також практичними цілями, оскільки без розуміння історичного підґрунтя неможливо з’ясувати інтереси і устремління кожного з них. Неабияку вагу мають також пізнавальні та популяризаторські цілі – саме на дослідженні "малої батьківщини" здебільшого ґрунтуються патріотичні почуття.

Неможливо переоцінити значення історичної регіоналістики для реалізації завдань адміністративно-територіальної реформи, яка,

досить бурхливо розпочавшись, невдовзі загальмувалася – насамперед внаслідок слабкої економічної, ідеологічної, організаційної підготовки. Але завдання децентралізації і вдосконалення системи місцевого самоврядування нині є не менш гострими, ніж на початку 2005 р. Без їх розв'язання не запрацюють мотиваційні механізми розвитку територій, не вдасться запровадити програмно-цільовий підхід до управління областями. Успіх реформи чималою мірою залежатиме як від глибини наукового аналізу витоків і проявів регіональної специфічності, так і від ступеня осмислення історичного – як вітчизняного, так і зарубіжного досвіду регіоналізації.

Регіоналістика здатна внести свіжий струмінь у дослідження процесів формування і розвитку окремих культурних систем, зокрема для характеристики співвідношення соціальних, етнічних і екологічних чинників в процесі еволюції людини на певних територіях. Залежність матеріальної, соціонормативної, духовної культури спочатку від природно-кліматичних, а потім у дедалі більшій мірі від соціальних і політичних факторів простежується найкраще саме в ході досліджень регіональної специфіки. Вони ж дають змогу виявити особливості господарсько-культурної адаптації у різних регіонах.

Зрештою, регіонально-історичні дослідження максимально наближені до території і тому відкривають великі можливості для заповнення "білих плям" у фактичному матеріалі, прояснення маловідомих деталей тих або інших подій, використання в історичних дослідженнях здобутків археології, урбаністики, мистецтвознавства тощо.

Регіоналістика в Україні вже в основному визначилася із своєю об'єктно-предметною сферою, зосередившись на дослідженні регіональної специфічності в межах українського простору у найширшому часовому вимірі. Але пошук її наукового обличчя утруднений неузгодженістю, а то й різноспрямованістю зусиль представників різних наукових дисциплін. Концептуалізація понять "регіон", "регіоналізм", "регіоналізація", "регіональна наука" ще далеко не завершена не лише у нас, але й у світовій науці, що утруднює міждисциплінарну співпрацю. Міжнародно-правові, географічні, економічні, історичні дефініції регіону істотно різняться; кожне з них фокусує увагу на якійсь одній стороні поняття. Терміном "регіоналізм" може позначатися природний принцип територіальної організації, спосіб самоструктурування суспільства на основі самоствердження його територіальних одиниць, форма захисту інтересів периферійних

територій, вияв сепаратистських тенденцій. Поняття "регіональна наука" щойно виборює власний дисциплінарний статус, являючи собою найчастіше міждисциплінарну модель дослідження засобами багатьох наук територіальної організації соціумів. У різних контекстах всі ці поняття набувають, крім основного, ще багато нових значень.

Те, що регіоналістика віддавна розвивалася на порубіжжі природничого і соціогуманітарного знання, зумовило наявність досить широкої номенклатури термінів і понять, якими характеризується просторовий вимір людського співжиття. Але змістовне наповнення багатьох з них великою мірою визначається кон'юнктурою або авторськими уподобаннями. Доводиться брати до уваги той факт, що в минулому горизонтальні й ієрархічні зв'язки часто переплітались настільки щільно, що ідентифікація просторових сегментів і визначення їх кордонів можуть бути лише умовними. Чи не тому термін "регіональна історія" допускає чимало різних тлумачень, а в обґрунтуванні просторових рамок історичних досліджень є доволі суб'єктивізму? А проте без власного регіонального виміру історія існувати не може. Так само і регіональна наука багато втратить, якщо не матиме власної історичної складової.

Як міждисциплінарний науковий напрям, регіоналістика органічно входить у сферу соціально-економічної та історичної географії, теорії управління, культурології, політології, народознавства тощо. Вона розглядається як комплексна синтезуюча дисципліна, яка досліджує процеси діяльності людини і створювані нею матеріальні і духовні цінності в рамках географічного простору регіону. *Географічна* складова регіоналістики включає в себе описання природних умов і ресурсів, взаємовідносин людини і ландшафту, а також символів і кодів, що проектуються культурою даного регіону на освоєний нею простір (останнє завдання розв'язується в межах порівняно нового напряму – культурної географії). *Історико-культурна* складова – це історія заселення і освоєння регіону, формування в його межах певного типу культури і регіональної ідентичності. *Демографічна* складова включає дослідження проблем розселення, розміщення трудових ресурсів, переміщень населення. *Етнокультурна* зосереджує увагу на регіональному вимірі ціннісних систем, мови, вірувань, традицій, а також на процесах міжкультурної взаємодії.

Практична значимість історичної регіоналістики в Україні обумовлюється наявністю багатьох непростих проблем, що виникли в

минулому – на ґрунті тривалої бездержавності, територіального розчленування, воєн, незважених і навіть злочинних дій влади тощо. Ні проблеми незбігу ціннісних орієнтацій населення Сходу і Заходу України, ні специфічні проблеми Кримської автономії чи Закарпаття неможливо з'ясувати, не заглиблюючись тією чи іншою мірою у пласти історії. Так само важко без залучення історичного матеріалу визначити ті тенденції регіонального розвитку, які мають відносно сталий характер впродовж тривалого часу і ймовірно й надалі надаватимуть регіональному розвитку певного спрямування. Нарешті, сам історичний досвід регіоналізації потребує об'єктивного й неупередженого осмислення, оскільки лише на такому ґрунті можливо дістати уявлення про уроки, важливі для нинішньої практики управління й господарювання.

Не варто, зрозуміло, виводити необхідність історичної регіоналістики лише з практичних потреб. Поглиблений, прискіпливий погляд на регіональний розвиток здатен істотно збагатити палітру пізнання закономірностей і крутих "віражів" історичного процесу як у межах країни, так і у загальноцивілізаційному масштабі. Значення і функції історичної регіоналістики в системі соціогуманітарних наук зумовлюються передусім її здатністю створити міждисциплінарний науковий апарат для вивчення процесів формування і механізмів дії архетипів людської поведінки у певних ареалах, межі яких демонструють дивовижну стабільність впродовж віків. Саме вона виявилася спроможною підтвердити гіпотетичну ідею *континуїтету* – історичної, етнічної і лінгвістичної безперервності у тому чи іншому ареалі. Для української регіоналістики ця ідея не нова – ще у 70-х рр. XIX ст. П.Чубинський ознайомив Російське географічне товариство із своїми спостереженнями відносно того, що карта діалектів і говорів Малоросії загалом збігається із "поділом Нестора на народці"[19]. Спробу розвинути цю ідею П.Чубинський разом з К.Михальчуком зробив у розвідці "Наречия, поднаречия и говоры Южной России" у VII томі "Трудов этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край" (СПб., 1874). Зацікавився нею і М.Грушевський, який, однак, зазначав, що "роботи, яка поставила б собі завданням деталічно прослідити, оскільки території племен

---

[19] Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные д.чл. П.П.Чубинским. – Т.VII. – СПб., 1878. – С.469.

відповідають або не відповідають сучасним діалектичним групам, ми не мали й тепер не маємо"[20].

Немає такої праці і донині, хоча проблемам слов'янського глоттогенезу присвячена величезна література. Втім, з висловленою Ф.Філіним думкою про те, що зіставлення ("накладення") ареалів археологічних культур та реконструювання лінгвістичних регіонів позбавлене перспективи, рішуче не погоджуються автори багатотомної "Історії української культури"[21]. Істотне просування вперед на цьому напрямі пов'язане з працями Г.Півторака[22]. На те, що "ареал формування й історичного розвитку праслов'ян за доби бронзи приблизно збігається з корінними етнографічними межами України: Середнє Подніпров'я, Поділля, Прикарпаття, Волинь та південне Полісся" звертає увагу Ю.Павленко[23].

Регіоналістика самим фактом свого існування створює можливість синтезу і екстраполяції на сучасність цілого ряду відправних парадигм соціогуманітарного знання. Етнологічна парадигма визначає параметри етногенезу, соціологічна – демогенезу і міграційних процесів, семіотична (психометрична) орієнтує на вивчення ментальних процесів, комунікативно-культурна визначає ієрархію культурних типів і різновиди комунікативних зв'язків. Базовим компонентом міждисциплінарного синтезу здатна виступати регіональна археологія – за умови впорядкованості її даних систематикою артефактів, згрупованих у "топохрони" (археологічні типи у точних координатах місця і часу). У такий спосіб долається пізнавальна обмеженість археологічного матеріалу, а конкретна археологічна культура постає як чітко визначений історико-пізнавальний об'єкт пам'яткознавства. Навіть палеоантропологія у поєднанні з археологією не тільки проливає світло на таємниці антропогенезу, але й дає змогу простежити шляхи міграцій первісної людини. Не доводиться вже говорити про здатність регіоналістики "організувати" і примусити "заговорити" етнографію і лінгвістику – на цьому шляху впорядковується масив інформації про географічні межі розселення певних етносів, асиміляційні процеси, комунікаційні зв'язки, шляхи виникнення регіональних діалектів.

---

[20] *Грушевський М.* Історія України-Руси. В 11 тт. – Т. 1. – К., 1991. – С. 551.
[21] Історія української культури. У 5-ти тт. – Т. 1. – К., 2001. – С. 570.
[22] *Півторак Г.П.* Формування і діалектна диференціація давньоруської мови (історико-політичний нарис). – К., 1988. – С.259-275; його ж: Українці: звідки ми і наша мова. – К., 1993. – С.181-198.
[23] *Павленко Ю.В.* Передісторія давніх русів у світовому контексті. – К., 1994. – С.97.

Санкт-петербурзькі науковці пропонують розглядати регіон як замкнутий освоєний простір, суму ієрархічно пов'язаних локусів, а об'єкт регіоналістики як систему ієрархічно пов'язаних топохронів, об'єднаних мережею комунікацій із можливостями зворотньої досяжності (щоб із дому в межах дня можна було досягти сусіднього локусу). Відповідно вибудовуються всі можливі рівні топохронізації регіоналістики – від локального до глобального – в історичній послідовності їхнього освоєння – пішохідного, кінного, водного, залізничного, автомобільного, авіа, орбітального, космічного. Такий небезспірний підхід має, однак, свої переваги: вибудовується своєрідний каркас розподілу потоків енергії у земному просторі, при чому гідрографічні лінії, комунікації виступають як магістральні напрямні цих енергетичних потоків. Географічний каркас ареалу утворює вихідну основу його культурно-енергетичного потенціалу. Вичерпне описання, паспорт топохрону, що являє собою прикладний рівень його локальних координат (паспорт будівлі, паспорт археологічної пам'ятки чи пам'ятки історії і культури) здатні передати у конкретиці топохрону найбільш сутнісні прояви культурної енергії, "вписуючи" їх у ноосферний процес[24].

Історична регіоналістика в Україні спирається на міцний фундамент, створений впродовж XIX – XX ст. здобутками наукових шкіл (польських, російських, українських), які обирали "обласництво" і "районознавство" головним предметним полем досліджень. А проте дослідження явищ регіоналізму і регіоналізації на українському ґрунті демонструє парадоксальну картину невідповідності нагромадженого емпіричного матеріалу і ступеня його теоретико-методологічного освоєння. Сотні дослідників впродовж більш як двохсот років вивчали регіональну структуру України, історію її міст і сіл, динаміку населення, регіональні відмінності в побуті і звичаях. Але більшість з них діяла спонтанно, на свій розсуд, про координацію зусиль принаймні у межах регіонів доводилося лише мріяти. Російське, польське, українське бачення регіональної специфічності і породжуваних нею проблем були різко відмінними. Ні в Російській та Австро-Угорській імперіях, ні в Радянському Союзі не було створено належних умов для систематичного дослідження історії України в регіональному вимірі. Саме тому і досьогодні "горизонтальний", у

---

[24] Основания регионалистики : Формирование и эволюция историко-культурных зон Европейской России. Под ред. А.С.Герда, Г.С.Лебедева. – СПб., 1999. – С.63-65.

термінах М.Грушевського, зріз наукового знання про Україну лишається значно слабше осмисленим, ніж "вертикальний".

Усунення цього диспаритету можливе лише на ґрунті підвищення наукового статусу регіональної науки з обов'язковою інтеграцією нею історичного знання про регіони. Методологічну базу для неї створює синтез різних підходів до дослідження регіонального простору і співвідношення явищ глобалізації й локальності. Йдеться насамперед про вивчення в ретроспективному ключі соціокультурного контексту людської життєдіяльності в більш-менш чітко окреслених територіальних межах і водночас про аналіз осмислення регіональних особливостей у суспільній думці. За В.Алексєєвим, історична регіоналістика здатна вивчати єдність соціально-економічних, політичних, національних, демографічних, духовних і екологічних факторів розвитку конкретного регіону в історичній перспективі такої тривалості, яка дає змогу виявити корені найбільш гострих проблем сучасності[25].

Сказане дає підставу для визначення термінологічної ніші сучасної історичної регіоналістики як поля ретроспективного дослідження процесів життєдіяльності людських спільнот і комунікативних зв'язків у межах історично сформованих регіонів на основі врахування особливостей освоєння простору, характеру розселення, територіальної структури, урбанізованості території, збереженості чи розмитості комплексів традиційної культури. Розвиваючи традиції "землеописань" та "обласництва" в історіографії, історична регіоналістика нині дістала можливість виходу на новий рівень міждисциплінарного синтезу – з аналізом "семіотики культурного простору", регіональної самосвідомості, асиміляційних і трансформаційних процесів. Очевидною є необхідність переходу від фрагментарного дослідження того або іншого регіону до комплексного осмислення регіоналізму і породжуваних ним проблем. Зробити це без заглиблення в пласти історії практично неможливо.

Що ж до "нової локальної історії", в рамки якої часто вписується й регіоналістика, то, на наш погляд, потреби у цьому суміщенні немає. "Нова локальна історія" – це мікроісторія, її варто розглядати як модернізований варіант краєзнавства. Регіоналістика – це історія на мезорівні – комплекс більш широкого й узагальненого (і водночас менш конкретизованого порівняно з локальною історією) історичного

---

[25] *Алексеев В.В.* Регионализм в России. – Екатеринбург, 1999. – С.5, 9.

знання. Це не стільки історія конкретного "місця", скільки узагальнений образ територіальної спільноти, яка найчастіше являє собою проміжну ланку між рівнем держави і місцевим рівнем. Регіони можуть виділятися за різними критеріями – економічними, політичними, культурними, але вирішальним аргументом для такого виділення є наявність особливої регіональної ідентичності. На рівні окремого місця це відчуття ідентичності виявляється, як правило, на порядок слабше.

Інтерпретація минулого – ключова складова культурної репрезентації регіону, причому на цьому шляху вирішуються як конструктивні цілі (позбавлення регіоналізму від провінційних чи архаїчних коннотацій), так і суто прикладні завдання (приміром, творення "уявленого минулого" заради залучення туристів). Не так легко уникнути на цьому шляху обох небезпек – стереотипізації або романтизації минулого, і тому "очищення" регіональної історії від кон'юнктурних нашарувань стає необхідною передумовою наукового пошуку. Дослідника місцевої, локальної історії ці небезпеки підстерігають також, але все-таки меншою мірою, оскільки вплив політичних чинників тут зазвичай слабший.

Варто також мати на увазі, що завдання і дослідницькі методи регіоналістики й "нової локальної історії" дуже близькі, але не тотожні. Типовому "локалістському" підходу, коли об'єктом дослідження є місто, село, окремий культурний комплекс, у регіоналістиці протистоїть комбінований "локалістсько-інтеграціоністський", коли об'єктом аналізу є великий територіальний комплекс у всій багатогранності його складових і зовнішніх зв'язків. Тут досліджується не стільки територія, скільки сформований у її рамках соціальний організм – регіональне співтовариство. В процесі осмислення регіональної специфічності порушується безліч проблем співвідношення частини і цілого, центру й периферії, централізму і децентралізації, типологій регіонів, міжрегіональних взаємин тощо.

Оптимальною була б домовленість про застосування поняття "регіональна історія" лише до аналізу регіонального розвитку, тобто про співвідношення його з історією конкретного регіону (або їх певної сукупності) і пріоритетним інтересом до системи "горизонтальних" і "вертикальних" зв'язків та притаманної регіону ідентичності. Що ж до дослідження окремих фрагментів чи епізодів цього розвитку, то їх варто підводити під формули "локальна історія", "місцева історія". Поняття ж "краєзнавство" залишити для конкретно-оглядової і

науково-популяризаційної сфери. Проте, як відомо, домовленості між істориками з приводу термінологічних проблем досягаються непросто. Очевидно, що досить довго співтовариству істориків доведеться миритися із розмитістю понять "регіон", "регіональна історія", "регіональна історіографія", "місцева історія" тощо. Лишається уповати на можливості, які відкриваються на шляху міждисциплінарної співпраці істориків з географами, соціологами, культурологами, зокрема, у дослідженні регіональної ідентичності. Адже саме тут, в орієнтаційній сфері, "заховані" секрети тривкості і дивовижної життєстійкості регіональних спільнот, які пронесли крізь віки власні символи, колективні уявлення, звичаї. Збагнути бодай частину цих секретів означає наблизитися до розуміння умов соціального відтворення відчуття простору – субстанції, про яку нам поки що відомо дуже мало.

Євген Сахновський
Чернівці

Семіотика як метод гуманітарних наук: (ще) нереалізована пропозиція

Декілька років тому у серії статей, що характеризують стан пострадянської лінгвістики, Ревекка Фрумкіна детально обґрунтувала цікаве власне спостереження стосовно специфіки гуманітарних дисциплін у порівнянні з природознавством. Виявляється, що „саме у науках гуманітарного циклу переважно обговорюються лише <u>результати</u> (підкр. автором) вже готового, відчуженого знання і дуже рідко – процедури, за допомогою яких ці знання були одержані"[1]. Звичайно, з таким висновком знаного лінгвіста, що представляє найрозвинену гуманітарну дисципліну, важко не погодитися. Та особливий інтерес викликають ті нечисельні і маловідомі праці, на які авторка посилається, подаючи їх як виключення в ситуації загального методологічного інфантилизму. Тут названі переважно статті російських авторів[2], які ще донедавна репрезентували тартуськомосковську семіотичну школу. Серед компетентних читачів вона зазвичай асоціюється з ім'ям Юрія Михайловича Лотмана (1922-

---

[1] *Фрумкина Р.М.* Лингвистика: самознание гуманитарной науки. Часть 2. Лингвистика и методология// Человек. – 2001. – №1. – С.18; *Її ж.* Лингвистики и лингвисты// Общественные науки и современность. – 2004. – № 2. – С.37.

[2] *Брагинская Н.В.* Анализ литературных мотивов у О.М. Фрейденберг// Семиотика. Труды по знаковым системам. – Т.XX. – Тарту, 1987. – С.115-119; *Гаспаров М.Л.* Бахтин М.М. в русской культуре XX века// Вторичные моделирующие системы. – Тарту, 1979. – С.111-114; *Гаспаров М.Л.* Анализ поэтического текста Ю.М. Лотмана: 1960 – 1990-е годы// Лотмановский сборник. – Вып.1. – М., 1995. – С.188-191; *Щедровицкий Г.П.* О методе семиотического исследования знаковых систем// Семиотика и восточные языки. – М., 1967. – С.78-86.

1993 рр.) – знаного літературознавця, культуролога, критично мислячого новатора в галузі методології гуманітарних наук. Засновнику колись „чужої радянським людям” семіотики нині присвячено десятки праць, які складають, якщо за іронією долі вжити радянізований термін, лотманіаду. Кількість публікацій, що входять до неї у звичному (друкованому) та електронному варіантах, просто вражає. Недавно супермодний літературний часопис започаткував навіть „Бій з тінню Лотмана”. Але про це пізніше.

Згадані вище семіотичні пріоритети Р.Фрумкіної у поєднанні з бумом лотманіади „після Лотмана” парадоксально збігаються у часі зі спробами суворого присуду семіотикі як в Росії, так. і за її межами. В середині 90-х років Джон Стюарт видав їй „сертифікат смерті”, спрогнозувавши „постсеміотичну комунікаційну філософію”[3]. Відкриваючи полеміку з цього приводу риторичним питанням „Чи дійсно семіотика мертва?”, автор критичного огляду в журналі Всесвітньої асоціації семіотичних досліджень (JASS) із сарказмом констатувала: „Цвинтар ідей XX століття невпинно поповнюється: окрім Бога, автора, сучасності..., структуралізму, марксизму, історії і мистецтва, яких вже поховали, нині оголошено про новий похорон. Цього разу йдеться про семіотику”[4]. Але чергова об'ява, як переконливо доведено в зазначеному огляді, виявилася передчасною. Семіотика на Заході „живе” і розвивається одночасно в декількох напрямках.

Інакше склалася ситуація „після Лотмана” в Росії. На початку 90-х років тартусько-московська школа відзначила своє 20-ліття. На жаль, на час появи ювілейного збірника статей[5] її засновника вже не було серед живих. Віддаючи йому належну шану, упорядникі і автори, як і годиться, підвели підсумки і намітили перспективи подальшої діяльності у пострадянському інтелектуальному просторі. Та невдовзі виявилося, що останнє – лише дань традиції. Не пройшло й двох післяювілейних років, як з'явилася заява про „явну симуляцію наукової активності під виглядом рефлексії над Тартуською школою”. Звідси випливав і загальний висновок про те, що семіотика „померла разом з Лотманом”[6]. Неодноразові спроби спростувати цей невтішний прогноз виявилися марними: відновити,

[3] *Stewart J.* Language as Articulate Contact: Toward a Post-Semiotic Philosophy. Albany: State University of New York Press, 1995. – 207 p.

[4] *Mandoki Katya* (Spain). The Hale-Bopp UFO syndrome in semiotics// Semiotica. Journal of the International Association for Semiotic Studies. – 1999. – №1-2. – P.171.

[5] Лотман Ю.М. и тартуско-московская семиотическая школа. – М., 1994. – 236 с.

[6] *Горный Е.* Что такое семиотика?// Радуга. – М., 1996. – С.174.

як висловився В.М.Розін, „конкурентноздатний варіант російської семіотики”[7] так і не вдалося.

На кінець XX ст. склалася парадоксальна ситуація, корені якої сягають 70-х років. На той час очолювана Лотманом школа залишалася, за висловом Марії Зубрицької, „своєрідним островом свободи гуманітарної думки на тлі загального засилля марсистської теорії в університетах і академічних установах колишнього СРСР”[8]. Офіційно не заборонена, але й не визнана тут на належному рівні, семіотика ефективно сприймалася на Заході. Цьому сприяла поява перекладів праць Ю.Лотмана європейськими мовами і навіть японською, а також дослідження його творчої діяльності[9], проведене на 20 років раніше ніж в Росії[10]. Внаслідок такого дисбалансу інтелектуальні доробки тратусько-московської школи добре представлені[11] й успішно апробовані на Заході, натомість на пострадянському науковому просторі вони залишаються і дотепер надбанням вузького кола інтелектуалів, переважно літературознавців та філософів. Частина з них плекає ілюзію, що з семіотикою „вже все ясно”[12], інші все ще дискутують відносно її статусу та можливостей застосування[13]. Для широкого ж кола фахівців гуманітарної професії семіотика все ще або невідома, або з тих чи інших причин недоступна – така собі „інтелектуальна розкіш”, філософський „овоч не по сезону”[14].

Прогнози західних критиків відносно стану та перспектив російської семіотики більш оптимістичні саме в плані її широкого

---

[7] *Розин В.М.* Возможна ли семиотика как самостоятельная наука?// Вопросы философии. – 2000. – № 5. – С.63.

[8] Антологія світової літературно-критичної думки XX століття. – Вид. 2-е, доп. – Львів, 2002. – С.580.

[9] *Shukman A.* Literature and Semiotics. A study of the Writings of Yu.M. Lotman. – Oxford, 1977. – 357 p.

[10] *Егоров Б.Ф.* Жизнь и творчество Ю.М. Лотмана. – М., 1999. – 384 с.

[11] *Lotman Y.M.* Universe of the mind: a semiotic theory of culture / Transl. from rus. Introd. ву Umberto Eco. – L., 1990. – 306 p.; Readings in Soviet Semiotics. An Antology. – L., 1977. – 584 p.

[12] *Даниэль С.* О Лотмане// *Лотман Ю.М.* Статьи по семиотике культуры и искусства. – СПб., 2002. – С.13.

[13] *Горный Е.* Что такое семиотика?// Радуга. – М., 1996. – С.168-175; *Леута О.Н.* Ю.М. Лотман о трех функциях текста// Вопросы философии. – 2002. – №5. – С.165-173; *Розин В.М.* Возможна ли семиотика как самостоятельная наука?// Вопросы философии. – 2000. – №5. – С.63-75.

[14] *Бродский Б.Е.* Категория истины в контексте современного структурализма// Общественные науки и современность. – 1998. – №4. – С.113.

застосування. Німецький соціолог Кріста Еберт упевнена, що „апогей культурологічного методу,, втіленого в „Трудах по знаковым системам” і в літніх школах в Тарту у 60 – 70-х роках, поза всяким сумнівом, вже позаду”[15], але окрім суто особистісного фактора (вплив Лотмана дійсно важко переоцінити) вказує і на більш важливі об'єктивні обставини. Йдеться, насамперед, про зрушення в епістемології гуманітарних наук: на межі XX-XXI століть їх розвиток пов'язують не скільки з появою нових революційних концепцій (такими, поза сумнівом, були для свого часу структуралізм, семіотика, деконструктивізм), стільки з перевіркою ефективності апробованих ними методів. Саме таку перспективу для семіотики прогнозує, на думку К.Еберт, журнал „Новое литературное обозрение”, започатковуючи в 2002 році серію публікацій на тему „Бій з тінню Лотмана”[16]. Простіше кажучи, йдеться про застосування апробованого переважно у літературознавстві семіотичного методу в інших галузях гуманітаристики.

Наведені вище міркування цілком слушні; однак їх подальша деталізація вимагає деяких додаткових пояснень та короткого екскурсу в історію.

Ґрунтовні засади семіотики закладені в працях американського логіка Чарльза Пірса (1839-1914 рр.) і швейцарського лінгвіста Фердінанда де Соссюра (1857-1913 рр.), від яких генетично започатковані її головні напрямки. У міжвоєнний період семіотика розвивалась переважно у межах Московськогго та Празького лінгвістичних гуртків, а після Другої світової війни вона формується як окрема міждисциплінарна галузь. Як пізніше пригадував Умберто Еко, у 60-і роки спокій європейського академічного світу зірвали слова „семіотика” і „структуралізм”[17]. На той же період припадає становлення семіотичної школи в СРСР (конференції в Москві і Тарту відповідно у 1962 і 1964 роках), хоча відразу зазначимо, що високопосадові авторитети радянізованого марксизму сприйняли цю подію, м'яко кажучи, без ентузіазму. Адептам пануючої тоді ідеології обидва згадані вище „порушники спокою” здавалися в однаковій мірі і незрозумілими, і непотрібними. Але Лотман обрав доволі своєрідну позицію відносно марксизму, не оголошуючи себе ні його

---

[15] *Эберт К.* Семиотика на распутье. Достижения и пределы дуалистической модели культуры Лотмана/Успенского// Вопросы философии. – 2003. – №7. – С.44.
[16] Там же. – С.45.
[17] *Эко Умберто.* Предисловие к английскому изданию// *Лотман Ю.М.* Внутри мыслящих миров... – М., 1996. – С.405.

прибічником, ні противником; натомість як науковцю і філологу йому більше імпонували ідеї і відповідні семіотичні засади Соссюра, а в плані методології – структуралізм, який він визнавав, за свідченням М.Л.Гаспарова, найкращою формою раціональної науковості XX століття[18].

Лінгвістичні пріоритети Лотмана, безумовно, вплинули на вибір наукового напрямку тартусько-московської школи, в якому переважала літературна та мовна тематика. Та назагал структуралізм претендує на статус методології усіх гуманітарних (текстових) дисциплін. Отож, сфера семіотичних досліджень поступово розширювалася, охоплюючи культуру у самому широкому розумінні. Сучасна семіотика – міждисциплінарна наука, об'єктом вивчення якої є знаки, їх сполучення та системи. Отже, до традиційної тематики додалися психологічна, соціальна, візуальна та інші[19]. Час від часу з'являються пропозиції піднести семіотику на рівень метанауки – на кшталт металогіки чи металінгвістики. Але такі спроби надзвичайно ускладнюють сприйняття основних положень цієї і так далеко не простої дисципліни. Тому надалі, не заглиблюючись більше у дискусії про її статус чи сучасний стан, обмежимося лише семіотичним методом та можливостями його застосування в гуманітарних дослідженнях.

Необхідність обрати саме таку тематику пояснюється двояко: з одного боку, методичними пріоритетами самого Лотмана, а з іншого – обмеженою сферою застосування згаданого методу. Останнє випливає або з елементарного незнання його суті, або ж із цілком свідомої позиції, яка зводиться до того, що семіотичні дослідження нібито виправдані лише в масштабі глобальних історико-культурних процесів, а не окремих сюжетів. Зокрема, категорично стверджується, що „історична семіотика вельми ефективна при аналізі культури в цілому, при порівнянні різних культур або етапів їх розвитку, але малоефективна у випадку конкретно-історичного аналізу”[20]. Така заява, як нам здається, занадто категорична, по суті -хибна. Але спочатку трохи більше про семіотичний метод.

Оцінюючи семіотику наприкінці XX століття сам Ю.М.Лотман означив три аспекти. По-перше, вона є передбаченою

---

[18] *Гаспаров М.Л.* Ю.М. Лотман: наука и идеология// *Гаспаров М.Л.* Избранные труды. – Т.2. – М., 1997. – С.493.

[19] Детальніше див.: *Филюшкин А.И.* Семиотика и история// http ://history .pu.ru/struct/cathed/russian/prof/fil/nii/12htm (Переглянуто 22.12.2005).

[20] Там же.

ще Ф. де Соссюром науковою дисципліною, яка охоплює сферу знакового спілкування. Далі виділяється аспект, який „краще всього визначити як своєрідність наукової психології дослідника, склад його пізнавальної свідомості”[21]. І насамкінець те, на чому слід особливо ретельно зосередитись. Семіотика, неодноразово наголошує Лотман, „постає перед нами як метод (підкр. автором) гуманітарних наук, який проникає у різні дисципліни і визначається не природою об'єкта, а способом його аналізу”[22]. Специфіка останнього визначена самою сутністю гуманітарних дисциплін як текстових за означенням. А текст – „не дійсність, а матеріал для її реконструкції. Тому семіотичний аналіз документа завжди повинен передувати історичному", усвідомлення „правил реконструкції дійсності за текстом - передувати самій реконструкції”"[23].

На пріоритет методу у семіотичний концепції Лотмана наголошує і Кріста Еберт[24], підсумовуючи його особливість у такий спосіб: „Не висловлювання, а звід правил, що стоїть за ним, є предметом дослідження, саме те, що політики й ідеологи намагалися завуалювати евфемістичною риторикою[25]. Те, що тут іменується як „звід правил”, сам Лотман називає „кодом”, який є, на його глибоке переконання, ключем до розгадки тексту. У ледь не єдиній дотепер відомій україномовній статті її автор стверджує: „Усвідомлюючи якийсь об'єкт як текст, ми тим самим передбачаємо, що він якось закодований, презумпція кодованості входить до поняття тексту. Але сам цей код невідомий – його ще треба буде реконструювати, грунтуючись на данному нам тексті”[26]. В іншому творі пріоритет коду подається імперативно: „Текст завжди кимось і з якоюсь метою створений, подія постає в ньому у зашифрованому вигляді. Історику належить передусім виступити у ролі дешифровщика”[27]. У даному випадку автор звертається до історика, оскільки аналізує проблему історичного факту. Але назагал це – лише ілюстрація загальної

---

[21] *Лотман Ю.М.* Введение// *Лотман Ю.М.* Внутри мыслящих миров. Человек-текст-семиосфера-история. – М., 1996. – С.6.
[22] Там же.
[23] *Лотман Ю.М., Успенский Б.О.* О семиотическом механизме культуры // Труды по знаковым системам. – T.V. – Тарту, 1971. – С.150.
[24] *Эберт К.* Семиотика на распутье... – С.55.
[25] Там же. – С.46.
[26] *Лотман Ю.М.* Текст в тексті // Антологія світової літературно-критичної думки XX ст. – Вид. 2-е, доп. – Львів, 2002. – С.582.
[27] *Лотман Ю.М.* Проблема исторического факта// *Лотман Ю.М.* Внутри мыслящих миров... – М., 1996. – С.301-302.

семіотичної стратегії. „Відношення тексту (повідомлення) до коду, – зазначає Лотман, – одна із основних проблем семіотики, оскільки для того, щоб повідомлення могло бути відправлене і отримане, його слід відповідним чином закодувати і декодувати. Це очевидна істина...”[28].

Зазначимо, що наголос на першочерговості семіотичного аналізу зовсім не свідчить про його абсолютизацію, оскільки „один і той же науковий об'єкт допускає і семіотичний, і несеміотичний підхід”[29]. І все ж пріоритет першого – це саме те, на чому наголошували засновники тартусько-московської школи (окрім Лотмана назвемо Б.А.Успенського, Б.М.Гаспарова, В.Н.Топорова). Для визначення правил реконструкції дійсності за текстом вони приділяли особливу увагу системі позатекстових зв'язків, загальнокультурному та ситуативному контексту, без відтворення якого текст не може бути сприйнятий адекватно. Інакше кажучи, перш ніж дізнаватися, що саме хоче повідомити автор (чи автори) і в чому переконати, слід задатися питанням, чому говориться саме так і в такий спосіб, а що замовчується чи недоговорюється. Вирішення як першочергового завдання розшифровки операційної (дескрипція і прескрипція) логіки створення тексту є не що інше як спроба методологічно розвинути думку відомого соціолога П'єра Бурдьє про „наратив як спосіб конструювання соціальної реальності”[30].

Звичайно, пошуки коду (декодування) будь-якого тексту – заняття далеко не просте, у кожному окремо взятому випадку – особливе, але насамкінець – методологічно виправдане. Попередній позатекстовий аналіз дає позитивні результати: приховані смисли повідомлення (англ. – *backward significance*) не менш цікаві, ніж висловлені явно. До того ж, в ієрархічно структурованому суспільстві „прозорих” текстів стає все менше. Лотман у цьому зв'язку зазначає: „Різні соціальні й історичні групи, борючись за інформацію, прагнуть її монополізувати. Засоби, які при цьому використовуються, коливаються між таємними текстами і кодами („таємні мови” різних вікових і соціальних груп, релігійні, політичні і професіональні таємниці тощо) і створенням дезінформуючих текстів”[31]. Особливо складні для дешифровки останні із вище згаданих, оскільки тексти такого роду (політичні, пропагандистські,

---

[28] *Лотман Ю.М.* Семиотика сцены// *Лотман Ю.М.* Статьи по семиотике культуры и искусства. – СПб., 2002. – С.420.

[29] *Лотман Ю.М.* Введение// *Лотман Ю.М.* Внутри мыслящих миров... – С.6.

[30] *Bourdieu P.* Practical Reason: On the theory of Action. – Stanford, 1998. – P.66.

[31] *Лотман Ю.М.* Культура и информация// *Лотман Ю.М.* Статьи по семиотике культуры и искусства. – СПб., 2002. – С.147.

ідеологічні), безперечно, прогнозовані на певну аудиторію із наперед заданою метою. їх творці, за термінологією Лотмана, „суб'єкти системи”, особливо винахідливі при відборі фактів, а також – і це, очевидно, не менш важливо – при їх монтажі. Тому до деформацій реальності, що притаманні текстам як таким, „ще слід додати ідеологічне кодування, яке складає вищу ієрархічну ступінь побудови наративного тексту і передбачає жанрові, ідейно-політичні, соціальні, релігійні, філософські та інші коди”[32].

Завершуючи далеко не повний огляд семіотики і дещо більш детальний, хоча й не всебічний аналіз семіотичного методу, ще раз нагадаємо про складність цієї дисципліни, яка сформувалась в особливих, фактично – напівлегальних умовах. Не так просто засвоїти і її метод, а тим більше – безпосередньо застосувати. Але чи є в сучасного гуманітарія інший шлях подолати стадію компіляторства, методологічної інфантильності та методичного шаблону. Питання, очевидно, риторичне.

[32] *Лотман Ю.М.* Исторические закономерности и структура текста // *Лотман Ю.М.* Внутри мыслящих миров... – М., 1996. – С. 310.

Ейдос.
2'2006.

Дмитро Вирський
Київ

Ранньомодерна історіографія України:
проблеми репрезентації

Попри помітний неозброєному оку прогрес у студіях над ранньомодерною (XVI-XVIII ст.) проблематикою в Україні, історіографічні пам'ятки цього періоду сприймаються передусім як різновид історичних чи то фактографічних джерел. І досі поширеними є вульгарні уявлення про історіографію до XIX ст. як хаотичний набір „історичних знань", не вартий уваги „справжнього" історика *історичної науки*.

Зауважу, що такому стану речей дуже сприяє засвоєна ще зі студентської лави дихотомія історіографічного процесу – доволі штучно (*ad usum delphinorum,* для шкільного вжитку, себто примітивно) поділеного на світовий (переважно європоцентричний) та вітчизняний. Неспівмірність цієї опозиції не потребує коментарів. І перспектива тут, гадаю, за хронологічно інтегрованими курсами історіографії, які представляють історіографічний процес „світу" та „вітчизни" як, якщо і не зв'язані напряму, то принаймні когерентні у межах броделівських координат „можливого і неможливого".

Крім того, представлення ранньомодерної історіографії України суттєво потерпає від архаїчної народницько-радянської класифікаторської тріади „мова – конфесія – етнос" (яка, до речі, прямо відсилає нас до символічного простору домодерну), крізь голкове вушко якої рідкісний текст або автор „долетить до середини Дніпра", себто претендуватиме на включення до „вітчизняної традиції".

З таким підходом історіографічна (та й взагалі інтелектуальна) традиція України представляється екстремально перервною, адже

прапор „давньоруського літописання” (зазвичай тлумаченого як „згасле” в Україні вже на межі XIII-XIV ст.) підхоплюють аж „козацькі літописці” XVIII ст. чи, у кращому разі, православні хронографи середини – другої половини XVII ст. Таким чином, скидається на те, що численні претенденти на давньоруську спадщину аж до початків Першого українського відродження, не вважали історіографію гідної жодної уваги. Через це кілька століть „світового історіографічного процесу” фактично немає прямого відношення до України, і навіть згадана конфесійно-козацька історіографія XVII-XVIII ст. репрезентована радше як самовідроджений фенікс, усілякі натяки на епігонство чи то неповноцінність якого (відносно тогочасних „євростандартів”) викликають реакцію швидше патріотичну, аніж наукову.

Ця ситуація великою мірою пов’язана з „науковим забобоном” про те, що лише держава-нація має історію. Наразі він вже вкрай захитаний у світі, але в представленні „вітчизняного історіографічного процесу” в Україні сумніву його ще серйозно не піддавано. Відтак, знання та досвіди все ще, із завзяттям гідним ліпшого застосування, ділять на „свої” і „чужі”, а історіографія з ентузіазмом вдається до покритого античним попелом прийому „бога з машини”, аби пояснювати свої „тяглості” та „перервності”.

Дозволю собі запропонувати нову схему представлення ранньомодерної історіографії України. Вона, сподіваюсь, може стати більш інспіруючою за попередню.

Головними гілками тут мають стати історіографії головних локальних носіїв універсальності – держав-спадкоємців києворуського простору („панів Русі”): *Речі Посполитої* (з початковими варіантами Корони Польської та Великого князівства Литовського) та *Московії-Росії*. Їх постійно супроводжуватимуть „орбіти” історіописання *локальних корінних народів та діаспор України*, а також *рецепція країни „іншими”* (тут, вірогідно, варто зробити акцент на історіописанні генерованому проектами „всесвітніх церков”).

Причому, ключове значення для окреслення ранньомодерних парадигм „вітчизняного історичного наративу” має річпосполитська історіографія України. Вона має бути представлена як на загально-взірцевому рівні, так і в локальних версіях генерованих провінційними елітами (традиційною – шляхта-церква-міський патриціат та альтернативною – козаками). Інтелектуальні пошуки в координатах імперсько-універсальної інтеграції та локальної партикулярності-самобутності (як у межах Речі Посполитої, так і Московії-Росії) слід визнати головною лінією в представленні наративного матеріалу.

Телеологія шляху до створення єдиної української національної історіографії має поступитися демонстрації варіативності історіографічних процесів, з’ясуванню рівня їх „зрілості” та внеску українців до різних скарбниць науки.

Утім, обмежені рамками журнальної статті, наразі вдовольнимося публікацією окремого параграфу з монографії з історії річпосполитської історіографії XVI – першої половини XVII ст. та її українських контекстів, праця над якою триває.

Головні форми допросвітницької історіографії

Назва цього параграфу є калькою одного з підрозділів праці Г.Вайта „Метаісторія: Історична уява в Європі XIX століття” (1973)[1]. Вона видається зручною, адже у вітчизняній історіографічній традиції вживаний схожий, але жорсткіший дефініційний поділ на *„донауковий–науковий”* чи то *„доакадемічний–академічний”* періоди розвитку історіографії, причому щодо атрибуції історіографії XVIII ст. у межах цих опозицій справжнього консенсусу немає (адже принаймні доморослі історичні праці тоді були ще надто залежні від попередніх взірців XVI-XVII ст.). Втім, для даної праці це не важливо, така назва дозволяє наголосити на високому рівні спадковості аж до існування єдиного простору історичної нарації від часів античності аж до XVIII ст. Відтак, розкриття нашої теми потребує, нехай і схематичного, але окреслення цього простору[2].

Народження фахового історієписання зазвичай відносять до часів античності. Спочатку давньогрецька історіографічна практика була представлена логографами, на зміну яким прийшло два окремих роди історіографії. Геродот (бл.485-425 до н.е.) дав початок всесвітній історії (він також і ввів в обіг термін „історія”), Фукідід (бл.460-бл.396 до н.е.) створив першу історичну монографію (історію пелопоннеської війни). Утім, вже елліністична доба вповні оцінила історієписання як вид художньої прози. Засади риторичної історіографії на давньогрецькому ґрунті сформулював Дионісій Галікарнаський (I ст. до н.е.).

Загалом видатний німецький знавець античної історіографії Ф.Якоби (Jacoby) вирізняв шість головних розділів давньогрецького

[1] Тут використане російське видання*: Вайт Х.* Метаистория. Историческое воображение в Европе XIX века. – Екатеринбург, 2002.

[2] *Dziuba A.* Wczesnorenesansowa historiografia polsko-łacińska. – Lublin, 2000.

історієписання: 1) історія міфологічних часів; 2) історія всесвітня і сучасна, а також хронографія; 3) історія народів та міст (етнографія та хорографія); 4) дослідження давнини (*antiquitates*) і біографія; 5) географія; 6) важкі для класифікації автори, а також теорія історіографії[3]. Спільною рисою античних історіографів було відділення нарації про події від географічного опису та неоприявнення використаних джерел. Взірцевою для античності стала програма Фукідіда – писати твори для нащадків і водночас корисні для правлячих.

Римська історіографія загалом наслідувала елліністичні взірці. Утім, саме вона, в свою чергу, стала основним джерелом натхнення для ренесансних істориків, відтак, маємо оглянути тут її характерні ознаки. Визнаним „теоретиком" римської історієписання вважають Марка Туллія Цицерона. Вже з часів римської республіки відома більшість знаних досьогодні різновидів історіографії: *annales* (*ad urbe condita*), котрі укладав ще найстарший римськíй історик, який, до речі, писав грецькою, Фабій Пiктор; *historiae* (*res gestae*), автором яких був Семпроній Аселліон; *commentarii* (Цезар); *vita* (Непот). До цього переліку варто додати автобіографію (Цицерон „De cosulatu suo") та історичну монографію, першим репрезентантом якої в римській літературі був Луцій Коелій Антипатр, автор твору про 2-у пунічну війну. Найбільший вплив на пізнішу історіографічну традицію до XVIII ст. включно, випало зробити саме двом першим родам історієписання (аннали та історія)[*].

---

[3] Цит. за: *Bering P.* Struktury narracyjne w późnośredniowiecznych łacińskich kronikach regionalnych. – Gniezno, 2001. – S.20. Берінг посилається на класичні праці Ф.Якоби: *Griechische Historiker*. Stuttgart, 1956 та *Abhandlungen zur Griechischen Geschichtsschreibung*. Leiden, 1956. Далі тут так само широко реферований 1-й вступний розділ праці Берінга (S.19-50).

[*] Гайден Вайт ужив поняття аннали-„хроніка" та „історія" як початкові рівні концептуалізації в історичному творі для позначення „примітивних елементів" в *історичному викладі*. Обидві вони представляють процес відбору та розташування свідчень з *необробленого історичного джерела* в інтересах перетворення цього джерела на більш зрозумілу картину для певної *аудиторії*. Спочатку елементи історичного поля [воно ж *необроблене історичне джерело*] організовані в хроніку подій, аби мати з ними справу за чергою, в якій вони відбулися; потім хроніка організується в історію наступним перетворенням подій на компоненти „спектакля", або процесу їх здійснення, що, як вважалося, має початок, середину та кінець (див.: *Вайт Х.* Вказ. праця. – С.25).

Ранньохристиянська думка породила *хроніку*[*] чи власне – всесвітню (універсальну) хроніку – синтезу, яка спромоглася представити історію *universum* у часі і просторі. Елементи цієї всеохоплюючої візії трапляються вже у творах „отців церкви" (Юстина, Таціана, Теофіла з Антиохії, Клеменса Александрійського), причому вихідним пунктом для них була теза про друге пришестя Христа та кінець світу. Першою ж всесвітньою хронікою став твір Юлія Африканського (Секста Юліоса Афріканоса (165-240)) „Χρονογραφιαι". Автор поділив історію на п'ять епох, при чому зробив він це з практичною метою заспокоїти вірян, що кінець світу на наступить не зараз.

Помітний внесок у розвиток історієписання вніс св.Ієронім (340-420). Його у першу чергу цікавила сучасність, а не есхатологія. Ієронім представив біблійну та світську історію як єдність, його Бог діяв у часі, а історичні події ставали наслідком Божого Провидіння.

Таке спрямування наслідував Сульпіцій Север (360-425), який у своїй праці „Historia sacra" зміг підкріпити концепцію про світові монархії не з язичницької античної літератури, а з біблійного видіння Даниїла, вдало поєднавши сфери s*acrum* та *profanum*. А у творчості Касіодора (490-583) намітилася й риса, характерна для подальшого історієписання: чим ближче до сучасності, тим більше автор знає про реальні події.

Свій внесок до представлення історії людства зробив також і св.Августин (354-430) в „De civitate Dei" („Про Град Божий"). Перший вік – від Адама до потопу – це дитинство (*infantia*[4]), другий – від потопу до Аврама – отроцтво (*pueritia*[5]), третій – від Аврама до Давида – юність (*adolescentia*[6]), четвертий – від Давида до неволі вавилонської – молодість, розквіт сил (*iuventus*[7]), п'ятий – від неволі вавилонської до Христа – хворобливість, ослабленість (*gravitas*). Остання доба – старість (*senectus*) – після Христа і аж до Другого пришестя. Схему цю для представлення римської історії частково (без перехідних *pueritia* та *gravitas*) використав історик Луций Анней Флор. Її він поєднав із давньою ідеєю історичного циклу, відтак на сучасну йому епоху імператора Траяна припадало повернення юності та розпочинався новий цикл римської історії. Тези св.Августина популяризували й

[*] Термін введено у обіг з титулу твору Еузебія (Євсевія) з Цезареї (бл.265-345), за першого творця хроніки уважають Ератосфена з Кирени (бл.276-196 до н.е.).

[4] За римськими нормами приблизно до 7 років.

[5] до 16-17 років.

[6] 14-30 років.

[7] 20-45 років.

історичні твори його учня Августина Орозія та Ісідора Севільського. Християнська думка запропонувала й інші схеми поділу історії (за шістьма днями творіння, за шістьма жбанами, у яких вода перетворилась на воду, за поколіннями біблійних героїв тощо). За Ісідором Севільським також усталилося трактування *annales* як історії поза межами пам'яті сучасників, на відміну від *historiae*, що є оповіддю „очевидця" (у широкому сенсі, коли автор „здатний" знайти такого очевидця).

Кроком у бік зацікавлення сучасністю стали історичні праці Григорія Турського (бл.538-594) та Беди Превелебного (бл.673-735). У першого часам по Христу відведено третина хроніки, у другого – вони вже переважають за обсягом. Підсилюється також значення локального елементу, інтерес хроністів до якого надалі лише зростав.

Х століття стало епохою, коли універсальні хроніки почали широко використовувати нові джерела: аннали-літописи або порічні записи. Анналістика не зводилася до запису поточних подій – зазвичай літопис мав вступну частину, що представляла найдавнішу історію людства, скомпільовану на підставі кількох енциклопедичних та перелікових творів. Аннали сконструйовані таким чином виконували і функції хронік, водночас й універсальна хроніка могла використати аннали для представлення новітньої історії. Характерним прикладом подібного жанрового взаємопроникнення є „Повість минулих літ". У ХІІ ст. увиразнилася й тенденція до перетворення хроніки на твір енциклопедичний, на довідник для тих, хто навчається (відтак узасаднилась „всеїдність" хроніки щодо інших нараційних форм, посилилась пластичність її як літературного жанру).

Пізнє середньовіччя розквітло хроніками, в яких географічний горизонт ще більше звузився. Виникають твори, в яких центр ваги пересувається на окремі міста, регіони або монастирі. Без сумніву на цьому позначилася феодальна роздрібненість. Разом із звуженням простору цікавого для хронікаря зникає розуміння есхатологічних проблем. Так, вже Гуго з Сан-Віктора вважав, що в описі доконаних звершень треба продемонструвати чотири елементи: дію, її творця, час і місце. Як бачимо, немає тут місця для міркувань про філософсько-теологічну природу події. Прагнення джерельно задокументованого представлення історії наприкінці середніх віків набрало вигляду коментарю від автора, в якому хроніст покликається на використані джерела або намагається продемонструвати старанність читання творів інших авторів (авторитетів).

Вирізняли такі типи хронік – *series temporum (ланцюг часів)*, *imago mundi (образ світу)* та *mare historiarum (море історій)*. Перший

представляв собою хронологічно впорядкований виклад подій, другий і третій відрізнявся істотнішим значенням рефлексій хроніста над минулим, людською природою, чеснотами і т.п. Хроніка типу *mare historiarum* часто поділена на розділи і книги, які підпорядковують хронологічний перебіг подій, та завершується підсумковим розділом, в якому автор викладає свої рефлексії щодо описаного. *Imago mundi* є хронікою енциклопедичного типу, підручним зібранням, часто обмеженим лише до переліку, наприклад, владців. У пізньому середньовіччі побутувала також хроніка типу *Flores temporum (нектар часів)*, що була своєрідною „лінеарною книгою чудес", виконувалась у формі „хроніки пап та імператорів". Панування останніх представлялись як хронологічне тло для діянь святих та чудес, які вони вершили.

Відносно *series temporum* як парадигматичного типу хроніки варто ще нагадати, що історію в середньовіччі розуміли як оповідь про звершені діяння. Утім, діяння-*gesta*[*] та *historia* у ранньому середньовіччі не були тотожними поняттями. Діяння (*gesta, acta*) та життєписи (*vita*) складали матеріал для історії. Ісидор Севільський окреслив історію таким чином: оповідь, в якій описані факти світу (*istoria, in qua narrantur facta rerum*), а Роберт з Мелун дефініював її так: Історія є зв'язний опис діянь (*Historia [est] scriptura de re gesta composita*). Іоанн з Солсбері розумів під поняттям історії описування правди, *veram narrationem*, а хронологічний виклад історії хроніст позначав як порядок історії, *ordo historae*.

Розрізняно (нехай і не завжди послідовно) два роди історієписців: *historici* та *chronici*. Керувала ними та сама інтенція: переказ правди (*vertate intentere*). Однак були й відмінності. Так автор, який писав хроніку (*chronicus*), представляв події у часі і силкувався відповісти на питання ***коли***, в той час як автор, який писав історію (*historicus*), зосереджувався довкола обставин подій, що оглядаються. Жадав, цей останній, знайти відповідь на питання ***як***.

Це розрізнення мало античне коріння. Ще Цицерон у своєму „*De oratore*" розрізнював „примітивну анналістику" та „вишукану історіографію". Остання будує свою нарацію згідно правил риторики. Такий поділ сприймається і сьогодні, він відмежовує сухий реєстр

---

[*] *Gesta* – вчинки гідні подиву; уперше таким чином представлено вчинки Олександра Македонського Каллістеном з Олінту (бл.370-327 до н.е.), його придворним істориком. Інколи гести представляли діяння не окремої особи, а низки особистостей об'єднаних, скажімо, перебуванням на певній посаді (магістрати, єпископи, монархи та ін.).

хронології від літературно розбудованого витвору історіографії. Естетичне та етичне сприйняття історичної правди, такий характерний для риторично орієнтованого античного історієписання та його послідовників, так само знаходить відгук у творців сучасної наративістичної історіографії.

Лінеарна концепція (з нею пов'язана концепція Провидіння та Божого плану) стала загальною основою хроникарства, яке намагалося співвідносити описувані події з „сакральним часом" (відтак, не рідкістю було позначення дня, присвяченого певному святому і т.ін., без вказівки власне на рік, коли відбулася подія). *Ordo historae* – то вимога композиції твору, відтак історик чувся зобов'язаним обґрунтувати кожний випадок, коли переривалась хронологічно впорядкована оповідь.

Іншим суттєвим елементом, що окреслював і поетику хроніки, і представлений нею світ є простір. Універсальні хроніки креслили його дуже широко, аби зуміти представити історію людства від початку. Навпаки локальні хроніки охоплюють на подив невеликий простір. Локальна оптика сповнює розум хронікаря та призводить до того, що часто не здатен він собі уявити, що поза мурами міськими або поза кордонами рідного князівства є речі гідні увічнення. Зв'язок між локальними та універсальними хроніками легко помітний на інтертекстуальному рівні, але прагнення синтезу цілком залежало від того чи іншого автора (чи то завдань, які він собі ставив).

До конститутивних ознак особливо цікавої тут регіональної хроніки відносять: зацікавлення хронікаря історично сформованим регіоном, що виражається в зверненні уваги на його географічні умови, а також використання в дослідженні широкого спектру джерел, як то історій або хронік єпископств, міст, монастирів, ба навіть агіографічних творів. Історія місцевої династії складає лише один з елементів регіональної хроніки.

Загалом хроніка мала служити цілям дидактичним, моралізаторським та виховальним. Вчинки добрих владців або героїв слід наслідувати, а злий приклад предків має відлякувати. Стосується це як окремих осіб, так і цілих народів. Це завдання історик реалізував не лише через підбір прикладів, але також через авторський коментар. Часи сучасні собі або ті, що він ще пам'ятає, хроніст оцінював за своєю міркою, не уникаючи формулювання гострих зауважень.

Утім, моралізаторською функцією не вичерпувалося значення хроніки для людини середньовіччя. Серед інших її функцій: прославлення власного міста, рідних країв або монастиря; розвага (функція лудична); генеалогічна (*origo gentis*) і зрештою

„публіцистична” реакція на біжучі події суспільного життя. Причому, саме остання функція була чи не найважливішою. Генеалогія та пошук історичного (бажано славного) коріння також стали у пізньому середньовіччі повальним захопленням хроністів. Як спосіб розваги хроніка демонструє еволюцію в бік все більшого зацікавлення сферою *profanum*, замість *sacrum*. Особливо характерним тут є трансформація образу монарха від „національного святого” та „останнього голосу” (*ultima vox*) до портрету особи обтяженої різноманітними вадами та слабостями.

Пізньосередньовічний хроніст зацікавлюється деталлю, відтак у хроніці не рідкістю стають мікроісторичні сюжети. З’являється потреба представлення власної творчої лабораторії, демонстрація результатів індивідуальних джерельних пошуків (адже численність нагромадженого матеріалу повсюдно визнається показником вартості праці).

Коло ж споживачів хронік лишалося дуже вузьким. Їх розрізняють як первісних та вторинних (загалом дворівневість споживача природна для норм риторики). Читач (слухач) першого роду часто прямо вказаний у пролозі-дедикації (адресат). Читач другого роду відіграє для автора підпорядковану роль. Утім, за будь-якої обмеженості аудиторії, уявлення, що середньовічний літописец міг не брати її до уваги, писати (творити духовний подвиг) для себе та Бога (Вічності), буде спрощенням (універсальна для середньовіччя ідея *служіння* була сильна ще й багатовимірністю).

Вже ранній Ренесанс поволі відроджує інтерес до історіографічної теорії. Натхнення тут черпається передусім з конкретно-історичних витворів античності (Лівій) та загальних теорій риторики (Цицерон, Квінтиліан), хоча, наприклад, Франческо Робортелло в „*De historica facultate*” (1548) сягав і по досвід Лукіана з Самосати, елліністичного автора праці „Як треба писати історію”. Рубіжними для теорії історіографії Високого Відродження уважають твори Жана Бодена „*Metodus ad facilem historiarum cognitionem*” („Метод легкого вивчення історії”, 1566*) та Ланселота де ла Попелінера „*L’Histoire des histoire avec l’idée de l’histoire accomplie*” („Історія історії [власне *історія історіографії – Д.В.*] з ідеєю історії досконалої”, 1599).

Зрештою, повертаючись до спостережень Г.Вайта зі згаданого підрозділу „Головні форми допросвітницької історіографії” завважимо,

---

* Польська історіографія охоче акцентує на тому, що працю свою Боден писав вже ознайомившись із новаторською за методом хронікою М.Кромера.

що той виділив чотири такі „форми”: церковна (і більш широко „конфесійна”) історія; етнографічна історія, створена місіонерами та дослідниками нових світів, доби великих географічних відкриттів; історіографія давнини великих ерудитів того часу, переважно філологічних за своїм методом і присвячена укладанню точних хронік та анналів віддаленого та близького минулого; нарешті, *historiographie galante* або *romanesque*, заснована на „романах інтриг та зв’язків” і написаних у відверто белетристичному дусі[8].

[8] *Вайт Х.* Вказ.праця. – С.80-81. Дослідження всіх їх річпосполитських іпостасей здійснюю, опрацьовуючи інші частини своєї монографії.

Ейдос.
2'2006.

Ольга Шутова
Мінськ

Начало всех историй: проблемы идентичности и инаковости в (пост)современной историографии

> Каждый день мачеха посылала мальчика-сироту охотиться на птиц. Однажды мальчик увидел в лесу на поляне гладкий круглый камень и услышал голос: «Рассказать тебе историю?» «А что это значит – рассказывать истории?» – спросил мальчик. «Это означает рассказывать о том, что произошло давно. Если ты дашь мне своих птиц, я расскажу это». Так Сирота начал ходить к камню, слушать истории и отдавать птиц каждый день. Мачеха пыталась проверять, почему мальчик стал приносить меньше добычи, однако все, кого она посылала проследить за пасынком, оставались у камня, а затем приходили вновь и вновь. В конце концов, камень велел Сироте расчистить большую поляну и привести сюда всех жителей деревни, каждого с запасом еды. Мальчик сказал об этом вождю, и после этого два дня от восхода до заката солнца все мужчины и женщины деревни слушали истории. Когда второй день подошел к концу, камень сказал: «Я закончил! Вы должны хранить эти истории до тех пор, пока существует мир. Рассказывайте их своим детям и внукам. Одни будут помнить их лучше, чем другие. Когда вы будете приходить к мужчине или женщине за этими историями, приносите им еду, украшения или то, что у вас есть. Я знал, что происходило в мире перед нами; я рассказал вам это. Когда вы идете в гости, вы должны рассказывать эти истории. Вы должны помнить их всегда. Я закончил.»
>
> N. Z. Davis, *Iroquois Women, European Women, in Feminist Postcolonial Theory. A Reader. Ed. Reina Lewis and Sara Mills. Edinburgh University Press, 2003.*

Лет десять назад, когда Перестройка подошла к концу, а строительство социализма «с человеческим лицом» уже переросло в «капитализацию» всей страны, историки своеобычно размышляли о кризисе в исторической науке. Однако «круглые столы» и дискуссии на темы, какой должна быть история, что такое историческая объективность и правда истории, все меньше волновали

общественность. После разоблачений репрессий, Сталина, Ленина, НЭПа, (интер)национальной политики... история как наука потеряла не только остроту актуальности, но и веру публики. И тогда я, все еще начинающий историограф, услышала тот обнаженно-простой в своей наивности и болезненный вызов, на который ищу ответ и сейчас: «Да зачем она вообще нужна, ваша история!»

Несмотря на «цеховой патриотизм», следует признать, что пафос такого отрицания истории не ослабевает и сейчас, когда приписываемая историкам идеологическая функция остается актуальной... И все же дело не только в пресловутом тезисе о том, что Historia est magistra vitae. Размышления историографов об очередном кризисе исторической дисциплины сильно подогреваются как внешними процессами, связанными с глобализацией, так и внутренними мутациями, происходящими от осмысления и реинтерпретаций постмодернизма.

Если попытаться выделить главное в тех трансформациях, которые переживает историческая наука, то объединяющим критерием станет выдвижение на первый план в работе историка проблем *идентичности*. Проследить это обостренное внимание к вопросам идентичности в самых разных доменах истории – такая метазадача не может уложиться в рамки одной статьи. Наши «претензии» куда скромнее: дать общий набросок, обрисовать круг вопросов для дальнейшей работы.

Итак, какие явления мы можем называть «новыми» (относительно новыми, к сегодняшнему дню насчитывающими почти 50-летний «стаж» существования в западной историографии), изменившими облик истории как дисциплины по сравнению с ее «Золотым веком» в Европе – именно эта точка отсчета определяется как начало «собственно» исторической науки?

Это многим уже «приевшийся» *антропологический поворот*[1] – «очеловечивание» истории, которое хотя и потеряло для пост-советских историков прелесть своей новизны, а вместе с ней и популярность моды, однако является краеугольным камнем многих (пост)современных течений и направлений: акцент на «опыте» человека в истории; поворот к микро-уровневым исследованиям;

---

[1] «Антропологизация» истории как в плане выбора объектов исследования, так и в смысле заимствования подходов и методов антропологии; новое понятие «социального» и «культуры», понимаемой сегодня в самом широком смысле как многообразие символических смыслов, оставляемых людьми в процессе их деятельности.

смещение исследовательских интересов с «центра власти» на ее «границы», семиотическое измерение истории, «многоголосие» истории, ее многонаправленность и т.д. Причем «перевод» истории на «человеческий» язык, поворот историков от абстрактных «народа», «экономики», «политики», «национального самосознания» и т.д. к индивидуальному, психологическому, возрастному, гендерному и др. измерениям этого самого «народа», к разнообразию складов его жизни внутри «экономики» и «политики» являлся и средством, и следствием общей демократизации жизни, происходившей с середины XX в. 1960–70-е годы – этот период выделен историографией как начало антропологического поворота – отмечены широкими движениями, перевернувшими привычную картину мира людей: движение «новых левых», борьба за права афро-американцев, пацифистские демонстрации и выступления студентов, движение хиппи и "flower generation", сексуальная революция, рост феминизма и усиление информационного обмена, миграционные процессы и др.[2].

Демократизация не могла не поставить перед историками проблемы: историческое мышление, сформированное в условиях «моно»-видения, когда в европоцентристски скроенной истории не звучали «голоса» людей разных рас, женщин, национальных меньшинств, когда история «народа» была представлена социально-структурным, макро-измерением, нуждалось в пересмотре. Афро-американцы поставили перед историками проблемы изучения своих корней как необходимого звена самоидентификации. Феминистские авторы начали «женские», а затем и гендерные исследования. Миграционные процессы подняли вопрос о культурной идентичности ethnic minorities, полифоничности культуры. Началось переосмысление того, какой должна быть история. Историей структур? Историей без людей? Историей экономики, политики, государства, классов? Так начинался антропологический поворот в историографии, делающий акцент на идентичности (будь то классовый, этнический, расовый, гендерный критерий идентификации).

Безусловно, реальная ситуация взаимовлияний явлений посмодернизма/глобализации и историографии не столь прямолинейна, как это выглядит в нашем эскизе. Тем не менее,

---

[2] См.: *Marwick A*. The Sixties. Cultural Revolution in Britain, France, Italy and the United States, c.1958-c.1974. Oxford, N.Y.: Oxford University Press, 1998; *Hobsbawm E.* The Age of Extremes: The Short Twentieth Century 1914-1991. London, 1994; *Appleby J., Hunt L., Jacob M.* Telling the Truth About History. New York, London: W.W. Norton and Company, 1994; *Caute D.* 1968 dans le mond. Paris, Edition Robert Lafont, 1988.

история как никакая иная дисциплина подвержена влиянию настоящего. И если принять как аксиоматичное наблюдение о том, что человеческое представление о прошлом со временем меняется, то остается согласиться с выводами известного французского историографа Ф.Артога: в нынешней историографии преобладает презентистский режим историчности[3]. История сегодня – это презентистская версия прошлого, осмысление вчера с позиций настоящего. Конструирование Нас и Других; постоянные процессы включения/исключения. В мятежные 1960-е, когда начинался постмодернизм, в западной интеллектуальной традиции наметился первый переворот, связанный с темой осмысления Другого: это логично совпадало и подпитывало/сь движением «снизу» – тех самых «исключенных» из доминировавшего дискурса белой, мужской, взрослой, геторосексуальной части модернового общества. Эти движения испытывали и продолжают испытывать сильное влияние традиций западных интеллектуалов, однако это влияние не случайно приобретает приставку «пост». Сейчас мы наблюдаем новый поворот в проблеме Другого: не феминизм, но постфеминизм; не колониальные, но постколониальные исследования. Отличие между ними кардинально. Если первые строили свои рефлексии на онтологическом и эпистемологическом наличии различия между мужчинами и женщинами; Западом и Востоком; центром и периферией, то сегодня переосмысливается сам факт наличия (?) этого различия, которое не имеет онтологического характера, а связано с устоявшимися дискурсивными практиками – европоцентризма, маскулинности, «ориентализма» и т.п. «Сделать видимыми» – слоган первых; «деконструировать» – пафос вторых.

Дискурсивные практики всесильны: они есть сама власть. Не случайна волна исследований, воспринявших влияние «теории дискуса», деконструктивизма, постструктурализма и связанных с признанием роли языка. Особо скажем о «языковом» регистре этих новых веяний. Язык определяется постмодернистами не просто как средство коммуникации. Это вообще не столько «средство», сколько «матрица» – то, на основе чего человеческое общество устроено. Мы

---

[3] См.: *F.Hartog*. Régimes d’historicité. Présentisme et expériences du temps. Paris : Seuil, 2003; на русском языке: “Temps du monde, histoire, écriture de l’histoire,” пер. с французского О.Шутовой, в «Крыніцазнауства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны». Мінск: БДУ, в печати. См. также: Время и история: как писать историю Франции// Анналы на рубеже веков. Антология. Под ред. *А.Гуревича*. М.: XXI век – согласие, 2002; Слезы Одиссея// Homo Historicus. К 80-летию со дня рождения Ю.Л.Бессмертного. В 2 книгах. Книга 1. М.: Наука, 2003.

мыслим нашим языком, усваивая его структуру, словоформы, устойчивые выражения, клише и т.д. в раннем детстве. Но и он «мыслит нами», диктуя использование «готовых» языковых конструкций, метафор, оборотов речи – своего рода «форму», которая определяет «содержание». При таких взглядах постмодернисты уделяют большое внимание изучению дискурса – языкового со-знания эпохи. Именно со-знание, т.к. из писанной литературы, сказок, анекдотов, полемики, судебных выражений и прочего (ведь это все – продукт нашей языковой деятельности) историк может выделить, как «знали», т.е. как «проговаривали» свою жизнь люди того времени. В этом изучении дискурса и заключен основной «пафос» *лингвистического поворота* в историографии: дискурс как символическое оформление идентичности.

Теории и практики постмодерна взаимосвязаны. И история, и философия, и литературная критика в своих теоретических исканиях оказались не так далеки от реального течения жизни, как это порой представляется с горних высот «чистой науки». Их деятельность способствовала осознанию Другими факта своего исключения, инаковости, помогла росту демократических движений в защиту «меньшинств», оказавшихся на обочине «нормы». Соответственно провозглашаемый в историографии «мультикультализм» (и знакомый нам «плюрализм»), берет начало именно здесь, фактически расходуя доктрину одного из главных идеологов постмодерна М.Фуко «предпочитать то, что дано непосредственно в своем многообразии, предпочитать различия единообразию, предпочитать то, что течет, тому, что едино, мгновенные сочетания – системам»[4]. Собственно, в приведенной цитате мы узнаем тот самый призыв, который составил основной фон и в историографической ситуации во второй половине XX в. Все большее число историков как на Западе, так и в бывшем СССР увлекаются поисками индивидуального и особенного в истории, воспевая полифонию, создавая не Историю, а истории, децентрированные и фрагментарные, выделяя разнообразие «опытов» и «дискурсов» как реализацию различных «идентичностей», прав и возможностей человеческого самоопределения.

Лингвистический (дискурсивный, культурный) и антропологический повороты неразделимы. Как сиамские близнецы, они представляют собой симбиотический союз, в котором каждый элемент связан с другими. Даже деконструктивистские ноты (пост)современной историографии, вызывающие наибольшую критику со стороны

---

[4] The Foucault Reader. Ed. By *P.Rabinow*. Harmondsworth, 1984, p.XIII.

историков-практиков (например, идей Х.Уайта о родственности стилей и методов построения исторического нарратива литературному жанру), не должны рассматриваться обособленно от ее общей антропологической направленности, поскольку они имеют общие корни, связи и следствия.

Постмодернизм имеет множество лиц: это и постструктурализм, сменивший модернистский структурализм и отметающий «жесткую» структуру последнего, делающий акцент на ее «края»; это и деконструктивизм (литературоведческая версия постструктурализма), «новый историзм» (фактически сместивший деконструктивизм с его лидирующих позиций в 1990-х гг.); это и «культурная теория», трактующая культуру как символическую, лингвистическую и репрезентационную систему, это и более частные его проявления в виде теории дискурса и определения роли языка как ведущей линии в человеческой культуре. Несмотря на это разнообразие, бросается в глаза объединяющее – артикуляция проблем идентичности, ис/включения, «Нас» и «Других». За множеством лиц постмодерна проглядывает главное – проблема построения идентичности как центра, вокруг которого вращается вся культура.

Эдвард Саид писал: «Любой, мало-мальски понимающий, как устроены культуры, знает, что определение культуры, того, чем она является для своих членов, всегда является крупнейшим демократическим отбором, даже в недемократических обществах. Канонические авторитеты должны быть избраны, они регулярно пересматриваются, обсуждаются, переизбираются или выбрасываются. Идеи добра и зла, включения или исключения, иерархии ценностей должны быть четко указаны, обсуждены, утверждены как истинные или нет. Более того, всякая культура определяет своих врагов, тех кто ей угрожает. Например, для греков, начиная от времен Геродота, все, кто не знал греческого, автоматически становились варварами, Другим, которого нужно было победить»[5].

Ситуация переосмысления и даже кризиса постмодернизма связана с его прямым следствием – тем самым пробуждением «Другого», о котором ратовали мыслители постмодерна.

Акцент на том, что «идентичность», а точнее, потребность реконструировать процессы референции в культурной традиции Запада

---

[5] Саид иллюстрирует это на примере книги *F.Hartog*, Le miroir d'Hérodote: essai sur la représentation de l'autre. Paris : Gallimard, « Bibliothèque des Histories », 1980 [2e édition – 1991]. English edition – *The Mirror of Herodotus: The Representation of the Other in the Writing of History*, 1988.

связывает и объясняет появление во второй половине XX в. явлений постмодерна, возвращает нас к первоначальному вопросу статьи о роли истории. В ситуации презентистского режима историчности, история приобретает значение не столько «учительницы жизни», сколько средства идентификации себя человеком во времени. Появление в ней таких направлений, как женская/гендерная история, устная история, постколониальные исследования и др. являются результатом поисков решения проблемы идентичности теми, кто был «исключен» из «мэйнстрима» истории. Центральной точкой является представление о референтности и «отражения» в культуре. Т.н. «культурный поворот» несет не только представление о языке как об основе, моделирующей культуру, но и по отношению к собственно историографии выражается в осознании необходимости изучения «вторичной реальности», «себя через Другого», отражения в зеркале.

Постмодернистски-настроенные исследователи показали, что в процессе идентификации понятие о «Другом» имеет определяющее значение. Как человек определяет себя? Через отделение от других. Как определяет себя группа? Через поиск, ощущение общего и различий, используя некую точку референции – Другого. Другого с заглавной буквы, т.к. его наличие оказывается постоянным и необходимым фактором идентификации.

Известный постмодернистский мыслитель Цветан Тодоров открывает свою книгу «Завоевание Америки», посвященную «открытию, завоеванию, возникновению любви и познаванию» Другого, отрывком из рассказа Диего да Ланда «Положение вещей в Юкатане»: «Капитан Алонсо Лопес де Авила во время войны был увлечен молодой и красивой индейской женщиной. Она обещала своему мужу, опасавшемуся, что его убьют на войне, принадлежать только ему и никому другому; и поскольку иной возможности уйти из жизни, кроме как быть убитой мужчиной, не было, она была отдана собакам». Позволим себе привести здесь довольно объемный комментарий Тодорова, т.к. в нем отражены практически все коннотации этой драмы – драмы Другого в расовом, этничном, классовом и гендерном изменениях: «Женщина майя погибает, брошенная псам. В ее истории, сведенной к нескольким фразам, сконцентрирован один из самых экстремальных вариантов «инаковости». Ее муж, который есть ее «внутренний Другой», уже не оставляет ей никакой иной возможности самоутвердиться: боясь, что его убьют на войне, муж хочет заговорить судьбу, лишая женщину свободы воли; война не должна быть только его войной, его жена должна продолжать принадлежать ему. Когда появляется испанский

конкистадор, эта женщина – не больше, чем место, где сталкиваются желания и воли двух мужчин. Убивать мужчин, насиловать женщин – доказательства власти мужчин. Женщина выбрала путь повиновения воли мужа и правилам своего общества; этим она вместила все, что оставалось от личной свободы, чтобы защититься от насилия, объектом котором она была. Но на самом деле культурная инаковость была ядром этой драмы: она не подверглась насилию, как если бы была испанкой, ее бросили собакам, потому что она заключала в себе женщину и майя одновременно. Никогда еще судьба Другого не была более трагичной»[6].

Проблемы определение себя через Другого; конструирование и завоевание Другого посредством применения мерок «себя» стали центральными темами в исследованиях, называемых «постколониальными». Бросается в глаза то, что это обширное историографическое поле практически никогда не привлекает внимание историков в Беларуси. Тем не менее, эта сфера историографии предстает все более и более многочисленной, популярной, представительной и влиятельной в мире историков, социальных теоретиков, политологов. Если изучение теории национализма и этничности еще может быть оправдано как актуальное в глазах белорусских историков, то «постколониальные исследования» кажутся безмерно далекими, «не нашими» и «неприменимыми» для белорусского опыта. И все же именно это поле дало плодотворные идеи в области изучения национализма, и по многим оценкам, вообще было началом самого постмодернизма.

Утверждая, что попытки решения проблемы идентификации представляют собой «движущую силу» в возникновении многих направлений постмодерна, следует отметить, что центральными для них самих являются проблемы соотношения, конструирования и завоевания Другого. В этом контексте и давно известный «европоцентризм» приобретает новые значения. В свой, ставшей уже классической, работе уже цитировавшийся нами Эдвард Саид показывает, как Восток стал зеркалом, в котором Европа видела свое собственное отражение, причем анализ этого отражения мог бы дать больше знания об оригинале – самих европейцах[7].

Постколониальные исследования (Э.Саид, Г.Ч.Спивак, Х.Бхабха, Б.Андерсон, А.Нанди, Р.Дж.Янг и др.) показали, что

---

[6] *Todorov T.* La conquête de l’Amérique. La question de l’autre. Paris, Seuil, 1982., p.306.

[7] См.: *Said E.W.* Orientalism. New York: Vintage Book, Adivision of Random House, 1979.

западноевропейская цивилизация не только сама выстроена по принципу наличия этого Другого (иначе как отделить «свое», если нет «другого»), но и навязывает этому Другому свою модель культуры. В период своей экспансии западноевропейцы распространили не только свое политическое, экономическое и культурное влияние на Африку, Америку, Азию, но также «навязали» им свое видение их самих... В результате зарождающиеся интеллектуальные движения, например, на Востоке (большинство лидеров которых прошли западную школу, в прямом и переносном смысле), идентифицируют себя путем наложения тех образов, которые предлагала им западноевропейская модель Востока («мистический», «чувственный», «пышный»). Европейский внешний «Другой» становится для них «своим»? Многочисленные исследования анализируют, как выстраивались новые («про-западные») модели философии, истории, литературы в Индии, Китае, на мусульманском Востоке; насколько сложно было осознавать и преодолевать кажущееся «естественным» состояние вещей. Новые поколения интеллектуалов, осознавая фальшивость прежних попыток выстраивать свою идентичность по модели западноевропейской, пытаются вернуться к своим «корням», традициям и религии. В условиях нарастающей глобализации, ее «изнанки» в виде «вестернизации» и «американизации», фундаменталистские движения оказываются тесно связанными с процессом возвращения, или точнее, выстраивания идентичностей бывшего «Другого» заново. Динамика сегодняшних политических, культурных конфликтов оказывается тесно связанной с последствиями века модерна и постмодерна.

«Метисация культур», как ожидали постмодернисты, пока не происходит. Хотя У.Эко еще в 1990-е предупреждал: «Феномены, которые Европа все еще пытается воспринимать как иммиграцию, в действительности представляют собой миграцию[8]. В отличие от иммиграции, которая в принципе может регулироваться со стороны государства, феномены миграции «всегда как стихийное бедствие случаются, и ничего не поделаешь». Мультикультурализм, соответствующая метисация населения и преодоление государственного регулирования реализуют коренные исходные импульсы постмодерна: освобождение жизненного поведения от контроля властей, примат человечного по определению хаоса над бесчеловечным по определению порядком, преодоление антиномии

---

[8] *Эко У.* Миграции. Терпимость и нетерпимость// *Эко У.* Пять эссе на темы этики. СПб, 1997, с.75-90.

«свой»/«чужой» – следовательно, торжество тотального либерализма[9]. Только к чему приводит такая реализация?

Расхождение между теоретической идолизацией инаковости и практическим противостоянием ей впечатляет (и даже вырабатывает свое символическое обоснование – примерами тому могут служить как интеллектуальные изыскания С.Хантингтона[10], так и сравнительно недавний прецедент с неприятием Европейской конституции – и отрицание того самого Другого).

Еще одним важнейшим аспектом проблемы осмысления идентичности в историографии видится нам поле, тесно связанное с уже упоминавшимися здесь постколониальными исследованиями, так называемые «этно-национальные исследования». Еще в 1992 г. Э.Смит говорит о новых тенденциях в этой исследовательской сфере, связанных с (1) слиянием исследований этничности (бывшей ранее «вотчиной» антропологов) и национализма (изучавшегося главным образом историками); (2) акцентом на социальную основу и взаимовлияние национализма и государства; (3) изучением соотношений между такими понятиями, как этничность, демократия и национализм; (4) с особой актуальностью, которую приобретают в последнее время исследования, исходящие из признания «воображенного» или сконструированного характера наций[11] (Б.Андерсон, Э.Геллнер, Дж.Брёйлли, Т.Нэрн, Э.Кедури, Э.Хобсбаум и др.).

Об этом последнем аспекте исследования национализма следует сказать особо, поскольку именно он имеет решающую связь с постмодернистскими представлениями об идентификации и текстуальности, дискурсивном характере прошлого и истории. Долгое время существовало общепринятое (включая и советскую историографию) представление о «естественности» процесса становления наций, когда «исторически образовавшиеся этнические группы... создаются историей, а национальная интеллигенция лишь «вдохнула жизнь» в продукт истории – нацию». Интеллигенция, по словам американского исследователя Дж.-П.Химка, «служила

---

[9] *Кнабе Г.* Принцип индивидуальности, постмодерн и альтернативный ему образ философии// Русский журнал, 1999.

[10] См. получившую широкую провокационную известность работу *Huntington S. P.*, The clash of civilizations and the remaking of world order. New York : Simon and Schuster, 1996, фактически возрождающую цивилизационную парадигму и противостояние Восток/Запад.

[11] Ethnicity and Nationalism. Ed. *Anthony D. Smith*. Leiden, New York, Koln: E.J.Brill, 1992.

повивальной бабкой при рождении высшей целостности – нации, но не ее матерью. Роль истинной матери нации принадлежала собственно Истории»[12]. В 1980–90-е гг., очевидно под влиянием постмодернизма, происходит существенный пересмотр этого подхода. В новой литературе, посвященной теории и истории становления и функционирования наций, «национальное» понимается как культурная конструкция, как артефакт, произведенный на свет самой интеллигенцией. Национальные характеристики не были предопределены исторически, а были сконструированы сознательно интеллигентами.

Наложение европоцентристски построенных образов «Других» на этих «других», деформирует и рождает новые мутации в самих «других». Такие мутации в виде миграций, радикализации настроений, усилении фундаментализма, насилия и т.п. вызывают недовольство и замешательство не только у обывателей, но и среди самих теоретиков постмодерна (будь то высказывания видного защитника «инаковости» Цветана Тодорова, недавние публикации Терри Иглтона или Юргена Хабермаса[13]).

Между тем мир по-прежнему несет в себе стигму «западного» видения: «Мы *здесь*, потому что вы были *там*!»[14]. «Другой» уже *здесь*, однако даже находясь в центре европейского мира (по некоторым оценкам из 59 миллионов населения Франции до 14 миллионов

---

[12] *John-Paul Himka*. Religion and Nationality in Western Ukraine. The Greek Catholic Church and the Ruthenian national Movement in Galicia, 1867-1900. McGill-Queen's University Press. Montreal, Kingston, London, Ithaca, 1999, p.163.

[13] См. *Alec G. Hargreaves*, An Emperor with No Clothes? // материалы, опубликованные на сайте The Social Science Research Council: http://www.ssrc.org/: В 2005 г. Цветан Тодоров, выступая на Междисциплинарном коллоквиуме, посвященном 100-летию отделения церкви от государства во Франции «Laïcité/Secularism : 1905/2005, проводившемся Центром французских исследований и Maison française Колумбийского университета 11-12 ноября 2005 г. с докладом "The Threats to Autonomy: Individual and Community", назвал происходящие в это время во Франции восстания в пригородах (banlieues) делом дисфункциональной сексуальности исламской молодежи, фактически отказываясь применять свои теоретические взгляды на Другого к французским реалиям; *Жижек С.* Добро пожаловать в пустыню Реального. М.: Фонд «Прагматика культуры», 2002, с.41-41: «К несчастью, сам Юрген Хабермас... присоединился к этому хору, подчеркнув, что время постмодернистского релятивизма ушло». См. также об изменении взглядов *Terry Eagleton*, After Theory. New York: Basic Books, 2003.

[14] «We are here because you were there» – Постер, цит. по *Andrienne Rich*, Notes Toward A Politics of Locatopn, Feminist Postcolonial Theory. A Reader. Ed. *Reina Lewis* and *Sara Mills*. Edinburgh University Press, 2003.

являются иммигрантами с Востока или их детьми[15]), он остается *другим*. И если, по словам Пия Н. Нганду (Vie et mœurs d'un primitif en Essonne, quatre-vingt-onze) «белый человек в Африке имеет за плечами вес своей культуры, истории, философии», то «африканец во Франции ощущает лишь вес своей расовой принадлежности и биологические различия»[16]. Этот же новеллист, описывая свою жизнь и работу учителем во Франции, констатирует: «Действительно, совсем немногие из моих коллег, с которыми мне пришлось работать, видели во мне меня, и только меня. Еще меньше из них запоминали мою фамилию, ссылаясь на то, что она непроизносима. Так я был просто Месье Африканец. А для учеников – Месье Черный»[17].

В этом рассказе меня привлек адрес: Эссон, 91. Я живу в этом департаменте Иль-де-Франс, под Парижем, и жизнь его обитателей стала моей жизнью. Я живу в banlieue, в одном из парижских пригородов, в «хорошем» районе. Белый цвет моей кожи делает меня частью этого «хорошего» района, если бы не одно обстоятельство: мой акцент, выдающий во мне эмигранта. Мой сын, родившийся в Беларуси, но ставший уже «почти-французом», в возрасте 3 лет задавал мне вопросы, которые вряд ли возникнут у белорусского ребенка. «А кто это: девочка или мальчик, – спрашивал он, когда речь шла о каком-то знакомом, – "А лицо у него какое: белое или черное?». Реальность множественности цветов кожи, культур, языков стала для него вещью обыденной. И таким же реальным для него становится разделение этих миров: белые, черные и смуглые дети из одного и того же класса предпочитают играть в разных местах школьного двора – так же, как и их матери, в ожидании своих детей из школы собирающиеся в «свои» группы. Африканцы, арабы, белые. Смешанного общения между ними нет, как нет и «интеграции», прокламируемой французским правительством.

Мой район считается «хорошим», т.к. находится в отдалении от так называемых HLM (*Habitation à Loyer Modéré* – букв. «аренда жилья для людей с низким доходом»), где живут в основном выходцы из

---

[15] *A.G. Hargreaves*, Immigration, `Race' and Ethnicity in Contemporary France. London: Routledge, 1995,p.5. INED приводит иные цифры: 60 млн. на 1 января 2005 г., данные по количеству иммигрантов ограничиваются 1999 г. – почти 4,5 млн. По поводу этих цифр существуют серьезные разногласия (Michèle Tribalat). Распространено мнение о том, что официальная демография сильно занижает процентное соотношение «иностранцев» и «французов».

[16] *Pius Nkashama Ngandu*, Vie et mœurs d'un primitif en Essonne, quatre-vingt-onze. 1987, p.8.

[17] Там же.

стран Магриба и Африки, бывших французских колоний. История «ашелемов» заключает в себе историю процессов *исключения и маргинализации*, которые проходят во французском обществе. Поначалу, финансируемая государством постройка «ашелемов» в 1950–60-х гг. виделась как решение проблемы перенаселенности и неблагоприятных условий жизни рабочего класса в городах. Многоэтажки-HLMы с современными квартирами и всеми удобствами быстро росли, составляя целые районы в пригородах; но к концу 1970-х гг. в них стали происходить перемены: постепенно большинство населения пригородного «дешевого жилья» стали составлять арендаторы-иммигранты. Экономические причины, связанные со спецификой распределения рабочей силы (именно вблизи крупных городов были шансы найти работу), дороговизной жилья в больших городах, наличием транспорта, который подвозил рабочих напрямую к заводам, а также официальная политика ликвидации трущоб и иммигрантских транзитных центров – все это приводило к тому, что banlieues заполнялись выходцами из стран Магриба и Северной Африки, в то время как «собственно» французы (преимущественно рабочий класс, составлявший первоначально ядро населения «ашелемов») предпочитали переселяться в индивидуальные дома или квартиры в более престижных районах. Государственное жилье претерпело символическую трансформацию: от знака демократии к знаку сегрегации, превратившись в своего рода гетто, с гомогенным с точки зрения социально-экономического статуса, этничности, религии составом населения. Социальное устройство районов, в которых располагались HLMы («свои» магазины, школы и т.д.), способствовала их «исключению», превращая их в обособленные cité, которых сторонились «истинные» французы. Покинуть cités становится все менее и менее возможным и по финансовым причинам (для покупки жилья нужны сбережения, которые идут на оплату аренды все той же квартиры в «ашелеме»), и из-за расовой, этнической дискриминации даже в сфере купли-продажи жилья[18].

Отчуждение от «собственно» французов настолько реально, что просматривается даже в пространственном дистанцировании – cité отделены изрядным расстоянием и визуально (соседние с HLMом дома моего «хорошего» района обнесены единым забором с колючей проволокой). Низкий уровень образования (несмотря на дотации

---

[18] См.: *Cesari, Jocelyne,* Musulman et republicain: les jeunes, la France et l'Islam. Brussels: Complexe, 1998; European Muslims and the Secular State, London: Ashgate, 2005; *ее же* статьи на сайте www.ssrc.org .

государства в школы «зон особого внимания») и самый высокий уровень безработицы в Европе среди молодежи HLMов – все это делает второе-третье поколения иммигрантов, французов по рождению, социально-экономически «исключенными». Именно это требование своего признания, пока еще не ясные проблемы идентификации, становятся главными в выступлениях молодежи «ашелемов» в 2000-х.

Складывающаяся во Франции ситуация, связанная с пересечением гендерной, этничной, расовой, религиозной, социальной идентичностей, конфликтом «центра», создающего «другого», и «периферии», которая воплощает в себе этого «другого», не уникальна. Феномены глобализации и миграции, сталкивая между собой различные идентификации, осмысливаемые постмодернизмом, затрагивают и Старый, и Новый свет. Только если для просвещенного [западного] интеллектуала постмодернизм является «уделом» и «нашей судьбой», то для просвещенного [африканского] интеллектуала, «прославленный постмодерн немногим больше, чем просто лицемерное самобичевание и плач скучающих и испорченных детей гиперкапитализма»[19].

И в этом мы видим коренное отличие теории ставших культовыми мультикультурализма и Другого, прокламируемых на французской родине постмодерна, от их преломления в реалиях французской жизни сегодня. Акцентированный в конце 80-х Ц.Тодоровым[20] разрыв теории и практики французской интеллектуальной жизни, сегодня достигает своего апогея: демократически настроенные толпы студентов громят свои демократически настроенные университеты и требуют большей демократии; ощущающие себя «другими- французами», но исключенные как потомки иммигрантов, молодые люди пригородов требует равноправия; «другие» среди них и среди самих французов женщины (об этом свидетельствует движение «Ni putes ni soumises»[21]) требуют признания своих прав.

Между тем постколониализм по-прежнему оставляет глубокие следы. «*Что такое «красивые волосы» (beaux cheveux)?* – вопрос,

---

[19] Ekpo, Denis. 1995. Towards a Post-Africanism: Contemporary African Thought and Postmodernism. In *Textual Practice* 9.1., 121-35.

[20] См.: *Tzvetan Todorov*. Nous et les autres. La réflexion française sur la diversité humaine. Editions du Seuil, 1989, p.506.

[21] Ni putes ni soumises *(Не проститутки и не рабыни)* – движение женщин во Франции, образованное в 2003, после издевательств и сожжения Sohane Benziane в одном из парижских «ашелемов».

заданный в гваделупской школе, получает ответ, приобретающий символическое значение: «Это гладкие/прямые волосы» (*cheveux lisses).* Норма по-прежнему европоцентрична. Психоаналитик вспомнил бы здесь специальный термин – «идентификация с агрессором», который предполагает особый тип психической защиты, когда жертва идентифицирует себя с агрессором, а завоеванный – с победителем. Последователь постколониальных исследований назвал бы это «эффектом колониализма», одним из проявлений его постколониальных последствий.

(Пост)современность рождает столкновение не столько «нас» и «других», сколько образов, взаимно навязываемых и накладываемых друг на друга. Не случайно Д.Харвей отмечает: «Взаимоналожение различных миров друг на друга в постсовременных условиях, миров, где в точке сосуществования преобладает некоммуницируемая “инаковость”, имеет странное отношение к усилению геттоизации, изоляции неимущего населения и представителей меньшинств...»[22].

Эти катаклизмы «инаковости» порождают различные оценки и настроения. Известный своими максималистскими высказываниями Славой Жижек привел их в «чистом» виде, который кажется далеко не радужным: «(1) признание культурных войн (феминистской, антирасистской и т.п. мультикультуралистской борьбы) в качестве основного пространства освободительной политики; (2) чисто оборонительная установка на защиту достижений государства всеобщего благоденствия; (3) наивная вера в киберкоммунизм (идея о том, что новые медиа непосредственно создадут условия для возникновения нового подлинного сообщества); (4) и, наконец, «третий путь», сама капитуляция»[23].

Кому-то эти наблюдения «из западной» жизни могут показаться неактуальными, как кажутся неприменимыми к *«нашему»* опыту сферы постколониальных, национальных исследований, распространенных в западной историографии. Потому ли, что пугает перспектива покуситься на святое – «советскую империю», или из-за кажущейся «далекости» от сегодняшних реалий, но темы «инаковости», идентичности[24], при-надлежности и ис/включения

---

[22] *David Harvey,* The Condition of Postmodernity, Oxford: Blackwell, 1989, p.114.

[23] *Жижек С.* Тринадцать опытов о Ленине// Главы из книги, вышедшей в русском переводе в издательстве Ad-Marginem, опубликованы в журнале: Критическая Масса, 2003, №2.

[24] Я не рассматриваю здесь распространение исследований про «белорусскую идентичность», поскольку они в большей части выступают с перспективы ее «врожденного», природного, а не дискурсивного характера.

практически не звучат среди белорусских историков. Между тем именно исследования в этой сфере помогают «разоблачить» многие привычные, но порочные истины. «Иммигранты» (как синонимы в данном случае могут подойти «женщины», «цветные», «евреи», «арабы») – «другие», не потому, что не хотят «включаться», а потому, что экономические и социальные условия не позволяют этого, и даже напротив, способствуют их исключению.

Не проводя явных аналогий, я все же хочу выделить возможности для анализа белорусской действительности с точки зрения изучения механизма и форм этого активного и пассивного исключения, институционного и социального исключения, наследия колониализма, идентификации себя с «колонизатором». Наши «тутейшасць» и «западно-руссизм» могут стать отправной точкой такого анализа.

Уже упоминавшийся выше видный представитель постколониальных исследований, защитник палестинского народа, блестящий аналитик, известный американский профессор Эдвард Саид оставил символический пример ситуации осмысления идентичности и инаковости в сегодняшней историографии. Его труд «Ориентализм» (1979) до сих пор «осваивается» интеллектуалами многих стран[25] как модель деконструкции созданных Западом стереотипов Востока как Другого; как образец критики европоцентристского деления мира на неравные (и противостоящие друг другу) части «Запад» и «Восток»; как схема применения фукольдианского понимания знания-власти на примере поисков идентичности восточными интеллектуалами, разрывающимися между знаниями (и идентичностью) колонизаторов и осознанием себя Другими... Несмотря на это, сам Саид признавался, что “Orientalism,” «был прочитан более глубоко вне арабского мира... по причине того, что был использован арабскими читателями как средство для конфликта, а не для аналитических разработок. Этот фактор превратил слово “Orientalism” в оскорбление... Это стало одним из негативных последствий карикатурного прочтения моей книги... Очевидно, что в арабском обществе мы остается пленниками этих моделей, т.к. мы оказались неспособны выработать что-либо, позволяющее нам освободиться от темного прошлого[26].

[25] Перевод на русский язык: *Эдвард Вади Саид*. Ориентализм. Западные концепции Востока / Пер. с англ. А. Говорунова. СПб.: Русский Міръ, 2006. (Українське видання див.: *Саїд В.Е.* Орієнталізм/ Пер. з англ. В.Шовкуна. – К., «Основи», 2001 – *Ред.*).

[26] Edward Said Discusses ‘Orientalism,’ Arab Intellectuals, Reviving Marxism, and Myth in Palestinian History. Interview by By Nouri Jarah // Al Jadid Magazine, Vol. 5, no. 28, Summer 1999.

Всегда вызывавший на себя огонь интеллектуальных баталий, Саид и после своего ухода оставил пример идентификационной войны: вышедшие при его жизни мемуары «Out of Place» (1999) и сегодня стоят на первом плане при обсуждении его наследия[27]. Почему-то вопрос, где вырос Саид (в Иерусалиме или Каире) и где находился его фамильный дом становится камнем преткновения при обсуждении его идентичности. Или, переформулировав вопрос: почему «приобретенная» палестинская идентичность Саида становится проблемой? «Иногда я ощущаю себя собранием многих потоков. Я предпочитаю это ощущение идее цельного «Я», целостной идентичности, которой многие придают такое значение», – писал Э.Саид в своей книге. На самом деле его Out of Place отражает процесс осознания / конструирования / приобретения идентичности.

Бытует поверхностное мнение о том, что «Ориентализм» – это про то, как Запад искажает Восток, создает ложные стереотипы о нем. Гораздо реже упоминается, что «Ориентализм» – еще и про то, как Восток искажает сам себя в соответствии со стереотипами Запада. Вопрос Г.Спивак «Can the Subaltern Speak?»[28] вызвал к жизни целую исследовательскую сферу, одну и наиболее плодотворных в широком спектре постколониальных исследований. Может ли подчиненный, подавленный субъект говорить и, если может, то чьим голосом? Изданный в России «Ориентализм» пока воспринимается в основном как программное сочинение-критика Запада, западных концепций о Востоке. Причем под «Восток» подводится и сама Россия с ее «азиатскостью», и в целом мораль для России рассматривается двояко: сама как «Восток» (для Запада она и есть ложно стереотипизированный Другой); как колониальная страна, имеющий свой собственный «Восток».

Для белорусских (и украинских?) исследователей актуальной может оказаться иная сторона идей Саида и постколониальных исследователей вообще: как мы сами добровольно принимает на себя чужую (приписанную нам) идентификацию. Феномен западно-

---

[27] «The neutrality and factual accuracy of this article are disputed» – так начинается статья об Э.Саиде в популярной Интернет-эциклопедии «Wikipedia». «Противоречия» сводятся к обвинениям в «фальсификации» Саидом своей палестинской идентичности, высказанным Justus Reid Weiner (1999) “My Beautiful Old House” and Other Fabrications by Edward Said //Commentary Magazine, September 1999; *Justus Reid Weiner*, “The False Prophet of Palestine”// The Wall Street Journal, August 26, 1999.

[28] *Gayatri Ch. Spivak*, “Can the Subaltern Speak?” In Bill Ashcroft, Gareth Griffiths, and Helen Tiffin, eds., The Post-Colonial Studies Reader, pp. 24-28. London: Routledge, 1995.

руссизма (малороссийства?) лежит в той же плоскости, что и явление ориентализма. Западно-руссизм никогда не изживается в нас до конца. Пока он не изживается, пока в центре нашей идентичности лежит референтность, мы не можем представлять по-настоящему интересное исследовательское поле для мира («Запада»). Интересна ли сейчас белорусская историография со всеми ее интригующими сюжетами для западного исследователя? Вопрос скорее риторический. «Mais les autres sont des je aussi : des sujets comme moi, que seul mon point de vue, pour lequel tous sont là-bas et je suis seul ici, sépare et distingue vraiment de moi»[29] – эта цитата Тодорова звучит для нас сегодня актуально. Вопрос заключается не в том, что «Запад» нас не читает (обстоятельство, служащее почти что примером гордости для некоторых белорусских исследователей, стоящих в противоречивой оппозиции Западу). Проблема состоит в причинности: *почему* мы не интересны западной историографии? Когда моя белорусская коллега Алена Лапатнёва, долгое время живущая во Франции, предложила такой вопрос, он показался мне бессмысленным. Годы работы на Западе, однако, показали реальность его постановки.

Важно ли для Европы увидеть себя через глаза «Другого»? И, продолжая этот вопрос, может ли Беларусь рассматриваться как «Другой» для «Европы»? Очевидно, нет. Беларусь все еще не интересует Запад именно потому, что она не является для него «Другим» (более того, западная историография, склонная в 19 ст. принимать версию польских патриотов- эмигрантов, в 20-м приняла «великорусскую» версию белорусской истории – фактически «западно-руссизм»). Противопоставление уже было сделано – Запад-Восток, Запад-СССР, Запад-Россия. Беларусь выглядела слишком похожей на Россию, чтобы претендовать на интерес в качестве «Другого», а все белорусские «особенности» истории, культуры или политики представляли в глазах Запада лишь вариации «русскости». Перефразируя Р.Корби и Дж.Лирссена, мы были «недостаточно внешними по отношению к западной культурной элите, чтобы представлять объект антропологического [*О.Ш.*: и исторического] исследовательского интереса»[30].

---

[29] *Tzvetan Todorov*, La conquête de l’Amérique. La question de l’autre. Paris, Seuil, 1982.
[30] *Raymond Corbey and Joep Leerssen*, Studying «Alterity» Backgrounds and Perspectives// In: Alterity, Identity, Image: Selves and Others in Society and Scholarship. Ed. by *R.Corbey and J.Th. Leerssen*. From Amsterdam Studies of Cultural Identity. Amsterdam. – Atlanta, 1991.

Во всех этих рассуждениях рефрен идентичности не случаен. Возможно, именно он заслуживает того, чтобы стать ответом на вопрос о роли истории сегодня. История – именно об идентичности, и мы вернулись к тому, с чего начали: «Зачем нужна история?..» Наличие и осмысление прошлого необходимо для выстраивания идентичности. А историография? Она – есть носитель идентичности самой истории.

Образи науки

Атаманенко Алла *(Острог)* Образ української зарубіжної історіографії

Осіпян Олександр *(Краматорськ)* *O, bella, ciao, bella, ciao* або історія як схованка (школа „Анналів” в історичному контексті сучасності)

Світленко Сергій *(Дніпропетровськ)* Суспільний рух в Україні кінця XVIII – початку XX століття: образи історичної дидактики

Алла Атаманенко
Острог

Українська зарубіжна історіографія: до проблеми образу*

Загальне поняття "образ" є мультисемантичним і використовується в різних галузях сучасного гуманітарного знання. В історіографії категорія "образ науки" охоплює уявлення конкретного соціуму про предмет, методи, функції науки, її місце в суспільстві, соціальний статус[1]. Говорячи про *образ* (точніше, образи) *української зарубіжної (еміграційної, західної, діаспорної) історіографії*, ми маємо на увазі суб'єктивну рецепцію, уявлення про структуру наукового життя, персоналії, методи і функції науки, науковий доробок українських зарубіжних істориків в середовищі т.зв. *материкової* (тієї, що функціонує в Україні) наукової спільноти. Це уявлення не є сталим, воно змінюється з плином часу внаслідок різноманітних чинників. Зміни образу української зарубіжної історіографії значною мірою пов'язані зі зміною ідеалу науковості материкових дослідників. З поширенням впливів постмодерну з його прагненням відмови від національного[2], формуванням нових поглядів та підходів до вивчення

---

* Автор дякує президенту Українського історичного товариства та голові Історичної секції УВАН у США проф. Л.Винарові (Кент, США), куратору української колекції Дослідницького центру імміграційної історії (The Immigration History Research Center) Міннесотського університету (Міннеаполіс, США) п. Г.Миронюк, директору Центру проф. Р.Веколі, заступнику директора п. Д.Вурлу, кураторці Українського Діоцезіального Музею і Бібліотеки (Стенфорд, США) п. Л.Волинець за дозвіл на використання та публікацію архівних матеріалів.

[1] *Колесник І.* Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). – К.: Ґенеза, 2000. – С.40. Див. також: Історіографічний словник. – Харків, 2005.

[2] *Дашкевич Я.* Постмодернізм та українська історична наука// Пам'ять століть. – 2000. – №4. – С.11.

історії, прагненням об'єктивності наукового дослідження певного негативного відтінку набув й образ української зарубіжної історіографії, в своїй засаді національної. Враховуючи суб'єктивний характер поняття, підкреслимо, що, з одного боку, можна говорити про образ, загальнопоширений на певному етапі наукового розвитку, з іншого – про індивідуальну рецепцію материковими істориками як історичної науки в діаспорі в цілому, так і творчості окремих вчених, що може різнитися в залежності від власного історіографічного досвіду, методологічних уподобань тощо. З огляду на обмежений обсяг статті, в ній висловлені лише деякі роздуми, які, на нашу думку, сприятимуть уточненню сучасного образу української зарубіжної історіографії, що, можливо, пізніше переростуть в ширше дослідження.

В 20-х роках XX ст. українські вчені співпрацювали без огляду на місце мешкання, чому значною мірою сприяла українізація, що проводилася в Радянській Україні. Саме українізація підтвердила сподівання на український характер радянської держави, що, на думку частини представників наукової еміграції, не лише давало можливість такої наукової співпраці, а й підтримки уряду УСРР. Це підтверджує лист Ілька Борщака з Парижа до Євгена Онацького в Буенос-Айресі від 22 грудня 1923 року: "Мабуть Ви чули, що я і мої товариші вже як 2 роки стали на ґрунт визнання необхідності співробітництва з Укр.[аїнським] Рад.[янським] Урядом: українізація, що йде нині, тільки виправдала наш прогноз. Пишу це не для полеміки, як Ви иньшого погляду, який як всі погляди, можу тільки поважати, – а для того, щоби Ви краще від мене самого це почули"[3].

О.Оглоблин в своїй доповіді в УВАН 9 червня 1962 р. справедливо підкреслював, що в 20-х роках "в УССР, у Галичині й на еміґрації, ідейна й наукова основа української історіографії скрізь була одна – національно-українська"[4]. За допомогою різних підходів у тогочасних дослідженнях український етнос переважно перетворювався у повноправний суб'єкт історичного процесу. На Заході у міжвоєнний період українські вчені намагалися поширити знання про Україну, творячи власні наукові інституції, співпрацюючи з установами та виданнями в країнах поселення. Для дослідників в

---

[3] Лист І. Борщака до Є. Онацького від 22 грудня 1923 р. The Immigration History Research Center (Minneapolis), Ukrainian, Onatzky Evhen, Box 1.

[4] *Оглоблин О.* Сучасна вільна українська історіографія (рукопис). Архів Олександра Оглоблина (Кент, США). – Ф. "Рукописи". – Спр. "Сучасна вільна українська історіографія". – Арк. 12-а.

Україні переважно були добре знайомими праці колег з-поза кордону[5]. З посиленням тоталітаризму та початком репресій контакти між представниками різних гілок української історіографії було припинено. В СРСР змінюється характер наукових досліджень, які переважно тепер відповідали потребам загальнодержавної комуністичної концепції, базованої на осучасненій (з "марксистським наголосом" на економічних змінах та міфемою класової боротьби як рушійної сили історичного прогресу) т.зв. "загальній схемі" історії Центральної та Східної Європи. Про праці українських вчених поза Україною з 30-х до середини 80-х років минулого століття радянські дослідники переважно дізнавалися із замовлених критичних оглядів творчості "буржуазно-націоналістичних" вчених, а старше покоління повоєнних істориків-емігрантів дуже добре пам'ятало особливості історіографічної ситуації в довоєнній Україні. Зрозуміло, що до змін в суспільно-політичному житті України об'єктивні дослідження діяльності зарубіжних "колег по цеху" були неможливими. Тому поява їх безпосередньо в'яжеться з т.зв. "перебудовними" процесами в суспільстві та науці середини 80-х – поч. 90-х рр., а також із початком розбудови української держави. Ми не ставили за мету назвати й охарактеризувати всі публікації в Україні, пов'язані із аналізом зарубіжної української історіографії, що вимагало б спеціального дослідження, тому спробуємо лише узагальнити їх.

В силу об'єктивних причин (відкриття від 1994 р. для дослідження празьких архівних матеріялів[6], що зберігаються в Києві, поступове введення в загальні бібліотечні фонди в Україні діаспоріани) до середини 90-х років переважна більшість праць була пов'язана з персоналіями або історією українських наукових установ міжвоєнного періоду. Поширення наукових контактів, одержання ґрантів, які уможливили працю в зарубіжних українських та неукраїнських архівах, сприяли розвиткові досліджень й повоєнної доби.

---

[5] *Оглоблин О.* Мій творчий шлях українського історика// Студії з історії України. Статті і джерельні матеріяли / Ред. Л. Винар. – Нью-Йорк; Київ; Торонто, 1995. – С.22.

[6] Матеріали українських навчальних закладів та наукових інституцій і товариств зберігаються в Центральному державному архіві органів управління та влади України, Центральному державному архіві громадських об'єднань та ін. Див. також: *Мушинка М.* Музей Визвольної боротьби України в Празі та доля його фондів. Історико-архівні нариси. – Київ, 2005. – С.105-116; *Ґрімстед Кеннеді П.* "Празькі архіви" у Києві та Москві. Повоєнні розшуки і вивезення еміграційної архівної україніки / Пер. та наукове ред. Т. Боряк. – К., 2005. – С.58-63.

Розробка теоретичних аспектів української історіографії призвела до посилення уваги до творчості представників наукових шкіл та напрямів, в першу чергу народницького та державницького. Чимало зроблено й у вивченні української зарубіжної історіографії. З'явилася низка персоналійних досліджень, присвячених історикам діаспори, праці про українські наукові установи, особливості функціонування української діаспорної історіографії. Зроблено й досить вдалу спробу пов'язання української, в тому числі й зарубіжної, історіографії з європейськими методологічними течіями та напрямами[7]. В той же час, на жаль, до сьогодні відсутня узагальнююча монографічна праця про українську зарубіжну історіографію, написана материковими дослідниками. Спробу розглянути доробок українських істориків в діаспорі як органічну складову частину української історіографії зроблено лише в двох із кількох існуючих навчальних посібників[8]. Поки що бракує біографій багатьох вчених з діаспори в сучасних материкових довідниках та енциклопедичних виданнях.

Подібна ситуація пов'язана як із загальним станом сучасної української історичної науки, яка до більшості наукових проблем звернулася від кінця 80-х років, так і зі специфічними проблемами вивчення діаспоріани, викликаними відносною віддаленістю материкових дослідників від більшості українських еміграційних та діаспорних (особливо заснованих по Другій світовій війні) архівів, частина яких лише тепер починає свій шлях в Україну[9], а більшість напевно назавжди залишиться віддаленою або втраченою для "материка". Саме тому переважно існуючі дослідження з української зарубіжної історіографії, особливо ті, що стосуються повоєнної доби, базовані на опублікованих джерелах, що, на жаль, залишає поза увагою деякі аспекти наукового життя в еміграції чи діаспорі, глибинні причини тих чи інших історіографічних явищ.

Більшість досліджень, пов'язаних з українською зарубіжною історіографією повоєнного періоду, було проведено протягом кількох

---

[7] *Потульницький В.А.* Українська і світова історична наука: Рефлексії на межі століть // Український історичний журнал. – 2000. – №1. – С.3-21; №2. – С.27-47; №3. – С.22-44; №4. – С.20-37.

[8] *Колесник І.* Українська історіографія (XVIII – поч. XX століття). – К.: Ґенеза, 2000. – 256 с.; *Калакура Я.* Українська історіографія. Курс лекцій. – К.: Ґенеза, 2004. – 496 с.

[9] До українських архівосховищ передано архіви Державного Центру УНР в екзилі (ЦДАВОВ України), У. Самчука (Відділ рукописних фондів і текстології Інституту української літератури ім. Т.Г.Шевченка НАНУ) та ін., започатковано передачу архіву Українського Історичного Товариства до Відділу рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаника НАНУ.

останніх років. Важливі спостереження щодо тенденцій, що визначають характер сучасної української історичної науки з врахуванням історіографічного доробку української зарубіжної історіографії зроблено І.Колесник[10]. Методологічні засади української, в тому числі й діаспорної, історіографії з аналізом впливів німецької філософії на розуміння концепції (схеми) української національної історії у її співвідношенні з історією всесвітньою розглянув В.Потульницький[11]. Значний внесок в опрацювання здобутків української зарубіжної (еміграційної, діаспорної) історичної науки й осмислення процесів, які в ній відбувалися, зробив киянин Олексій Ясь. Він проаналізував різні аспекти творчості окремих дослідників, зробив бібліографічні огляди деяких періодичних видань, розглянув різні аспекти державницького напряму[12], проблему наукових поколінь та організації наукової праці[13], спробував доповнити образ української зарубіжної історіографії на основі рефлексій її представників[14] тощо. В його статтях зроблено вдалу спробу окреслити загальну історію розвитку української історіографії поза Україною та з'ясувати фактори, що на неї впливали.

Відповідно до проблеми, анонсованої заголовком нашої статті, цікавою є спроба О.Яся узагальнити зміни образу української зарубіжної історіографії, окресливши чотири основні фази його трансформації в уявленні материкових істориків. Отже, узагальнюючи авторський текст, українські зарубіжні історики в повоєнний час оцінювалися материковими як: 1) "буржуазно-націоналістичні фальсифікатори історії" (за тоталітарних часів); 2) щойно відкритий і

---

[10] *Колесник І.* Українська історіографія (XVIII – поч. XX століття)… – С. 64-135.

[11] *Потульницький В.А.* Українська і світова історична наука: Рефлексії на межі століть// Український історичний журнал. – 2000. – №1. – С.3-21; №2. – С.27-47; №3. – С.22-44; №4. – С.20-37.

[12] *Ясь О.* Державницький напрям в українській історіографії першої третини XX ст.: становлення, формування, вплив// Історія українського середньовіччя: Збірник наук. праць. У 2-х част. – Ч.1. – К., 1995. – С. 111-133; *Його ж.* Державницький напрям української історіографії та його інтелектуальна спадщина// Історіографічні дослідження в Україні. – Вип. 7. – К., 1999. – С.287-313.

[13] *Ясь О.* Українська зарубіжна історіографія 1945 – 1991 рр.: проблема поколінь та організація дослідницької праці// Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – Число 5. Історіографічні дослідження в Україні. – Вип.10. У 2-х частинах. Збірка наукових праць на пошану академіка НАН України В.А. Смолія. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2000. – С.352-391.

[14] *Ясь О.* Українська зарубіжна історіографія 1945 – 1991 рр. у світлі рефлексій її репрезентантів // Ейдос. Альманах теорії та історії. – Вип.1. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2005. – С.333-357.

цікавий суб'єкт діалогу, сповнений альтернативних ідей та підходів, котрі були заборонені радянським режимом упродовж тривалого часу (80-і – поч. 90-х рр. минулого століття); 3) носії інтелектуального статусу "нового прочитання" української історії, що асоціювався з підцензурною та забороненою спадщиною (поч. 90-х рр.); 4) своєрідний контрагент радянської історичної науки у біполярній системі координат, що постала за часів "холодної війни" або історичний супротивник радянської історіографії, носій партійної та націоналістичної ідеології (вилучаючи при цьому "молодшу, англомовну генерацію") (на зламі XX – XXI століть)[15]. Не можна не погодитися з твердженням автора про спрощеність та схематичність такого уявлення та не вітати його спробу відтворити рефлексійний образ, що постає з творів українських істориків за кордоном, значною мірою погодитися зі зробленими ним висновками[16]. Водночас варто з'ясувати, наскільки завдання та призначення української зарубіжної історичної науки було визначено її еміграційним статусом з такими наслідками як "надмірно заідеологізовані реакції", "підвищена чуттєвість до соціокультурного середовища існування та інтелектуальних пріоритетів історичної науки на батьківщині"[17]. Саме тому вважаємо потрібним звернутися до питань, які уточнюють уявлення про українську зарубіжну історіографію. На нашу думку, важливо з'ясувати 1) умови наукової праці українських дослідників (в першу чергу в повоєнний період), 2) мотивацію та розуміння ними завдань української історичної науки поза Україною, 3) внесок у процес введення української національної історичної науки до світової та 4) ставлення до української радянської історіографії та її окремих представників.

Сьогодні можна стверджувати, що радянська національна політика була успішною, і, починаючи від 30-х років XX століття, призводила до нівелювання національних ознак як української науки, так і українського етносу. Відповідно до її постулатів розвивалася й історіографія в Україні, що мусила в цілому відповідати т.зв. "російській схемі" чи концепції історії центрально-східної Європи[18]. При цьому панували не лише міфеми класової боротьби, а й ті, за допомогою яких через виклад історії відбувалася свідома заміна

---

[15] Там же. – С.333-334.
[16] Там же. – С.356-357.
[17] Там же. – С.335.
[18] *Потульницький В.* Українська і світова історична наука…// УІЖ. – 2000. – №4. – С.27; 2000. – №3. – С.31-32 та ін.

історичної свідомості українського народу історичною свідомістю російського, що пізніше було "вписано" в концепцію творення надетнічної спільноти "радянський народ". Потреба перевиховання населення призводила до використання історичної науки як знаряддя державної політики. І поступово "сформувався своєрідний феномен – радянська історіографія, що була органічно вписана в систему тоталітарної держави і пристосована для обслуговування її ідейно-політичних потреб"[19]. Зрозуміло, ми не намагаємося нівелювати працю сотень українських вчених радянської доби, бо серед них були ті, що і в цих умовах загального тиску чесно працювали. Але держава робила все, щоб унеможливити таку працю, внаслідок чого українська історія була денаціоналізована.

З кін. 80-х – поч. 90-х років минулого століття, з відновленням державності розпочався закономірний процес націоналізації материкової історіографії, на який, за справедливим твердженням відомого дослідника Ґ. Касьянова, мала вплив харизма "справжності історії", викладеної у діаспорній перекладній літературі[20]. Ця "справжність історії" відповідала тогочасним (та й, певною мірою, сучасним) потребам нової (державної) офіційної історіографії, саме тому, що в діаспорній історіографії зароджені в кін. XIX – на поч. XX ст. *національні* народницьке та державницьке спрямування "культивувалися як дві окремі школи, хоча принципової різниці між ними не було – обидва працювали на реалізацію "національного проекту" і не так суперечили, як доповнювали одне одного в рамках національно-патріотичного канону"[21].

На початку розміркувань про особливості функціонування української зарубіжної історіографії вважаємо за потрібне розглянути термінологічні питання, пов'язані з її сприйняттям. "Канон" (з грецької) переважно тлумачиться як "правило, припис, встановлення, норма", тобто, в широкому розумінні, твердо встановлене, загально прийняте, традиційне. У вузькому розумінні поняття "канон" тлумачиться як положення, що мають догматичний характер. Говорячи про відмінності *радянського* та *діаспорного історіографічного канону*, можна стверджувати практичну відсутність встановлених будь-ким будь-яких норм (партійних постанов, рішень тощо) для останнього,

---

[19] *Удод О.* Канонізація історії: за сторінками однієї справи дніпропетровських істориків// Бористен. – 1998. – №5 (83). – С.16.

[20] *Касьянов Ґ.* "Націоналізація" історії: нормативна історіографія, канон та їхні суперники (Україна 1990-х)// Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми. – С.60-73.

[21] Там же. – С.64.

що, між тим, не заперечує "традиційного" слідування національній концепції української історії.

Як відомо, національна історія є продуктом державних націй, або виникає на етапі національного самоусвідомлення і процес її формування відповідає логіці націотворення. Саме в час націотворення виникають ґранднаративи, які переважно відповідають національним інтересам і базуються на національних міфах[22]. Кожна національна (офіційна) історіографія має свій національний міф (схему, концепцію), який може вступати в протиріччя з національними міфами (схемами, концепціями) сусідніх народів. В умовах бездержавності нації її загальна національна концепція (схема) замінюється іншою, в якій як другорядна складова знаходять місце й факти її історії, але з відмінними інтерпретаціями. В рамках будь-якого загального національного міфу (і поза ним) можливе творення міфів – інтерпретацій окремих фактів – які можуть мати різні ступені об'єктивності та вірогідності і, часом, бути досить наближеними до пропаганди та віддаленими від науки. В умовах бездержавності творення ґранднаративу спізнюється, але представники таких європейських бездержавних націй "…в часи, коли заперечували їхнє існування, …зуміли відтворити наукові студії історій своїх народів. Франтішек Палацький, Ніколаї Йорґа, Томас Масарик та Михайло Грушевський підкреслювали існування своїх народів тоді, коли ті народи не мали своїх держав… Їхні праці стали основою до історичної аналізи цих народів"[23].

Як вже згадувалося, традиція національної історіографії, в цілому базованої на концепції (схемі) української історії М.Грушевського, в 20-х роках минулого століття активно розвивалася в Україні та в еміграції[24]. При цьому національний характер мали практично всі

---

[22] Про природу та характер міфу в історії див.: *McNeill W.* Mythistory and Other Essays. – Chicago, 1986. – P.3-106; *Потульницький В.А.* Українська та світова історична наука: Рефлексії на межі століть// Український історичний журнал. – 2000. – №1. – С.6-8; *Яковенко Н.* Кілька спостережень над модифікаціями українського національного міфу в історіографії// Дух і Літера. – К., 1998. – № 3-4. – С. 113-124 та ін. Про роль концепції М.Грушевського у творенні українського національного міфу див.: *Armstrong John A.* Myth and History in the Evolution of Ukrainian Consciousness// Ukraine and Russia in Their Historical Encounter / Ed. By P.J.Poticznyj, M.Raeff, J.Pelenski, G.M.Zekulin. – Edmonton: University of Alberta, 1992. – P. 126-139 та ін.

[23] *Богачевська-Хомяк М.* У пошуках історії України// Сучасність. – Листопад 1990. – №11 (355). – С.70.

[24] Щодо суті "народництва" М. Грушевського і його протиставлення "державництву" В. Липинського, Д. Дорошенка та С. Томашівського див.: *Гирич І.* Ще раз про схему української історії// Ґенеза. – 1997. – №1. – С.138-141.

наукові школи, бо “зосереджували свою увагу не тільки на історії української державності як такої, а на розгляді з національно-державницьких позицій широкого кола проблем політичної, соціально-економічної і духовної історії”[25]. Продовження національної, переважно державницької, традиції, за справедливою думкою В. Масненка, не заважало “об’єктивності здобутків дослідників, принаймні на тодішньому рівні загального наукового пізнання”[26].

Тут варто зупинитися на розумінні понять “національний” (національно-державницький) і “націоналістичний”, які часами стають синонімами при характеристиці української зарубіжної історіографії[27]. При певній змістовій близькості, перший пов’язаний з різноманітними явищами, що характеризують націю та/або державу. Другий – частіше використовується для означення партійного, заполітизованого, багато вужчого підходу до тих чи інших явищ. Тому, на нашу думку, написання історії “з націоналістичних (партійних) позицій” можливе (але не обов’язкове) здебільшого при висвітленні деяких питань історії Другої світової війни, але утруднене при аналізі більшості наукових проблем історії України (при цьому з інших причин вони можуть висвітлюватися однобічно та упереджено, творячи нові міфи). За слушною думкою відомого італійського дослідника Р.Петаццоні, озвученою відомим українським дослідником В.Потульницьким, “Різниця між міфом, яким може бути так звана ідеологічна (партійна) “наука” (в дійсності це суперечить дефініції поняття “наука”, і об’єктивною наукою (наукою par excellence) полягає в тому, що наука досліджує всі гіпотези і моделі умовно, але лише ті гіпотези, які доведені повністю, входять до наукового доробку”[28]. При аналізі наукової спадщини української зарубіжної історіографії, особливо повоєнного часу, на нашу думку, слід розмежовувати поняття

---

[25] *Водотика С.* Національно-державницька течія в українській історіографії 1920-х років// Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 8. – К., 2003. – С.111.

[26] *Масненко В.* Становлення української історичної науки в еміграції (міжвоєнний період)// Наукові записки Національного університету “Острозька академія”: Історичні науки. Вип. 5: Матеріали Першої міжнародної наукової конференції “Українська діаспора: проблеми дослідження” / Відп. ред. І.Пасічник, Л.Винар. Ред. А.Атаманенко. – Острог; Торонто; Нью-Йорк, 2006. – С.31.

[27] *Яковенко Н.* До питання про методологію вивчення історії України// Ґенеза. – 1996. – №1. – С.120. Маємо зауважити, що в західній історіографії ці поняття не завжди розрізняються. Див.: *Armstrong John A.* Ukrainian Nationalism. 3rd Ed. – Englewood (USA): Ukrainian Academic Press, 1990. – 272 p.

[28] *Потульницький В.А.* Українська та світова історична наука: Рефлексії на межі століть// Український історичний журнал. – 2000. – №1. – С.6.

"національний" і "націоналістичний", що відповідатиме висловлюваній сьогодні в працях багатьох дослідників необхідністю об'єктивного і незаідеологізованого вивчення української історії, при цьому.

Кілька слів про "схему" історичного процесу східної Європи. До проблеми схеми історії України в українській історіографії першим звернувся у 1904 році М.Грушевський[29]. О.Оглоблин в одному з перших своїх історіографічних лекційних курсів – 1929-1930 років[30] значну увагу приділяв проблемі схеми українського історичного процесу, визначенню тих факторів, які впливали на її формування. Пізніше Б.Крупницький[31], О.Оглоблин та інші українські вчені в еміграції, зокрема, зверталися також до проблем теорії української історіографії, в тому числі й проблеми схеми історії України. Написано чимало праць, що так чи інакше торкаються схеми українського історичного процесу[32]. Ми б хотіли наголосити на двох основних моментах, які безпосередньо пов'язані як із поняттям схеми, так і з визначенням місця та ролі українських істориків в діаспорі у включенні української історії у світову. В умовах відсутності власної концепції (схеми) національної історії історія будь-якого народу (нації) автоматично потрапляє до схеми домінуючих (пануючих) народів (націй). Тому справедливою є констатація В. Потульницьким того, що

---

[29] *М. Грушевський*, "Звичайна схема "руської" історії і справа раціонального укладу історії Східнього Словянства" // *Статьи по славяноведению*. – Вип. 1. – СПб., 1904. – С. 298-304. Пізніше неодноразово передруковувалася.

[30] Історія України (конспект за лекціями проф. О.П. Оглоблина). – ЦДАВО України. – Ф.3561. – Оп.1. – Спр. 292. – Арк. 62-135.

[31] *Крупницький Б.* До методологічних проблем української історії. – Авґсбурґ, 1946. – С. 8-15; *Л. О-ч* [*Л. Окіншевич*]. Рец. на працю: Б. Крупницький. До методологічних проблем української історії. – Авґсбурґ, 1946. – 23 с.// Україна. – 1949. – №2. – С.137-138; *Б. Крупницький*. Національна свідомість і українська історіографія XIX – XX ст. // Історіознавчі проблеми історії України (Збірник статей) (на правах рукопису). – Мюнхен: УВУ. – 1959. – С. 1-6; *Б. Крупницький*. Основні проблеми історії України (на правах рукопису). – Мюнхен: УВУ, 1955. – С. 3-27 та ін.

[32] *Armstrong John A.* Myth and History in the Evolution of Ukrainian Consciousness// Ukraine and Russia in Their Historical Encounter / Ed. by P.J. Potichnyj, M. Raeff, J. Pelenski, G.M. Zekulin. – Edmonton: University of Alberta, 1992. – P.126-139; *Wynar L.* Ukrainian-Russian Confrontation in Historiography. Michael Hrushevsky Versus the Traditional Scheme of "Russian" History. (From The Ukrainian Quarterly. – Vol.XXX. – #1. Spring, 1974). – 14 p.; *Kohut Z.* The Development of a Ukrainian National Historiography in Imperial Russia// Historiography of Imperial Russia. The Profession and Writing of History in a Multinational State. Ed. by Thomas Sanders. – Armork, New York, London, 1999. – P. 467-470, 473; *Sysyn F.* Introduction to Mykhailo Hrushevsky's History of Ukraine-Rus'// The Profession and Writing of History… – P. 344-372; *Потульницький В.* Українська та світова історична наука…та ін.

саме схеми домінуючих націй без врахування української, покладені в основу вивчення східноєвропейської історії у переважній більшості країн світу[33]. В той же час протягом довгого часу в умовах бездержавності України було дуже важко (та не завжди ще можливо сьогодні) "змусити різних наших сусідів – насамперед росіян, поляків та євреїв, по-перше, краще вивчити нашу історію, а по-друге, зректися своїх концепцій і міфів"[34]. Прагнення змінити ситуацію з сприйняттям української національної історії було переважно властиве українській зарубіжній історіографії.

Для ідентифікації української зарубіжної історіографії має важливе значення проблема визначення належності творчості тієї чи іншої постаті до української культури чи науки. О.Оглоблин одним із перших в зарубіжній історіографії звернувся до неї, вважаючи проблемою традиційної схеми українського культурного процесу, існування якої доводило до признання належними до української культури здебільшого лише творів, писаних українською мовою вченими, письменниками, мистцями переважно українського етнічного походження. Розглядаючи проблему культурного процесу в Україні XIX – XX століть, історик висловив визначив критерії приналежності національній культурі творів мистецтва, літератури, наукових праць тощо. На його думку, все, що було створене на українській землі, силами українських (територіально й національно) культурних діячів (та установ) незалежно від їх етнічного походження й характеру і незалежно від мовної форми культурних творів, належить до України. *Єдиним селекційним критерієм може бути тільки дух, зміст і ідеологія самого твору*[35] [підкреслення наше – *А.А.*]. Це оглоблинське твердження не є беззаперечним, але звернення до цієї проблеми залишається актуальним для історичної науки і сьогодні. Стосовно ж українських зарубіжних істориків – їхня належність до української національної історіографії визначалася власне національно-державницьким трактуванням проблем української історії. При цьому варто враховувати, що одночасно представники української зарубіжної історіографії переважно належали до американської, канадської, французької та інших історіографій (не зважаючи на належність до певного покоління, яка є досить умовною і все ще вимагає докладного

---

[33] *Потульницький В.* Українська та світова історична наука…// УІЖ. – 2000. – №1. – С.17.

[34] *Потульницький В.* Українська та світова історична наука… // УІЖ. – 2000. – №4. – С.24-25.

[35] *О.Оглоблин.* Проблема схеми історії України 19 – 20 століття (до 1917 року)// *Український Історик*. – 1971. – Т.VIII. – Ч.1-2 (29-30). – С.11.

опрацювання, бо “молодше англомовне” (правильніше – іншомовне) нараховує мінімально дві генерації)[36]. При зміні концептуальних засад творів вони переставали бути *українськими* істориками. Яскравим є приклад Георгія Вернадського (George Vernadsky), українське походження якого не завадило йому бути відомим “російським американським істориком”. Будучи професором Єйльського університету в 1941 р. Вернадський написав передмову до англомовного видання “Історії України” М. Грушевського, в якій не лише позитивно оцінив “Історію України-Руси”: “Це є праця видатного дослідника, базована на вичерпному дослідженні, пронизана духом гострої критики, і демонструє багатство інформації з відношенням не лише до історії українського народу, але й до загальної історії періоду”[37], а й ствердив, що українці є другою найбільшою слов’янською нацією, і дружні відносини з Україною та її історією важливі для розуміння сучасного розвитку Східної Європи[38]. В тому ж році він опрацював невелику монографію про Б.Хмельницького[39]. Але пізніше Ґ.Вернадський повернувся до своїх російськоцентричних поглядів на історію Східної Європи[40].

І наприкінці цієї частини статті – остання заувага. Вважаємо, що по-перше, варто відокремлювати наукову історіографію від нефахового історіописання, досить поширеного в еміграційних умовах. Тому в першу чергу будемо звертатися до праць фахівців. По-друге, варто розрізняти громадсько-публіцистичні праці, написані й

[36] Про генерації див.: *Оглоблин О.* Українська історіографія 1917 – 1956 рр.// Український історик. – 2004/2005. – Т.XLI-XLII. – Ч.3-4(163-164)/1(165). – С.184-185; *Винар Л.* Сучасний стан Української вільної історичної науки// Український історик: 40 років служіння науці. 1963 – 2003. – Нью-Йорк; Острог, 2003. – С.85-86; *Ясь О.* Українська зарубіжна історіографія 1945 – 1991 рр.: проблема поколінь… – С.352-391 та ін. Щодо думки автора про генерації українських зарубіжних істориків в 50-х – 60-х роках XX ст. див.: *Атаманенко А.* Українське історичне товариство: 1965 – 2005// Український історик. – 2005. – Т.XLII. – Ч.2-4 (166-168). – С.54-56. Як відомо, у 60-х – 70-х роках в наукове життя увійшли З.Когут, П.Маґочий, Р.Сербин, О.Субтельний, Ж.-П.Хімка, Т.Приймак та ін. В 90-х роках до української зарубіжної історіографії приєдналися представники т.зв. четвертої хвилі еміграції С.Плохій, О.Макар, Г.Курас та ін., творчість яких поза Україною в материковій історіографії оцінюється поки що на рівні рецензій.

[37] *Vernadsky George.* Preface// History of Ukraine by Michael Hrushevsky. Ed. by O.J.Frideriksen. – Yale: Yale University, 1941. – P.V-VI. Перевидано в 1970 р. Archon Books. Тут і далі переклад автора.

[38] Op.cit. – P.V.

[39] *Vernadsky George.* Bohdan, Hetman of Ukraine. – New Haven: Yale University Press, 1941. – 150 p.

[40] Див.: *Vernadsky George.* The Origins of Russia. – Oxford, 1959. – 354 p.

історикам (які переважно не були осторонь громадського життя), які можуть містити характеристики загальних еміграційних явищ, громадсько-політичних періодичних видань, напрямів та духу висловлювань в них тощо, і власне наукові, які стосуються безпосередньо наукових проблем та науки, бо інакше можна припуститися суттєвих помилок в оцінках українського наукового життя. Вважаючи, що "протистояння" двох гілок української історіографії переважно припало на період після Другої світової війни, основну увагу звернемо саме на нього.

Отже, якими були умови праці українських дослідників, точніше, те соціокультурне середовище, в якому їм доводилося працювати. Почнемо з громадської та наукової думки, уявлень про Україну, висловлених представниками як українського так неукраїнського наукового і ненаукового світу. У 1967 р. мінімум 99% німців були переконані в тому, що Україна є такою самою складовою частиною Росії, як Баварія є складовою частиною Німеччини[41]. Подібні уявлення майже до початку 90-х років мала більшість американців та представників інших націй. Погоджуємося з думкою канадського дослідника – представника т.зв. четвертої хвилі української еміграції О.Макара про те, що до початку 90-х рр. вивчення української історії на Заході, зокрема радянського періоду, знаходилося в надзвичайно складному стані, фактично на периферії західної історіографії, коли історики неукраїнського походження за рідкими винятками не розглядали Україну та інші народи колишнього СРСР як можливий серйозний об'єкт історичних досліджень, що пов'язане з русоцентричними стереотипами переважної частини історичного істеблішменту на Заході і його фокусом на вивченні Російської історії"[42]. Подібне становище було в більшості країн Заходу (Європа, Америка та Австралія). Навіть нещодавно створена в Сорбонні наукова інституція має назву "Центр історії слов'ян, Росії та Совєтського Союзу"[43].

Важливі спостереження про "російськофільське" скерування американської науки були висловлені відомим українським канадським істориком Іваном Лисяком-Рудницьким, відомими

---

[41] *Карий А.* Деякі думки з приводу Світового Конгресу Вільних Українців// Сучасність. – 1967. – Листопад. №11(83). – С.83.

[42] *Макар О.* Сталінізм і Україна у висвітленні англомовної історіографії в 1990-х – на поч. 2000 рр.: моделі, підсумки, перспективи// V Конгрес Міжнародної асоціації україністів. Історія: Збірник наукових статей. – Ч. II. – Чернівці, 2004. – С.421.

[43] Інтерв'ю Людмили Таран з Даніелем Бовуа// www.ukrscope.com/ukr/history/b-reconstruktsia_i_99_html.

українськими американськими істориками професором Кентського державного університету Любомиром Винарем, професором Вашингтонського університету Джоном Решетарем та ін. І.Лисяк-Рудницький, в статті "Проти Росії чи проти радянської системи?"[44] поруч із роздумами про ставлення української еміграції до проблеми українсько-російських відносин, відзначав, що на Заході "аж надто часто не добачають того факту, що СРСР не національна держава, а імперіялістичний конґльомерат народів…"[45] і висловив цікаві думки, до яких звернемося пізніше, стосовно можливостей змін поглядів студентів американських чи інших західних університетів професорами-українцями. Л.Винар, неодноразово аргументовано довівши ставлення більшості американських та західних дослідників до Грушевського та інших українських вчених як до націоналістів[46], розкрив причини слідування російській "традиційній" схемі та її пізнішим варіантам, що позбавляло український та білоруський народи історичного коріння[47].

Д.Решетар підчас конференції "Радянський Союз і Східня Европа, віддзеркалення в американській системі освіти" в Ратґерському університеті 29 квітня 1983 р. зазначив: "Можна твердити, що в США навіть певні академічні кола, а також засоби поширення інформації з неохотою визнають існування України чи Української РСР як окремої одиниці. …Підставою для такої розливчастости і навіть повної відсутности уявлення про Україну є американська тенденція розглядати Радянський Союз як звичайну однонаціональну державу... Певна річ, що радянські правителі намагаються поширити ідею про існування нової демографічної одиниці – "радянського народу", який нібито репрезентує нове суспільство"[48]. Дослідник розкрив зміст та причини такого становища, що спробуємо узагальнити. Отже, причини "неуваги" до України

---

[44] *Лисяк-Рудницький І.* Проти Росії чи проти радянської системи?// Між історією й політикою. – [Мюнхен], В-во "Сучасність", 1973. – С.306-323. Частину висловлених в статті ідей історик озвучив ще в 1949-1950 рр. Передрук: Історичні есе. – К., 1994. – С.319-332.

[45] *Лисяк-Рудницький І.* Проти Росії чи проти радянської системи?// Історичні есе… – С. 319.

[46] *Wynar L.* Ukrainian-Russian Confrontation in Historiography. Michael Hrushevsky Versus the Traditional Scheme of "Russian" History. (From The Ukrainian Quarterly. – Vol.XXX. – #1. Spring, 1974). – P.15.

[47] *Wynar L.* Mykhailo Hrushevsky. Ukrainian-Russian Confrontation in Historiography. – Toronto; New York; Munich, 1988. – P.32-33.

[48] *Решетар Д.* Розуміння й непорозуміння при студіях над історією України в США// Сучасність. – 1983. – Березень. №3(263). – С.62.

пов'язані: 1) з поглядом на Україну як підлеглої території, з ігноруванням лінгвістичних, культурних та історичних розбіжностей між трьома східнослов'янськими народами; 2) зі сприйняттям українців як бездержавного та неісторичного народу при загальній тенденції в США розглядати історію як політичну й дипломатичну[49]; 3) зі специфікою використання наукового апарату (термінології), що дозволяє в англомовних дослідженнях вживати як синоніми слова Русь і Росія, руський та російський, що спотворює розуміння природи Русі, як географічно-територіального, а не національного означення, і відмовляє в її історичній спадщині українцям[50]. Детальніше зупиняючись на окремих проблемах історії України, дослідник проаналізував факти їх невірної інтерпретації в американській історіографії.

Окремо особливості вивчення української історії поза Україною, зокрема в США, проаналізував М.Чубатий в праці "Українська історична наука (її розвиток і досягнення), наголошуючи на посиленні російськофільських тенденцій американської історіографії"[51]. В листі до О.Пріцака в 1970 р. він висловився проти Гарвардського університету як осередку українознавчих студій тому, що "на полі славістики це один із більше зрусифікованих в ЗДА" університетів: На Гарварді славістиці завис дух російського історика Карповича та славіста російсько-совєтського хову Якобсона. Вони продовж 40 літ виховали десятки американських істориків, для яких правдива історія України чужа, або перекручена"[52]. Думка М.Чубатого в цьому випадку ілюструє важливість цього аспекту для декого з дослідників.

Причини російськоцентричного трактування історії України більшість дослідників бачить в тому, що перед Другою світовою війною лише кілька американських університетів мали кафедри російської історії (Гарвардський, Єйльський, Колумбійський, Мічиганський, Чиказький, Стенфордський і Берклі). В більшості з них професорами були російські історики чи соціологи – емігранти[53]. Після Другої світової війни ситуація мало змінилася, лише збільшилася кількість кафедр та совєтознавчих центрів, в яких Радянський Союз досліджувався як Росія. Одним із найпопулярніших підручників

[49] Там же. – С.63.
[50] Там же. – С.66-67.
[51] *Чубатий М.* Українська історична наука (її розвиток та досягнення). – Філядельфія, 1971. – С. 37-41.
[52] Лист М. Чубатого до О. Пріцака від 15 квітня 1970 р. (авт. копія). The Immigration History Research Center (Minneapolis). – Granovsky Olexander. – Box 3. – Арк. 4.
[53] Там же. – С.73.

російської історії в США була книга Ніколая Рязановського “A History of Russia”, яка за тридцять років мала п’ять перевидань (від 1963 по 1993 р.) в Оксфордському університеті. Лише в кінці 60-х років було відкрито перші кафедри українознавства в Гарвардському університеті, а в Канаді з 1971 р. в Альбертському університеті було започатковано викладання історії України в історичному департаменті та для студентів різних фахів (що обрали цей курс як “вільний предмет”). В той же час погляди на історію України в “чужому” світі переважно почали змінюватися, особливо з початком 90-х років минулого століття[54]. Крім того, були й вчені неукраїнського походження, які працювали в руслі українознавства, визнаючи концепцію М.Грушевського – Е.Сімпсон, Г.Робертс, К.Меннінґ, О.Фрідеріксен, Ф.Мозлі та ін.

Між тим досить довгий час для фахівців, що спеціалізувалися в історії України, не було відповідної праці в американських університетах. Але й до викладання російської історії фахівцями з історії України можна було ставитися по різному. І.Лисяк-Рудницький після нефахової праці, викладаючи в Ла Саль коледжі та інших університетах в США російську історію, вважав, що український учений, що хоче працювати в західних, зокрема американських університетах, “не може за своєю науковою підготовкою бути тільки українiстом. …І нікуди правди діти, в усіх дисциплінах, що стосуються Східної Европи, на першому місці стоїть русистика”. Але він пропонував цей негатив обернути на позитив. Будучи ближчим до російського світу, ніж американець, українець чи дослідник українського походження має бути добрим знавцем предмету, але при викладанні бути безстороннім, об’єктивним, що збільшить його вплив на студента. “Інше діло: український історик у цій ролі американського професора даватиме курс історії Росії зовсім в іншому розрізі, ніж це робив би росіянин; він насвітлюватиме факти і проблеми, що їх російська історіографія (та на ній побудована американська література про Росію) звичайно обминає і промовчує”[55]. Незважаючи на слушні оптимістичні перспективи викладання російської історії українцем, І.Лисяк-Рудницький, в 1971 р. одержавши фахову працю в Альбертському університеті в Едмонтоні (Канада), уточнюючи факти своєї біографії, подані в рецензії на збірку “Між історією і політикою”,

---

[54] Ukraine // The New Encyclopaedia Britannica: Chicago; Auskland…, 1991. – Vol.12. Micropaedia. – P. 110-111.

[55] *Лисяк-Рудницький І.* Проти Росії чи проти радянської системи? // Історичні есе… – С. 329.

з гордістю писав: "…не відповідає правді, що я є професором російської історії. До часу мого переїзду до Канади я викладав російську історію в кількох вищих учбових закладах США. Але до Едмонтону мене запрошено як професора української історії. Крім цієї моєї основної дисципліни, я теж читаю курси східньоевропейської історії. Під "Східньою Европою" тут слід розуміти Польщу та балтійські, наддунайські й балканські країни. Російська історія репрезентована в нашому департаменті двома іншими професорами"[56]. Як відомо, не всім з істориків, особливо старшої та середньої повоєнної генерації, вдавалося знайти роботу за фахом, але вони переважно активно співпрацювали в українських наукових установах і фахових товариствах.

Якою була мотивація праці представників української зарубіжної історіографії? Думаю, що в першу чергу дослідники зверталися до вивчення української історії чи історіографії через 1) усвідомлення свого історичного коріння, що спонукало обрати спеціалізацією саме історію України); 2) потребу особистої самореалізації (особливо це відноситься до істориків старшого покоління, які переважно не мали можливості фахової праці в умовах життя поза Україною). Серед завдань, які ставилися, першочерговою називалася необхідність об'єктивної історичної науки, особливо в умовах її фальсифікації в СРСР та на Заході. Дослідники (Д.Чижевський[57], Б.Крупницький, О.Оглоблин, М.Чубатий, Л.Винар, О.Пріцак, О.Субтельний та ін.), звертаючись в своїх працях до завдань української історіографії, наголошували саме на цьому. Крім того, кожен враховував тогочасні умови наукової діяльності, тому до основного додавалися й інші, пов'язані з тогочасними потребами, завдання. Серед таких можна відзначити потребу створення українського історичного журналу, незалежного фахового (і не пов'язаного безпосередньо, а лише науковою співпрацею з іншими науковими установами) українського історичного товариства, українознавчих кафедр, англомовних українознавчих видань тощо. Як бачимо, ці завдання значною мірою були пов'язані з потребою інтеграції українського наукового життя до наукового процесу країн поселення та світове, виведенням української науки на міжнародний рівень.

[56] *Лисяк-Рудницький І.* Від автора "Між історією і політикою"// Сучасність. – 1975. – Грудень. №12(180). – С.118.

[57] *Чижевський Д.* Чижевський Д. Наукова праця на еміграції// Бюлетень УВАН (Німеччина). – № 4. – С.1-6.

Наскільки представникам української зарубіжної історіографії вдалося виконати це завдання? Розглянемо це за кількома основними параметрами: 1) наукові установи та інституції й викладання історії України в університетах; 2) наукові періодичні та серійні видання і монографії; 3) індивідуальне та колективне членство в американських, канадських, європейських історичних та славістичних асоціаціях; 4) представництво української історіографії у наукових конференціях, симпозіумах, історичних та славістичних конгресах.

В історіографії існує традиційний поділ українознавчих установ на такі основні категорії: 1) українські наукові установи і товариства; 2) українсько-американські, українсько-канадські наукові установи. В 2005 р. Л.Винар уточнив такий поділ, поділивши установи, що існували по Другій світовій війні: 1) Українські наукові установи, які мають свої власні статути, свої пляни діяльности та свої наукові серійні або несерійні видання; 2) Українські високі школи – університети…; 3) Українознавчі наукові центри, які діють при американських і канадських університетах…; 4) Професійні українські організації, які займаються академічною і науковою діяльністю; 5) Координаційна надбудова українських наукових установ – Світова Наукова Рада Світового Конгресу Українців[58]. Типологізація Л.Винара дозволяє більш точно охарактеризувати діяльність інституцій. Головна відмінність між ними полягає в засобах фінансування та звітності.

Установи першої категорії почали формуватися в міжвоєнний період і функціонують до сьогодні. Вони мали власні установчі документи, часто – серійні видання, бюлетені для інформування членів, їхні керівні органи підзвітні загальним зборам. До них відносимо Українське історично-філологічне товариство в Празі, Українську вільну академію наук (УВАН) в Європі, США, Канаді, Наукове товариство ім. Шевченка (НТШ) в Европі, США, Канаді, Австралії та інших країнах, Українське історичне товариство (УІТ) (США, Європа, Канада), Східноєвропейський дослідний інститут ім. В. Липинського (США), науковий осередок отців Чину св. Василя Великого в Римі, та ін. Членами кожної з цих установ (іноді – кількох одночасно) були й історики. Крім того, в УВАН від 1945 р. діяла секція Передісторії та ранньої історії України з допоміжними науками[59],

---

[58] *Винар Л.* Дослідження української наукової діяспори: вибрані проблеми// Наукові записки Національного університету “Острозька академія”: Історичні науки. – Вип. 5… – С.26-27.

[59] Українська Вільна Академія Наук за перше півріччя її існування// Бюлетень УВАН. – Авсбург, 1946. – №7 (Липень). – С.1.

пізніше були утворені Історична секція та Секція Античної історії. В НТШ – від відродження у 1947 р. діяла Історична комісія (під керівництвом Б.Крупницького), пізніше – Історично-філософічна секція. Більшість істориків різних поколінь (в тому числі членів інших установ) від 1963 р. об'єднав журнал "Український історик" та УІТ, яке було створено для його подальшого видання у 1965 р. Фінансування їх пов'язане з пожертвами української громади. Час від часу вони могли мати ґранти від державних інституцій, які були переважно короткотривалими і призначалися на конкретну ціль (напр., кількалітній ґрант УВАН в США від фундації Форда на видання серійних "Annals" та деяких книжкових проектів). В діяльності українських наукових установ не обходилося без конфліктів (як між поколіннями дослідників, так і між різними установами), які мали різні суб'єктивні причини і, зрозуміло, гальмували наукову працю. Але підрахунок кількості та аналіз змісту виданих досліджень, в тому числі не україномовних, проведені наукові конференції та інші заходи (в т.ч. й з неукраїнськими науковими інституціями) розширюють уявлення про характер їхньої діяльності, що виходить за межі лише "наукового ґетта".

До українських навчальних закладів, які, природно, виконують і наукові (дослідницькі, видавничі) функції, належить Український вільний університет (УВУ) (Відень, Прага, Мюнхен) та Український католицький університет в Римі. Праця УВУ, незважаючи на складні моменти та часом висловлену критику[60], сприяла введенню українського наукового життя до європейського (через публікації та конференції) наукового світу. Серед студентів УВУ в повоєнний період були громадяни різних країн, в тому числі й неукраїнського походження[61], дипломи цих університетів визнаються в світі. УВУ, крім україномовних, видає німецькомовні видання, які поширювали знання про Україну в іншомовному середовищі. Функціонування цих установ відбувається переважно за рахунок пожертв української громади, хоча вони були офіційно визнані урядами країн розміщення[62] і часом мали від останніх додаткове фінансування.

---

[60] *Митрович К.* До статті проф. О. Пріцака – "Сучасність", Ч.4, 1967// Сучасність. – 1967. – Листопад, №11(83). – С.90-91.

[61] *Янів В.* Роля й завдання Українського Вільного Університету в сучасному (інавґураційна доповідь ректора). В кн.: *Янів В.* Студії та матеріяли до новішої української історії. З передм. Н. Полонської-Василенко. – Мюнхен, 1970. – С. 233-234.

[62] Зокрема УВУ 16 вересня 1950 р. був офіціально визнаний приватним університетом Баварським урядом, що було підтверджено в 70-х роках. Див.: *Янів В.*

До категорії українознавчих наукових центрів, що діють при канадських та американських університетах, відносяться Український Науковий Інститут Гарвардського Університету (Harvard Ukrainian Research Institute, Кембридж, США), Канадський Інститут Українських Студій (Canadian Institute of Ukrainian Studies, Едмонтон, Канада), Українознавча програма Ілінойського університету (Урбана-Шампейн, США), українознавчі (іноді профільовані) кафедри в університетах. В 1968 р. було засновано кафедри історії України, української мови та літератури в Гарвардському університеті, які в 1973 р. було об'єднано в рамках Українського наукового інституту. У відділеннях славістики канадських університетів від повоєнних років викладалися українська мова та література[63], а Альбертський університет в 1971 р. став першим в Канаді у систематичному викладанні української історії. В департаменті історії викладалися чотири семестрові курси, що охоплювали різні періоди історії України: 1. Антична й середньовічна Україна; 2. Україна у ранні новітні часи (XVI – XVIII ст.); 3. Україна в XIX ст.; 4) Україна в XX ст.[64] І хоча при цьому не було засновано спеціалізованої кафедри, їх викладання мало важливе значення для поширення вивчення української історії в інших університетах Канади. У 1976 р. в Альбертському університеті було засновано КІУС, який функціонує переважно як дослідницька установа і багато робить у дослідницькій та видавничій сферах. В 1979/80 рр. було відкрито кафедру українознавства в Торонтському університеті, пізніше – інші кафедри. Ці установи є підзвітними адміністрації своїх університетів[65], а їхнє функціонування відбувається або завдяки пожертвам української громади (УНІГУ), або поєднанню таких пожертв з державними дотаціями (КІУС та ін.), що уможливлює різні форми праці і цілком вписується в харитативні традиції західного суспільства. Розглядаючи створені наукові осередки такого типу, варто згадати проекти – нереалізовану кафедру українознавства в Міннесотському університеті (Міннеаполіс), яку планував відкрити відомий український політолог,

---

Український Вільний університет// Енциклопедія українознавства. Словникова частина / Гол. ред. В. Кубійович. – Т.II (9). – Париж; Нью-Йорк, 1980. – С. 3418-3419; Yaniv V. Ukrainian Free University// Encyclopedia of Ukraine / Ed. by Danylo Husar Struk. – Vol. V. St-Z. – Toronto, 1993. – P.382-384.

[63] Наприкінці 40-х років кафедру української мови було відкрито в Саскачеванському університеті, від 1957 р. – в Альбертському університеті, з 1962 – в Манітобському університеті, пізніше – в інших. Див.: *Марунчак М.* Історія українців Канади. – Т. II. – Вінніпеґ, 1991. – С.321-324.

[64] *Лисяк-Рудницький І.* Від автора "Між історією і політикою"… – С.118.

[65] *Винар Л.* Дослідження української наукової діяспори… – С.27.

засновник української колекції в Дослідницькому центрі імміграційної історії цього університету проф. О.Грановський[66], та українознавчу кафедру в Колумбійського університеті (Нью-Йорк), над творенням якої сьогодні працюють українські дослідники та професор Колумбійського університету, колишній голова Міжнародної асоціації україністів М. фон Гаґен.

Серед українських наукових громадських об'єднань науковців у розвитку історичної науки важливе місце посідає згадане вище Українське історичне товариство, яке в 1965 р. об'єднало представників різних поколінь дослідників, різних наукових інституцій, а також видає журнал товариства "Український історик"[67]. Створене на зразок Американської історичної асоціації, Польського історичного товариства та ін. національних фахових історичних об'єднань, воно намагалося продовжувати наукові традиції попередніх об'єднань дослідників – Празького Історично-Філологічного товариства, Українського Наукового Товариства в Києві та ін. Протягом понад 40-літньої діяльності серед членів УІТ були майже всі провідні українські історики на Заході[68].

До професійних організацій, діяльність яких пов'язана з науковим життям (в т.ч. безпосередньо з дисциплінами гуманітарного профілю), відноситься Українська американська асоціація університетських професорів, заснована у 1961 р.

Сьогодні функції координаційного органу українських наукових установ виконує створена в 1978 р. Світовим Конгресом Українців Світова Наукова рада[69]. Її очолюють керівники різних українських наукових інституцій – першим був голова НТШ Ярослав Падох, сьогодні – президент УІТ Любомир Винар. Ідея академічного координаційного органу сягає до 1924 р., коли в Празі було створено Український академічний комітет під керівництвом Олександра

---

[66] Лист М. Чубатого до О. Пріцака від 15 квітня 1970 р. (авт. копія).... – Арк. 2.

[67] Про УІТ та УІ див.: Винар Л. Як було створене Українське Історичне Товариство: замітки засновника// Український історик. – 2005. – Т. XLII. – Ч.2-4 (166-168). – С.11-49; *Атаманенко А*. Українське історичне товариство: 1965 – 2005 // Там же. – С. 50-89; *Калакура Я*. "Український історик" в обороні національних традицій української історіографії// Там же. – С. 90-107; *Винар Л.* Український історик: 40 років служіння науці. 1963 – 2003. – Нью-Йорк; Острог, 2003. – 422 с.; *Сакада Л.* "Український історик": Ґенеза, тематика, постаті. – Нью-Йорк; Київ, 2002. – К., 2003. – 328 с., іл. та ін.

[68] Дані базовані на матеріалах Архіву УІТ в Кенті, США (ф. "Членські анкети").

[69] *Винар Л.* Світова наукова рада при СКУ: 1998 – 2005 (Огляд діяльности) // Наукові записки Національного університету "Острозька академія": Історичні науки. – Вип.5… – С.108.

Шульгина. Під час т.зв. Ді-Пі періоду[70] (1945 – 1952)[71] в Центральному Представництві Української Еміграції в Німеччині (ЦПУЕН) під керівництвом Дмитра Дорошенка діяв Відділ культури і освіти, який також намагався координувати працю наукових установ, правда, з перевагою УВАН[72].

Крім українських наукових установ, в яких велися українознавчі дослідження, українці працювали також в американських чи європейських совєтознавчих інституціях, а деякі з них створювали чи очолювали. Серед них – Інститут для вивчення СРСР (Німеччина, 1950 – 1972)[73], який діяв при американській фінансовій підтримці та мав українознавчі публікації “Ukrainian Review” та “Українознавчий збірник”, інститути для совєтських студій при деяких американських університетах. На нашу думку, потребує з’ясування мотивація такої праці. Не вважаємо, що її треба оцінювати виключно в рамках “заробляння хліба насущного” чи необхідності відповідності “науковим потребам Нового світу в умовах конфронтації з Радянським Союзом”, що призводило до праці “в межах совєтологічних та політологічних студій”[74]. На нашу думку, швидше варто говорити про використання українськими дослідниками совєтологічних установ з метою можливості поширення знань про Україну та її стан у складі Радянського Союзу в світі. Між тим, їхні праці мали не лише політологічний (чи совєтологічний) характер, історики переважно друкували фахові дослідження (з наголосом на проблеми України у складі СРСР), а частина співробітників таких установ в США чи Канаді мала політологічну (чи іншу) освіту. Серед українських дослідників, що співпрацювали в різний час в Інституті для вивчення СРСР – Н.Полонська-Василенко, В.Кубійович, П.Курінний, Б.Мартос,

---

[70] Назва походить від англійського *Displaced Persons* – переміщені особи. Термін є усталеним в світовій історіографії, див.: *Wyman M.* DP. Europe’s Displaced Persons, 1945 – 1951. – London; Toronto: Associated University Press, 1989. – 257 p.

[71] Про цей період розвитку української науки див.: *Wynar L.* Ukrainian Scholarship in Exile: The DP Period, 1945 – 1952// Ethnic Forum. – 1988. – Vol.8. - #1. – P. 40-72 та окремо; *Wynar L.* Ukrainian Scholarship in Postwar Germany, 1945-52// The Refugee Experience: Ukrainian Displaced Persons after World War II / Ed. by V. Isajiw, Yu. Boshyk, R. Senkus. – Edmonton, 1992. – P.311-337 та ін.

[72] *Атаманенко А.* “Бюлетень Української Вільної Академії Наук” за 1946 рік як джерело до вивчення розвитку української історичної науки в діаспорі// Український археографічний щорічник. Нова серія. – Вип. 7. – Київ; Нью-Йорк, 2002. – С.141.

[73] 5 лет Института по изучению истории и культуры СССР (1950 – 1955). – Мюнхен, 1955. – 39 с.

[74] *Ясь О.* Українська зарубіжна історіографія 1945 – 1991 рр.// Ейдос… – С.348.

І.Мірчук, П.Феденко та ін.[75] У 1955 р. через незгоду з деякими сторонами діяльності Інституту, з нього вийшли деякі науковці на чолі з з відомим українським літературознавцем Ю.Бойком-Блохіним і заснували Незалежну асоціяцію дослідників совєтської теорії і практики в національних проблемах.

В США та Канаді в кін. 50-х – на поч. 60-х років стали створюватися Інститути для вивчення СРСР чи територій Східної Європи. В подібних установах працювали – політолог та історик церкви Богдан Боцюрків, директор Інституту совєтознавства та східноєвропейських студій в Карлетонському університеті (Оттава), історик Михайло Пап, директор Інституту совєтознавства та східноєвропейських студій в Джон Керол університеті[76] (University Heights, Cleveland, Ohio) та ін. Політолог та історик Стефан Горак заснував і кілька років був президентом Асоціації для дослідження національностей в СРСР та Східній Європі (The Association for the Study of the Nationalities of the USSR and Eastern Europe), а також заснував і був головним редактором її журналу "Nationalities Papers". І нарешті, до внеску у дослідження України на міжнародному форумі можна вважати діяльність заснованого відомим (на той час молодим) українським істориком Л.Винарем Центру дослідження етнічних публікацій (Кентський державний університет, Огайо, США) та десятирічне видання за його редакцією журналу "Ethnic Forum", де друкувалися студії з історії, соціології, демографії, історії преси тощо різних етнічних груп в США та інших багатоетнічних країнах, в тому числі й українців.

Велике значення для включення української історіографії в світову мали серійні, періодичні видання та монографії, що видавалися різними установами, в т.ч. чужомовні[77], хоча в цілому в багатоетнічному суспільстві США та Канади від 70-х років XX ст. більше значення мав характер, ніж мова видання (хоча, зрозуміло, що англомовні праці були доступнішими для англомовного читача. Серед них – як наукові, так і науково-популярні. Ми не ставимо за мету докладний аналіз цих видань, що потребувало б комплексного

---

[75] 5 лет Института по изучению… – С.24-25.

[76] Про Інститут та М. Папа див.: The 25th Anniversary of the Institute for Soviet and East European Studies. 1961 – 1986. – Cleveland, 1986. – 20 p.

[77] Про всі видання, що були видані англійською мовою до 2000 р., див.: *Wynar, Bohdan S.* Ukraine. A Bibliographic Guide to English-Language Publication. – Englewood: Ukrainian Academic Press, 1990. – XIII, 406 p.; *Wynar, Bohdan S.* Independent Ukraine. A Bibliographic Guide to English-Language Publication, 1989 – 1999. – Englewood: Ukrainian Academic Press, 2000. – XIV, 552 p.

монографічного дослідження, а розглядаємо їх лише в контексті виконання функції ознайомлення з українознавчими науковими дослідженнями та введення їх до міжнародного наукового репертуару, яку виконували видання УВАН у США “Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences” (видавався від 1951 р.); журнал УІТ “Український історик” (видавався від 1963 р., опубліковані в ньому статті та матеріали, не зважаючи на переважаючу україномовність, згадувалися в “Revue des ètudes Slavs” (Institut d’ètudes Slavs, Paris), реферуються в “Historical Abstracts”, “America: History and Life” та “Bibliography of Slavic and East European Studies”); серійні видання Українського наукового інституту Гарвардського університету “Harvard Ukrainian Studies” (видаються від 1977 р.); Канадського інституту українських студій “Journal of Ukrainian Studies” (видається з 1976 р.) та ін. Серед видань другого типу “The Ukrainian Quarterly” (орган Українського Конгресового Комітету США, заснований в 1944 р. М. Чубатим), “The Ukrainian Review” (видавався Асоціацією українців у Великій Британії) та ін. Сьогодні в Україні написано низку праць, присвячених вивченню ролі тих чи інших видань у житті діаспори, але, на нашу думку, цей напрями потребує подальшого активного дослідження. Окремої праці потребує й докладний аналіз монографічних публікацій з історії, виданих українськими науковими установами. Зауважимо лише, що КІУС від заснування у 1976 р. до сьогодні видав понад 130 наукових монографій різними мовами, частина яких пов’язана з різними аспектами історії України. УІТ в кількох видавничих серіях (“Грушевськіяна”, “Монографії”, “Мемуаристика” та ін.) та поза ними видав десятки наукових досліджень та джерельних публікацій. Бібліографія історичних досліджень, виданих УВАН у США та Канаді, НТШ в різних країнах, УНІГУ також містить десятки позицій історичних та історіографічних монографій. Крім того, заслуговує на увагу роль публікацій з історії України на сторінках міжнародних славістичних журналів, та тих, що були пов’язані з вивченням Центральної та Східної Європи. Публікації українських науковців (і це були не лише представники “молодшого” покоління) не лише реферувалися міжнародними реферативними журналами, а й активно використовувалися в спеціальних дослідженнях[78].

[78] Наприклад, в вищезгаданій монографії канадського дослідника М.Ваймана, присвяченій Ді-Пі періоду, є неодноразові посилання на відповідні публікації українських дослідників. Див.: *Wyman M.* DP. Europe’s Displaced Persons, 1945 – 1951. – London; Toronto: Associated University Press, 1989.

Для введення української науки в неукраїнське наукове життя важливим було членство українських вчених в неукраїнських історичних та славістичних асоціяціях. Відомо, наприклад, що В.Кисілевського було обрано почесним членом Канадської Асоціяції Славістів[79], але вважаємо, що серед українських дослідників були інші члени неукраїнських наукових асоціяцій. Вивчення цього питання дасть можливість з'ясувати ще один аспект наукової діяльності українських істориків в діаспорі. Важливим є факт афіліяції Українського історичного товариства з Американською історичною асоціацією (American Historical Association, AHA)[80], а також власні конференції в рамках Американської славістичної асоціації (American Association for the Advancement of Slavic Studies, AAASS)[81].

У березні 1970 р. в Денвері відбулася перша конференція УІТ в рамках Американської славістичної асоціації. З українських дослідників ній брали участь Б.Винар, Л.Винар, Л.Биковський, Б.Боцюрків, Д.Струк, К.Біда, М.Пап, С.Горак, Д.Штогрин та ін. Серед інших питань на ній обговорювалася роль українських університетських центрів для опрацювання університетських підручників та монографій з української історії, літератури тощо[82].

В 1971 р. в Нью-Йорку УІТ вперше взяло участь у 86-й конвенції Американської Історичної Асоціації. В офіційній програмі конвенції було відзначено участь членів УІТ О.Барана, Б.Боцюркова, Л.Винара, С.Горака, В.Гуцула, В.Дмитришина, О.Пріцака та І.Шевченка. Українській історичній проблематиці було присвячено кілька наукових сесій, в яких брали участь і члени УІТ. Зокрема, відбулася спільна сесія АНА й УІТ з доповіддю Б.Боцюркова про інтелектуальний фермент в сучасній Україні. Окрема сесія, якою керував І.Шевченко, була присвячена унікальності українського Запорозького Війська. Доповідачами були О.Баран, О.Пріцак та А.Камінський. Коментував доповіді відомий знавець української тематики з Гарвардського університету Е.Кінан. Ризькому миру в оцінці російської, української та польської сторін було присвячено ще

[79] Успіх нашого члена// Бюлетень для членів УІТ. – Рік І. – Ч.8. – С.1.

[80] Наукові конференції УІТ в Нью-Йорку// Бюлетень для членів УІТ. – Рік V. – Ч.3 (31). Третє чвертьріччя 1971. – С.1-2.

[81] Річний з'їзд Слявістичної Асоціяції в Денвері// Там же. – Рік IV. – Ч.3 (27). Третє чвертьріччя 1970. – С.2.

[82] *Винар Л.* Після Денверської конференції УІТ// Там же. – Рік V. – Ч.2 (30). Друге чвертьріччя 1971. – С.1-3. Резюме деяких доповідей опубліковано: Матеріали Денверського з'їзду АААСС і Конференції УІТ// Український історик. – 1971. – Т.VIII. – Ч.1-2(29-30). – С.137-141.

одну з сесій, на якій українську сторону представляв В.Дмитришин. Сесію "Досвід у націоналізмі – зразки та вияви" було зорганізовано С.Гораком. З українських науковців в ній взяв також участь В.Гуцул з доповіддю "Україна – запізнений націоналізм"[83]. В рамках конвенції відбулася й окрема конференція УІТ, в якій взяли участь М.Антонович, Б.Боцюрків, І.Витанович, С.Горак, Т.Гунчак, О.Домбровський та Я.Падох. І.Каменецький та М.Ждан прислали свої коментарі. Ця конференція сприяла обміну поглядами з неукраїнськими істориками, а крім того, українські науковці, які представляли різні концепції української наукової політики, намагалися знайти спільний знаменник. Й ініціатива УІТ щодо організованої участі українських істориків в неукраїнській науковій конвенції, на думку багатьох її учасників, була дуже корисною.

Українські наукові установи, в першу чергу ті, що діяли при американських та канадських університетах, хоч не входили до складу громадських неукраїнських наукових організацій, якими були АНА та AAASS, організовували в університетах наукові зустрічі різних рівнів, в яких брали участь представники різних українських наукових установ та науковці неукраїнського походження. Часто наслідком таких конференцій була публікація матеріалів окремими англомовними збірниками[84] або в рамках серійних видань.

Окремий наголос варто зробити на участі представників різних поколінь українських зарубіжних істориків у міжнародних історичних та славістичних конгресах, в яких у складі радянських делегацій брали участь також українські материкові дослідники, що часом спонукало до наукових дискусій[85]. В Міжнародних історичних конгресах брали участь М.Чубатий, Я.Рудницький, І.Лисяк-Рудницький, Б.Кентержинський, Т.Мацьків, І.Каменецький, П.Феденко, Л.Білас, Б.Осадчук та ін. "Західні" українські історики представляли університети, в яких працювали, виступали з доповідями, брали участь

---

[83] *Винар Л.* УІТ і з'їзд Американської Історичної Асоціації в Нью-Йорку// Там же. – Рік VI. – Ч.1 (33). Перше чвертьріччя 1972. – С. 1-3.

[84] Одним із таких збірників є Rethinking Ukrainian History / Ed. by Ivan L. Rudnytsky with the assistance of John-Paul Himka. – Edmonton: The Canadian Institute of Ukrainian Studies, The University of Alberta, 1981. – 268 p.

[85] Див. зокрема: *Горбач О.* На V Міжнароднім Конґресі Славістів у Софії // Сучасність. – 1963. – Грудень, №12. – С.69-77; *Білас Л.* Дванадцятий Міжнародний Конґрес істориків (29.8 – 5.9.1965. Відень)// Сучасність. – 1965. – Грудень, №12. – С.70-81; *Войценко О.* XIII Міжнародний Конґрес історичних наук і подорож по Україні 1970. – Вінніпеґ: УВАН в Канаді, 1970. – 40 с. (Серія: Літопис УВАН); [П.Т.] Українська участь у XIII Міжнародному Конґресі Істориків// Український історик. – 1970. – Т. VII. – Ч. 4(28). – С.134-136 та ін.

у дискусіях. Деякі із зарубіжних українців могли представляти одночасно кілька установ: наприклад, Ольга Войценко, учасниця Міжнародного історичного конґресу в Москві 1970 р., одержавши запрошення до участі як член Канадської Історичної Асоціації, офіційно представляла також УВАН у Канаді[86].

І, нарешті, кілька слів про взаємовідносини між українськими істориками в діаспорі та материковими під час вимушеного "протистояння". Вважаємо, що це питання все ще вимагає опрацювання. Українську радянську (совєтську) історіографію неодноразово дослідники з діаспори характеризували в своїх працях[87]. Додатковим джерелом для розуміння підходів до цієї оцінки є рецензії на праці материкових істориків в періодичних виданнях, зокрема в журналі "Український історик"[88] та ін. Маючи хоч і дещо обмежений, але доступ до української радянської літератури (зокрема в США – через книгарню В. Камкіна в Нью-Йорку, а також через бібліотеки університетів, які таку літературу закуповували), західні історики були непогано ознайомлені з науковим доробком материкових колег і під критику підпадали ті дослідження, що сліпо слідували радянській імперській концепції історії України, хоча в більшості праць знаходилися й позитивні моменти. В той же час, позитивно оцінювалася наукова праця М.Брайчевського, Ю.Бадзя, О.Апанович, М.Марченка та ін. Нерідко гостро критикуючи, більшість українських дослідників на Заході притримувалася позиції, яку висловив О.Оглоблин: до самих українських істориків ставитися з повагою,

---

[86] *Войценко О.* XIII Міжнародний Конґрес історичних наук… – С.6.

[87] *Оглоблин О.* Про деякі загублені праці й видання Всеукраїнської Академії Наук у Києві// Науковий збірник. – Т. ІІ. – Нью-Йорк: УВАН у США,1953. – С.196-198; *Ohloblyn O.* Soviet Historiography// Academic Freedom under the Soviet Regime. (A Symposium). – New York, 1954. – P.69-77. Передруковано в укр. перекладі: *Оглоблин О.* Академічна свобода і історична наука в СССР// Український історик. – 1997. – Т.XXXIV На пошану Любомира Винара, основника "Українського Історика" і Українського Історичного Товариства. З нагоди 65-ліття. – Ч.1-4(132-135). – С.165-175; *Оглоблин О.* Українські гуманітарні науки під совєтами в 1920 – 1930-х рр."// Альманах-календар "Гомону України" на 1956 рік. – Торонто. – С. 70-79; *Ohloblyn O.* Ukrainian Historiography 1917 – 1956 // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S. – New York, 1957. Vol. V-VI, 4 (18)-1, 2 (19-20). – P.307-435; *Horak S.* Ukrainian Historiography 1953 – 1963 // Slavic Review. – V. 24. - #2. June 1965. – P.258-272; *Чубатий М.* Українська історична наука (її розвиток і досягнення). – Філядельфія, 1971. – 52 с.; *Wynar L.* The Present State of Ukrainian Historiography in Soviet Ukraine: A Brief Overview. Repr. from Nationalities Papers. – V.VII. – #1. – 23 p. та ін.

[88] Рецензії-Reviews// Український історик. – 1999. – Т.XXXVI. – Ч.1(140): Покажчик змісту за роки 1963 – 1997. – С.64-106.

вважаючи, що “не можемо й не сміємо судити, тим паче, осуджувати українського совєтського історика, який не є вільний і відповідальний за концепції, визначені офіційною схемою і подиктовані урядовим замовленням”[89]. В той же час в радянській Україні більшість дослідників не мали доступу до праць колег з-поза кордону, те, що різними шляхами потрапляло до України – опинялося в спеціальних сховищах. При можливості працювати в бібліотеках Польщі чи інших країн іноді вдавалося ознайомитися з деякими працями. Якщо вдавалося передати праці в Україну, вони ставали небезпечним для життя та свободи, але важливим політичним матеріалом (використати їх в наукових дослідженнях, зрозуміло, було неможливо). За спогадами видатного українського історика Я.Д.Ісаєвича, наприклад, в спеціальному сховищі деякі статті з журналу “Український історик” таємно передруковували для поширення[90]. Відомий український дисидент І.Гель згадував, що під час допитів його неодноразово запитували про те, чи має і чи читав статті цього журналу[91]. Радянське керівництво боялося поширення *наукових* досліджень українських зарубіжних дослідників, бо вони за своїми поглядами і концептуальними засадами підривали історично-політичні канони радянської історичної концепції.

Отже, навіть стислий огляд кількох аспектів розвитку української зарубіжної історіографії показав, що нею зроблений поважний, ще достатньо не досліджений і, відповідно, не оцінений, внесок у розвиток української національної історіографії. Переважно наукова творчість та діяльність істориків відбувалася в досить складних умовах, але існування українських наукових інституцій, наукових публікацій (монографій, статей в українських та національних (американських, канадських) виданнях), українське представництво в системі західної історичної освіти та наукових установ, співпраця з неукраїнськими істориками у міжнародних та національних історичних та славістичних асоціаціях, виключає сприйняття української зарубіжної історіографії як маргінезованої в

---

[89] *Оглоблин О.* Думки про сучасну українську совєтську історіографію. – Нью-Йорк: Вид-во ООЧСУ. – 1963. – С. 80.

[90] Доповідь Я.Д. Ісаєвича на Міжнародній науковій конференції з нагоди 40-ліття Українського історичного товариства у Львівській науковій бібліотеці ім. В.Стефаника 30 вересня 2005 р. Див. також: *Магунь М.* Наукова конференція до 40-ліття УІТ у Львові// Український історик. – 2005. – Т.XLII. – Ч.2-4(166-168). – С.296.

[91] Спогади І.Геля під час наукової конференції з нагоди 40-ліття журналу “Український історик” в Львівському державному історико-меморіальному музеї М.Грушевського, 2003 р.

країнах поселення, націоналістичної за концептуальним змістом. Подальші дослідження дозволять подолати стереотипи сприйняття, можуть створити умови для поглиблення уявлення про різні аспекти праці та цілісного образу української зарубіжної історіографії, причому як на рівні теоретичного осмислення, так і на рівні накопичення фактичного матеріалу, що утворюватиме ґрунт для якісного зростання досліджень.

Ейдос.
2'2006.

Олександр Осіпян
Краматорськ

O, bella, ciao, bella, ciao або історія як схованка (школа "Анналів" в історичному контексті сучасності)

Мене самого, подібно до багатьох інших, ще зовсім молодим охопив потяг до державної діяльності, і у мене тут було багато розчарувань. Адже замість сумління, стриманості, доблесті, процвітали нахабність, підкуп, жадність. <…> І ось, коли мій дух заспокоївся після багатьох нещасть та випробувань і я вирішив провести залишок життя далеко від державних справ <…> я вирішив описати по частинах діяння римського народу <…> Серед інших розумових вправ більш за все користі в написанні історії.
Гай Саллюстій Кріcп. *Змова Катиліни* (І ст. до н.е.)

Однією з найбільш характерних рис так званої школи "Анналів" (її класичних першого-третього поколінь) є відсутність інтересу до політичної історії. Цю рису, проте, сприймають як даність, або ж намагаються пояснити якимись методологічними причинами. В даній статті ми спробуємо пояснити цей феномен, зосередивши нашу увагу як на життєвому досвіді певних "знакових" представників руху "Анналів", так і на загальних соціокультурних тенденціях, притаманних інтелектуальному середовищу та французькому суспільству в цілому у XX ст.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. у французькому суспільстві панували буржуазні цінності та (за влучним визначенням Б.Андерсона) "офіційний націоналізм". Чимало французів було впевнено у вищості всього французького, підтвердженням чого вважалися як численні колонії, які унаочнювали відсталість тубільців у порівнянні з французами – носіями цивілізації, так і використання французької як міжнародної мови. Своє місце в Європі уявлялось французам у вигляді локомотиву прогресу, за яким тягнулися

консервативна Британія, мілітаристична Німеччина, безбарвні бенілюкси та скандинави, відсталі середземноморці та ще більш відсталі піддані Габсбургів, Романових та оттоманів. Третя Республіка, безумовно, вважала себе островом свободи та прогресу у колі цих архаїчних монархій. Франція пишалась тим, що 1789 р. вона вперше запалила смолоскип свободи, що саме в Парижі 1848 р. розпочалася "весна народів". Мабуть саме тому Третя Республіка подарувала заокеанським однодумцям велетенську "статую свободи", аніскільки не комплексуючи з того приводу, що у Сполучених Штатах республіканський лад було встановлено кількома роками раніше, ніж у Франції. Разом з тим, французи пишалися своїм республіканізмом аж ніяк не менше, ніж Імперією Наполеона І. Хіба може бути щось дивне в тому, що найбільш прогресивна нація несла "свободу, рівність та братерство" більш відсталим сусідам і намагалась встановити свою гегемонію у Європі (безумовно, для її ж блага)? Саме Франція подарувала багатьом мовам світу термін "шовінізм".

Французький одяг, кухня, живопис та архітектура вважалися найкращими у світі (навіть А.Гітлер, попри свою неприязнь до французів, вважав Паризьку оперу зразком довершеності в архітектурі і 1940 р., після окупації Парижу, приїхав до міста, щоб побачити її на власні очі). Французькі романи читала вся Європа, а похорон Віктора Гюго 1885 р. перетворився на один з наймасовіших та найзначущих заходів в історії Третьої Республіки. Французький спосіб життя, символом якого стала кав'ярня, також слугував зразком для інших європейців. Лувр по праву вважався найбільшим зібранням старожитностей та витворів мистецтва. З усіх європейських країн Франція найбільше притягувала до себе туристів та політичних емігрантів. Саме у Франції 1895 р. розпочав свою тріумфальну ходу світом кінематограф. 1896 р. француз П'єр де Кубертен започаткував відродження Олімпійських ігор. Вже другі Олімпійські ігри відбулися саме у Парижі 1900 р. Ейфелева вежа, що стала символом Всесвітньої виставки у Парижі (1889 р.), була типовою для самовпевненості режиму Третьої Республіки з її потягом до грандіозного.

І лише одна деталь заважала французам спокійно пишатися своїми реальними та уявними досягненнями – спогади про поразку у Франко-прусській війні 1870-1871 рр. Ця поразка стала справжньою психологічною травмою для національної свідомості французів, з їх завищеною самооцінкою. Внаслідок війни Франція втратила Нижню Лотарингію та Ельзас з найбільшим містом Страсбургом. І хоча ці землі біли приєднані до Франції лише в результаті завоювань Людовика XIV і мали німецькомовне населення, Третя Республіка

розглядала ці території як споконвіку французькі, а їх втрату вважала національною ганьбою. Навіть захоплення у 1870-1914 рр. величезних колоніальних володінь в Азії та Африці не змогло компенсувати у національній свідомості втрати невеличких територій на березі Рейну.

Ідея реваншу органічно вписувалася в дискурс "офіційного націоналізму", який запанував у Третій Республіці (так само як і в інших європейських державах). На відміну від революційного та романтичного націоналізму кінця XVIII – середини XIX ст., офіційний націоналізм заохочувався й протегувався правлячим режимом для зміцнення власної соціальної бази. Одним з інструментів цього впливу була національна історія (як продукт історієписання) з її телеологічним баченням зв'язку між минулим та сучасністю[1]. Третя Республіка, що повстала після повалення Другої Імперії, потребувала легітимації в очах власного населення. З цією метою правлячий режим активно використовував історію[2] та витворював нові республіканські традиції та ритуали. Зокрема, одним з найбільш дієвих засобів для консолідації нації та мобілізації республіканських чеснот ("свобода, патріотизм, республіканізм") були державні похорони видатних представників нації[3]. Як і в інших країнах Європи, у Франції національна історія увійшла до навчальних програм шкіл та університетів.

Період з 1789 по 1871 рр. був для Франції епохою революцій, воєн, змов та заколотів, тому в національній історії домінувала історія політична та подієва. Ця історія мала спроектувати існування французької нації у давні часи доримської Галлії, яку Рейн відділяв від "тевтонських варварів" і, таким чином, забезпечував пріоритетне право французів на Ельзас. Офіційний націоналізм сприяв зростанню ксенофобії як зовнішньої – ненависть до "бошів"-німців та презирство до колоніальних тубільців, так і внутрішньої, яка знайшла свій прояв, зокрема, й у відомій "справі Дрейфуса" (1898 р.).

Безперечно, не можна стверджувати, що офіційний націоналізм був єдиною чи, бодай, основною причиною Першої світової війни. Проте саме виховання кількох поколінь в дусі офіційного націоналізму може пояснити досі небачений мілітарний ентузіазм, який охопив мільйони людей протягом перших тижнів війни у всіх країнах, які брали в ній участь. Мільйони людей отримали зброю та наказ вбивати

[1] *Ben-Amos A.* The Sacred Center of Power: Paris and Republican State Funerals// Journal of Interdisciplinary History. – 1991. – Vol.22. – №1. – P.33.
[2] Ibid. – P.37.
[3] Ibid. – P.32.

інших людей, яких вони ніколи не бачили, і які не зробили їм нічого лихого.

Завдяки застарілим способам ведення військових дій та новітньому озброєнню війна перетворилася на велику і безглузду бойню, яка залишила по собі величезні цвинтарі та психологічно скалічене покоління. Проте, належних висновків з цього зроблено не було. У Британії, а особливо у Франції, жахливі спогади та муки сумління було притлумлене фальшивим тріумфом. "Ганьбу" 1870 р. було змито, Ельзас та Страсбург знов опинились у лоні "матінки (?) Франції", а Німеччину обкладено репараціями та контрибуціями. Інші нації або віддалися маренням про реванш (німці та мадяри), або зайнялись експериментами із творення наднаціональних спільнот (СРСР).

Саме за цих умов відбувалось становлення двох молодих істориків – Люсьєна Февра (1878-1956) та Марка Блока (1886-1944), яким судилося стати засновниками ревізіоністського руху відомого під назвою "школа "Анналів". Обидва вони вже у досить зрілому віці пройшли крізь м'ясорубку великої війни. Відомо, що Февр змінив роль університетського викладача на капітана загону кулеметників[4]. Після демобілізації з війська (1919) Блок та Февр отримали призначення до Страсбурзького університету, який був звільнений від німецької професури і мав перетворитися на важливий чинник у справі перевиховання ельзасців на французів. Як не дивно, на перший погляд, це сприяло розвитку у Страсбурзі нових підходів до історичних досліджень. Якщо в інших університетах панував професорський істеблішмент (так звані "мандарини"), то у Страсбурзі викладацькі посади отримали досить молоді люди.

Ймовірно, що Блок та Февр, виховані в часи Третьої Республіки, як самостійно мислячи люди в роки війни побачили облудність багатьох постулатів та міфологем національної історії. Більш того, офіційний націоналізм використав Першу світову війну для посилення власних позицій. У багатьох країнах в цей час набуває поширення культ "невідомого солдата". "Невідомий солдат", саме через відсутність будь-яких персональних ознак перетворювався на ідеального француза (британця і т.д.), символічне втілення чеснот нації. Новий переділ Європи у Версалі сприяв формуванню топосу тріумфу чи реваншу у національних історіях країн-учасниць війни.

[4] *Burke P.* The French Historical Revolution. The *Annales* School, 1929-89. – Cambridge: Polity Press, 1990. − P.14.

Значною мірою, відповідальність за Першу, а відтак і Другу світові війни лежить і на істориках. За влучним висловом сучасного історика С.Вулфа "Історики були активними учасниками конструювання та легітимації своїх національних держав, визначаючи низку тяглостей в історії свого народу та території, так, ніби вони були приречені, у телеологічний спосіб, скінчитися у незалежній державі"[5]. В очах багатьох інтелектуалів Перша світова війна похитнула віру в прогрес, адже різноманітні науково-технічні досягнення попередньої епохи були використані не для блага людства, а для взаємного знищення[6]. Посилювався інтерес до проявів ірраціонального в сучасності та минулому. Все це збіглося у часі з усвідомленням деякими істориками методологічних недоліків позитивізму. Отже, на нашу думку, все це й вплинуло на відмову Февра та Блока від традиційного історієписання. Політична історія, нав'язувана у школі та університеті, здавалася надто офіційною. Був визначений її канон, який мав слугувати зміцненню патріотизму (читай – офіційного націоналізму). Відхилення від канону могло б розглядатися як прояв непатріотичності, особливо шкідливий в умовах 1920-30-х років, коли все більш очевидною ставала перспектива нової великої війни. З іншого боку, власний досвід учасників війни вказував на невідповідність міфологем національної історії життєвим реаліям. Тому для експериментів з минулим Блок та Февр вибрали інші ділянки, ніж політична історія та історія подій.

Вплив Другої світової війни був не меншим, а може навіть й більшим на формування історичної парадигми "Анналів". З початком війни Блок вступив до війська, хоча у 1939 році йому було вже 53. Після поразки Франції у 1940 р. північна її частина була окупована німцями, а у південній утворено залежну від Німеччини "Республіку Віші" (зі "столицею" у курортному містечку Віші), уряд якої очолював маршал Петен. Рух Опору окупантам, з його центром у Британії, очолив генерал де Голль. Оскільки Блок був євреєм, він не міг

[5] *Woolf S.* Europe and its Historians// Contemporary European History. – 2003. – Vol.12. – Part 3. – P.324.

[6] Ще одну причину відрази багатьох істориків до держави та політики, можливо, слід шукати у тому, що перша половина XX ст. відзначалася не тільки небаченою досі кількістю жертв, але й новою якістю насильства, санкціонованого державою. Так, якщо у Франко-прусській війні загинуло 184 тис. чоловік, то у Першій світовій – 8 млн. військових та 5 млн. цивільного населення (переважно у Східній Європі, де військові дії тривали ще довго після перемир'я у Комп'єні), а у Другій світовій (за мінімальними оцінками) – 40 млн., з яких 27 млн., тобто 2/3 (!), склали жертви серед цивільного населення. (*Kershaw I.* War and Political Violence in Twentieth-Century Europe// Contemporary European History. – 2005. – Vol.14. – Part 1. – P.108-109).

працювати професором Сорбони в окупованій нацистами Франції. Деякий час він викладав у Страсбурзькому університеті, який переїхав у південну частину країни до Клермон-Феррану, а потім в Монпельє. Проте і тут Блок не зміг довго працювати через обмеження, встановлені для євреїв. Він отримав запрошення переселитися до Алжиру (на той час колонія Франції) або в США, і, таким чином, уникнути переслідувань. Натомість, 1943 р. Блок приєднався до Руху Опору, в якому грав активну роль до свого арешту німцями. У 1944 р. гестапівці розстріляли Блока. Всупереч своїй "позакабінетній діяльності", Блок знайшов час для того, щоб за роки війни написати невеличку книгу – "Дивна поразка", яка була свідченням очевидця про розгром Франції у 1940 р., а також спробою зрозуміти його з точки зору історика[7].

Як бачимо, Блок аж ніяк не був байдужим до політики, таким собі науковцем "не від світу цього". Проте, мабуть, саме це стало однією з причин його відмови від вивчення політичної історії. Добре розуміючись на сучасній політиці, Блок бачив численні недоліки режиму Третьої Республіки, які, зрештою, й призвели до її краху 1940 р. Так само, Блок був в опозиції до, скажімо так, офіційної історіографії, яка продукувала політичну історію і, фактично, підживлювала офіційний націоналізм та легітимізувала існуючий державний та суспільний лад. "Королівський дотик" (або "Королі-цілителі"), виданий ще 1924 р., став першою книгою, яка зробила Блока широко відомим у наукових колах. На перший погляд це дослідження ментальності дуже далеке від політики. Книгу присвячено вірі, поширеній в Англії та Франції у XIII-XVIII ст., ніби королі спроможні виліковувати золотуху силою свого дотику до хворого. Проте, як писав сам Блок: "Королівське чудо було перш за все відображенням певної концепції вищої політичної влади"[8]. Отже, ця віра використовувалась (а може й була сконструйована) для зміцнення королівської влади. Блок також поставив питання чому люди вірили у такі колективні ілюзії. Чи не тому Блок звернувся до проблеми маніпуляції колективною свідомістю у XIII-XVIII ст., що побачив подібну маніпуляцію у сучасній йому Франції, де для продукування колективних ілюзій застосовувались офіційний націоналізм та національна історія як його важлива складова?

За іронією долі, саме Друга світова війна дала учню Февра Фернану Броделю (1902-1985) можливість (за його власним зізнанням)

---

[7] *Burke P.* The French Historical Revolution. The *Annales* School, 1929-89. – P.27.
[8] Ibid. – P.17.

написати свою дисертацію (“Середземне море та Середземномор’я в епоху Філіпа II”). Після поразки Франції у травні 1940 р. Бродель перебував у таборі для військовополонених, де мав багато вільного часу для інтелектуальної праці. Спочатку це був табір OFLAG XIIB у Мені. Тут він мав можливість користуватися табірною бібліотекою та отримувати потрібні книжки через Червоний Хрест. З серпня по жовтень 1941 р. Бродель навіть підготував та прочитав товаришам по ув’язненню серію лекцій під назвою “Історія – міра світу”. Проте, після того, як у 1942 р. стало відомо, що він засуджує режим Петена та схвально оцінює діяльність де Голля (Бродель відмовив своїх товаришів по табору від добровільної праці на німців), його було переведено у дисциплінарний табір (Sonderlager) OFLAG XL неподалік від німецького міста Любек. Цей табір мав набагато більш суворий режим. Комендант табору заявляв, що незалежно від того як скінчиться війна, ніхто з полонених не повернеться до рідної домівки. (Цікаво, що у цьому ж таборі перебували в ув’язненні сини Сталіна та Леона Блюма)[9].

Дивовижна пам’ять Броделя, певною мірою, компенсувала відсутність доступу до бібліотек, і він робив начерк дисертації у зошитах, які поштою відсилав Февру, щоб забрати після війни. Сам Бродель згодом описував роботу над дисертацією як свого товариша у довгі роки ув’язнення: “Саме у полоні я написав цю величезну працю, яку Люсьєн Февр отримував зошит за зошитом. Лише моя пам’ять допомагала мені у цьому tour de force. Проте, якби не було цього полону, я впевнений, що написав би зовсім іншу книгу”[10]. Якщо до ув’язнення Бродель планував написати контр-історію Середземномор’я XVI ст., надавши більше уваги діям піратів, а ніж монархів, то довгі роки полону суттєво вплинули на його концепцію дисертації та бачення історії в цілому. Ізольований у таборі від цілого світу він був позбавлений будь-якої можливості впливати на перебіг подій у війні, де саме вирішувалась доля світу. Для ув’язнених час ніби зупинився або плинув дуже повільно. Одноманітність щоденного життя у таборі, невтішні новини, які полонені отримували з німецьких газет та радіо, власна безпорадність, все це важким тягарем лягало на ув’язнених. Тому робота над дисертацією у таборі стала для Броделя роботою

[9] *Caygill H.* Braudel’s Prison Notebooks// History Workshop Journal. – 2004. – Issue 57. – P.154-155.
[10] Ibid. – P.154.

пам'яті, втіхою та актом опору тяжким життєвим обставинам. У фокусі його дослідження відтепер перебував різний за швидкістю плин часу[11].

У таборі Бродель тричі переробляв текст дисертації. На початку 1941 р. він писав дружині: "Моя книга сягнула 1600 сторінок рукопису. Уф!"[12]. Другу версію було написано між липнем та вереснем 1941 р., а остаточний варіант, після періоду депресії та бездіяльності, було закінчено у грудні 1944 р. З кожною новою версією Бродель краще розумів, яку саме структуру повинна мати його робота. Так, у листі до Февра (березень 1941 р.) Бродель писав, що, дякуючи його критиці першої версії дисертації, він тепер готовий рухатись "від чернеток до справжньої роботи історії. Дякуючи Вам. Дякуючи також ув'язненню, цій нервовій енергії, що робить мій розум яснішим та дозволяє мені довго розмірковувати над аргументами". Подібну заяву він зробив й у листі від 1 січня 1945 р.: "Я впевнений, що без ув'язнення я ніколи б не досяг такого просвітління"[13].

Після звільнення з полону Бродель використав зошити, яких було більше сотні, для закінчення роботи над дисертацією, яку він успішно захистив 1947 р. та опублікував 1949 р. (з посвятою Февру: "з синовньою вдячністю"). "Середземномор'я" Броделя поділене на три частини, кожна з яких, як вказано у передмові, демонструє відмінний підхід до минулого. На першому місці – "майже нерухома" історія відносин між "людиною" та "середовищем", потім – поступовий розвиток історії економічних, соціальних та політичних структур, і, нарешті, – стрімка історія подій.

Отже, Бродель поділив історію на три пласти, у відповідності до різних часових ритмів. Застосування ідеї різноманітності часових ритмів, на його думку, дає можливість працювати у річищі "тотальної історії", яка охоплює всі аспекти історичної дійсності, від природних до культурних. Оскільки різні аспекти життя людей підпорядковані різному плину часу, їх слід досліджувати на трьох рівнях, які втілюють три різні концепції часу – природно-географічний, соціальний та індивідуальний. Саме цим і був обумовлений поділ книги на три частини. Відповідно й історичні явища Бродель поділяв на "структурні" (майже нерухомі, циклічні, підпорядковані ритмам "великого відтинку часу"), "кон'юнктурні" (зміни відбуваються, проте повільно, протягом меншого проміжку часу) та "подієві" (які майже не

---

[11] Ibid. – P.155.
[12] Ibid. – P.156.
[13] Ibid.

впливають на перебіг історії, визначений структурами та кон'юнктурою, і часовим мірилом яких слугує життя індивіду).

Як відомо, однією з головних вимог до професійного історика є вимога писати історію "без гніву та пристрасті". Не менш категорично з цього приводу висловлювався й Леруа Ладюрі (1979): "Історичне дослідження слід відокремлювати від політики"[14]. Проте, ані сам метр, ані більшість інших членів руху "Анналів" аж ніяк не дотримувались цієї вимоги, надто у молоді роки. Участь у політичному житті Франції суттєво вплинула на світогляд та подальшу наукову діяльність багатьох представників руху "Анналів", надто у так званого третього покоління, яке прийшло в університетські аудиторії після Другої світової війни. Їх дослідницькі пріоритети неможливо адекватно пояснити не з'ясувавши роль інтелектуалів у тогочасній Франції та їх політичний світогляд.

У Третій Республіці інтелектуали посідали поважне місце, особливо у порівнянні з іншими країнами Європи. В монархічних державах першими особами все ще вважалися короновані особи та представники династії, аристократи, генерали та вищі сановники. У Франції ж, навпаки: "Великими людьми були, зазвичай, інтелектуали – науковці, філософи чи митці – хоча законодавці чи оратори також могли приєднатися до їх лав, за умов, що їх дії зробили внесок у прогрес людства"[15]. Саме ці люди після смерті й поповнювали Пантеон – символічний некрополь нації.

Чому таке особливе місце займали саме інтелектуали і чому саме ліві? На нашу думку, відповідь слід шукати в тому, що в міру того як у XIX ст. буржуазія зміцнювала свої позиції у суспільстві та управлінні державою, вона неухильно втрачала колишній радикалізм. Як колись буржуазія критикувала недоліки феодалізму, то у Третій Республіці і пізніше саме інтелектуали перебрали на себе роль критиків, спрямувавши силу свого слова на недоліки вже буржуазного суспільства.

Безперечно, були й праві інтелектуали, то чому ж після 1945 р. гору взяли ліві? Оскільки при владі, переважно, були праві партії, ліві мали можливість критикувати їх помилки та прорахунки і, таким чином, презентувати себе як справжніх захисників інтересів трудящих. Праві проводили політику умиротворення Гітлера у Мюнхені 1938 р.,

---

[14] *Dosse F.* New History in France. The Triumph of the Annales/ Trans. by Peter V. Conroy, JR. – Urbana and Chicago: University of Illinois Press, 1994. – P.195. (*Dosse F.* L'Histoire en miettes. Des "Annales" à la "nouvelle histoire". Paris, 1987).

[15] *Ben-Amos A.* Op. cit. – P.32.

тим самим стимулюючи його агресію проти союзної Чехословаччини, отже, готуючи катастрофу 1940 р. та окупацію Франції нацистами. В цей час ліві створювали Народний фронт та билися на боці республіканців проти франкістів в Іспанії. У 1940-1944 рр. праві заплямували себе співробітництвом з окупантами (режим Віші), тоді як ліві поповнювали лави Руху Опору. Зрештою, поразка нацистської Німеччини у її фактичному двобої з СРСР сприймалась багатьма як остаточна дискредитація правих і доведення правоти лівих "на суді історії". Поширення соціалістичного ладу в країнах Центральної та Південно-Східної Європи сприймалося як доказ того, що майбутнє саме за комунізмом. Прибічники лівої ідеї не помічали або не хотіли помічати реалій сталінізму, списуючи все на "брехливу буржуазну пропаганду". Перші повоєнні роки були часом політичної та економічної нестабільності. За період 1946-1957 рр. ціни зросли у 25 разів. Тому 1945-1955 рр. були роками своєрідного тріумфу лівої ідеї, яка перетворилась ледь не на релігію, особливо у студентському середовищі. Це покоління, із притаманною молоді зухвалістю, відкидало та заперечувало норми та авторитети збанкрутілого старшого покоління, яке привело Францію до національної ганьби 1940-1944 рр.

Нищівна поразка Франції у 1940 р., німецька окупація країни, колабораціонізм одних та опір інших, безумовно, вплинули на серйозні зрушення у свідомості багатьох французів. На їх думку, визволення країни англо-американськими військами 1944 р. стало можливим лише внаслідок перемог радянських військ над вермахтом на східному фронті. Саме тому Радянський Союз та комуністична ідея здобули багатьох прихильників серед молодих інтелектуалів у повоєнній Франції. Стрімко зростали лави Французької комуністичної партії. 1947 р. до ФКП вступив Франсуа Фюре, майбутній президент Школи вищих досліджень в області соціальних наук. 1952 р. він поступив до Сорбони разом з багатьма молодими членами ФКП, в майбутньому представниками школи "Анналів". Порахувавши комуністів на першому курсі історичного факультету, Фюре з радістю заявив: "Ми залишили мало місця для буржуа"[16].

Молоді ідеалісти та радикали бачили світ лише у двох кольорах – чорному та білому – загниваючий капіталізм на власній батьківщині та процвітаючий соціалізм у далекому і загадковому, а тому ще більш привабливому, Радянському Союзі. Найбільш показовим у цьому плані є приклад Е.Леруа Ладюрі. Він народився у Нормандії, в заможній і

---

[16] *Dosse F.* Op. cit. – P.182.

консервативній родині. В дитинстві мріяв стати католицьким священиком. Його батько у 1942 р. був міністром сільського господарства та постачання в уряді Віші, отже, співробітничав із німцями. У звільненій від окупантів Франції молодий Леруа Ладюрі відчував потребу спокутувати гріхи батька. З тихої провінції він приїхав до Парижу, поступив на навчання до відомої Ecole Normale і 1949 р. вступив до Комуністичної партії. Як сам він згадував через багато років: “Я залишив мою маленьку [провінційну] мушлю. Але, в той самий час, я перетворився на краба-сталініста”[17]. Тобто з тихого хлопця, що мріяв про духовну кар’єру, він перетворився на безкомпромісного радикала, який все оцінював крізь призму генеральної лінії компартії та радянської пропаганди. Своєму товаришу по партії Луї Альтуссеру він навіть радив розлучитися з дружиною Елен, яку партійні керівники звинуватили в опортунізмі. На чому базувалася ця фанатична відданість комуністичній ідеї та партії? Як згодом зазначав Леруа Ладюрі: “Я вірив у рай”[18]. Справді, після краху багатьох буржуазних цінностей довоєнної Франції молоді люди потребували нових, незаплямованих орієнтирів та символів, тому комунізм для них, скоріше був релігією, ніж політичним переконанням. Об’єкт поклоніння має бути досконалим, тому для багатьох 1956 р. став справжньою трагедією.

Викриття злочинів сталінізму на XX з’їзді КПРС (1956 р.) стало справжнім шоком для лівих інтелектуалів. Зазнала краху віра у месіанське призначення комунізму, безгрішність марксизму-ленінізму та сакральну чистоту ідеального суспільного ладу, нібито збудованого в СРСР. “Цілий світ було зруйновано, оскільки я був його частиною,” – згадував Франсуа Фюре[19]. Придушення того ж року антирадянських виступів у Польщі і, особливо, в Угорщині, позбавило радянську армію ореолу армії-визволительки і наочно продемонструвало справжні відносини у соціалістичному таборі. Початок холодної війни між СРСР та КНР, тільки посилив відчуття краху ідеалів. Частина лівих інтелектуалів виходить з лав КПФ і назавжди пориває з комунізмом. Інші, розчарувавшись у комуністичній утопії, продовжували застосовувати марксизм у власних дослідженнях.

Саме до цих двох груп належала більшість молодих істориків третього покоління “Анналів”. Зневірившись у політиці, вони “пішли в

[17] Ibid. – P.183.
[18] Ibid. – P.183-184.
[19] *Furet F.* In the Workshop of History/ Trans. by J.Mandelbaum. – Chicago and London: The University of Chicago Press, 1984. – P.28-29.

науку”, маючи у своєму багажу економічний детермінізм та інтерес до “історії низів”. 1957 р. Леруа Ладюрі, як і багато хто з його товаришів, вийшов з ФКП. Вони по іншому почали дивитися й на “досягнення соціалізму” в СРСР. Так, Леруа зазначав (1982 р.): “Мій батько мав 120 корів, я любив їх. У 1950-х я прочитав в одному журналі, що російські [селяни зараз] мають менше корів, ніж у 1913 р. Я гадав вони були нещасливі, якщо мали так мало корів”[20]. На цьому прикладі добре видно як майбутній автор “Селян Лангедоку” (1966) та “Монтайю” (1975) усвідомив різницю між світом глобальних ідей і великої політики та світом повсякденного життя пересічних людей.

Проте інші, більш радикальні інтелектуали, залишивши лави КПФ, відновили пошук ідеалів і знайшли їх у третьому світі, адже десталінізація співпала у часі з початком деколонізації. Хтось потрапив до табору маоїстів, вважаючи Китай Мао Цзедуна оплотом справжнього комунізму (на відміну від опортуністичного СРСР). Інші вдалися до боротьби з колоніалізмом, виступаючи проти власного уряду, який намагався втримати під своїм контролем колоніальні володіння. У колоніальній війні в Індокитаї (1946-1954 рр.) Франція втратила 320 тисяч чоловік вбитими. У так званій Алжирській війні (1954-1962 рр.) ліві інтелектуали підтримували Національно-визвольний фронт Алжиру, вважаючи мусульманського селянина природним агентом світової революції. Проте і тут друзів усіх скривджених та пригноблених чекало розчарування, адже в Алжирі замість соціалістичного інтернаціоналізму переміг релігійний націоналізм[21], що призвело до масової еміграції багатьох франкомовних алжирців до Франції (вони складали близько 10% населення колонії).

Остаточно відірвавшись від комуністичної партії та робітничого класу буржуазної батьківщини, ліві інтелектуали віднайшли ідеал боротьби за справедливість у Кубинській революції (1956-1959 рр.)[22]. Справді, Латинська Америка все ще зберігала невичерпний запас революційного романтизму, ідолом якого став Че Гевара. У 1960-х рр. антиколоніальний рух досяг свого апогею. З іншого боку, студентська революція у Парижі травня 1968 р. зазнала поразки. Це ще більшою мірою поглибило розчарування, адже було свідченням того, що Франція вже остаточно вичерпала свої революційні потенції. Франція більше не Франція, вона вже ніколи не запалить смолоскип революції,

---

[20] *Dosse F.* Op. cit. – P.184.
[21] *Furet F.* Op. cit. – P.29.
[22] Ibid.

вона вже нездатна творити історію. За влучним висловом Фюре: "Вигнана з історії, Франція, в якій він [інтелектуал. – *О.О.*] живе, погоджується цілком добровільно вигнати історію [з Франції. – *О.О.*]"[23]. В очах лівих інтелектуалів зазнала краху колишня історія, з її європоцентризмом та вірою в прогрес, сформована у XIX ст. на засадах позитивізму. Це й не дивно, адже за влучним висловом С.Вулфа: "Трійця – Європа, цивілізація, прогрес – була загальним місцем у риториці імперіалізму XIX ст."[24] Старенька Європа вже на узбіччі історії, яка відтепер твориться у пост-колоніальному світі: "Вторгнення в історію народів третього світу <…> сприяло дискредитації філософії історії XIX ст."[25] Відповідно зростає інтерес до первісної людини та структурної етнології як своєрідної "анти-історії"[26]. Безумовно, це також вплинуло й на "анналістів" (і не тільки на них) і призвело до становлення історичної антропології та етноісторії й інтересу до "нерухомої історії".

Якщо для лівих інтелектуалів третій світ у його первісній чистоті "залишався географічною схованкою від фрустрації через історичну нерухомість не-революційного Заходу"[27], то для їх колишніх супутників з "Анналів" схованкою стала "майже нерухома історія" домодерної Європи. Мабуть саме тому більшість "анналістів" у своїх дослідженнях віддавали перевагу дослідженню історії X-XVIII ст., і лише одиниці – XIX-XX ст.

Як ми вже бачили, Бродель оголосив історію подій поверхнею історії. Він не казав, що ця поверхня не цікава, навпаки, він характеризував її як "найбільш захоплюючу". Однак, її інтерес для нього полягав у тому, що саме могла вона розповісти про "глибинні реалії", про течії, розташовані під поверхнею. Для Броделя події були просто дзеркалом, яке відбиває історію структур.

Більшість т.зв. регіональних монографій його учнів у 1960–1970-х років пішла далі Броделя у цьому напрямку у тому сенсі, що вони взагалі не містили наративу. Довершеним зразком дослідження "броделівського типу" може слугувати 12-томна праця його учня П'єра Шоню "Севілья та Атлантика", присвячена товарообігу Іспанії з її американськими колоніями через порт Севільї у 1504-1650 рр. (опублікована у 1955-1960 рр.). Шоню перевершив вчителя не лише за

---

[23] *Furet F.* Op. cit. – P.31.
[24] *Woolf S.* Op. cit. – P.324.
[25] *Furet F.* Op. cit. – P.29.
[26] Ibid. – P.30.
[27] Ibid.

обсягом праці, але й за запереченням наративу як такого. З 12 томів 11 містять статистичні дані і лише один – аналіз структур та кон'юнктур[28].

Виняток склала книга Леруа Ладюрі "Селяни Лангедока" (1966), у якій структурний аналіз чергувався з описом подій, переважно протестів: карнавал у містечку Романі 1580 р., повстання у Віваре 1670 р. та бунт камізарів у гірських районах Севенн (1702-1705 рр.)[29]. Трактування подій Леруа Ладюрі як реакції чи відгуку на структурні зміни було недалеким від бачення подій Броделем як дзеркала чи лакмусового паперу, що виявляє структури, які лежать в його основі.

Очевидне питання, яке не ставилось у цих дослідженнях, чи могли, принаймні, деякі події видозмінювати структури чи, скоріше, просто відбивали їх. А що сказати про події 1789 чи 1917 років? Соціолог Еміль Дюркгейм, якому багато чим зобов'язані критики історії подій, був готовий розцінити навіть 1789 рік скоріше як симптом, ніж причину соціальних змін. Тим не менш, у Леруа Ладюрі вже були ознаки відходу від цієї крайньої позиції Дюркгейма або Броделя.

Леруа Ладюрі у дослідницькому нарисі "Територія історика" (1973), застосував такі терміни як "травмуюча" подія, подія-"каталізатор" та "креативна" подія ("l'événement-matrice"). Застосування ним таких суперечливих метафор наводить на думку, що він не склав собі міркування щодо важливості подій та його стаття не пішла далі загальних порад історику реагувати на зв'язок між подіями та структурами. Однак, кількома роками пізніше, Леруа повернувся до карнавалу у Романі та зробив його об'єктом свого дослідження. Він розглядав подію як "соціальну драму", яка зробила наочним конфлікт, прихований у маленькому містечку та сільській місцевості навколо нього. Інакше кажучи, цей карнавал-повстання він вважав скоріше симптомом, ніж причиною[30].

Звичайно ж, карнавал у Романі не був великою подією. Набагато складніше звести до простого відображення соціальних структур, скажімо, події 1789 року, чи Першу світову війну 1914-1918 рр., чи російську революцію 1917 року.

Наступне покоління молодих ліваків-маоїстів, анархістів та троцькістів так само зазнало краху ілюзій внаслідок студентських

---

[28] *Burke P.* The French Historical Revolution. The *Annales* School, 1929-89. – P.56.
[29] Ibid. – P.63-64.
[30] Ibid. – P.91.

заворушень у Латинському кварталі Парижу у травні 1968 р. та придушення радянськими військами у Празі того ж року спроб реформувати соціалізм у Чехословаччині. Після 1968 р. частина молодих ідеалістів вдалася до більш радикальних методів боротьби (наприклад, Action direct). Інші влилися в екологічний рух, перетворившись з "червоних" на "зелених", а історики з "Анналів" вдалися до вивчення селянських спільнот ("мікроісторія"). Еммануел Тодд, учень Леруа Ладюрі, у 1968 р. член союзу комуністичної молоді, вже у 1976 р. назвав цей період свого життя "підлітковою ломкою"[31], а 1979 р. визначив союз соціалістичної та комуністичної партії як "патологічну психологічну маніфестацію шизофренічного типу"[32]. Отже, з набуттям життєвого досвіду та розчаруванням у комуністичній фразеології молоді "анналісти" з ліворадикальних позицій переходять на ліберальні.

З іншого боку, ми бачимо в русі "Анналів" також істориків, які трималися правих поглядів. З них найбільш відомою фігурою є, безумовно, Філіп Ар'єс (1914-1982). Ультрарояліст та націоналіст, людина, яка трималася вельми консервативних поглядів, він у молоді роки брав активну участь у діяльності правої організації "Action français". У роки війни Ар'єс покладав надії на уряд Віші, сподіваючись на повернення втраченої гармонії патріархального світу[33]. Проте, згодом, як і його ліворадикальні однолітки, Ар'єс розчарувався у політиці та заглибився у минуле, розпочавши дослідницьку діяльність: "Так, існує зв'язок між моєю зростаючою антипатією до політичної дії та виразним захопленням тим різновидом історії, який применшує значення держави та її ідеології на користь більш етнографічної культури"[34]. Як бачимо, до стилю "Анналів" Ар'єс прийшов з права, в той час як інші його колеги – з ліва. Проте, причина мабуть одна й та ж сама – розчарування у сучасному їм суспільстві та пошук ідеалу у минулому.

Якщо Філіп Ар'єс був консерватором-католиком, то інша знакова фігура "Анналів" – П'єр Шоню – був консерватором-протестантом, захисником християнських цінностей та західної цивілізації в цілому. На його думку, фортеця Заходу була нездоланною, проте на неї чатує небезпека і ця небезпека внутрішня. Внаслідок культивування індивідуалізму та стрімкого зменшення

---

[31] *Dosse F.* Op. cit. – P.197.
[32] Ibid. – P.186.
[33] Ibid. – P.187.
[34] Ibid. – P.195.

народжуваності в Західній Європі може статися справжній демографічний апокаліпсис і спорожнілу колиску цивілізації заповнять темні орди з відсталих країн Третього світу (1977 р.): "Зараз ми перебуваємо у процесі створення порохової діжки. Ми провокуємо громадянські війни збільшуючи населення у [країнах] Третього світу та посилаючи їх працювати до Парижу чи Рурського басейну. Як історик, чиїм завданням є висвітлювати те, що відбувається зараз, я кажу вам – це божевілля"[35]. Тому Шоню закликав білих європейців підвищувати рівень народжуваності, та безкомпромісно відкидав аборти як злочин. П'єр Шоню відомий як найбільш плодючий історик руху "Анналів" – його дисертація нараховує 12 томів. Проте свою працелюбність він виявив і в інших сферах життя. Батько шістьох дітей Шоню не словом, а ділом довів свою відданість задекларованим ним принципам. Виступаючи за закриття абортаційних клінік він заявляв (1978 р.): "Ми, батьки трьох чи чотирьох дітей, не бажаємо перетворитися на чистильників взуття, рабів, двірників та прислугу для інших людей"[36].

Ґрунтуючись на власних наукових дослідженнях Шоню демонстрував вищість традиційної християнської цивілізації. Згідно Шоню, білі християни заслуговують на повагу через те, що вони соціалізували аскетизм та поставили під контроль сексуальні імпульси (натяк на целібат у католицького духовенства), отже, запровадили стриманість як загальне правило, що вимагало напруження сили волі. З цієї моделі він виводить дві характерні риси нашої сучасної ери: відстрочка одруження (до 25-28 років) та зміцнення малої (нуклеарної) сім'ї (на відміну від полігамії у мусульман). Практикування стриманості сприяло процвітанню західного інтелектуального середовища (1974): "[Стриманість] підсилює агресивність та інтелект. Вона провокує творче мислення. Агресивність та креативність нерозривно між собою пов'язані"[37]. Ось чому деякі французькі історики жартома порівнювали Шоню з папою римським.

Можна навіть припустити, що П'єр Шоню, до певної міри, полемізує з дослідженням "Монтайю" (1975) Леруа Ладюрі, яке саме тоді набуло популярності. Деякі критики вважали, що шалений успіх наукової монографії у широкого читацького загалу пояснюється тим, що автор кілька розділів книги присвятив інтимним стосункам мешканців гірського села Монтайю, зокрема сексуальним пригодам

[35] Ibid. – P.186-187.
[36] Ibid. – P.187.
[37] Ibid.

сільського священика. Вислів Леруа Ладюрі, що “на висоті 1300 метрів правила целібату не діють”, найкраще характеризує цю частину книги і може вважатися одним з наслідків сексуальної революції.

Поруч із колишніми комуністами та правими консерваторами до руху “Анналів” влилася ще одна течія – ліві християни або інтелектуали політизовані Алжирською війною. Представники цієї течії (П’єр Нора, П’єр Відаль-Наке, Жак Жюлар) були прихильниками ідей самоврядування, громадянського суспільства, соціального експериментування та критиками держави[38].

Як могли зустрітися в одному річищі представники таких різних ідеологічних течій? Яким чином змогли їх усіх об’єднати “Аннали”? Не дивлячись на різні політичні погляди всі вони були розчаровані сучасним станом західної цивілізації, ідеалізували минуле, і одним з основних понять для розуміння історичного стилю “Анналів” є ностальгія. Переконавшись у неможливості змінити цей світ політичними засобами анналісти занурились у минуле, яке здавалось їм більш досконалим, аніж сучасний світ. Культ минулого та традиційної общини з її солідарністю відповідає практикуванню історії як етнології минулого (“етноісторія” або “історична антропологія”). При цьому історик зосереджується на довготривалих тенденціях, на структурах, що залишались незмінними протягом століть. Так виникає “нерухома історія” (Леруа Ладюрі виступив з однойменною лекцією 1978 р.), яка відкидає державу, політику і події.

Енергетична криза 1973 р., викликана черговою арабо-ізраїльською війною на далекому Близькому Сході, ще більше посилила цю ностальгію і знову поставила під сумнів ідею прогресу. Розглядаючи феномен кризи у Західному суспільстві Леруа Ладюрі дійшов висновку, що період 1720-1973 рр. був епохою економічного зростання. 1973 р. європейці зазнають злигоднів (зростання цін на енергоносії), так само, як це було у період 1348-1720 рр. Згідно Леруа Ладюрі, нічого не змінилось під небесами: тоді була нестача збіжжя, а 1973 р. – нестача бензину[39].

Ще далі пішов представник молодшого покоління – Лорен Теіс, для якого історія була небесним порятунком у світі позбавленому віри та законів. Себе він відчував сиротою цих чудових днів золотого віку, коли “наші предки були щасливі зі своїми свічками та дерев’яними черевиками”. Він висловлював сподівання, що у майбутньому людство

[38] *Dosse F.* Op. cit. – P.188.
[39] Ibid. – P.190.

зможе повернутися до свого втраченого минулого (1979): "Мене цікавить суспільство, в якому традиції та правила керували усім"[40]. Подібні настрої, може й не такі оптимістичні, панували тоді у розгубленому внаслідок енергетичної кризи західному суспільстві, зокрема й у Франції. Набирає сили екологічний рух, з'являється "зелений туризм" й урбанізоване суспільство починає уважніше вдивлятися у своє сільське минуле (майбутнє?). Мабуть тому, буденне життя гірського села Монтайю знайшло такий щирий відгук в душах читачів саме 1975 р. "Аннали" відчули ці настрої і пішли назустріч суспільству.

"Монтайю" зійшла на вершину списку бестселерів нехудожньої літератури у Франції, її продажі зросли, після того, як президент Франції, соціаліст Франсуа Міттеран (1982-1995) зізнався по телебаченню, що він вже прочитав цю книгу, у той час як саме гірське село атакували цілі юрби туристів. "Монтайю" було книгою, написаною у потрібному місці й у потрібний час, її було підхоплено хвилями екології та регіоналізму, але її успіх є лише найбільш яскравим прикладом інтересу, який виявляє французька читацька аудиторія до "нової історії".

1978 р. розпочалися реформи у Китаї, які призвели до поступового переходу країни до ринкової економіки з фактичною відмовою від постулатів маоїзму. Публікація "Архіпелагу ГУЛАГ" А.Солжєніциним, вторгнення радянських військ до Афганістану 1979 р. та встановлення у бунтівній Польщі військового режиму генерала В.Ярузельського (1981 р.) задля придушення виступів робітничого руху профспілки "Солідарність", сприяло остаточному формуванню образу радянського імперіалізму в очах багатьох французьких комуністів. Прихід на посаду президента соціаліста Міттерана (1982-1995 рр.) теж оптимізму не додав, адже він і гадки не мав будувати соціалізм у Франції. Розчарування комунізмом досягло свого апогею. Зневірившись у можливості комуністичного раю на землі, колишні комуністи, відтепер шукатимуть його на небесах. Порожні церкви секуляризованої Французької республіки є яскравим свідченням глибокої кризи західного християнства. Тому французькі інтелектуали-комуністи масово переходять в іслам, з огляду на його, як їм здавалося, революційний антиімперіалістичний характер. Прикладом ідейних хитань цієї частини інтелектуалів може слугувати лідер комуністичної партії Роже Гаруді. Цей університетський професор народився 1913 р.

[40] Ibid. – P.186.

в Марселі у протестантській родині. Після Другої світової війни (яку він провів у таборі військовополонених в Алжирі) він перейшов у католицизм, а згодом вступив до лав комуністичної партії. Очоливши КПФ, Гаруді намагався поєднати католицизм з комунізмом за що був виключений з партії під час чергової "чистки". 1982 р. Гаруді приймає іслам і видає серію книжок, в яких критикує сіонізм та заперечує знищення нацистами євреїв під час Другої світової війни[41]. Хоч представники руху "Анналів" й не робили подібних кульбітів, проте й деякі з них вдавалися до відвертих антирадянських висловлювань, як, наприклад, Ален Безансон (1981 р.): "Радянська система видається мені антитезою цивілізації … Описувати СРСР як варварство буде несправедливим, але не по відношенню до СРСР, а по відношенню до варварів"[42].

З кінця 1970-х розпочалася "епоха сумнівів", що затягнулася до початку 1990-х. Крах марксизму та структуралізму як вчень, які претендували на універсальну роль пояснення будь-яких процесів у цьому світі, спонукав до пошуків нової парадигми. 1994 р. "Аннали" позбулися "економік, суспільств, цивілізацій", успадкованих від епохи Броделя-Лабрусса. В моді тепер була нова спадщина. Відтепер вже не національна історія, а національна культурна спадщина (patrimoine) мала об'єднувати французів в єдину націю та через колективну пам'ять й "коммеморації" сприяти відтворенню у наступних поколіннях національної ідентичності. Певною мірою, у цьому річищі слід розглядати й дослідницький проект П'єра Нора "Місця пам'яті" (1984-1992 рр.). Відбувається реабілітація політичної історії, але вже у новій формі – з'являються "нова історія політичної сфери" та "історія політичної культури".

В атомізованому матеріалістичному суспільстві споживання втрачали свою привабливість колишні республіканські чесноти, що, на думку П'єра Нора, призвело до своєрідної реабілітації французької історії до 1789 р. Як зазначив П.Нора з 1970-х років у суспільстві спостерігається зростаючий інтерес до минулого. Франція, яка у XIX-XX ст. була зорієнтована на рух у майбутнє, знов відкрила для себе власну історію до 1789 р. Так, 1986 р. (за президентства соціаліста Ф.Міттерана) – було відсвятковано 1500-ліття від хрещення короля

---

[41] Інформацію про Р.Гаруді нами почерпнено з сайтів: http://en.wikipedia.org/wiki/Roger_Garaudy; http://www.abbc2.com/garaudy/english/newbook.htm

[42] *Dosse F.* Op. cit. – P.185. Стосовно ставлення А.Безансона до сучасної Росії також див.: *Безансон А.* Россия – европейская страна?// Отечественные записки. – 2004. – №5 [http://magazines.russ.ru/oz/2004/5/2004_5_21.html].

франків Хлодвіга (!), а 1987 р. було урочисто відзначено тисячоліття від коронації Гуго Капета, який започаткував династію Капетингів у Франції[43]. Таким чином, після майже двохсот років таврування "довгого (монархічного) Середньовіччя" Французька Республіка визнала його право на існування у колективній пам'яті та національній спадщині (patrimoine). Це відродження інтересу до до-модерного, до-буржуазного, до-індустріального суспільства було в центрі уваги істориків з руху "Анналів". Звичайно ж, не мас-медіа створили хвилю інтересу до цього виду історії, хоча вони змогли добре її підтримати. Продюсери та видавці, певно, вважали, що це був попит на історію взагалі і особливо на соціокультурну історію, на стиль "Анналів".

Деякі члени групи "Анналів" регулярно з'являються у телевізійних та радіо програмах і, навіть, створюють їх, переважно, Жорж Дюбі та Жак Ле Гофф. Марк Ферро, один зі співредакторів "Анналів", голова дослідницької асоціації у Школі вищих досліджень в області соціальних наук, також відповідає за телепрограму "Histoire parallèle" виробництва ARTE. Інші, такі як П'єр Шоню, Роже Шартьє, Мона Озуф та Мішель Перро, пишуть на постійній основі для газет та журналів, включаючи "Le Figaro", "Le Monde", "L'Express" та "Le Nouvel Observateur". Важко уявити будь-яку іншу країну чи якийсь інший період, у який так багато професійних істориків було так широко представлено у засобах масової інформації.

Повернення до політики також пов'язане з відродженням інтересу до опису подій ("histoire événementielle"). Події не завжди бувають політичними – згадаймо Великий крах 1929 р. чи Велику чуму 1348 р. І все ж таки, вивчення політичної історії, історії подій та історичного наративу тісно переплетене. Одночасно з так званим "поверненням до політики" серед істориків як у Франції, так і за її межами, відбулось й "відродження наративу". Британський історик Лоуренс Стоун пояснює тенденцію до зростаючого розчарування моделлю економічного детермінізму пояснення історії, застосованою марксистами так само як і групою "Анналів", в першу чергу через зведення нею культури до надбудови чи "третього рівня". Так, Жорж Дюбі ще 1973 р. опублікував книгу, яка могла б шокувати Февра, оскільки її було присвячено не просто події, а битві, битві при Бувині 27 липня 1214 р. Проте, Дюбі написав цю книгу зовсім з інших позицій, дуже далеких від тих, з яких писали історію подій у XIX ст.

---

[43] *Nora P.* The Reasons for the Current Upsurge of Memory// Transit. – 2002. – №22 [http://www.iwm.at/t-22txt3.htm].

Дюбі не повернувся до старомодного стилю історії. Він використав сучасні битві описи для того, щоб продемонструвати середньовічне ставлення до війни. Він також охарактеризував пізніші погляди на битву при Бувині як "міф", який більше розповідає про тих хто писав, ніж про подію ними описану[44].

В одному із своїх досліджень ("1789 рік", 1989) Франсуа Фюре заходить так далеко, що наводить на думку про те, що *події* революції 1789 р. не тільки зруйнували старі *структури* й дали Франції її політичне обличчя, але, навіть, і те, що вирішальними були кілька місяців цього року.

Під кінець життя Ф.Фюре береться за проблему, яка водночас належить як до історії ментальностей (колективних уявлень), так і до політичної історії. "Минуле однієї ілюзії: комуністична ідея у ХХ ст." (1995) є також, до певної міри, й автобіографічним дослідженням, адже Фюре у свій час був членом КПФ. Саме у цій праці можна знайти найповніший синтез трьох тем (роль Першої світової війни, яка визначила подальший перебіг подій у ХХ ст.; відносини між двома братами-ворогами, комунізмом і нацизмом; загадка спокусливості комунізму, який зміг вижити у різних формах протягом досить тривалого періоду). Фюре визначає фашизм як патологію часткового, а комунізм як патологію загального і зауважує, що, з одного боку, йдеться про противагу рівності, а з іншого – нерівності, прихованої за фасадом буржуазної демократії. Він, зокрема, зосередився на проблемі, яка постійно супроводжує політику і є для неї однією з головних – це взаємозв'язок часткового та загального, а також у її сучасному варіанті, висловленому ще Ж.Ж.Руссо: розділеність індивіда – ані людини, ані громадянина, а "буржуа, тобто нічого", труднощі у відновленні єдності душі та суспільства у світі індивідів та інтересів. Фюре аналізує ненависть, яку буржуазія породжує до себе в інших прошарках суспільства. Спочатку він виділяє ненависть або презирство, об'єктом яких вона була у ХІХ ст. з боку Маркса та Ніцше, аристократів та соціалістів, митців та інтелектуалів, зрештою, самої себе. На думку Ф.Фюре, буржуазія є і необхідною, і нестерпною водночас[45].

Фюре досить скептично ставився до зацікавлення історією ментальностей у своїх колег з "Анналів". Він, зокрема, стверджував,

---

[44] *Burke P.* History of Events and the Revival of Narrative// New Perspectives on Historical Writing. – Cambridge: Polity Press, 1991. – P.234.

[45] *Аснер П.* Франсуа Фюре та пристрасті ХХ ст.// Дух і Літера. – 2001. – №7-8. – С.426.

що інтерес до історії ментальностей, нібито викликаний, перш за все, ностальгією людини сучасного західного суспільства – її прихованим жалем за назавжди втраченим старим патріархальним світом.

Отже, відмова представників класичних першого-третього поколінь школи "Анналів" від політичної історії та історії подій пояснюється кількома причинами, пов'язаними як з політикою, так і з подіями. Чималу роль тут зіграли "травмуючі події" XX ст. та власний досвід участі в політичній боротьбі. На представників першого та другого поколінь руху найбільший вплив справила Перша та Друга світові війни. Для мислячих людей стала очевидною абсурдність війни у сучасному світі. Обидві світові війни поставили під сумнів ідею прогресу, на якій, значною мірою, базувалася історична наука XIX ст. Не менш очевидною стала і фальш "офіційного націоналізму", потреби якого обслуговувала національна історія. Це була історія держави, нації та подій, перш за все воєн, історія "барабану та сурми", яка глоріфікувала "перемоги нації" над її "одвічними ворогами". За допомогою цієї національної історії держава мобілізувала на масове вбивство мільйони людей. Друга світова війна стала проявом небаченого досі насильства по відношенню до цивільного населення, насильства, санкціонованого державою. Особистий травматичний досвід, розчарування у сучасному суспільстві, усвідомлення впливу ірраціонального на поведінку людей та неспроможність впливати на перебіг подій не в останню чергу вплинули на дослідницьку програму першого та другого поколінь "Анналів", підштовхнувши одних до історії ментальностей та соціальної історії, інших – до історії довготривалих тенденцій та структур.

Якщо Ф.Броделя Друга світова війна переконала у марноті подій та політичної метушні, то третє покоління війна втягнула у вир політичної боротьби. Молоді максималісти відкидали збанкрутілий "світ батьків" і вимагали революційних змін, потрапивши у пастку до ліворадикальної риторики та радянської пропаганди. Травмуючи події 1956, 1968, 1979 та 1981 рр. крок за кроком звільняли представників третього покоління з тенет комуністичної утопії. Розчарувавшись у політиці, вони присвятили себе науці. Зневірившись у можливості змінити на краще сучасне їм буржуазне суспільство, вони зосередились на дослідженні середньовіччя та раннього нового часу. Холодна війна, в якій Європа перетворилась на арену боротьби між США та СРСР, призвела до кризи "європоцентризму" та "занепаду Європи". Втім, третє покоління, пішовши з політики, не могло ізолювати себе від неї. Безумовний вплив на дослідницьку програму справили процеси деколонізації та урбанізації, скорочення

народжуваності та приплив емігрантів, сексуальна революція та енергетична криза, обговорення в суспільстві проблеми абортів та зменшення вікового цензу для голосування до 18 років. Все це сприяло розвитку таких напрямків досліджень як етноісторія або історична антропологія, демографічна історія та історія колективних уявлень тощо. “Аннали” у цей своєрідний спосіб реагували на запити та потреби сучасного їм суспільства, яке, у свою чергу, з 1970–80-х років почало відчувати все зростаючу ностальгію за назавжди втраченим минулим. Це призвело до повернення “анналістів” у публічну сферу, перш за все у провідні газети та на телебачення, проте вже не у ролі молодих радикалів, а визнаних експертів з історії. Їх монографії перетворюються на бестселери і реабілітують у П’ятій республіці домодерну історію монархічної Франції (до 1789 р.). З іншого боку, деякі “анналісти” беруться до вивчення раніше табуйованих подій та політики, та “незвіданої землі” – історії XIX-XX ст. Проте, це не означає, що відбулося їх примирення із буржуазним суспільством. Все ще зберігається глобальне протистояння між “буржуа” та “інтелектуалом”, найбільшою мірою артикульоване саме у Франції (попри кризу поняття “інтелектуал”). “Буржуа” з підозрою ставиться до незрозумілого “інтелектуала” з його абстрактними ідеями та ідеалами, а ”інтелектуал” зверхньо поглядає на обмеженого “буржуа”, заклопотаного лише власними прибутками. Саме несприйняття реалій буржуазного суспільства було одним з головних чинників, що об’єднали в русі “Анналів” істориків, які критикували це суспільство як з лівих, так і з правих позицій.

Ейдос.
2’2006.

Сергій Світленко
Дніпропетровськ

Суспільний рух в Україні кінця XVIII – початку XX століття: образи історичної дидактики

Кожна епоха засвідчує, що суспільство не є статичним суб’єктом історичного процесу. Воно зазнає певних динамічних змін як еволюційного, так і революційного характеру. Суспільні трансформації особливо притаманні перехідним стадіям в історії цивілізації. Однією з них є період від кінця XVIII до початку XX ст., що закріпився в сучасній українській історіографії як “українське XIX століття”[1].

Саме в цей історичний період, коли були закладені початки модерної епохи, відбулися кардинальні цивілізаційні зміни. Їх основним сенсом став перехід від абсолютистсько-кріпосницької до демократичної, правової й ринкової суспільної моделі. Це торувало шлях цивілізації до індустріального, плюралістичного суспільства і супроводжувалося соціотворчими, націотворчими й культуротворчими процесами модерного змісту, суттєвими змінами у виробничій діяльності, ментальності, психології, праві, моралі, етиці та естетиці людського буття. Не підлягає сумніву, що вивчення історії суспільства перехідного типу, його внутрішньої структури, зв’язків та механізмів трансформацій є однією з центральних проблем сучасної історичної науки.

Приступаючи до викладу, насамперед розглянемо основні дефініції: “суспільний рух” та “образ”, визначенню яких в літературі приділялося недостатньо уваги. Наприклад, у такому виданні, як

---

[1] *Сарбей В.Г.* «Українське відродження» та «Українське XIX ст.» як концептуальні історіографічні поняття історії України кінця XVIII – початку XX ст.// Осягнення історії. – Острог; Нью-Йорк, 1999. – С.443-451.

"Словарь исторических терминов", який містить понад 9 тис. термінологічних визначень, термін "суспільний рух" взагалі відсутній[2]. *На наш погляд, під суспільним рухом слід розуміти історичний процесуальний феномен, в якому віддзеркалюється вся багатоманітність внутрішніх динамічних соціальних зв'язків та змін і виявляються національні, групові, класові, партійні, професійно-корпоративні, регіональні, особисті та інші інтереси, різноманітні світоглядні течії та напрями.*

Поняття *образу* традиційно було більш характерне для філософії, психології, соціології, політології, літератури, мистецтва, які відповідно розглядали "філософський образ", "психологічний образ", "образ ворога", "образ життя", "літературний образ", "мистецький образ" тощо[3]. Заслуговує на увагу узагальнююче визначення "*образу науки*"**,** запропоноване українською дослідницею І.І.Колесник, на думку якої "дана категорія охоплює уявлення конкретного соціуму про предмет, методи, функції науки, її місце у суспільстві, соціальний статус"[4].

На думку петербурзького дослідника історичних термінів В.С.Сімакова, "*образ* – результат та ідеальна форма відображення предметів та явищ матеріального світу у свідомості людини, спосіб та форма опанування дійсності в мистецтві". За визначенням харківського науковця С.І.Посохова, "*образ* – результат реконструкції об'єкта в свідомості людини, поняття, яке є невід'ємним елементом філософських, психологічних, соціологічних, естетичних та інших дискурсів"[5]. На наш погляд, в історичних образах має фокусуватися як матеріальний, так і духовний світ цивілізації. Відтак історичні науки мають великий потенціал "образотворення".

Українські історіографи вже розробили основи періодизації та структури історіографічного образу. В літературі виділяють чотири етапи його формування: прижиттєвий, некрологічний, науково-

---

[2] Словарь исторических терминов / Сост. *В.С.Симаков*; под общей ред. д-ра ист. наук, проф. *А.П.Крюковских*. – СПб., 1998. – 464 с.

[3] Літературознавчий словник-довідник / *Р.Т.Гром'як, Ю.І.Ковалів та ін.* – К., 1997. – С.513; Новейший философский словарь / Сост. *А.А.Грицанов*. – Мн., 1998. – С.476-478; Политология: Энцикл. словарь /Общ. ред. и сост. *Ю.И.Аверьянов*. – М., 1993. – С.222.

[4] *Колесник І.І.* Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). – К., 2000. – С.40.

[5] Словарь исторических терминов / Сост. *В.С.Симаков*; под общей ред. д-ра ист. наук, проф. *А.П.Крюковских*. – СПб.: Лита, 1998. – С.196; *Посохов С.* Образ // Історіографічний словник: Навч. посібник. – Х., 2004. – С.180-181.

критичний та редукційний. Між ними є безсумнівний зв'язок, який може проявлятися у протистоянні, поглинанні та перетинанні образів. Професор І.І.Колесник виділила кілька образів вітчизняної історіографії, зокрема образ боротьби, образ персоналійний, образ етнографічний, синтетичний образ, соціокультурний образ. У сучасній історіографії ставиться питання про створення "загального образу минулого України" в контексті новітніх історіографічних підходів, але, на жаль, не пропонується визначення цього поняття[6]. Тому важливим представляється розробка дефініції історичного образу та виявлення його співвідношення з образом історіографічним. Розглянемо ці сюжети на прикладі образів суспільного руху в Україні кінця XVIII – початку XX ст., які ще не були об'єктом дослідження в українській історіографії.

Історичний образ – це результат реконструкції в свідомості людини походження, основних внутрішніх і зовнішніх прикмет історичної персоналії, явища, процесу, цілої епохи, що формується на основі світовідчуття, світосприйняття і світорозуміння. Історичний образ не є абсолютно усталеним, а по-різному формується й утверджується у свідомості людей відповідно до трьох світоглядних форм історичного пізнання: міфологічної, релігійної та наукової[7].

Популяризація історичного образу може сприяти виникненню певних світоглядних стереотипів. Особливо це відбувається тоді, коли історичний образ утверджується в суспільній свідомості на побутовому рівні. У такому образі часто багато еклектики, яка є наслідком поєднання елементів міфології, релігійності й науковості. Науковий історичний образ теж не звільнений від міфологем та релігійної традиції, але в ньому має домінувати світорозуміння, яке ґрунтується на різноманітному першоджерельному матеріалі, осмисленому в процесі наукової критики першоджерел та історіографічного доробку.

Безсумнівно, науковий історичний образ формується під впливом суб'єктивних чинників. З одного боку, це певна обмеженість першоджерельних залишків, що є базисом тієї чи іншої наукової праці про суспільний рух, а з іншого, – суб'єктивність авторської інтерпретації образу відповідно до кваліфікації, інтелекту, ідейних та інших поглядів, естетичних смаків автора, соціального чи політичного

---

[6] *Посохов С.* Образ // Там само. – С.181; Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми / Колект. монографія за ред. *Леоніда Зашкільняка.* – Л., 2004. – С.74-94.

[7] *Бойченко І.В.* Філософія історії: Підручник. – К.: Знання, 2000. – С.17-77.

замовлення тощо. Зважаючи на ці суб'єктивні фактори, можна вести мову лише про певну, часткову відповідність образу до реального буття.

Історіографічний образ – результат осмислення й інтерпретації історичного образу, що віддзеркалився в наукових дослідженнях. На наш погляд, прикметами історіографічного образу можна вважати теоретико-методологічну, історіографічну, джерельну та конкретно-історичну складові. Розглянемо основні образи суспільного руху в Україні кінця XVIII – початку XX ст.

Суспільний рух імперської епохи як об'єкт дослідження привертав увагу істориків від початку XX ст., хоча до останнього часу його не досліджували в контексті образу. У дореволюційний період, керуючись різноманітними теоретико-методологічними настановами, його почали вивчати представники різних історіографічних шкіл і напрямів. Репрезентанти української національної історіографії (М.С.Грушевський, Д.І.Дорошенко, О.Я.Єфименко та ін.) накреслили його історію насамперед крізь призму українського національного руху, вписуючи в контекст процесу українського національного відродження під кутом зору української народницької або української державницької парадигм[8].

Російська історіографія не виділяла суспільний рух в Україні як об'єкт спеціального дослідження, хоча не могла обійти окремі сюжети, пов'язані з декабризмом, народництвом, політичними партіями на півдні імперії. Саме тоді в російській історіографії суспільний рух, у тому числі в українських губерніях, сприймався досить багатоманітно, крізь призму радикально-народницької, неонародницької, ліберальної, марксистської, консервативно-охоронної історіографічних традицій.

Позитивістський та постпозитивістський теоретико-методологічний інструментарій, попри всю їх гносеологічну обмеженість, дав змогу тодішньому поколінню істориків відібрати й систематизувати великий фактичний матеріал. Керуючись сучасною термінологією, можна вести мову про творення в той час цілої низки образів суспільного руху, в основі яких лежали етичні, соціальні, політичні, національні домінанти, або їх комбінації.

---

[8] *Грушевський М.* Движение политической и общественной мысли в XIX столетии // Освобождение России и украинский вопрос: Статьи и заметки. – СПб., 1907. – С.42-54; *Він же.* Ілюстрована історія України. – К., 1992. – С.482-519; *Он же.* Очерк истории украинского народа. – К., 1990. – С.306-343; *Дорошенко Д.* Нарис історії України: У 2 т. – Т.ІІ (від половини XVII століття). – К., 1992. – С.268-328; *Ефименко А.Я.* История украинского народа. – К., 1990. – С.363-402.

У радянський період історіографії відбувається помітне звуження теоретико-методологічного плюралізму у вивченні суспільного руху до “марксистсько-ленінського” монізму. Вже у першій половині 1930-х рр. яскравими проявами цієї тенденції стали нагінки на творчу спадщину лідера української національної історіографії М.С.Грушевського та провідного репрезентанта націонал-комуністичної історіографії М.І.Яворського[9].

У постсталінський період (від середини 1950-х рр.) радянські автори розширили тематику та джерельну базу досліджень, але їхній образ суспільного руху не виходив за межі головної домінанти – класової. Проте навіть у таких вузьких теоретико-методологічних лещатах окремим представникам української радянської історіографії, приміром А.К.Волощенко, Р.П.Івановій, Г.І.Марахову, М.П.Рудьку та іншим удавалося розширяти грані образу суспільного руху, подаючи не тільки традиційні загальноросійські революційні аспекти, а й висвітлюючи деякі національні компоненти, насамперед українські та польські[10].

У працях російських радянських істориків даного періоду, наприклад Ш.М.Левіна, В.А.Дьякова та інших, створювалися конкретно-історичні образи “суспільного руху”, “визвольного руху” доби імперської Росії, але українська компонента в них або повністю відсутня, або представлена вельми фрагментарно, в контексті ідеї слов’янського єднання або російсько-українських революційних зв’язків, зокрема на прикладі кирило-мефодіївців[11].

Зазначимо, що в радянський період історики так і не змогли створити цілісні образи суспільного руху в Україні від кінця XVIII до початку XX ст. Гадаю, що причини цього слід шукати не тільки у площині гносеології, а й ідеології, адже ціла низка сюжетів, пов’язаних з історією українського та інших національних рухів, не вписувалася в тодішню марксистсько-ленінську концепцію суспільної історії.

---

[9] *Пиріг Р.Я.* Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924 – 1934). – К., 1993; *Санцевич А.В.* М.І.Яворський: Нарис життя та діяльності. – К., 1995.

[10] *Волощенко А.К.* Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х – на початку 80-х років XIX століття. – К., 1974; *Іванова Р.П.* Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України (ІІ половина XIX ст.). – К., 1971; *Марахов Г.И.* Социально-политическая борьба на Украине в 50 – 60-е годы XIX века. – К., 1981; *Рудько М.П.* Революційні народники (70-ті роки XIX ст.). – К., 1973.

[11] *Левин Ш.М.* Общественное движение в России в 60 – 70-е годы XIX века. – М., 1958; *Дьяков В.А.* Освободительное движение в России 1825 – 1861 гг. – М., 1979. – С.173-184.

На рубежі XX – XXI ст., в перехідний пострадянський історіографічний період, простежуються досить суперечливі тенденції у вивченні історії суспільного руху в Україні. З одного боку, ми стали свідками наочної теоретико-методологічної кризи ортодоксальної марксистсько-ленінської школи, яка розглядала суспільний рух тільки в контексті класової боротьби та трьох етапів революційно-визвольного руху в Росії. З іншого боку, класичні праці української національної історіографії рубежу XIX – XX ст., творчий доробок українських учених діаспорної школи (І.Лисяк-Рудницький, П.Магочій, О.Субтельний, Р.Шпорлюк та ін.) здобули прихильників серед сучасних українських істориків, які стали розглядати суспільний рух в Україні крізь призму концепції українського національного відродження та трьох його етапів.

Позитивно, що вже в першій половині 1990-х рр. були зроблені спроби створення узагальнюючих конкретно-історичних образів суспільного руху в українському та регіональному вимірах. Важливо, що ці спроби не обмежувалися тільки образами українського національного руху, а продемонстрували більш широке бачення проблем історії суспільного руху в Україні[12]. У 90-х рр. XX ст. спостерігається певна тенденція інтегрувати класову, марксистську й національну моделі суспільного руху, що простежується в працях відомого історика В.Г.Сарбея[13].

Загальна теоретико-методологічна невизначеність, еклектика спричинили те, що й досі в історіографії не створено цілісного сучасного образу суспільного руху в Україні кінця XVIII – початку XX ст., хоча певні кроки в цьому напрямку вже намітилися. Наприклад, у навчальному посібнику "Історія Україна: курс лекцій" (К., 1991), створеному колективом провідних істориків України на чолі з Л.Г.Мельником, Г.Я.Сергієнко подав найбільш суттєве з історії суспільно-політичного руху першої половини XIX ст., а В.Г.Сарбей з історії суспільно-політичного й національного руху (50 – 70-х рр. XIX ст.). При цьому в полі зору обох дослідників були українські, російські й польські складові цього руху. Разом з тим не можна не помітити, що наступні лекції курсу, які висвітлювали важливі сюжети про революційне народництво (автор – А.М.Катренко) та про поширення

---

[12] Історія суспільних рухів і політичних партій в Україні (XIX – 1920 р.). – Л., 1993; *Кондратюк К.* Нариси історії українського національно-визвольного руху XIX ст. – Тернопіль, 1993; *Кугутяк М.* Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.). – Івано-Франківськ, 1993; Нариси з історії українського національного руху / Відп. ред. *В.Г.Сарбей.* – К., 1994.

[13] *Сарбей В.Г.* Національне відродження України. – К., 1999.

соціалістичних ідей і перші робітничі та соціал-демократичні організації (М.В.Демченко), теж містили суспільно-політичну складову[14]. У чотирьох із шести лекцій другої частини згаданого курсу лекцій також превалювала суспільно-політична компонента, але термін “суспільно-політичний рух” вводився в назві лише одного розділу стосовно західноукраїнських земель[15]. Таким чином, даний навчальний посібник, хоча й подавав достатньо широку інформацію про суспільний рух України імперської доби, все ж таки не створив його цілісного образу.

Суспільна складова широко представлена в підручнику “Історія України” для студентів історичних факультетів вузів, написаному харківським науковцем І.К.Рибалкою. Автор поділив період кінця XVIII – початку XX ст. на три етапи, поставивши одним із пріоритетів проблему “українського національного відродження”. Висвітлюючи історію України першої половини XIX ст., І.К.Рибалка приділив помітну увагу суспільній проблематиці, розглянувши селянські рухи і виступи робітників, перші таємні організації, рух декабристів, польський визвольний рух на українських теренах, розвиток українського національного руху, зокрема Кирило-Мефодіївське товариство як першу українську таємну політичну організацію. Історія суспільного руху України другої половини XIX ст. представлена в підручнику українським національним, загальноросійським (народницьким і земським ліберально-опозиційним) і польським визвольними рухами, а також селянським і робітничим рухами. Доба суспільної історії України початку XX ст. репрезентована революційним та опозиційним рухами, у тому числі робітничим, селянським, студентським, земсько-ліберальним, загальноросій-ським політичним, а також українським національно-визвольним рухом[16]. Отже, образ суспільного руху в Україні кінця XVIII – початку XX ст. виписано І.К.Рибалкою більш широко і чітко.

Серед сучасних посібників для студентів вузів заслуговує на увагу “Історія України” О.Д.Бойка. Під суспільними рухами першої половини XIX ст. автор розуміє селянський рух, рух масонів, декабристів, польський національно-визвольний рух, а окремо подає національне відродження в Україні та Кирило-Мефодіївське

---

[14] Історія України: Курс лекцій: У 2 кн./ *Мельник Л.Г.* (керівник) та ін. – Кн.1: Від найдавніших часів до кінця XIX століття. – К., 1991. – С.392-411, 469-485.

[15] Історія України: Курс лекцій: У 2 кн./ *Мельник Л.Г.* (керівник) та ін. – Кн.2: XX століття – К., 1992. – С.23-93.

[16] *Рибалка І.К.* Історія України: У 2 ч. – Ч.2: Від початку XIX століття до лютого 1917 року. – Х., 1997.

товариство. Розглядаючи західноукраїнські землі під владою Австрійської імперії, О.Д.Бойко показав посилення соціального та національного руху. Суспільні течії та рухи другої половини XIX ст. вчений висвітлив як сукупність народницького, соціал-демократичного, ліберального та національного рухів, але чомусь не згадав селянського, робітничого рухів. У періоді початку XX ст. О.Д.Бойко звернув увагу на національний (тільки український рух), хоча були й польський та єврейський, чомусь немає навіть обрисів жодної течії чи напряму російського суспільного руху[17].

На жаль, у сучасних вузівських навчальних посібниках і підручниках бракує чіткості й повноти образів суспільного руху в Україні. Це особливо відчутно дається взнаки в процесі висвітлення політичного етапу визвольного руху кінця XIX – початку XX ст., тобто доби, коли суспільне життя помітно активізувалося й ускладнилося. Наприклад, у посібнику під редакцією професора В.І.Танцюри “Політична історія України” (К., 2001) в розділі 8 “Нові тенденції в соціально-політичному житті України на початку XX ст.” спостерігаємо певний дисбаланс у висвітленні складових суспільного руху тієї доби. Цілком зрозуміло, що автори відвели центральне й найбільше місце сюжетам про виникнення українських політичних партій та розвиток української політичної думки, при цьому зосередили увагу на соціалістичній, національно-революційній та ліберальній течіях в українському русі, показали парламентську діяльність українських фракцій в Державних думах Російської імперії і в австрійському парламенті та Галицькому сеймі. При цьому зазначимо, що поза увагою авторів опинилися такі важливі аспекти, як консервативна течія в українському національному русі, революціонізація українських громад, вплив українських політичних партій на діячів культурницького, робітничого, селянського, земського, кооперативного, профспілкового рухів. Водночас зазначимо, що в посібнику дуже стисло показано загальноросійські політичні партії в Україні і зовсім відсутні згадки про єврейські, польські та інші партії та організації тієї доби[18].

Створюючи образ суспільного руху будь-якого періоду, необхідно керуватися певною класифікацією його складових, що сприятиме цілісному показу історичного явища. Принагідно зазначу,

---

[17] *Бойко О.Д.* Історія України: Посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К., 1999. – С.188-215, 221-228, 251-255.

[18] Політична історія України: Посібник / За ред. д-ра іст. наук, проф. *В.І.Танцюри*. – К., 2001. – С.186-205.

що в новітній історіографії вже є загальна класифікація політичних партій в Україні, які диференціюються за декількома критеріями:
1. За соціальною базою та ідейно-політичною структурою (поміщицькі, буржуазні, дрібнобуржуазні, робітничі, селянські);
2. За ідеологічним критерієм: консервативні, ліберальні, народницькі, соціал-демократичні, марксистські;
3. За відношенням до ідеалу майбутнього суспільного ладу: монархічні, буржуазні, соціалістичні.
4. За ставленням до існуючого державного ладу та відповідного політичного режиму: урядові, опозиційні, революційні, або реакційні, ліберальні, демократичні, революційні.
5. За юридичним статусом: легальні, напівлегальні, нелегальні.
6. За тактикою боротьби: конституційні, антиконституційні, ліворадикальні.
7. За політичним підходом вирішення українського питання: великодержавницькі, автономістські, самостійницькі[19].

Сучасний підхід до творення образу суспільного руху має базуватися на “панорамному”, “стереоскопічному”, або багатовимірному баченні цього історичного явища. Саме до такого пізнання наблизився текст першого тому (“На зламі століть (кінець XIX ст. – 1917 р.)”) шеститомного видання “Політична історія України. XX століття” (автор розділу – М.С.Кармазіна, керівник тому – Ю.А.Левенець), де представлено динамічну панораму суспільного руху в Україні в контексті етнонаціональних, соціально-економічних, суспільно-політичних і духовно-культурних процесів. Суттєво важливо, що автори тому зробили, на наш погляд, вдалу спробу показати суспільний рух у багатоманітті виявів суспільних практик та їх взаємопереплетінні з іншими сферами буття[20].

Досить вдалий образ історії суспільного руху в Україні на рубежі XIX – XX ст. представлено у третьому та четвертому розділах підручника для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів “Новітня історія України” (керівник авторського колективу – проф. А.Г.Слюсаренко). Тут послідовно показано створення та діяльність українських політичних партій в західноукраїнських землях та в Наддніпрянській Україні,

---

[19] *Павко А.І.* Політичні партії та організації в Україні наприкінці XIX – на початку XX століть: методологія, історіографічні проблеми, перспективні напрямки наукових досліджень: Монографія. – К., 2001. – С.40-41.
[20] Політична історія України: У 6 т./ Ред. кол. *І.Ф.Курас* (голова) та ін. – Т.1. – К., 2002. – С.19-340.

неукраїнських політичних партій та організацій, а також робітничий, селянський і загальнодемократичний рухи в Україні[21].

Таким чином, українська історична наука накопичила певний досвід у справі вивчення історії суспільного руху кінця XVIII – початку XX ст., що дає можливість його образної історіографічної інтерпретації відповідно до теоретико-методологічного інструментарію, залучення джерельної бази, змістової структури. При цьому можна виділити такі типи образів суспільного руху в Україні, як український національний, загальноросійський, радянський та пострадянський. Разом із тим слід констатувати, що ці образи вирізняються мозаїчністю, фрагментарністю та змістовою неповнотою.

Долаючи застарілі стереотипи і штампи, необхідно розробити сучасну модель цілісної історії суспільного руху вказаної епохи. На цій основі можна глибше й повніше реконструювати сутність і особливості феномену, в якому віддзеркалюється все розмаїття внутрішніх динамічних соціальних зв'язків та змін, виявляються національні, групові, класові, партійні, професійно-корпоративні, регіональні, особисті та інші інтереси, різні світоглядні течії та напрями. Принциповою відмінністю сучасного образу суспільного руху в Україні від попередніх має стати системна багатовимірність, залучення всього розмаїття наукових методів пізнання, показ його крізь призму інтелектуальної історії, історії повсякденності та інших дослідницьких напрямів. Виконання цього завдання стане вагомим внеском у вивчення соціальної історії України.

[21] Новітня історія України (1900 – 2000): Підручник/ *А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусєв, В.М.Литвин та ін.* – 2-ге вид., переробл. і допов. – К., 2002. – С.32-125.

Історіографічна мозаїка

Андрєєв Віталій *(Херсон)* Естетика творчості історика

Магочій Павло *(Торонто)* Описи чи приписи у науці: „Енциклопедія історії та культури русинів”

Пінчук Юрій *(Київ)* Київський період творчості М.І.Костомарова: до проблеми самосвідомості історика

Юсова Наталя *(Київ)* Концепт давньоруської народності: умови актуалізації в Україні

Віталій Андрєєв
Херсон

Естетика творчості історика

– Все понятно, – сказал он. – Сделать можно. Но постмодернизм вообще-то уже давно не актуален.

– Что это такое – постмодернизм? – подозрительно спросил Степа.

– Это когда ты делаешь куклу куклы. И сам при этом кукла.

– Да? А что актуально?

– Актуально, когда кукла делает деньги...

...Отложив альманах, он принялся за журналы. Под их обложками догорал закат эпохи, которая представлялась современникам такой бесчеловечно-жестокой и хищной, а была на самом деле такой наивной, жалкой и простодушной – как всегда в истории. Это трогало, но все равно журналы были неудобоваримы.… Почти на каждой странице в них упоминались какие-то „эстеты" и „высоколобые интеллектуалы", которые презрительно морщились от чего-то одного и восторженно аплодировали чему-то другому. Степа вдруг понял (это было головокружительное умственное сальто), что собравшиеся в аудитории люди, похожие не то на рассредоточившуюся очередь за пивом, не то на участников спартакиады по зимним шахматам, и были теми эстетами и высоколобыми интеллектуалами, о которых шла речь.

Виктор Пелевин. Числа

Проблеми естетики в науці, на мій погляд, представляють неабиякий інтерес і залишаються далекими від свого вирішення. В сучасній філософській літературі поняття естетики традиційно відноситься головним чином до мистецтва. Проте, естетичне наповнення наукової творчості та інших видів людської діяльності, не пов'язаних з мистецтвом, практично не розглядається. Естетичний

розвиток особистості має на увазі в першу чергу прилучення до художньої літератури, до образотворчого мистецтва, до музики, але не розкриття краси наукових побудов, не естетичні оцінки людської поведінки. І це, безумовно, збіднює нас. Проте, предметом естетичного сприйняття можуть бути і природа, і всі види людської діяльності – мистецтво, наука, техніка, спорт, і сама поведінка людини – етика нерозривно пов'язана з естетикою[1].

Красота «нормальної науки»

На епоху Модерну припадає пік розквіту так званої «нормальної науки» XIX – першої половини XX ст., метою якої було досягнення «об'єктивної істини», відкриття «універсальних законів». Для історичної науки, цього етапу її розвитку, було характерним уявлення про те, що історичний факт є реальністю, а історичне джерело – залишок цієї реальності. Таким чином, джерело дає повне уявлення про минуле, а роль автора тексту, джерела нехтується, його функції зводяться до фіксації того «як це було насправді». Об'єктивність та історизм сприймалися як необхідні атрибути, символи «справжньої» науки[2].

Згідно з такими підходами, результати практичних та теоретичних досліджень в науці, які призводять до встановлення нових фактів та законів, естетичні, якщо в них реалізується зведення складності до простоти. Визначення складності (в математиці) подано в роботах видатного радянського вченого А.Колмогорова[3], а також математиків Мартина-Лефа та Чаітина. Складність об'єкта може бути представлена кількістю біт, що є в інформації про об'єкт, достатній для його відтворення. Отже, складність передачі інформації про об'єкт вимірюється мінімальною програмою, що генерує і тим самим декодує цю інформацію.

Оточуючий людину світ надзвичайно складний, а розуміння світу означає створення простої, але не примітивної, уяви про нього. У донауковий період «мінімальна програма» подавалася релігією. Починаючи з епохи Відродження ця функція (подання мінімальної програми) виконується наукою – завдання науки в тому і вбачалося.

---

[1] *Волькенштейн В.М.* Опыт современной эстетики. – М., 1931. – С. 32.

[2] *Колесник І.* Українська історіографія в полі інтелектуальної історії: Modern or Postmodern?// Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки/ Гол. ред. В.Смолій; відп. ред. І.Колесник. – Вип. 1. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С.228-229.

[3] *Колмогоров А.Н.* Проблемы передачи информации. – Т. 1. – М., 1965; Т. 5. – М., 1969. – С. 68.

Так, А.Ейнштейн писав, що мета теоретичної фізики полягає в тому, щоб створити систему понять, засновану на якомога меншій кількості логічно незалежних гіпотез, яка б дозволила встановити причинну взаємозалежність всього комплексу фізичних явищ[4]. У свою чергу Л.Ландау говорив, що задача теоретичної фізики полягає у виявленні нових зв’язків між явищами, які здаються далекими одне від одного. Отже, це й означає пошук простоти, мінімальної системи, що об’єднує різноманітні явища. Марк Блок, розмірковуючи над професією історика, писав: «По-моєму, немає кращої похвали для письменника, ніж визнання, що він уміє говорити однаково і з ученими і з школярами. Втім, така висока простота – привілей небагатьох обраних»[5]. Таким чином, зведення складного до простого – знаходження мінімальної програми, найбільш загальної та універсальної закономірності для даного кола явищ. В цьому знаходженні і полягає естетично значущий момент в науковому пізнанні «нормальної науки» доби Модерну.

Так, найбільші досягнення природознавства, які мають визначне наукове та естетичне значення, полягають у відкритті загальних законів, що зводять надзвичайну складність різноманітних явищ природи до грандіозної простоти. Це і класична механіка І.Ньютона, і спеціальна та загальна теорії відносності А.Ейнштейна. Ч.Дарвін побачив у фантастичному розмаїтті явищ живої природи єдиний закон її еволюційного розвитку – закон природного добору. В XIX ст. хімія вже знала безліч речовин, близько половини відомих сьогодні елементів. Відкриття періодичного закону Д.Менделєєвим знаменувало зведення спостережуваної складності до вищої простоти.

Знаходження простоти й складності є не тільки естетичним, але має й творче значення, відкриваючи нові шляхи пізнання. Так, рівняння та теорія Максвела надихали і були першими віхами відкриття радіохвиль Герцем та основ радіофізики Поповим, до побудови електродинаміки рухомих тіл, тобто спеціальної теорії відносності Ейнштейна. Красота, естетичність теорії локальних цивілізацій викладена О.Шпенглером в своєму творі «Присмерк Європи», надихнули А.Дж.Тойнбі на подальший розвиток теорії локальних цивілізацій і створення десятитомної праці «Дослідження історії».

Сказане безпосередньо підтверджується думками творців науки, що свідчать про важливе значення їх естетичних переживань. Сильне й

---

[4] *Эйнштейн А.* Собрание научных трудов. – Т.4. – М.: «Наука», – 1967. – С.49.
[5] *Блок М.* Апология истории или ремесло историка. – М.: Наука, 1986. – С.7.

цілком усвідомлене естетичне почуття властиво творчості А.Ейнштейна. Один з головних стимулів занять наукою, за словами А.Ейнштейна, полягає в тому, щоб «якимось адекватним способом створити в собі просту і зрозумілу картину світу... Цим займається художник, поет, теоретизуючий філософ і натураліст, кожний по-своєму»[6]. Таким чином, наука зближується з мистецтвом, тобто з естетикою, і тут велике значення має «проста і ясна картина світу».

А.Ейнштейн писав, що вимога художності була одною з головних пружин творчості М.Планка, а його книга являє собою ясне й послідовне введення в проблеми випромінювання, читання якої доставляє навіть «посвяченому» велике естетичне задоволення. Про Н.Бора він казав, що його наукові дослідження сповнені «найвищої музикальності» в галузі думки. У наведених словах естетика традиційно пов'язується з мистецтвом («художність», «музикальність»), але мова йде саме про красу науки. Також відома надзвичайна увага А.Ейнштейна до мистецтва – художньої літератури та музики. Він підкреслював, що Ф.Достоєвський дає йому більше, ніж математик Гаус[7]. А.Ейнштейн безпосередньо відчував нерозривний зв'язок науки й мистецтва, завдання яких в остаточному підсумку єдині – вони зводяться до пізнання й відображення гармонії реального світу. А великий учений XX ст., фізик-ядерник Дирак, вважав естетичний критерій першорядним у науковій творчості. Отже, зв’язок науки та мистецтва одночасно означає і зв’язок науки та естетики.

Історія та мистецтво

У своїх мемуарах А.Дж. Тойнбі писав про причини вибору професії та джерела творчого натхнення історика: «І якщо мене запитають, чому я витратив все своє життя на вивчення історії, я скажу: "Для задоволення". І це найбільш правильна відповідь і, звичайно ж, відверта. А якби мене запитали, чи обрав би я той самий шлях, якби мені довелося прожити життя знов, я відповів би без вагань: "Так"»[8]. Історик неодноразово вказував на свою любов до конкретних історичних фактів які, за його словами, є своєрідними «ключами до природи та знання таємничого світу», в якому кожна людина «пробуджується до самосвідомості». «Чому я працюю і чому займаюся саме історією? Тому що для мене це як раз те знання, яке – нехай дуже повільно та невпевнено – відкриває шлях до блаженства», –

---

[6] *Эйнштейн А*. Собрание научных трудов. – Т. 4. – М.: «Наука», – 1967. – С. 169.
[7] Там само. – С. 155.
[8] *Тойнби А.Дж.* Пережитое. Мои встречи. – М.: Айрис-прес, 2003. – С.88-89.

писав він[9]. Отже, А.Дж.Тойнбі, розмірковуючи над своєю професійною науковою діяльністю, використовує лексику мистецтва, мислить в категоріях саме естетичних – «любов», «красота», «задоволення», «блаженство» і т. ін.

М.Блок у своїй «Апології історії» надавав великого значення радості естетичного задоволення від наукового пізнання. Він, у своїх роздумах над «ремеслом історика» та користю історії, прийшов до думки, що історія, навіть якщо вона й ні на що не здатна та нічому не вчить, але надає естетичного задоволення, вона захоплююча. Історія має власні естетичні радощі, що не схожі з радощами жодної іншої науки. Їй притаманна своя поезія. Видовище людської діяльності, що складає її особливий предмет, більш ніж усе інше здатне підкорити людську уяву. Особливо тоді, коли віддаленість у часі та просторі надає цій діяльності незвичайні тони та відтінки. Історія у нього стоїть поруч з мистецтвом, а історик з письменником, художником, митцем. Історія як і мистецтво є джерелом естетичного задоволення. Саме задоволення (як естетична категорія) передує прагненню знань. Читачі Олександра Дюма, у М.Блока, це, можливо, майбутні історики, яким лише не вистачає «тренованості», звички отримувати задоволення більш «чисте» та більш «гостре» – насолоду від достеменності (істинності)[10].

Проте, того ж О.Дюма часто звинувачували у тому, що він надто вільно поводиться з фактами минулого, у насильстві над історією. Письменник і не заперечував цього. Проте, казав він: «...у нас виходять чарівні дітки!». Він знав про що каже, адже своїм геніальним вимислом – захопливою легендою про мушкетерів – письменник пробуджував інтерес до історії, прославивши французьке XVII ст. на весь світ і на довгі часи.

Чи насправді історія настільки невиразна та нудна, що художнику неможна обходитися з нею без «насильства», а вченому-історику залишається покірно слідувати на достатній відстані за сірою та бляклою достовірністю минулого? Намагаючись відповісти на це питання частина науковців визнає, що у талановитих художників, в їх творах (літературних, музикальних, зображувального мистецтва тощо), історичні персонажі, минулі епохи, історія, на відміну від схематичних і невиразних праць самих істориків, виходять «справжніми»[11].

---

[9] Там само. – С. 89.
[10] *Блок М.* Вказ. праця. – С.6-9.
[11] *Секеринский С.С.* Об историках, художниках и о нашем журнале// Историк и художник. – 2004. – №1. – С.4.

Дискусії з приводу того як треба писати (або розповідати) історію, розпочалися ще за часів античності і продовжуються по сьогодні. Протягом багатьох століть історик та письменник, як правило, поєднувалися в одній особі. Втім, з початком нового часу їх шляхи розходяться, хоча минуле завжди приваблювало не тільки шукачів «суворої» істини, але й художньо обдаровані натури. До історичних сюжетів зверталися О.Пушкін і Л.Толстой, Т.Шевченко і І.Франко, Є.Гребінка і М.Старицький та інші творці культури – прозаїки, поети, драматурги, живописці, скульптори… У XX ст. з'являються такі своєрідні художники-дослідники минулого, як Ю.Тинянов, Н.Ейдельман, Ю.Давидов, О.Солженіцин. При всій неповторності кожного з них, їх поєднує намагання будувати художню розповідь про минуле на основі глибокого вивчення різноманітних джерел, в тому числі архівних та усних[12].

Разом з тим і в академічному, професіональному середовищі зустрічаються приклади чудового поєднання наукової компетентності, художньої інтуїції та навіть майстерності перевтілення в історичній розповіді. Великим даром слова були наділені М.Костомаров, В.Ключевський, Д.Дорошенко, В.Петров, Є.Тарле, О.Манфред та ін.

Так, наприклад, Б.Крупницький згадує про талановитість та художність лекцій Д.Дорошенка з української історіографії та історії в Українському Науковому Інституті в Берліні (1926-1927 рр.): «Неначе на екрані розгорталася дія за дією, а той маг і чарівник, що робив цю ілюзію, тільки своїм голосом пригадував, що це не екран, а жива людина, яка перед нами відтворює стару історію України»[13].

Про яскравий художній дар В.Ключевського згадував Ф.Шаляпін, якому довелося консультуватися з істориком під час роботи над роллю Бориса Годунова. Співак відзначав, що говорив В.Ключевський надзвичайно яскраво та образно, так що Ф.Шаляпін немовби бачив тих людей про яких йшла мова. Особливе враження на нього справили діалоги між В.Шуйським та Б.Годуновим у артистичному виконанні В.Ключевського. Ф.Шаляпін навіть жалкував з приводу того, що історик не співає і не може виступати на сцені разом з ним[14].

Втім, історик, який може виразно розповісти про минуле, художньо відтворити його в слові, пластиці або жесті – це талант, який

---

[12] Там само. – С.4-5.

[13] *Крупницький Б.* Д.І.Дорошенко (Спомини учня)// Науковий збірник Української Вільної Академії Наук. – Нью-Йорк, 1952. – Ч.1. – С.21.

[14] *Шаляпин Ф.* Маска и Душа. Мои 40 лет на театрах. – Париж: «Современные записки», 1932. – С. 128-132.

неможна визнати обов’язковою складовою професії. Жалітися на брак серед істориків видатних художніх талантів безглуздо – вони по природі своїй рідкісні. Історики, скоріше патологоанатоми, препаратори в анатомічному театрі життя, ніж поети і літератори на його святі. Загалом – ремісники. Так вже сталося, що, не зважаючи на давнє коріння спорідненості історії та літератури, історія, набуваючи рис та статусу академічної науки, все частіше зверхньо поглядала на «белетристику». З часом подібні погляди стали ознакою «доброго тону» в колах професіоналів. Поступово в історіописанні ствердився лаконізм, сухість та складність мови, як умови приналежності до наукової корпорації. Історики втратили відчуття «живої» історії, відмовилися від прагнення відтворити динаміку її сюжетних ліній, зіткнень та облич, мінливої конкретності її прикмет з їх образністю та символізмом, до всіх відтінків перенесених страждань і втрачених почуттів. Таким чином, справа зайшла так далеко, що як дотепно підмітив А.Гуревич, сама людина опинилася непередбачуваним персонажем історії. Зустріч з нею в літературних пам’ятках, живописі, часто ставала для вчених справжнім відкриттям. Втім, в той же час саме художня творчість була і залишається одним з способів пізнання і розуміння людини в історії. Твори мистецтва різних часів і народів, видів і жанрів утворюють «багатоповерхове» сховище безпосередніх свідчень її діяльності, спроб її образного відтворення, осяяння художньої інтуїції та складних філософських інтерпретацій[15].

Увагу істориків сьогодні все більше привертає не глобальна, а побутова історія, не можновладці і видатні особи, а рядові учасники історичного процесу. Головним своїм завданням сучасні історики часто вважають висвітлення «Людини в історії»[16]. Одночасно із зростанням інтересу до людини в історії, збільшується і зацікавлення особистісними, художніми началами в ремеслі історика. Виявляється, наприклад, що митцям (художникам) – в першу чергу письменникам, а іноді й кінематографістам – набагато краще, ніж історикам вдається вирішувати проблеми, постановку яких в науці лише порівняно недавно почали пов’язувати з перспективними напрямками соціокультурної історії. Серед її завдань – намагання розкрити значимість «малих» справ і неординарність «рядових» персон історичного процесу, інакше кажучи, наблизившись до людини минулого, допомогти і своїм сучасникам усвідомити власну

---

[15] *Секеринский С.С.* Вказ. праця. – С.5.
[16] *Гуревич А.Я.* Одиссею 10 лет// Одиссей. – 1998. – М., 1999. – С. 5-7.

відповідальність за історію[17].

Отже, сьогодні є певна необхідність подолання відчуження ремесла історика від різних видів мистецтва і в нових умовах відродити традицію цілісного осягнення минулого. До речі, про необхідність «повернення» науковців до античного принципу «холізму» вказував ще А.Дж.Тойнбі[18]. Певною мірою реалізація духу та принципів Античності, відбувається в нову епоху Постмодерну, яка починає домінувати в культурі з другої половини ХХ ст.

Естетика постмодернізму в історії

Протягом минулого ХХ ст. зусилля істориків були спрямовані на максимально повне відтворення всіх сторін та відтінків минулого. Проте, завдання створення «тотальної історії» виявилося недосяжним ідеалом і разом з тим важливим стимулом для розширення предмету історичного знання і освіти. У зв'язку з цим похитнулася довіра до широких історичних узагальнень та позбавлених індивідуальності схем. В останній третині ХХ ст. наступила так звана «затяжна епістемологічна криза», яка поставила під сумнів довіру у незмінність та доступність минулого, скомпрометувала можливості осягнення історії та підірвала нашу здатність ідентифікувати себе у часі. Більше того, питання ставиться навіть так: «Чи повинні ми вірити в те, що наші уявлення про минуле не більше ніж ілюзорно-реалістичні полотна, 'неправда що пізнається', якою ми нагодовуємо себе та інших, для того, щоб приховати свій страх перед тим, що за цими полотнами може приховуватися недоступна до пізнання правда людського досвіду, яка не піддається жодним спробам осягнути її за допомогою наших словесних побудов?»[19].

«Лінгвістичний поворот» або «постмодерністський виклик» історії 70-х рр. ХХ ст., піддав критиці принципи отримання інформації про історичну реальність. Постмодерністи стверджували, що між подією яка відбулася та розповіддю історика пролягає велика прірва. Під час її подолання відбувається таке спотворення минулого, що про його адекватне відображення взагалі неможна говорити. Історична подія, що відбилася в писемному джерелі – наративі, є викривленою як наслідок міри інформованості автора тексту, його суб'єктивності та тенденційності або, кінець-кінцем, через його навмисну брехню або

---

[17] *Секеринский С.С.* Вказ. праця. – С.4-5.
[18] *Тойнби А.Дж.* Вказ. праця. – С.103-105.
[19] *Спигел Г.М.* К теории среднего плана: Историописание в век постмодернизма// Одиссей. – 1995. – М., 1995. – С.211-220.

відверту помилку. Чим більше віддалена подія від її відбиття у наративі, тим більше ступінь похибки даного відображення. Втім, викривлення лише збільшуються, коли за наратив береться історик-інтерпретатор. Він виступає, так би мовити, співавтором тексту, адже прочитав його, виходячи з своєї професійної підготовки, світогляду, дослідницьких завдань. Смисл, який він видобуває з джерела, може великою мірою не співпадати з тим, який в нього вкладав автор. Крім того, загалом немає впевненості в тому, що існує можливість адекватного тлумачення сучасним дослідником тексту, який було написано багато століть тому. Таким чином, на думку Гайдена Вайта, історія є лише операцією створення вербальної вигадки[20].

Отже, з такого підходу виходить, що об'єкт пізнання тлумачиться як те, що конструюється мовною та дискурсивною практикою. Мова виступає не засобом відображення та комунікації, а головним смислоутворюючим фактором, що детермінує мислення та поведінку. Постмодерністи підкреслюють креативний, штучний характер історичної розповіді, який вибудовує нерівномірно збережені, уривчасті і часто довільно відібрані дані джерел у послідовний часовий ряд[21].

Також постмодерністи загострили давню проблему, поставивши питання: в чому полягає історичний факт? Відповідаючи на нього, найбільш вдалі дефініції пропонує Гайден Вайт, який називає подією те, що відбулося в певному просторі за певний проміжок часу, а фактом – знання про цю подію, що оформлено у вигляді твердження. Адже будь яка подія може бути представлена як факт хімічний, фізичний, психологічний і т.д. Отже, на долю історії випадає лише тлумачення та пошук значення подій, що завжди несе у собі значний елемент довільності, оскільки залежить від впливу доби, в яку живе інтерпретатор, його освіти, професійної підготовки, політичних поглядів тощо[22].

Під впливом постмодернізму та інших нових напрямків дослідницької думки історія все більше зближується з літературою (мистецтвом). На думку Роже Шартьє, сьогодні історики усвідомили

---

[20] *Уайт Х.* Метаистория: историческое воображение в Европе XIX века. – Екатеринбург, 2001.

[21] *Репина Л.П.* Вызов постмодернизма и перспективы новой культурной и интеллектуальной истории// Одиссей. – 1996. – М., 1996. – С.25-38.

[22] *Уайт Х.* Ответ Иггерсу// Одиссей: Человек в истории. – 2001. – М., 2001. – С.155-161; *Филюшкин А.И.* «Постмодернистский вызов» и его влияние на современную теорию исторической науки// Топос. Философско-культурологический журнал. – 2000. – № 3. – С.67-78.

той факт, що «історія подій», якою б вона не була за формою, це все ще оповідання, що розуміється в дусі Аристотеля як «виявлення інтриги у діях що представляються»[23]. На праці істориків розповсюджуються фундаментальні принципи будь якої розповіді, спільні для історії та белетристики. Зростання популярності постмодернізму, багато в чому, можна пояснити використанням літературних форм викладання матеріалу, які є значно більш виграшними для читача, ніж сухий стиль фундаментальних історичних праць. До того ж, прибічники цього напрямку у своїй дослідницькій практиці та публікаціях використовують гарні логічні парадокси, іронічні вислови, афоризми і навіть анекдоти, що приваблює читача[24]. Постмодернізм дарує відчуття контролю над світом шляхом того, що автор і читач немов деміурги самі створюють об'єкти свого пізнання, є творцями історії, що вже само по собі лестить та несе естетичне задоволення.

Постмодернізм естетизує історію не тільки завдяки багатству літературних прийомів та форм, а й тематикою досліджень – постмодерністи займаються темами, які у традиційній історіографії, як правило, було не прийнято обговорювати. Їх роботи тісно змикаються з літературознавством. Часто вони мають елітарний характер і ближче до літературних творів, ніж до традиційних історіографічних жанрів. Втім, чим далі тим все більше «нормальних» істориків керується постмодерністськими прийомами у своїх дослідницьких практиках[25].

Також постмодерн в історії актуалізує та естетизує історіографічне дослідження. Адже, приймаючи тезу неможливості розуміння, що таке історія, постмодерністи приймають положення – історія це те, що вивчають історики. Таким чином, дослідивши, як і що вони роблять ми зрозуміємо сенс *Histories Apodexis* («історія подій», «подієва історія»)[26]. Тут найбільш показовою є праця Гайдена Вайта «Метаісторія», в якій дослідник обрав своєю методологією теорію літературних тропів, розуміючи її як теорію перетворення та дискурсивної побудови сюжету. Отже, тропологія – це теоретичне

---

[23] *Шартье Р.* История сегодня: Сомнения, вызовы, предложения// Одиссей. – 1995. – М., 1995. – С.192-205; *Шартье Р.* История и литература// Одиссей. – 2001. – М., 2001. – С.162-175.

[24] *Филюшкин А.И.* «Постмодернистский вызов» и его влияние на современную теорию исторической науки// Топос. Философско-культурологический журнал. – 2000. – № 3. – С.67-78.

[25] *Зверева Г.И.* Реальность и исторический нарратив: проблемы саморефлексии новой интеллектуальной истории// Одиссей. – 1996. – М., 1996. – С.11-24.

[26] *Филюшкин А.И.* Вказ. праця. – С.67-78.

пояснення вигаданого дискурсу, яким чином в текстах створюються зв'язки між фігурами та образами. При цьому об'єктом дослідження стають праці з історії – тексти створені визначними гуманітаріями XIX ст. (Дж. Мішле, Л. фон Ранке, А.Токвіль, Я.Бургхард, К.Маркс та ін.)[27].

Дослідивши їхні праці, Г.Вайт виявляє стратегії, що застосовуються істориками для одержання різного роду «ефекту пояснення». Їх усього три – пояснення за допомогою формального доказу, пояснення за допомогою побудови сюжету й пояснення за допомогою ідеологічного підтексту. У рамках цих стратегій Г.Вайт виділяє чотири способи артикуляції, що застосовуються для досягнення ефекту пояснення. Для першої стратегії це модуси Формізму, Органіцизму, Механіцизму й Контекстуалізму, для другої – архетипи Романа, Комедії, Трагедії й Сатири, для третьої – тактики Анархізму, Консерватизму, Радикалізму й Лібералізму. На думку Вайта, конкретна комбінація цих типів становить те, що він називає історіографічним «стилем історика». Саме цей стиль визначає спосіб здійснення акту історичного пізнання, що не можна звести до банальної розповіді – «як це було насправді». Будь-який дослідник, за Г.Вайтом, змушений обирати той чи інший стиль або стратегію, причому свій вибір він робить в основному з моральних або естетичних міркувань, але аж ніяк не через прагнення використовувати методику, яка наблизить його до істини. Останньої, на його думку, просто не існує – не можна виділити якусь «більш реалістичну» стратегію наукового пошуку. Тому історія – конструкт, створюваний дослідниками, усього лише «операція вербального вимислу», до певної міри продукт естетики та етики історика.

Таким чином, постмодерністський підхід до минулого робить ремесло історика творчим актом, не приховує індивідуальності дослідника, визнає його моральні та естетичні уподобання, надає історику-науковцю право «висікати» образи і відтворювати драматургію минулого життя. Крім того, він не відбирає можливості і у митця-художника, що живе в історії, бути його свідком та дослідником.

---

[27] *Уайт Х.* Метаистория: историческое воображение в Европе XIX века. – Екатеринбург, 2001.

Ейдос.
2’2006.

Павло Роберт Магочій
Торонто

Описи чи приписи у науці:
„Енциклопедія історії та культури русинів”

Поняття *„енциклопедія”* визначається як праця, яка доступно тлумачить усі галузі знань або якусь певну їх частину[1]. Це відносно задовільне визначення, тим не менш, не відповідає на питання як ці знання слід тлумачити. Інакше кажучи, чи є енциклопедія за своєю сутністю описом чи приписом. Під терміном „опис” в цьому конкретному випадку ми розуміємо компендіум знань про певний предмет чи предмети, в якому автори мають на меті, найперше, представлення фактів у нейтральній манері, уникаючи суб’єктивних спекуляцій, у якій вони прагнуть, так званої, наукової об’єктивності, чи, принаймні, безсторонності? Під „приписами” ми розуміємо визначальну роль, яку книги та енциклопедії можуть відігрівати самим своїм існуванням. Іншими словами, чи може суспільний феномен існувати або виникнути лише тому, що хтось написав книгу про нього?

Це питання становить особливий інтерес для кожного, хто цікавиться проблемами націоналізму та аналізом процесів розвитку груп людей у певну національність. Для народів, що мають свої власні держави, це не виглядає суттєвою проблемою, оскільки держава за самою своєю сутністю означає територію та кордони, що існують як явища, які можуть бути аналізовані.

Більшу проблему становлять народи, що не мають своїх власних держав. Причиною цього є нерідкісне заперечення самого існування цих народів державою або державами, де вони живуть. Наприклад, у

---

[1] Дана дефініція собою поєднання визначень наведених у гаслі „encyclopedia” у Webster’s Third International Dictionary (Springfield, Mass., 1971), p.747, та The New Columbia Encyclopedia (New York, 1975), p.867.

19 ст. уряд та інтелектуальна еліта Російської імперії заперечували саме існування українців, які, на їхню думку, являли собою не народ, а політичну ідею „створену” в кабінетах міністерств закордонних справ Німеччини та Австро-Угорщини з метою ослабити „матушку-Русь”. Так само грецькі, болгарські та сербські націоналісти пропагували – і деякі з них і досі пропагують – тезу про те, що македонські слов’яни не є окремою нацією. Те саме можна віднести і до очевидно більш демократичних і толерантних країн, як, наприклад, Франція, яка досі вважає окситанців просто південним субетносом французької нації. Не дивно, що численна література про окситанців та навіть окситанська енциклопедія змальовують історію та культуру цього народу в манері, діаметрально протилежній до тієї, яка офіційно домінує у Франції (в минулому і нині)[2].

Кожен, хто займається проблемами бездержавних народів повинен не лише мати справу зі значною за кількістю літературою, що взагалі принципово відкидає можливість постановки питання про окремішність даної національності, але й повинен встановити для себе критерії диференціації, що допомогли б відрізнити одну групу людей від іншої. Коротше кажучи, які критерії необхідно використати для визначення бездержавного народу? Чи є ці критерії об’єктивно визначеними рисами, які можуть допомогти відрізнити певний етнос від його сусідів? Чи ці критерії задаються інтелектуальною верхівкою даної групи? Для більш конкретної постановки цього питання ми дозволили собі використати назву основоположної праці Бенедикта Андерсена: чи є етноси уявленими спільнотами, і якщо це так, чи може енциклопедія дати остаточний чи беззаперечний доказ, що певний народ існує? Більше того, чи праці про певний народ доводять існування цього народу (тобто, чи є вони *о*писовими), чи такого зразка праці самі по собі є стимулятором для розвитку груп людей у певну національність (тобто, *при*писовими)?[3]. Цього роду концептуальні

---

[2] Серед праць, що презентують точку зору на окситанців як на окрему національність, слід назвати наступні: André Dupuy, Encyclopédie occitane (Le Coteau, 1989), André Dupuy, Histoire chronologique de la civilisation occitane, 3 vols. (Lunel, 1987-90); André Armengaud and Robert Lafont, eds., Histoire d’Occitanie (Paris, 1979).

[3] У цьому конкретному випадку ми би погодилися з Б.Андерсеном, що національність („нація”, за його термінологією) є „уявленою” політичною спільнотою, в тому сенсі, що її представники переконані в належності інших людей до тієї самої групи, навіть у випадку, якщо вони ніколи не зустрічали або навіть не чули про цих інших членів своєї спільноти. В цьому відношенні наукові праці та енциклопедії допомагають цим групам людей у формуванні образу своєї національності. Див.: Benedict Anderson, Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism, 2nd rev. ed. (London and New York, 1991), p. 6.

проблеми свідомо чи несвідомо виникали у редакторів у процесі створення „Енциклопедії історії та культури русинів”, опублікованої 2002 року видавництвом Торонтського університету („University of Toronto Press”).

На даний момент русини, або карпато-русини, живуть на суміжній території в межах кордонів чотирьох держав: Польщі, Словаччини, України та Румунії. Той факт, що русини є недержавним народом, викликав і викликає закономірне запитання скептиків, чи існують русини реально, чи вони є якоюсь уявною громадою, витвором інтелектуалів[4], які нині легалізували „своє” творіння у вигляді енциклопедії? Іншими словами: чи є „Енциклопедія історії та культури русинів” описом чи приписом? На це питання може відповісти лише майбутня еволюція русинського руху. Але тепер ми хотіли б поділитися деякими концептуальними та практичним міркуваннями, що виникли перед упорядниками при створенні енциклопедії, стосовно „реального” та „уявленого” народу.

Перша проблема постала перед редакторами при визначенні меж предмету. Припустимо, що русини є окремим народом, в такому випадку, чи населяють вони якусь чітко обмежену територію? І якщо така „їхня власна” територія існує, де пролягають її кордони? Три гасла енциклопедії присвячено цій проблемі: „Карпатська Русь” (Carpathian Rus’), „Етнографія” (Ethnography) та „Історія” (History).

Карпатською Руссю названо територію та поселення, розташовані на ній (у більшості випадків – села), п’ятдесять чи більше відсотків мешканців якої на початок XX століття становили русини[5]. Критерії визначення національності мешканців цих населених пунктів було базовано на принципові самоідентифікації. Тобто, особи, які під час

---

[4] Найперше серед дослідників, що у неполемічній формі розглядають русинську проблему як щось штучно створене сучасними ідеологами, ми хотіли б назвати Крістофера Ганна (див. Chris Hann, „Intellectuals, Ethnic Groups and Nations: Two Late-Twentieth-Century Cases,” in Sukumar Periwal ed., Notions of Nationalism, Budapest, London and New York, 1995, pp.106-128; його ж передмову до Paul Robert Magocsi, Of the Making of nationalities There is No End, Vol, I, New York, 1999, pp.xiii-xxxvii) та Реймонда А. Сміта (Raymond A.Smith, „Indigenous and Diaspora Elites and the Return of Carpatho-Ruthenian Nationalism, 1989-1992, Harvard Ukrainian Studies, XXI, 1-2, Cambridge, Mass., 1997, pp.141-160).

[5] Наша „Енциклопедія” також робить спробу роз’яснити поширену в спеціальній літературі плутанину у територіальних назвах. Уся територія, що населена русинами, кваліфікується як „Карпатська Русь”, яка в свою чергу ділиться на чотири регіони: Лемківщина (на території сучасної Польщі); Пряшівщина (в межах кордонів сучасної Словаччини); Підкарпатська Русь (Закарпатська область України); та Мараморський регіон в Румунії.

переписів населення, проваджених Австро-Угорською імперією та її наступниками Польщею та Чехословаччиною у перші десятиліття минулого століття (а саме, 1900, 1910, 1920 роки), відповідали на запитання про рідну мову: "русинська", визначаються нами як русини. Особи, що виїхали з території Карпатської Русі та постійно проживали на інших землях (наприклад, еміграція, що мала місце у 18 ст. на землі сучасної Воєводини в Сербії, набагато чисельніша еміграція у США перед Першою світовою війною, насильницька міграція до України, Польщі та Чеської Республіки у період після Другої світової війни) є також частиною історії та культури русинів і тому знайшли своє відображення на сторінках енциклопедії.

Аби уникнути звинувачень у тавтології на кшталт: „Карпатська Русь є місцем проживання русинів, і, таким чином, русини існують, бо місце їх проживання називається Карпатська Русь", нам здається доцільним взяти за точку відліку припущення, що русини є окремим народом. Коли в 19 ст. етнографи та лінгвісти почали приділяти увагу вивченню Карпатської Русі, це закономірно викликало дебати про відношення мешканців даної території до сусідніх народів. Не складало особливих труднощів провести чітку межу між, з одного боку, русинами як представниками східного слов'янства та, з іншого боку, словаками та поляками (західні слов'яни), мадярами (етносом фінно-угорської родини) та румунами (нацією романської мовної групи). Більшу проблему становило визначення цінностей між карпато-русинами та іншими східними слов'янами, що проживали на північ та схід від Карпат у межах належних до австрійської частини Габсбурзької імперії провінцій Галичини (на схід від р.Сян) та Буковини. Східні слов'яни цих двох провінцій також називали себе русинами, але протягом перших десятиліть 20 ст. більша їх частина почала ідентифікувати себе як українців. Нині фактично усі східні слов'яни Східної Галичини та Північної Буковини вважають свою національність та мову українською. Лише на Карпатській Русі термін „русин" (варіант – „руснак") все ще вживається як етнонім значною кількістю східних слов'ян, певний відсоток яких вважають себе окремим етносом[6].

---

[6] Незважаючи на поширеність терміну „русин" як само ідентифікатора, слід зазначити, що певні представники цього етносу вважають себе належними до окремого східнослов'янського народу, в той час як інші переконані, що цей термін означає лише стару чи регіональну назву українця. Дещо обмежений, але досить повчальний соціологічний аналіз було здійснено Александром Пеліним на матеріалі Закарпатської області України та Марією Гомішіновою на матеріалі Східної Словаччини (див. зокр.: *Mária Homišinová*, „Nazory na etnickú identificáciu a etnonym

Проблема відношення між карпато-русинами та іншими східними слов'янами відображає методи класифікації мешканців Карпатської Русі науковцями. Більшість публікацій 20 ст. відносить до східних слов'ян етнографічні групи, що населяють північний та південний схили Карпатських гір, а саме: лемків, бойків та гуцулів. Ця тріада повторюється без значних змін, майже як аксіома, у величезній кількості наукової та науково-популярної літератури. Навіть орієнтований на широку громадськість „Guide to the Peoples of Europe" („Путівник народів Європи") випущений видавництвом газети „The Times" (Лондон) у гаслі „Ruthenians" (традиційний для англійської мови термін на означення русинів) містить підзаголовки під назвами: „Hutsuls Boikos and Lemkos"[7]. Але чи є повторюваність цієї „аксіоми" науковцями, навіть політично незаангажованими, дійсним чи, принаймні, достовірним доказом правильності цієї класифікації?

Відомо, що перші серйозні наукові дослідження русинів, датовані другою половиною 19 ст., називають чотири групи, що відрізняються одна від однієї за ознаками діалектного мовлення, матеріальної культури та культурних цінностей. Ці групи включають у напрямку із заходу на схід лемків, крайняків (крайнян), долинян (долишнян) та верховинців. Цікаво, що за єдиним винятком, ці терміни не вживалися представниками цих етнографічних груп як самоідентифікатор, а були дані їм мешканцями сусідніх територій. Східнослов'янське населення Карпатської Русі визначало свою етнічну приналежність як русини, руснаки або просто люди руської віри. Єдиний виняток становлять гуцули, що називали себе саме таким чином. Лише пізніше, у перші десятиліття 20 ст., місцеві лідери національного руху здійснили спробу переконати руснаків, що жили на північних схилах Карпат і на захід від р.Ослава, що їм слід називати себе лемками, терміном, що по кількох десятиліттях став етнонімом[8].

---

rusínskej/ukrajinskej minority na Slovensku", in Márian Gajdoš et al., *Rusíni/ Ukrajinci na Slovensku na konci 20 storočia* (Prešov, 2001), c.90-96.

[7] Felipe Fernández-Arnesto, ed. *The Times Guide to the Peoples of Europe* (London, 1994), С.267-269.

[8] Термін „лемки" вперше почав вживатися на означення етнолінгвістичної групи у 1820-х рр., і знадобилося ціле століття, щоб ця назва поширилася серед певної частини карпато-русинів. Ще в першій половині 20 ст. поляки ідентифікували усіх українців як русинів („rusini"). Намагаючись підкреслити свою етнічну відмінність від українців Східної Галичини, представники інтелігенції східних слов'ян, які проживали на захід від р.Ослава, запропонували вживати термін „лемко" як етнонім. До 1920-х рр. більшість східних слов'ян тої території, яка відома як Лемківщина, відмовилися від назви „русин" („руснак") і прийняли натомість термін „лемко". Докл. див.: Иванъ Теодоровичъ, „Лемковская Русь", *Научно-литературный сборникъ*

Певна комбінація чотирьох вищевказаних етнографічних груп приймалася науковцями різних політичних та національних переконань, включаючи австрійського дослідника Германа І. Бідермана[9], росіянина Григорія Де-Воллана[10], галицького українофіла Василя Лукича[11], буковинського русофіла Григорія Купчанко[12] та підкарпатського русинофіла Юрія Жатковича[13]. Усі вищезгадані автори погоджуються, що найзначнішою з погляду чисельності та географічного ареалу проживання групою були на той час долиняни, далі йдуть крайняки (тобто руснаки теперішньої Східної Словаччини) та лемки. На противагу їм підкреслюється відносно незначна кількість та перефирійне розташування (вздовж кордонів Карпатської Русі) верховинців (бойків) та гуцулів. В літературі, що з'явилася перед Першою світовою війною, лише один автор, а саме угорський вчений русинського походження Антонія Годинка, розглядає певну частку гуцулів[14]. Незважаючи на висновки своїх попередників, українські науковці на початку 20 ст. прийняли іншу класифікаційну схему. Вони поділили Карпатську Русь із заходу на схід на три етнографічні та лінгвістичні регіони – лемки, бойки та гуцули – кожен з яких включає територію як на північ, так і на південь від Карпатських гір. Іншими словами, вони вважали всіх їх українцями. Найвпливовішим

Галицко-русской матицы VIII, (Львів, 1934), особливо стор. 11-13; та Богдан Струминський „Назва людей і краю" в: *Лемківщина: земля – люди – історія – культура* (Нью-Йорк – Париж – Сидней – Торонто, 1988), С.11-22.

[9] Hermann Ign. Bidermann, *Die ungarischen Ruthenen, ihr Wohngebeit, ihr Erwerb und ihre Geschichte*, Vol. I (Innsbruck, 1862), С.71-100. Г.Бідерман виділяє три групи: верховинці, долишняни (або блахи) та словакізовані русини *(Slovakisirten Ruthenen)*. Він не вважав гуцулів частиною „угорських русинів".

[10] Г.А.Де-Воллан, *Угро-русская народная песни* (Санктъ-Петербургъ, 1885) С.71-100. Г.Де-Воллан розрізняє три основні групи: верховинці, долишняни та група, що об'єднує дві підгрупи: спичаки та крайняни. Останні відносяться до руснаків сучасної південно-східної Словаччини.

[11] Василь Лукич, „Угорська Русь" у: *Ватра: літературний сборник* (Стрий, 1887), С.177-183. В.Лукич також не згадує про гуцулів і говорить про три групи: верховинці, волиняни та разом крайняни та спичаки (русини комітату Спиш).

[12] Григорій Купченко, *Угорска Русь и еи русаки жители* (Відень, 1897), С.46-62. Класифікація Г.Купчанко включає три групи: верховинці, волиняни та крайняни-спишаки.

[13]Юрій Жаткович, „Замітки етнографічні з Угорської Русі: поділ угорських русинів" у: *Етнографічний збірник Наукового товариства ім.Шевченко,* Т.ШШ (Львів, 1896), С.1-2, Ю.Жаткович говорить про три групи: верховинці, бляхи (або дички) та долишняки (або намуляки).

[14] Antal Hodinka, „Die Ruthenen", *Die österrichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild,* Band V Abt.2 (Vienna, 1900), С.401-418.

науковцем, що розробляв тричастинну класифікацію був галицько-український мовознавець Іван Панькевич. Ця концептуальна схема була прийнята на озброєння місцевими етнографами, зокрема Юрієм Гошком, істориками дерев'яної церковної архітектури, вона ж домінує у всій українській та деякій неукраїнській енциклопедичній літературі[15].

Подальші етнографічні та лінгвістичні дослідження (в тому числі здійснені мовознавцем русофільської орієнтації Георгієм Геровським, його українським колегою Іваном Зілинським та закарпатським українським етнографом Михайлом Тиводаром) доводять, що тричастинна класифікація на лемків, бойків та гуцулів є неприйнятною[16]. І тому доцільним було повернення до давнішньої схеми, запропонованої вперше наприкінці 19 ст. Згідно неї карпато-русини діляться на дві основні групи, східну та західну, кордон між якими пролягає більш чи менш чітко по річках Ослава та Лаборець.

Західну групу складають лемки на північних схилах Карпат (сучасна південно-західна Польща) та руснаки на південних схилах (північно-східна Словаччина). Незважаючи на проживання по різні

---

[15] Тричастинна схема лягла в основу важливої монографії Івана Панькевича, присвяченої русинським діалектам *Українські говори Підкарпатської Руси і сумежних областей* (Прага, 1938), особливо С.356-398. Уже в XIX ст. В.Лукич, (див. посилання 11) використовував лемко-бойко-гуцульську кваліфікацію посилаючись на мовні ознаки. Дана класифікація була пристосована для використання в етнографії і продовжує побутувати в україномовній довідковій літературі та розвиватися в працях енциклопедичного характеру, що стосуються кожного окремого регіону, а саме:

Гуцульщина: історико-етнографічне дослідження, за ред.. Юрія Г.Гошко (Київ, 1987);

Бойковщина: історико-етнографічне дослідження, за ред.. Юрія Г.Гошко (Київ, 1983);

Лемківщина: земля – люди – історія – культура за ред.. Богдана Струминського, у 2-х тт. (Нью-Йорк – Париж – Сидней – Торонто, 1988); Юрій Гошко, *Лемківщина* Т.І. (Львів, 1999).

[16] Лінгвіст-русофіл Георгій Геровський виділяє вісім основних та шість більш традиційних діалектів у Карпатській Русі на південь від гірських хребтів. (Див. його працю "Jazyk Podkarpatské Rusi", *Československá vlastivěda,* dil III*: Jazyk* (Pragha, 1934), С. 460-480. Навіть ранній галицько-український лінгвіст Іван Зілинський виділяє чотири діалектні групи (лемківська, бойківська, середньо-закарпатська та гуцульська) у Підкарпатській Русі. Найбільшу діалектну зону, що співпадає з територією сіл населених волинянами, Ш.Зілинський описує як середньо-закарпатський діалект, відмінний від бойковських говорів на Верховині та в Галичині. Див. його працю "Карта українських говорів" у: *Праці Українського наукового* інституту, Т.XIV (Варшава, 1933). Класифікація Ш.Зілинського приймалася за основу наступним українськими лінгвістами, включаючи упорядників авторитетного *Атласу української мови* (Т.ІІ Київ, 1988), карта IV).

боки гір, лемки та руснаки протягом століть підтримували тісні контакти, що дозволило їм зберегти багато спільних мовних та етнографічних особливостей[17]. Цим контактам сприяв факт, що Карпати є найнижчими саме в районі між рікою р.Попрад та ріками Ослава та Лаборець, якраз в районі сучасного польсько-словацького кордону. На початок 20 ст. існувало 462 села, мешканці яких були переважно русинами західної групи (179 лемківських та 283 руснацьких), що становило 44% від загальної кількості сіл на території Карпатської Русі[18].

Східна група східнослов'янського населення південних схилів Карпат включає долинян та верховинців. Долиняни мешкають у 398 селах, що становить 37% загальної кількості. Територіально зона їх проживання охоплює більшу частину території Закарпатської області України (історичної Підкарпатської Русі) від р.Шопурка на сході до кордону зі Словаччиною на заході, і навіть за ним, повністю охоплюючи південні схили хребта Вігорлат. Долиняни вважаються найдавнішим східнослов'янським населенням території Карпатської Русі, чиї предки поступово переселялися з Полісся та Поділля (можливо через Молдавію та Трансильванію, де вони жили до того, як досягли Карпатської Русі) приблизно протягом 11-12 ст. Це спричинило той факт, що саме долиняни зберегли найбільше архаїчних та лише їм властивих рис у мовленні. Протягом століть ця етнографічна група була ізольована від решти східних слов'ян на півночі (Галичина) та на сході (Буковина). З іншого боку, матеріальна та духовна культура долинян тривалий час перебувала під впливом мадярів, з якими вони ділили спільну етнографічну територію, що було зумовлено географічною доступністю контактів між підніжжям Карпат та Мадярською низовиною[19].

---

[17] Детальніше про ці тісні зв'язки див.: Roman Reinfuss, "Związki kulturowe po obu stronach Karpat w rejonie *Łemkowie w historii i kulturze Karpat,* T.I (Rzeszów, 1992), С.167-181.

[18] Дані цифри базуються на моїй карті "Росселеня карпатських русинів на зачатку XX століття з далшыма данными з 1881-го і 1806-го року" (Торонто, 1998), де позначено усі села, в яких мешкали русини між 1806 та 1920 рр.

[19] Детальніше про культурні та лінгвістичні зв'язки русинів-долинян з мадярами див.: Alexander Bonkalo, "Die ungarländischen Ruthenen", *Ungarische Jahrbucher,* I, 3 (Берлін – Лейпциг, 1921), особл. С.318-341, а також тритомний лінгвістичний атлас Петра Лизанця, виданий під різними назвами: *Magyar-ukràn nyelvi kapcsolatok* (Ужгород, 1970), *Венгерскиезаимствования в украинских говорах Закарпатья* (Будапешт,1976), *Атлас лексичних мадяризмів та їх відповідників в українських говорах Закарпатської області УРСР* (Ужгород, 1976).

Як перефирійну групу слід назвати верховинців, що населяли тільки 69 сіл вздовж найвищих схилів Карпат у північно-західній та північно-центральній частині Закарпатської області. Верховинці мають багато спільних рис з бойками, що проживають на північному (галицькому) схилі гір, але високі гірські хребти та мала кількість зручних перевалів обумовила обмеженість контактів між ними. Більше того, верховинці майже ніколи не називали себе бойками, а найчастіше звали себе руснаками.

На схід від р.Шопурка знаходяться 34 гуцульські села (що ледве складає 3% усіх сіл Карпатської Русі), які розташовані в долинах верхньої течії р.Тиса та вздовж її притоків. Гуцули складають найновішу з погляду хронології групу в даному регіоні, заснування більшості їхніх сіл датовано 17 та 18 ст. Ця етнографічна група традиційно вживала етнонім „гуцул" на означення різниці між нею та сусідньою групою долинян (руснаків) – мешканців низин, та продовжувала підтримувати тісні контакти з іншими гуцулами на північ від гірських хребтів.

Незважаючи на незначну кількість та периферійне розташування верховинців та гуцулів (загальна кількість населених пунктів цих двох груп складала лише 9% усіх сіл Карпатської Русі), ці етнографічні групи привертали найбільшу увагу науковців. Однією з причин цього, можливо, була географічна ізольованість цих груп, що, на думку деяких науковців, було причиною того, що представники їх репрезентували найчистіший чи найменш спотворений варіант ранніх форм культури[20]. До того ж долиняни, чия культура являла собою певний сплав (бриколаж) зі своїми угорськими сусідами, вважаються менш цікавими для науковців, незважаючи на той факт, що саме вони становлять кількісно найбільшу частину карпато-русинів[21]. Наголос, який робиться на географічно периферійних групах (верховинцях та гуцулах), чиї етнографічні та лінгвістичні риси демонструють подібність до мешканців півночі Карпатських гір, має на меті провадження тези про, нібито, належність усіх східних слов'ян

[20] Іван Поп у статті нашої „Енциклопедії", присвяченій етнографії (С.107-112), стверджує, що причиною не спадаючого інтересу до гуцулів та верховинців на шкоду кількісно чисельнішим та більш типовим для даного регіону групам є популістська зацікавленість у патріархальних суспільствах, що нібито зберегли елементи "істинно народної культури".

[21] Найсистематичніший опис долинян можна знайти в праці Михайла П.Тиводара „Етнографічне районування українців Закарпаття", *Carpatica-Карпатика,* IV (Ужгород, 1999), особл. С.32-44, хоча автор вважає долинян разом з гуцулами, бойками та лемками частиною українського етносу.

Карпатської Русі лінгвістично та культурно до українського етносу. Більш систематичне вивчення долинян та лемків (руснаків) доводить помилковість тези про те, що периферія явища може репрезентувати ціле явище.

Зважаючи на загальновідомий характер твердження про спільні риси між верховинцями та гуцулами, що проживали на південь від Карпат, із мешканцями північних схилів гір, що саме підтверджує правомірність їхнього включення до меж Карпатської Русі? У даному випадку ми маємо справу з географією та історією як із взаємодетермінуючими факторами[22]. Від часу заснування перших держав у Центральній та Східній Європі вершини Карпатських гір стали кордоном, що розділив мешканців північного та південного їх схилів. Таким чином, вершини Карпат співпадають з лінією поділу між різними геополітичними зонами. Південні схили гір є частиною басейну Дунаю. Усі річки, транспортні артерії та центри торгівлі розташовані у напрямку на південь. Біля тисячі років домінуючою структурою у басейні Дунаю було багатонаціональне Угорське королівство, інтегральною частиною якого була територія карпато-русинів. І навіть якщо могли бути певні подібності у мові та релігії серед східнослов'янського населення по обидва боки Карпат, ті його представники, що мешкали на південь, являли собою частину цілком відмінної геополітичної системи аж до 1945 року.

В межах цієї геополітичної системи мешканці Карпатської Русі створили спільну політичну культуру та розуміння історичної традиції, що було посилено розвитком ідей та наступних вимог політичної автономії. Ціле століття, від 1849 по 1944 роки, підчас глибокої політичної кризи в Центральній Європі, русини вимагали, і ті з них, що проживали на південь від Карпат, підтримували ці вимоги – автономії. Русини-лемки, що мешкали на південь від Карпат, також сподівалися на приєднання до побратимів на півдні. Підтвердженням цього є факт, що русини-лемки були серед перших, хто створив карти (які, до речі, були представлені Паризькій мирній конференції та іншими міжнародними структурами), що окреслювали кордони Карпатської Русі загалом ідентично із тими, що представлені на картах "Енциклопедії історії та культури русинів". Таким чином, редактори вважають гео-політичний, історичний та етнографічний критерії, не говорячи вже про само ідентифікацію, найважливішими

[22] Детальніше про наступні висновки див. нашу статтю: Paul Robert Magocsi, „Mapping Stateless Peoples: The East Slavs of the Carpathians", *Canadian Slavonic Papers*, XXXIX, 3-4 (Edmonton, 1998), особл. С.312-318.

характеристиками у визначенні Карпатської Русі як території та русинів як чисельно домінуючого (але далеко не єдиного) народу в межах її кордонів.

Ми би попрохали читача, тим не менш, не робити безапеляційного висновку, що всі вище обговорювані критерії абсолютно доводять переконливість окреслення кордонів Карпатської Русі, наведених в енциклопедії. Навпаки, ми повинні завжди пам'ятати формулювання, запропоноване славістом-мовознавцем Горасом Лантом, який у відповідь на риторичне запитання: що є кордоном Македонії у лінгвістичному плані, відповів, що „це не має значення, [бо] кордони є штучно створеною науковцями конструкцією"[23].

Упорядникам „Енциклопедії історії та культури русинів" довелося мати справу також з кількома іншими концептуальними та практичними проблемами, що потребували конкретного вирішення. Найперше, це принцип відбору. Незважаючи на словникове визначення енциклопедії як всеохопної праці, безперечно, не всі відомості про предмет можуть бути до неї включені. Таким чином, постає питання: які особи чи явища повинні бути представлені в даній праці, а які „залишені поза кадром"?

Стосовно біографічних гасел, що складають більше половини (626) від загальної кількості гасел (1072), сама назва енциклопедії може служити дороговказом. Це означає, що дана праця не є енциклопедією русинів, а енциклопедією про історію та культуру русинів. Отже, критерієм включення був не факт русинського походження тієї чи іншої особи, а, скоріше, факт її внеску в історичний та культурний розвиток русинів. І природно, що біографічні гасла енциклопедії включають осіб як русинського, так і не русинського походження. Навіть особи, що заперечують саме існування русинів як окремого народу, представлені у праці, якщо вони зробили певний внесок у розуміння даного предмету[24].

---

[23] Horace G.Lunt, "Some Sociolinguistic Aspects of Macedonianii and Bulgarian", у виданні: Benjamin A.Stolz, I.R.Titunik, and Lubomír Doležel, eds., *Language and Literary Theory: In Honor of Ladislav Matejka* (Ann Arbor, 1984), C.92.

[24] "Контрольний список" гасел "Енциклопедії" (як біографічного, так і небіографічного характеру) варіювався протягом п'ти років роботи над проектом. Кожен з упорядників окреслив свій список і поширив його серед авторів та консультантів для доповнення та удосконалення. Загалом же кількість гасел "контрольного списку" продовжувала зростати, аж до останнього гасла (за іронією долі, яке роз'яснює термін "русин"), яке було внесено напередодні здачі рукопису „Енциклопедії" до видавництва. У випадку воєводинських русинів, було скликано комітет фахівців з різних дисциплін для пропозицій по укладанню гасел

Питання про правомірність включення до реєстру осіб, чий життєвий шлях ще не скінчився, також поставало перед упорядниками. Потенційною проблемою в даному випадку є усвідомлення перспективи. Іншими словами, те, що може здатися нам на даний момент важливим, може з часом втратити свою актуальність. Тим не менш, від 1989 року русинське національне відродження досягло небувалого розвитку, і нам здалося доцільним включити інформацію про активістів цього руху, незважаючи на факт, що їх життєвий шлях продовжується. Деякі персоналії буде включено в друге (перероблене) видання енциклопедії.

Окрім суто фактологічних гасел про персоналії, організації та політичні партії (135), періодичні видання (105), визначення історичних термінів (61) та історичних подій, упорядники вирішили включити кілька тематичних гасел, що забезпечують розуміння підходів до певних ключових проблем. Серед цих питань слід назвати наступні: археологія, мистецтво, кінематограф, економіка, історіографія та історія, мова та мовне питання, література та давні рукописні пам'ятки. Варті уваги також такі теми як музика та друкарство (видавнича справа).

Оскільки Карпатська Русь не є місцем проживання суто русинського етносу, нам здалося доцільним включити кілька статей про народи, які проживають чи раніше проживали на її території або на прилеглих землях. Отже, ми маємо гасла присвячені чехам, німцям, циганам (ромам), євреям, мадярам, полякам, румунам, росіянам, словакам, українцям, кожне з яких описує розвиток певної національної групи в межах Карпатської Русі, а також дає більш загальне тлумачення стосунків між русинами та мадярами, словаками, українцями, відповідно на батьківщині кожної з цих націй.

Стосовно географічних понять та адміністративних одиниць нами було прийнято мінімалістичний підхід. Таким чином, в енциклопедії ви не знайдете жодного гасла про певні населені пункти. Між тим, вміщено гасла про кожну історичну жупу в Угорщині перед Першою світовою війною та повіти в Австрійській Галичині, розташовані на території Карпатської Русі, а також про кілька земельних маєтків (*latifundia*), що містили в своєму складі більшу частину Карпатської Русі, щонайменше, аж до 19 ст.

Незважаючи на відносно значну кількість гасел в енциклопедії (1072), біля 90% їх написано повністю або частково трьома авторами:

„Енциклопедії". Більшість пропозицій цього комітету було відображено на сторінках нашого видання.

Богданом Горбалем, Павлом Робертом Магочієм, та Іваном Попом. Цей факт має свої плюси та мінуси. Річ у тім, що усі вищезгадані автори є істориками, і хоча вони мають певний рівень підготовки і в допоміжних дисциплінах, їхній досвід та кваліфікація в інших предметах є досить обмеженою. Цей недолік було певною мірою компенсовано залученням 15 інших авторів, що презентували на сторінках енциклопедії такі галузі науки як лінгвістика, соціолінгвістика, педагогіка та історія церкви. З іншого боку, до переваг роботи з невеликою кількістю авторів основних гасел належить, по-перше, наукова компетентність цих людей, по-друге, їх почуття відповідальності та вміння дотримуватися строків, що дозволило підготувати матеріал за відносно короткий час. Слід відзначити, що три основні автори твердо дотримувалися графіка роботи над проектом з часу його початку 1996 року до здачі до друку у 2000 році, тобто протягом п'яти років. Це особливо показово, зважаючи на факт, що гасла надсилалися авторами, що проживали в дев'яти країнах, були писані п'ятьма мовами (польською, словацькою, російською, трьома варіантами русинської та українською), усі вони повинні були бути перекладені на англійську і редаговані для фактологічної коректури та бібліографічних доповнень. Редактори також мали приємність працювати з групою консультантів з різних галузей науки та знанням різних мов. Ці люди погодилися взяти на себе надзвичайно складну працю вичитки та коректури текстів, писаних або таких, що містили цитати практично з усіх слов'янських мов, деяких некодифікованих русинських діалектів, а також, французької, німецької, угорської, румунської та ідіш[25].

Нарешті, кілька слів про тон енциклопедії. Цей тип наукової праці звичайно являє собою компендіум фактів, що представляють різні інтерпретаційні позиції, але правилом є уникнення надто особистих оцінок. Іншими словами, енциклопедія має бути об'єктивною, або, принаймні, безсторонньою. Чи можливо цього досягти, чи хоча б максимально наблизитися? У працях, створюваних колективом авторів, головним завданням редактора (у даному випадку ми маємо на увазі автора даної статті) було досягнення узгодженості термінів, представлення необхідних даних та виключення надто

[25] Редакційна колегія особливо вдячна професорові Любиці Баботі (Пряшівський у-т), почесному професорові у відставці Кетрін Чвані (Массачусетський технологічний інститут), Ричардові Кастеру *(The New Rusyn Times)* та професорові Патриції А.Крафчік (Евергрінський державний коледж). Кожен з цих спеціалістів провів величезну працю по вичитці та коректурі всього рукопису.

запальних оцінок та вживання т.зв. „ненаукових” чи навіть непарламентських виразів. Але яким остаточно повинен бути тон тексту енциклопедії?

Загалом, ми дотримувалися наступних принципів: (1) максимальної повноти та точності висвітлення певного предмету; (2) уникнення надто суб’єктивних оцінок. Стосовно останньої позиції, слід зазначити, що ми намагалися зберегти індивідуальність стилю кожного з наших авторів, їх авторські інтерпретації, якщо вони звучали вагомо з наукової точки зору та з точки зору завдань енциклопедії. Без сумніву, редакторські рішення містять у собі момент суб’єктивізму. Тим не менш, підсумовуючи нашу працю, ми можемо констатувати більш чи менш рівноправне поєднання інформативної повноти та стимулювання інтересу до предмету чи предметів, представлених на сторінках „Енциклопедії історії та культури русинів”.

З англійської переклала Надія Кушко

Юрій Пінчук
Київ

Київський період творчості М.І.Костомарова: до проблеми самосвідомості історика

У новітній літературі з інтелектуальної історії зазначається, що сучасна історіографічна культура характеризується зміною цінностей та стандартів, методів пізнання. Криза класичного раціоналізму має наслідком „філологізацію” історії. Зараз актуалізуються образи та принципи романтизму – розум-душа, суб’єкт-об’єкт, дух-матерія. Символіка ейдоса-ідеї в українській духовності виявляється у природному поєднанні „філософії серця” та „філософії розуму”, емоційно-чутливого та раціонального начал, образів мислення та культур. Поряд з пріоритетними, актуальними залишаються „традиційні проблеми історіографії – теорія та методологія історичної науки, психологія та естетика творчості історика”[1]. Отож, запропоновану нами для дослідження тему про наукову спадщину М.І.Костомарова необхідно розглядати як важливу в даний момент. При цьому слід звернути увагу і на те, що Костомаров за своїми поглядами на сутність історії не дуже віддалений від думки відомого історика XX ст. Р.Дж.Колінгвуда, який нову концепцію історії визначав однією фразою: „Будь-яка історія – історія мислі”[2].

Київський період творчості М.Костомарова припадає на середину 1840-х років, має певну специфіку порівняно з іншими періодами (харківським, саратовським, санкт-петербурзьким). Проте, однаковими для них всіх залишалися методологічні та методичні принципи

---

[1] *Смолій Валерій.* Редакційний анонс// Ейдос. Альманах теорії історичної науки /Головний редактор В.Смолій; відповідальний редактор І.Колесник. – Вип.1. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С.9.
[2] Там само. – С.7.

дослідження історії, які вчений замолоду поклав в основу своєї наукової діяльності. В цій розвідці розглядаємо лише дослідження Костомарова з історії України, залишаючи поза науковим аналізом його праці з інших спеціальностей, зокрема такі відомі, як „Книга буття українського народу” та „Славянская мифология”.

Стосовно теоретичних основ історичних праць Костомарова, насамперед треба зважати на те, що, визначаючи предмет історії, він наголошує, що історія, займаючись яким-небудь народом, ставить своїм завданням показати рух життя народу в цілому. Отже, предметом її повинні бути засоби й форми розвитку сил народної діяльності в усіх сферах, де виявляє себе життєвий процес людських суспільств. Народне життя, на його думку, дуже часто проходило відмінно від державного і нерідко всупереч з ним. Як писав Костомаров, історики наші мали на увазі державу та її розвиток, а не народ; останній лишався в очах їхніх неначе бездушною масою, матеріалом для держави, що сама одна тільки уявлялась їм живою і в русі. Для повноти ж історичної науки, вважає він, потрібно, щоб і та і друга сторона народного життя „була представлена у науковій ясності”[3]. На думку вченого, не досить знати, що такий-то государ видав такий-то указ і у такому-то тексті, коли невідомо, як він сприймався народом і впливав на його життя в цілому. Як бачимо, історична концепція Костомарова передбачає всебічне вивчення народного життя: у сфері політичній, побутовій, економічній. Завдяки їй змінилося поняття змісту історії, розширилося коло її джерел.

Дослідження Костомаровим внутрішнього життя народу, його творчості, побуту, відіграло величезну роль не тільки в українському відродженні, але і у пробудженні національної свідомості інших слов’янських народів та в розвитку їхніх соціально-політичних переконань. Ці думки Костомарова були прийняті багатьма істориками не тільки XIX-го, але і XX-го сторіччя, про що, зокрема, свідчить опублікована в 1960-х роках в Канаді книга Павла Штепи „Московство – його походження, зміст, форми й історична тяглість” (Торонто, 1968; Львів, 1995; Переклад з української. – К., 1998). В ній є виразний абзац, майже схожий з костомаровськими поглядами, в якому наголошується на тому, що лише пізнавши „Дух і Душу народну, зможемо ми зрозуміти діяння цього народу”[4]. До речі, П.Штепа посилається у цій

---

[3] *Костомаров Н.И.* Об отношении русской истории к географии и этнографии// Собр. соч.: Исторические монографии и исследования. – СПб., 1903. – Кн.1, т.III. – С.721.

[4] *Штепа Павло.* Московство – его происхождение, содержание, формы и историческое развитие. Пер. з укр. – К., 1998. – С.5.

книзі на М.Костомарова, коли говорить про несумісність самодержавства та „свободи думки і слова”[5].

В автобіографії М.Костомаров писав, що вже в студентські роки в Харкові історія стала для нього улюбленим до пристрасті предметом, і в нього визріла провідна думка про історію народу, передусім українського, та його духовне життя як головний об’єкт уваги й наукового пошуку. Але після заборони захисту магістерської дисертації на історичну тему, знищення майже всього її накладу і упередженого ставлення до нього адміністрації Харківського університету він не міг у притаманній йому манері, з власним способом, прийомом і методом роботи, а особливо світоглядом, плідно займатися історичними дослідами і на певний час поринув у фольклорно-етнографічну стихію. В результаті опублікував низку творів і матеріалів з народної поезії, підготував і захистив іншу дисертацію „Об историческом значении русской народной поэзии” (Харків, 1843).

Проте, жага до історії не вгамовувалася і Костомаров вирішив змінити обстановку , що склалася і переїхав 1844 року до Рівного, а невдовзі оселився в Києві, де розпочав свою професуру в Університеті Св. Володимира.

Думки М.Костомарова про історію України, що визріли в нього в цей період, знайшли відбиття у праці „Мысли об истории Малороссии”, опублікованій у виданні „Библиотека для чтения”, без підпису автора, з приміткою: „Сообщено из Киева”[6]. „Мысли…”, як і попередні праці вченого та його науково-дослідна історична спадщина в цілому, це оригінальний твір, в якому автор поєднав власний сумарний погляд на історію України в контексті історії козацтва з теоретико-методологічними принципами історичного знання й історіографією порушеної ними теми, а також тогочасною навколо неї полемікою.

На погляд Костомарова, головні методологічні засади стосовно вітчизняної історії полягають в осягненні того, що історичне знання досягається шляхом суворого послідовного аналізу: „належить відкрити частковості, поставити кожну на належне місце і потім привести їх в струнке тіло мистецьким пензлем; тільки тоді можемо ми мати свою історію, тільки тоді вона відкриє плодоносне поле для

---

[5] Там само. – С.293.

[6] [*Костомаров Н.И.*] Мысли об истории Малороссии// Библиотека для чтения. – 1846. – №9. – С.21-42.

роздумів політика і філософа”[7]. Крім критичного підходу, вважає автор згаданої праці, щоб історія набрала ясного вигляду науки (пам’ятаймо, що ідеться про середину 40-х рр. XIX ст. – *Ю. П.*), необхідно скористатися такими матеріалами, які стосуються частей Російської імперії, не тільки її цілого: „ми повинні дізнатися спочатку як жили наші предки в усіх кутках руського світу і при всіх обставинах, а потім вже, зібравши всі такі знання, дізнаємось як жив народ наш”[8].

Особливу увагу М.Костомаров звертає на народ південно-західної Русі (тобто України), тієї доволі цікавої частини, як він писав, „нашої вітчизни”, події котрої, на жаль, не входили ще належним чином „в русскую историю”[9]. При цьому автор „Мыслей…” зауважує, що південно руський або малоруський народ ішов іншим шляхом, ніж північно руський або великоруський народ, що доля розвинула окремо їхні особливості й вони залишили про себе дві різні оповіді.

Наголошуючи на відрубності української і російської історії, Костомаров вимушений був робити певні застереження стосовно того, що будучи різною і самобутньою, кожна з них представляє одну загальну ідею: „злиття північної Руси з південною”[10]. Поряд з цим більш важливим міркуванням М.Костомарова було висунення вимоги про необхідність історику звертати рівну увагу на події в обох половинах Росії (при одній ідеї), інакше його розповідь буде не повною, погляд однобічним і, отже, не вірний. Виходячи з тогочасного стану української історичної науки в Російській імперії, потрібно визнати, що ця настанова вченого складала один з головних параметрів вітчизняної історіософії, стрижнем якої була українська ідея.

М.Костомаров як прибічник теорії федеративних начал в Давній Русі, розглядаючи хід в ній історичного процесу, відмічав два різні напрями, вперед і назад, від цілого до дроблення і знов від дроблення до цілого. Після удільності та поділу на частини Русі першим з діячів політичного світу Росії, хто показав прагнення до її єдності „був Данило”, вважає вчений. У п’ятнадцятому сторіччі роздрібнення, зазначає Костомаров, скінчилося і з Русі утворилося дві держави. На думку вченого, на півночі низка обставин відкрила для Русі життя „істинно руське”, на півдні передвістила „смерть руського елементу”. Країна південно руська [тобто Україна – *Ю.П.*], в самий час падіння, говориться в праці Костомарова, „воскрешає в собі колишні згасаючі

[7] Там само. – С.21.
[8] Там само. – С.22.
[9] Там само.
[10] Там само. – С.23.

начала: з'являється козацтво"[11]. Примітно, що й серед сучасних вітчизняних істориків є такі, хто бачить в козацтві соціальну верству, котрій „випало взяти в свої руки майбутнє України"[12].

Дослідами історії українського козацтва М.Костомаров не тільки збагатив вітчизняну наукову думку, але заклав теоретичний фундамент для вироблення у середовищі українського суспільства чіткої національної свідомості. Адже костомаровські підходи щодо розв'язання козацької проблематики вирізнялися як новизною, так і своєрідністю, мали українофільську спрямованість. Передовсім заслуговують на увагу спростування Костомаровим помилкових поглядів на козацтво вчених, котрі вважали, що козаки є народ, який почав жити лише в шістнадцятому сторіччі та не мав „кровного і морального зв'язку з Руссю Володимира й Ярослава", що взагалі невідомо звідки взялася Малоросія (Україна), хоча „сама Великоросія зобов'язана своїм слов'янським існуванням південній Русі, де первісно утворилася руська держава", що після нашестя монголів „південна Русь або Малоросія... це чистий степ, заселений згодом литовськими і польськими дворянами", що ці „переселенці принесли з собою нинішню українську мову"[13] тощо. Спираючись на ряд дослідників, автор „Мыслей…" доводить автохтонний характер походження козацтва.

Торкаючись устрою козацтва, Костомаров вважає, що той був у дусі давньої Русі, коли справи, що стосувалися всієї громади, вирішувалися за допомогою *Ради*, народного зібрання, заступившого місце давнього віча, а виконавча влада знаходилася в руках виборного чиновника, атамана або гетьмана.

Багато уваги приділив Костомаров менталітету козаків, що набуває особливого значення в контексті творення вітчизняної національної свідомості, розкрив дві ідеї його існування: захист християнства „від невірних" і охорону української („руської") віри і народності від заміру „католиків і польського панства". Показав шляхи поповнення козацького стану, передовсім за рахунок селянства, і стисло виклав його історію до 1654 року. Зокрема відмітив, що „цей стан, по мірі прагнення панів до обмеження його численності й прав так розлютився проти дворянства, що в XVII столітті спалахнуло загальне повстання південного руського народу, під проводом

---

[11] Там само. – С.25.

[12] *Яковенко Наталя*. Здобутки і втрати Люблінської унії// Київська старовина. – 1993. – №3. – С.84.

[13] [*Костомаров Н.И.*] Мысли об истории Малороссии// Там само. – С.26, 28.

козацького вождя. Кожний, хто шукав свободи, вступав у козаки, тобто, військове звання та ішов на брань проти Польщі й таким чином з окремого вільного стану утворилася ціла держава, яка, подібно Новгороду, Пскову і удільним князівствам, залишкам роздробленої Русі, примкнула до центру нового руського життя, Московського Царства, під іменем Малоросії”[14].

В згаданій праці М.Костомаров завершує свої думки щодо історії України наступним чином: „Ось в коротких словах історія так званої Малоросії”[15]. Тут не можна не звернути увагу на вислів „так званої Малоросії”, який свідчить про неприйняття Костомаровим терміна „Малоросія”, коли ідеться про Україну як „цілу, – за його визначенням, – державу”. Слід зазначити, що стосовно назви українських земель (тобто держави Україна) Костомаров уживав низку термінів, намагаючись ігнорувати офіціозну назву Малоросія, або акцентувати увагу на певному змістовному смислі щодо цієї країни в конкретному контексті. Так само поступали й пізніші дослідники, зокрема Павло Штепа, в працях котрого вживається такий, приміром, оригінальний термін, як „українська Україна”[16].

Крім цього в дослідженні „Мысли об истории Малороссии” автор порушує низку інших актуальних питань, у тому числі щодо того, на чийому боці була справедливість у боротьбі козацтва з Польщею? Учений аргументовано доводить, що „правда була на боці козаків, як стану”, що мав завданням своїх дій звільнення пригніченого класу від нестерпної олігархії. При цьому Костомаров зауважує: „Ми читали і чули самі дикі судження про козаків, і впевнені, що їх випускають з метою принизити гідність південноруського народу”[17]. Отже, роз’яснення цим ученим історичної ролі козацтва як класу і виступ за допомогою наукових розвідок на захист достоїнства українського народу як нації свідчить про їхню велику роль у творенні української етнічної ідентичності.

Є вагомі підстави вважати Миколу Костомарова одним із „отців-засновників” вітчизняної націєтворчої ідеї. Саме він уперше наголосив на рятівній місії козаків стосовно України, зокрема на тому, що вони перешкоджали панам цілковито поневолити південну Русь [тобто Україну – *Ю.П.*], убити в неї національну і релігійну свідомість”[18].

---

[14] Там само. – С.31.
[15] Там само.
[16] *Штепа Павло.* Московство – его происхождение, содержание, формы и историческое развитие. – С.313.
[17] [*Костомаров Н.И.*] Мысли об истории Малороссии// Там само. – С.31.
[18] Там само. – С.32.

Підтвердженням щойно сказаному є навіть термінологія, яку використовував учений: „національна самосвідомість” тощо.

З порушених М.Костомаровим питань, становить також інтерес пов’язання вивчення і висвітлення історії козацького стану й України з рівнем історичного знання: „оскільки всяка хибна система, – зазначав він, – шкодить істині в науці, то бажано було би, щоб наклепи на козаків і Малоросію розсіялися від світла історичного знання. Видання, розпочате Київською Археографічною комісією – явище дорогоцінне в цьому відношенні”[19] (ідеться про наукову установу, створену 1843 року в Києві для збирання й видання історичних документальних матеріалів і опубліковані нею „Пам’ятники, изданные Временной Комиссией для разбора древних актов” (Т.1-4. К., 1845-1859) з історії України XV-XVIII ст.). Костомаров докладно характеризує зміст першого тому цього видання і його три розділи.

Розглянувши акти Луцького братства, він висловив думку, що братства були явищем найблагороднішим у руському житті й давно б слід було на них звернути увагу. Так само зроблено ґрунтовний огляд актів про права і обов’язки володільців поземельної власності, стосовно до селян, і констатовано, що цей матеріал цікавий і важливий для історії нашого права і нашого давнього господарства, важливий він тому, що вказує на нещасне становище селян під владою польських панів.

Нарешті, науково проаналізовано ним акти з історії України перших років Національно-визвольної війни середини XVII ст. При цьому вчений підмітив їхню двояку важливість: „і тому що показують настрій умов у той час, і тому що роз’яснюють порядок подій”[20]. Виділення з контексту матеріалів такого аспекту як „настрій умов” було суттєвим поступом в рухові української історіографії від романтизму до науковості.

Проникнення в „настрій умов” давало можливість зрозуміти й окреслити ментальність українців, пробуджувати їхню національну свідомість, отже сприяти – творенню української етнічної ідентичності. Про це друкувати за радянських часів було не тільки важко, але й навіть небезпечно.

Не випадково 1986 року відомий дослідник діаспори Марко Антонович (Монреаль) в рецензії на одну з тогочасних книг про М.Костомарова констатував, що вона присвячена українській історії, а

[19] Там само. – С.35.
[20] Там само. – С.41.

це „в тих важких умовах певне досягнення"[21]. Справді, тодішні умови виключали можливість не тільки оцінити внесок Костомарова у вітчизняне націєтворення, але навіть вважати його українським ученим, тому що російська історіографія закріпила за ним визначення „знаменитый русский историк"[22]. Натомість такий авторитет як Михайло Грушевський вважав, що Микола Костомаров у поглядах соціальної політики „був і зістанеться батьком Нової України, так само, як і в своїй проповіді окремішности української національності та її необмеженого права на свобідний свій розвій"[23].

Науковий аналіз творчої спадщини Костомарова показує, що він переважно досліджував українську історію, мав на меті написати систематичну історію України, обробляючи її по періодах, вважав себе українцем.

Сьогодні вчені замислюються над тим не чому Україна на протязі століть не втримувала незалежності, а яким чином цей народ таки зумів залишитися народом. Просто – що, власне, змушувало українців втриматися при українстві? (Звісно, не всім, але достатній кількості, щоб не стати, як казала колись Ліна Костенко, інками). На це питання відповідають таким чином: „Українська інтелігенція була напрочуд практичною і не відчуженою від народу. Та й не нехтувала владою, якщо могла її досягти. Ця практична сторінка української історії, на жаль, таки й досі не вивчена. Можна б сказати, що й саме питання ще не поставлене"[24].

Водночас, насамкінець, є підстави для висновку про те, що Микола Костомаров як історик-народник, будучи одним із засновників та ідеологом Кирило-Мефодіївського братства, здійснював свою громадсько-політичну діяльність на засадах науковості. Його дослідження з історії України, стали теоретичним підґрунтям для українського національно-визвольного руху як найвищого прояву самосвідомості українців.

---

[21] *Антонович М.* Ю.А.Пинчук. Исторические взгляды Н.И.Костомарова. Критический очерк. АН УССР. Институт истории. Киев, Наукова думка, 1984, 190 с.

[22] Костомаров (Николай Иванович)// Энциклопедический словарь. Издатели: Ф.А.Брокгауз (Лейпциг), А.И.Ефрон (С.-Петербург). – Т.XVI. Конкорд-Коялович. – СПб., 1895. – С.401.

[23] *Грушевський Михайло.* Костомаров і Новітня Україна. В сорокові роковини //Україна. – 1925. – Кн.3. – С.4.

[24] *Богачевська-Хомяк Марта.* Галопом з інтелігенцією крізь Європу на Майдан// Наукові записки НаУКМА. – Т.41. Історичні науки. – К., 2005. – С.41.

Ейдос.
2’2006.

Наталія Юсова
Київ

Концепт давньоруської народності:
умови актуалізації в Україні

В історичній науці нових незалежних держав відбулася відмова від колишніх історіографічних парадигм, зокрема, посилилися тенденції до удревніння власної історії. Так, іноді історію України розпочинають, якщо не з епохи Трипілля, то з антських часів. Внаслідок виплеску націоналістичних настроїв посилилося неприйняття Росії і ролі російського народу в історії, для прикладу, – Східної Європи; відторгнення поглядів стосовно будь-якої спільності й єдності в історичному минулому. В зв’язку з цим, різке відкидання в сучасному українському історієписанні викликає концепція давньоруської народності (ДРН)[1], оскільки вона постулює думку про єдиного етнічного предка українців і руських (і, звичайно, білорусів).

В даній статті розглядаються характерні погляди українських істориків, висловлені в їх працях 90-х рр. минулого століття і на початку нинішнього, з приводу названої концепції; а також їх історіографічні екскурси з проблеми генезису цього вчення в радянській історичній науці. Розпочати аналіз ситуації, що склалася в царині вказаної проблематики, видається доцільним з розбору поглядів супротивників концепції, тому на них зупинимося докладніше, тоді як розгляду позицій прибічників ДРН торкнемося лиш мимохідь.

---

[1] Слова, похідні від назви „Русь” (давня) російською мовою варто вживати через одну літеру „с” як це зазвичай було прийнято в давньоруських писемних пам’ятках. – Див.: *Толочко П. П.* Древнерусская народность: воображаемая или реальная. – СПб., 2005. – С.5.

Окрім протистояння у вузькому науковому середовищі, противники концепції провадять широку пропаганду в українському суспільстві, спрямовану на її всіляку дискредитацію. В наш час на концепцію ДРН і на її прихильників навішуються зневажливо-брутальні й ідеологічно заангажовані ярлики, розраховані викликати емоційно-негативне сприйняття теорії серед широкого кола фахово не підготовлених читачів або ж слухачів. Вірогідно, найбільш різноманітний лексикон зневажливих термінів можна відшукати в численних друкованих працях і доповідях доктора історичних наук, археолога Л. Л. Залізняка – найбільш активного популяризатора негативу стосовно самої концепції ДРН та її генезису в радянській історіографії[2]. Ось, приміром, які найменування використовуються вченим з метою знецінення даної концепції: „давньоруська народність – історичний міф”[3], „...імперський міф”[4], „псевдонаукова побудова”[5], „тенденційна псевдонаукова конструкція”[6], „псевдонаукова конструкція”[7], „неоімперська концепція”[8], „свідома фальсифікація”[9], „ганебна пляма”[10] (мається на увазі пляма, що лежить на радянському історієписанні – *Ю. Н.*), „типовий продукт кремлівських ідеологів”[11], „типовий продукт ідеолого-пропагандистської машини тоталітарного режиму”[12], „офіційна радянська версія російського імперського міфу про «спільну давньоруську колиску»”[13], „спадщина радянської

---

[2] *Залізняк Леонід Леонідович* – провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України, являється, безперечно, висококласним спеціалістом з проблем мезоліту. Окрім того, він є й одним з висококваліфікованих викладачів Києво-Могилянської академії, де, будучи керівником широкої магістерської програми з археології, має можливість активно впроваджувати свої інтерпретації у свідомість студентів. З середини 1990-х рр. масово виступає на різноманітних представницьких наукових форумах, у тому числі й міжнародних, практично з одною і тією ж темою – про проблему україногенези.

[3] *Залізняк Л.* Давньоруська народність: імперський міф чи історична реальність // Пам’ять століть. – 1996. – № 2. – С. 3.

[4] Там само. – С. 2.

[5] *Залізняк Л.* Де, як і коли виникла давньоруська народність. (До 50-річчя проблеми) // Пам’ять століть. – 1998. – № 6. – С. 11.

[6] *Залізняк Л.* Проблема україногенези: чи застаріло „застаріле”?// Вісник НАН України. – 1999. – № 7. – С. 59.

[7] Там само. – С. 60.

[8] *Залізняк Л.* Де, як і коли виникла давньоруська народність. – С. 2.

[9] Там само. – С. 9.

[10] Там само. – С. 9.

[11] *Залізняк Л.* Проблема україногенези: чи застаріло „застаріле” ? – С. 59.

[12] *Залізняк Л.* Де, як і коли виникла давньоруська народність. – С. 11.

[13] *Залізняк Л.* Проблема україногенези: чи застаріло „застаріле” ? – С. 60.

партійної науки"[14] і тому подібне. Співзвучне приниження концепції проводиться названим істориком в його книгах, а також і статтях, що публікуються в масових науково-популярних часописах; так і підчас виступів на різноманітних наукових форумах. Внесок його в розвінчання концепції про ДРН настільки великий, що можна говорити про справжнє явище в українській історіографії та історичній публіцистиці. Суголосне шельмування в дусі „сталінських часів" здатне повністю перевести (і, що характерно, таки переключає: про це, скажімо, свідчать найрізноманітніші диспути, проведені на ТБ в передвиборчий (парламентський) період 2002 р., про українсько-російські взаємовідносини та про спільне минуле двох народів) дискусію з наукової площини в ідеологізовано-політичну, проти чого, застерігає і сам Л. Л. Залізняк[15]. Власне, в його працях вона вже і так переміщена в сферу політики, оскільки використання негативних штампів, які підміняють собою науковий аналіз, зовсім не сприяє збереженню об'єктивного історіографічного дискурсу.

Л. Л. Залізняк повсякчас у своїх науково-популярних роботах зачіпає питання, пов'язані зі становленням концепції ДРН в радянській історичній науці. Викладення ним історії виникнення концепції видається занадто спрощеним (якщо не сказати карикатурним). Л. Л. Залізняк, наприклад, всюди підкреслює, що „відкриття" ДРН зробив в угоду політичній кон'юнктурі В. В. Мавродін. Однак це сучасним археологом подається таким чином, начебто ленінградський професор виклав свою концепцію зовсім вже „на піску", не маючи жодного попередника, всупереч досліджень провідних українських і російських вчених як дореволюційного часу, так і радянської епохи 20 – 30-х рр.[16] Причому, роль і особистість В. В. Мавродіна у викладі Л. Л. Залізняка набувають відверто негативного відтінку. Так, він вважає: „радикальні судження", „контраверсійність і бездоказовість висловлювань В. В. Мавродіна"[17] викликали не сприйняття з боку провідних московських вчених, а таке ставлення нібито засвідчила дискусія в Інституті історії АН СРСР у лютому 1951 р. А після

---

[14] *Залізняк Л. Л.* Чи скресла крига давньоруської народності над Київською Руссю ? // Магістеріум. Вип. 11. Археологічні студії. – К., 2003. – С. 82.

[15] *Залізняк Л.* Де, як і коли виникла давньоруська народність. – С. 2.

[16] Про процес створення концепції ДРН див. монографію автора даної статті: *Юсова Н.* Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – Вінниця: ТОВ „Консоль", 2005. – 545 с.

[17] *Залізняк Л.* Давньоруська народність: імперський міф чи історична реальність. – С. 3, 4.

полемічних обговорень, згідно з Л. Л. Залізняком, майже всі опоненти В. В. Мавродіна стають її прибічниками. Причина настільки різкої трансформації поглядів наукової спільноти скривається начебто в тому, що в дискусію втрутився ЦК КПРС, який в своїх „Тезах про 300-річчя возз'єднання України з Росією..." (1954) проголосив ДРН „колискою трьох братніх народів". Таким чином, поруч з В. В. Мавродіним, „батьком" концепції, за Л. Л. Залізняком, був і ЦК КПРС[18]. Однак сучасний український вчений вступає у протиріччя сам з собою: „Щось подібне маємо і з давньоруською народністю, прозора імперська концепція якої була сформульована партійними етнологами в атмосфері переможної ейфорії, що охопила сталінську Москву після перемоги у Другій світовій війні"[19].

Л. Л. Залізняк вважає, що „відкриття" концепції ДРН В. В. Мавродін зробив у праці „Формування руської нації", яку сучасний дослідник датує 1948 р. Виходячи з цієї дати, він і пропонував „прибічникам існування окремого давньоруського етносу, що був «спільною колискою» східних слов'ян", відзначати в 1998 р. 50-річний ювілей проблеми[20]. Відмітимо також, що й у всіх працях Л. Л. Залізняка на цю тему постійно ототожнюється „давньоруський етнос" з тезою „спільна колиска" східних слов'ян[21], хоча, очевидно, що це – різні поняття. Слід внести уточнення: В. В. Мавродін поняття „колиска..." використовує стосовно держави, а не до народності, як це чомусь видається Л. Л. Залізняку[22]. Проте, згідно з позицією В. В. Мавродіна, Київська держава не тільки не вспіла, вона „не могла злити східнослов'янські племена в єдину народність"[23]. Ця думка була ним вперше висловлена ще в 1941 р.[24]

Таким чином, згідно з Л. Л. Залізняком, В. В. Мавродін декларував свої положення про ДРН в 1948 р. в наступній формі: „В результаті злиття в єдиний етномасив східнослов'янських племен в IX – XI ст. постав руський народ, предок руської, української та

[18] *Залізняк Л.* Де, як і коли виникла давньоруська народність. – С. 6-7.
[19] *Залізняк Л. Л.* Чи скресла крига давньоруської народності над Київською Руссю ? – С. 92.
[20] *Залізняк Л.* Де, як і коли виникла давньоруська народність. – С. 2.
[21] Там само. – С. 2; *Його ж.* Від склавинів до української нації. – К., 1997. – С. 89.
[22] *Залізняк Л.* Де, як і коли виникла давньоруська народність. – С. 2.
[23] *Мавродин В. В.* Образование древнерусского государства. – Л., 1945. – С. 395.
[24] *Мавродин В. В.* Образование русского национального государства. – М.-Л.: ОГИЗ-Госполитиздат, 1941. – С. 4.

білоруської націй”[25]. Відразу належить звернути увагу на те, що в наведеній цитаті В. В. Мавродін вживає термін „руський народ”, а не „ДРН”. Останній знаковий термін, як і саму постановку проблеми „ДРН”, дійсно, в історичну науку ввів названий ленінградський вчений, але сталося це не в 1948 р.[26] Дещо раніше в „Утворенні давньоруської держави” (1945) і були вперше викладені теоретичні побудови про ДРН[27]. А от в 1948 р., як це легко перевірити по „Книжковому літопису” за 1948 р., роботи під такою назвою у В. В. Мавродіна не виходило; окрім того, не знаходимо підтвердження і у списку наукових праць, що зберігається в його особистій справі[28]. Не дивно, що Л. Л. Залізняк у жодній з своїх праць не наводить повних бібліографічних даних вказаної книги, крім року видання. Наведена цитата подається навіть без поклику на конкретну сторінку. Ймовірно, мається на увазі брошура під аналогічною назвою – „Формування руської нації”, котра є стенограмою публічної лекції, прочитаної 7 липня 1947 р. в Ленінграді, і виданій в тому ж році[29].

У більш популярній формі свою концепцію ДРН, як відомо, В. В. Мавродін виклав у книзі „Давня Русь” (1946)[30]. Саме в ній відомий український мовознавець Г. П. Півторак, який в одній з своїх останніх праць викладає історію виникнення концепції за посібником Л. Л. Залізняка „Від склавинів до української нації” (1996), на відміну від колеги-археолога, і вбачає початковий момент виникнення концепції ДРН[31].

---

[25] *Залізняк Л.* Давньоруська народність: імперський міф чи історична реальність. – С. 3.

[26] Докладніше див.: *Юсова Н.* „Проблема давньоруської народності” в працях В. В. Мавродіна „Образование древнерусского государства” (1945 р.) // Ruthenica. Том I. – К., 2002. – С. 152-163.

[27] Докладніше даний момент аналізується в працях: *Юсова Н.* Володимир Мавродін та генезис концепції давньоруської народності в радянській історіографії: кінець 1930-х – початок 1940-х рр. // Український історичний збірник-2004. Вип. 7. – К., 2004. – С. 447-458; *Її ж.* Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – Вінниця, 2005. – С. 342-383.

[28] Архів Санкт-Петербурзького університету. – Ф. 1. – Оп. 1. – Д. 35 (згідно з діючим описом; а за старою нумерацією – № 2446). Личное дело. Мавродин Владимир Васильевич 9 сентября 1947 г. – 20 ноября 1987 г. – Лл. 8-10 (об.), 33-38, 101-104, 123-125.

[29] *Мавродин В. В.* Формирование русской нации. Стенограмма публичной лекции, прочитанной 7 июля 1947 г. в Ленинграде / Всесоюзное общество по распространению политических и научных знаний. – Л., 1947. – С. 16.

[30] *Мавродин В. В.* Древняя Русь. – Л., 1946. – С. 304-310.

[31] *Півторак Г. П.* Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов // Міфи і правда про трьох братів слов’янських зі „спільної колиски”. – К., 2001. – С. 55-56.

Генезис побудови про ДРН в сучасній східнослов'янській історіографії до цих пір не був вивчений[32]. Тому Л. Л. Залізняк (його праці за різноманітними виданнями з даної теми друкуються з початку 90-х рр. минулого століття) зумів легко, не боячись зустріти критичний опір, скористатися „студіями" українських діаспорних дослідників, чиї праці, окрім тенденційних інтерпретацій, передусім страждають бібліографічними викривленнями, відірваністю від джерельної і навіть від історіографічної бази[33]. Обновивши та розвинувши історіографічний міфи[34] про складання концепції ДРН в радянській історичній науці, Л. Л. Залізняк, поруч із створеними ним самим помилковими уявленнями, здебільшого підпадає під вплив вже функціонуючих міфів. Одним з таких являється міфологема про те, що видатний російський історик О. Є. Пресняков, котрого можна вважати ідейним предтечею радянських фундаторів концепції ДРН, повністю поділяв схему М. С. Грушевського[35]. Л. Л. Залізняк з цього приводу вказує наступне: „Остаточну перемогу «южан» (тобто, українських істориків – *Ю. Н.*) у боротьбі за історичну спадщину княжого Києва констатує відомий російський історик О. Пресняков, який не тільки визнає схему історії східних слов'ян М. Грушевського, але й застосовує її в дослідженні російської держави"[36]. В іншій своїй праці

[32] Сподіваємося, що цю прогалину було заповнено (хоча б на фактологічному рівні) автором даної статті (розробки з цієї теми публікуються з 2001 р., а підсумкова монографія вийшла у вересні 2005 р.).

[33] Див. напр.: *А. Н. [Рец.]*: В. В. Мавродин. К вопросу о складывании великорусской народности и русской нации / „Советская этнография". 1947., стор. 84-103 // Україна. Українознавство і французьке культурне життя. – Париж. – 1949. – Ч. 1. – С. 63; *Голубенко П.* Україна і Росія у світлі культурних взаємин. – К., 1993 (Перевид. 1987 р.); *Дорошенко Д.* Що таке історія Східної Європи ? // Український історик. – №. 2-4 (75-80). Рік XX. – 1983. – С. 125 (Стаття Д. Дорошенка була написана приблизно в 1933 г.); *Крупницький Б.* Основні проблеми історії України. – Мюнхен, 1955; *Його ж.* Українська історична наука під совєтами. – Мюнхен, 1957; *Мірчук І.* Історично-ідеологічні основи теорії III Риму. – Мюнхен, 1954; *Полонська-Василенко Н.* Дві концепції історії України і Росії. – Мюнхен, 1964; *Чубатий М.* Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східно-слов'янських націй. – Нью-Йорк, 1964; *Його ж.* Українська історична наука (її розвиток та досягнення). – Філадельфія, 1971; та ін.

[34] Під історіографічним міфом маємо на увазі вигадку, котра не відповідає історіографічним реаліям.

[35] Більш детально див: *Юсова Н.* О. Є. Прєсняков і схема історії східного слов'янства Михайла Грушевського // А сє єго срєбро… Збірник праць на пошану чл.-кор НАН України М. Ф. Котляра з нагоди його 70-річчя. – К., 2002. – С. 259-262.

[36] *Залізняк Л.* Де, як і коли виникла давньоруська народність. – С. 5; Пор.: *Його ж.* Проблема україногенези: чи застаріло „застаріле" ? – С. 59.

науковець стверджує, що О. Є. Пресняков визнавав Київську Русь „Малоросією, тобто Україною”[37]. Варто ще раз внести суттєву заувагу: як і у випадку з В. В. Мавродіним, Л. Л. Залізняк у всіх своїх статтях (а вони публікуються у виданнях, визнаними фаховими з боку ВАК України !) не робить конкретних посилань на відповідні місця в працях О. Є. Преснякова. Спростуванню цих поглядів Л. Л. Залізняка присвячена наша студія 2002 р.[38] (здано також до друку в найближчий випуск збірника „Проблеми історії України XIX – початку XX ст.” її більш розширений і доповнений варіант, побудований, в тому числі, на архівних матеріалах[39], а також є відповідний підрозділ монографії[40]).

В аспекті історіографічних екскурсів всі інші противники концепції базуються на відповідних місцях з праць Л. Л. Залізняка. Окрім Г. П. Півторака, для ілюстрації наведемо ще і випади львівського дослідника Є. Наконечного з його книги з характерною для сучасної антиросійської пропаганди назвою „Вкрадене ім’я: Чому русини стали українцями ?” (книга, до речі, отримала схвалення з боку провідного львівського історика-сходознавця Я. Р. Дашкевича, як про це свідчить його передмова до неї)[41]. Без тіні сумніву, Є. Наконечний називає В. В. Мавродіна (у зв’язку із створенням концепції ДРН) „ідеологом російського сталінського імперіалізму”[42], а саме вчення безапеляційно іменує „підступним історичним міфом Мавродіна”[43].

---

[37] *Залізняк Л.* Про лехітських пращурів росіян та давньоруську народність // Україна на межі тисячоліть: етнос, нація, культура. Кн.1-2. Доповіді та повідомл. – К., 2000. – С. 128.

[38] *Юсова Н.* О. Прєсняков і схема історії східного слов’янства Михайла Грушевського. – С. 259-268.

[39] З опублікуванням указаного розширеного (за рахунок використання архівних матеріалів, а також включення додаткових праць російського вченого) варіанту студії про погляди О. Є. Преснякова на проблему етногенезу східних слов’ян та києворуську спадщину пов’язана доволі довга епопея. Стаття була готова ще станом на квітень 2004 р. і тоді ж віддана одному з редакторів „Ruthenica” з метою її оприлюднення в 3-му томі цього наукового збірника. 10 травня 2005 р. вона була передана вже для 5-го номеру збірника „Україна в Центрально-Східній Європі”. Однак і цьому не судилося статися. На даний момент стаття пройшла чергову редакторську обробку для збірника „Проблеми історії України XIX – початку XX ст.” (Вип. 11).

[40] *Юсова Н.* Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – Вінниця, 2005. – С. 72-94.

[41] *Наконечний Е.* Украдене ім’я: Чому русини стали українцями / Передмова Я. Дашкевича. – 3-е вид., доп. і випр. вид. – Львів, 2001. – 400 с.

[42] Там само. – С. 120.

[43] Там само. – С. 125.

До честі української академічної науки потрібно сказати, що не всі її представники, навіть будучи противниками концепції, висловлюються з приводу створення цього вчення настільки імперативно й різко, як Л. Л. Залізняк. Так, до прикладу, відомий археолог, член-кореспондент НАН України В. Д. Баран вважає, що концепція ДРН виникла у зв'язку з офіційним „антинорманізмом" її творців: виникнення Києво-Руської держави вони розглядали „в плані політичної і етнічної єдності східнослов'янських племен"[44].

На захист В. В. Мавродіна В. Д. Баран говорить, що той, на відміну від других істориків (Б. О. Рибакова, В. Й. Довженка та ін.) не вважав ДРН усталеною спільнотою[45]. В той же час, на нашу думку, В. Д. Баран занадто перебільшує вплив „антинорманізму" на формування концепції. Погляди цього авторитетного українського дослідника на проблему ДРН наведемо нижче.

Отже, В. Д. Баран, який з наукової точки зору коректно веде дискусію, являється противником існування ДРН. Його погляди викладемо по шостому і сьомому розділах одноосібної авторської книги „Давні слов'яни" (1998 р.). Тут вчений розглядає етногенетичні процеси, що проходили у слов'ян, через призму послідовних змін археологічних культур. Дослідник підкреслює зв'язок трьох великих слов'янських союзів (венедів, склавинів і антів) з конкретними археологічними культурами. Зокрема, анти в Прикарпатті, на Волині і Подніпров'ї стали предками українців, а на Балканах – пращурами сербів, болгарських слов'ян, хорватів та ін. Венеди (у вузькому значенні) і частина склавинів – є предками західнослов'янських народів. З числа названих слов'янських союзів у В. Д. Барана випадають носії, так би мовити напівслов'янських (про що дає зрозуміти і сам археолог), колочинської й іменьковської культур (оскільки їх назв немає у письмових джерелах), які, асимілюючи балтський і угрофінський субстрат, створюють підґрунтя для формування пращурів білорусів й руських[46]. Пізніше, частина склавинів (праго-корчакська культура) в результаті інфільтрації в ареал пеньковської культури інтегрувалися з антами[47]. На основі цих культур формуються роменська й райковецька культури, що належать південним літописним східнослов'янським племенам, – предкам

[44] *Баран В. Д.* Давні слов'яни. (Серія „Україна крізь віки", Т. 3). – К., 1998. – С. 151.
[45] Там само. – С. 151.
[46] Там само. – С. 68, 69-72, 113-114, 138.
[47] Там само. – С. 138, 114.

українського народу[48]. Таким чином, українська народність, у відповідності з поглядами вченого, створилася в результаті розвитку південно-східних племінних союзів, у підґрунті котрих лежало склавино-антське об'єднання IV – VII вв.[49] В. Д. Баран веде мову про достатньо чіткі етнографічні відмінності між південно-західною й північно-східною групами східних слов'ян, що повинно було б відповідати і їх діалектно-мовним особливостям. Підходячи до цього питання, вчений висловлюється про те, що мова антів – це мова не всіх східних слов'ян, а всього лише їх південної групи. А, наприклад, давні слов'янські (склавінсько-антські) топоніми Подунав'я мають риси мовної спорідненості з діалектами української мови[50]. Узагальнюючи спостереження лінгвістів, автор відносить зародження трьох східнослов'янських мов до VIII – IX вв.[51] Виходячи з сучасних археологічних (точніше, – їх певних інтерпретацій) джерел, фіксуючих значні культурні ареали з характерними етнографічними рисами, В. Д. Баран вважає за можливе говорити про великі етнополітичні об'єднання певних груп літописних племен. Так, райковецька культура, що вкривала все Правобережжя від Дніпра до Західного Бугу і Сяну, відповідає етнокультурній, мовній і політичній групі дулібів (бужан, волинян), древлян, хорватів, тиверців, уличів і частини полян, в яку також входили сіверяни. Ця група тяжіла до Подунав'я, в той час, як північно-східна група слов'ян разом з балтами і фінами була зорієнтована на Балтику[52]. Виходячи з цього, південна група східнослов'янських племен, згідно з висновками вченого, була етнополітичним утворенням, корні котрого сягають до ранньосередньовічного й римського часу на цій же території; а північна і північно-східна групи (дреговичі, радимичі, в'ятичі, кривичі, ільменські словени), – пізніші нові етнотериторіальні утворення. Даний розподіл східних слов'ян на південну, північно-західну і північно-східну групи намітився вже в кінці II – на початку III ст. н. е.[53]

Взагалі, згідно з основною думкою В. Д. Барана, що розкривається в розділах названої книги, ніколи не існувало єдиної праслов'янської, слов'янської, східнослов'янської народності, а завжди були праслов'янські, слов'янські, східнослов'янські племінні й

[48] Там само. – С. 114.
[49] Там само. – С. 118.
[50] Там само. – С. 115-118.
[51] Там само. – С. 156.
[52] Там само. – С. 119.
[53] Там само. – С. 134.

етнокультурні або територіальні об'єднання[54]. Доказовості тому, що в період Київської Русі не тільки не сформувалось єдиної давньоруської народності, але навіть і не відбувалося процесу її вироблення, присвячений сьомий розділ книги. Зокрема, В. Д. Баран за допомогою археологічних даних знаходить підтвердження відомій тезі М. С. Грушевського про те, що творцями Києво-Руської держави була південна група східних слов'ян – предків українського народу[55].

Сучасний український археолог не відкидає того, що поки діяло центральне управління давньоруською державою з Києва, воно „сприяло певним чином політичній консолідації різних східнослов'янських племінних союзів-князівств і навіть неслов'янських племінних груп"[56]. Однак цього було не достатньо у створенні необхідних умов для виникнення етнічної єдності, а тим паче – давньоруської народності. Держава не зуміла забезпечити поєднання в єдине ціле етнічно споріднених племен за рахунок внутрішніх міграцій[57]. На думку автора, велике значення для етнічних процесів мав фактор різного етнічного оточення груп східних слов'ян. Ця обставина ще більше посилювала етнічні відмінності, що вже були наявні у різних східнослов'янських регіонах. Асиміляція з тюркськими, не осілими народами на півдні була незначною, на противагу від північного-сходу і північного-заходу, де з часу слов'янського розселення відбувалося поступове освоєння колись угро-фінських і балтських територій і поглинання слов'янами місцевого осілого населення. Тут, у процесі змішання виростав новий слов'янський етнос[58].

У відповідності з В. Д. Бараном, поняття „Русь" і „Руська земля" не свідчать про нібито віковічну етнографічну, мовну, політичну єдність східних слов'ян, а пізніше – ДРН, так як (тут автор схиляється до висновку А. М. Насонова[59]) територія „Руської землі" виникає не раніше другої половини IX ст.[60] Не приділяє вчений і значенню етнічній інтеграційній ролі писемної церковнослов'янської мови при наявності різних народних східнослов'янських мов. Також і єдина дружинна культура не свідчить про одноетнічність її носіїв. Теж саме

---

[54] Там само. – С. 118.
[55] Там само. – С. 149.
[56] Там само. – С. 152.
[57] Там само. – С. 152.
[58] Там само. – С. 153.
[59] *Насонов А. Н.* „Русская земля" и образование территории Древнерусского государства. – М.: Изд.-во АН СССР, 1951. – 262 с.
[60] Там же. – С. 64, 68.

говорить В. Д. Баран про роль міст. З-поміж іншого, він нагадує, що в X в. міських центрів, згідно із статистикою М. Тихомирова, було двадцять п'ять на тисячу поселень, а в першій половині XIII в. – близько трьохсот. На цей час, в умовах удільних війн, вони відігравали вже як раз відцентрове значення[61].

Не заперечуючи ролі Православної церкви й християнства в об'єднавчих процесах на Русі, В. Д. Баран нагадує, що загальна релігія і Церква не зуміли зупинити міжудільних війн і розпаду єдиної держави, оскільки „глибинні основи" їх „були закладені ще процесами великого розселення слов'ян і утворення багатьох міжплемінних союзів, які на півдні і півночі мали різні етнічні витоки і основи"[62]. Знання церковнослов'янської писемності елітною частиною міського населення Русі сприяло його єдності, але не створювало етномовної спільності (тим паче, – в значенні народності). Археолог проводить тут паралелі з православною Візантією і католицькою Європою. Ні там, ні там єдина релігія (і церковна писемність на одній мові у випадку Європи) не привела до об'єднання народів в єдиний етнос[63].

У відповідності з висновками В. Д. Барана, сам розпад Київської Русі, що безповоротно визначився після монголо-татарського завоювання, і призвів до утворення білоруського, руського й українського народів; автор вказує на те, що „етнічні процеси в середовищі окремих культурно-мовних груп, навіть у період існування одної держави, були міцнішими і діяли стабільніше, ніж загальніші політико-економічні"[64]. Вчений робить категоричний умовивід про те, що східні слов'яни, розкидані на величезному просторі, роз'єднані природними перепонами, „ніколи не почували себе одною етнічномовною спільністю і ніколи її не відстоювали"[65]. У підсумку, дослідник, перефразовуючи вислів М. С. Грушевського, виносить остаточний вердикт: „Не було общеруської народності – немає «общеруської нації»"[66]. В. Д. Баран стверджує, що ні в додержавний період, ні в добу державності „не було якогось єдиного етнічного стовбура", від якого відділились би предки окремих слов'янських чи східнослов'янських народів, а натомість були „різні хронологічні стадії

[61] Там же. – С. 15-155.
[62] Там же. – С. 155.
[63] Там же. – С. 156.
[64] Там же. – С. 163.
[65] Там же. – С. 163.
[66] Там же. – С. 163.

етнічного розвитку слов'ян, різні групи яких у різний час і в різних районах Європи формувалися в народи, а потім у нації"[67].

В останні роки і В. Д. Баран зайнявся більш активною пропагандою своїх поглядів. Це він робить у співавторстві з сином Я. В. Бараном на сторінках навчальних посібників[68], виданих під грифом НДІ Українознавства при Міністерстві освіти і науки України (варто відзначити, що даний НДІ відомий оприлюдненням низки різко антиросійських видань, не дивлячись на його статус бюджетної організації). У своїх працях співавтори в основному повторюють головні положення з попередніх напрацювань В. Д. Барана, в тому числі й стосовно ДРН[69]. Позиція В. Д. Барана залишилася незмінною і на сторінках нової колективної монографії „Етнічна та етнокультурна історія України", виданої під грифом НАН України, як складова проекту „Наукова книга"[70]. З-поміж іншого тут В. Д. Бараном написано дев'ятий розділ, що має назву „Процеси етнічного розвитку в умовах Києво-руської державності"[71], і є не чим іншим, як заново викладеним уже відомим нам матеріалом.

У концентрованішій формі аргументи проти існування ДРН наводить в своїх працях Л. Л. Залізняк. З публікацій початку нашого століття[72], що в основному повторюють напрацювання археолога 1990-х рр., розглянемо його резони, взяті зі сторінок останньої статті з характерною для авторських науково-публіцистичних студій назвою „Чи скресла крига давньоруської народності над Київською Руссю ?" Дана стаття написана у зв'язку з виходом I-го тому збірника Інституту історії України «Ruthenica» (2002), де, з-поміж іншого, були вміщені

---

[67] Там же. – С. 163-164.

[68] *В. Д. Баран, Я. В. Баран.* Походження українського народу. – К., 2002.; *В. Д. Баран, Я. В. Баран.* Історичні витоки українського народу. – К.: Генеза, 2005. – 207 с.

[69] Див., напр.: *В. Д. Баран, Я. В. Баран.* Історичні витоки українського народу. К., 2005. – С. 105-142.

[70] Етнічна та етнокультурна історія України. У трьох томах. I том. Книга друга. Автори книги В. Д. Баран, Л. Л. Залізняк, В. М. Зубар, В. В. Німчук, В. В. Отрощенко, С. П. Середа. Проект „Наукова книга". – К.: Наукова думка, 2005. – 512 с.

[71] *Баран В. Д.* Процеси етнічного розвитку в умовах Києво-руської державності // Етнічна та етнокультурна історія України. – С. 277-288.

[72] Див.: *Залізняк Л.* Якщо росіяни лехіти, то чи була давньоруська народність ? // Наукові записки НаУКМА. – К., 2000. – Т. 18. – С. 53-60; *Його ж.* – Проблеми етногенези українців з позиції сучасної європейської етнології // Магістеріум. Археологічні студії. – К., 2001. – С. 49-56; *Його ж.* Давньоруська народність: нова версія старого міфу // Етнічна історія народів Європи. – К., 2001. – Вип. 9. – С. 12-21; *Залізняк Л. Л.* Чи скресла крига давньоруської народності над Київською Руссю ? – С. 82-94.

матеріали „круглого столу”, присвяченого етногенетичним процесам на теренах України в середньовічний період[73]. Власне кажучи, ці матеріали вже були опубліковані раніше на сторінках „Українського історичного журналу” (2001, № 3), редколегія котрого і провела названий „круглий стіл”[74]. Л. Л. Залізняк вітає, як він каже, „суттєву трансформацію поглядів середнього покоління академічних істориків та археологів на «священну корову» радянської медієвістики – давньоруську народність (ДРН)”[75]. Відмітимо попутно, що серед цього „середнього покоління”, яке висловило (за Л. Л. Залізняком) „певні сумніви” у зв’язку з існуванням ДРН, він називає такого „відомого дослідника” (за його словами), як Н. М. Юсова (тобто, автора цих рядків). Автор була тоді всього лиш аспіранткою першого року навчання і стаття в «Ruthenica»[76] була тільки другою розробкою за темою, а тому відомим дослідником (тим паче таким, що відноситься до „середнього покоління”) не являлася. Зауважимо також, що ні в цій статті, ні в будь-якій іншій публікації взагалі, автор принципово не висловлює свої аргументи „pro et contra” з приводу існування ДРН, оскільки не вважає себе первинним спеціалістом у цій галузі, іншими словами: „певних сумнівів” висловлювати очевидно не могла[77].

За основу для критики поглядів сучасних прихильників існування ДРН Л. Л. Залізняк бере статті білоруського дослідника Е. Загорульського і російського археолога В. В. Сєдова[78]. Їх аргументи на користь існування ДРН такі: єдина давньоруська мова, етнічна самосвідомість, єдність матеріальної культури, загальний етнонім („русин”, „руський”), державно-політична єдність Русі, єдина

---

[73] Ruthenica. Зб. наук. пр. / Відпов. ред. В. Ричка, О. Толочко. – Том. І. – К., 2002. – 185 с.

[74] Етнічні процеси у середньовічному слов’янському світі // Український історичний журнал. – 2001. – № 3. – С. 3-47.

[75] *Залізняк Л. Л.* Чи скресла крига давньоруської народності над Київською Руссю ? – С. 82.

[76] *Юсова Н.* „Проблема давньоруської народності” в праці В. В. Мавродіна “Образование Древнерусского государства” (1945 р.) // Ruthenica. Зб. наук. пр. – Том. І. – К., 2002. – С. 152-163.

[77] Історіографічне кредо автора, у зв’язку з цим, див.: *Юсова Н.* Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – Вінниця, 2005. – С. 20.

[78] *Загорульский Э.* О времени и условиях формирования древнерусской народности // Ruthenica. Зб. наук. пр. – Том. І. – К., 2002. – С. 105-111; *Седов В.* Древнерусская народность и предпосылки ее дифференциации // Там само. – С. 70-73.

правляча династія, єдина православна конфесія, сумісні походи проти спільних ворогів.

Існування єдиної давньоруської мови, як вважає Л. Л. Залізняк, заперечує більшість (!) сучасних лінгвістів. При цьому археолог посилається на праці українських мовознавців Г. П. Півторака, О. Тараненка і Ю. Шевельова (Шереха). Згідно з Л. Л. Залізняком, навіть „батько" (!?) теорії давньоруської мови О. О. Шахматов „змушений був визнати її існування лише до виникнення держави Русь"[79]. На цьому питанні вважаємо за доцільне зупинитися докладніше, оскільки тут зачіпається проблема передання поглядів певного дослідник; а отже питання вважається таким, що є в компетенції історіографа. Мову, котра за О. О. Шахматовим існувала у перший етап розвитку „руської" мови, вчений називає спільноруською прамовою. Вона, за припущенням лінгвіста, розпалася на окремі (три або чотири) наріччя ще в доісторичну добу – наприкінці VIII чи на початку IX ст. внаслідок розселення на великих просторах Східноєвропейської рівнини[80]. Мовознавець, дійсно, навіть категорично стверджує, що єдність названої прамови в IX – X ст. була зруйнована, а руські племена в ці століття „далеко розійшлися одне від іншого: єдність між Древлянами і Словенами, Угличами і В'ятичами існували лише в минулому"[81].

Однак, у наступну епоху (з IX – X до XIII ст.), котра за працями вченого була власне давньоруською добою історії східного слов'янства[82], процеси етномовної диференціації уповільнюються. Вирішальну роль в цьому уповільненні зіграла Київська держава. З її виникненням знову складається „спільноруське життя", розвивається процес спільноруської мовної інтеграції[83]. О. О. Шахматов робить висновок, що „створення Київської держави сприяло об'єднанню руських племен, внесло певну єдність і в мовне життя"[84]. Тоді „руська мова в усьому своєму обсязі розпочала переживати низку спільних

---

[79] *Залізняк Л. Л.* Чи скресла крига давньоруської народності над Київською Руссю ? – С. 86.

[80] Див., напр.: *Шахматов О., Кримський А.* Нариси з історії української мови та хрестоматія пам'ятників письменської старо-українщини XI – XVIII в. – К., 1924. – С. 36; *Його ж.* Очерк древнейшего периода истории русского языка. [Репринт издания 1915]. – М., 2002. – С. IV тощо.

[81] *Шахматов А. А.* Очерк древнейшего периода истории русского языка. – С. IV.

[82] Там само. – С. VI.

[83] *Шахматов А. А.* Введение в курс истории русского языка. Ч. I. Исторический процесс образования русских племен и наречий. – Пг., 1916 – С. 77-78.

[84] Там само. – С. 86; *Шахматов А. А.* Очерк древнейшего периода истории русского языка. – С. XL.

явищ в області граматичній”[85]. Ці з’явища, що зароджувалися на півдні, переходили на північ і схід „в силу культурно-економічних і політичних умов, що витворилися”[86]. В давньоруську добу, згідно міркувань О. О. Шахматова, в спільній державі східних слов’ян навіть „складується підґрунтя для своєї місцевої національної культури, державі забезпечується національна єдність”[87].

Хибність наведеного твердження Л. Л. Залізняка полягає в тому, що у працях О. О. Шахматова йдеться в даному контексті не про давньоруську мову, а про спільноруську прамову. Сучасний дослідник не усвідомив того важливого нюансу, що О. О. Шахматов не ототожнював зазначені мови, хоча вони для російського вченого є етапами розвитку „руської” мови. Російський лінгвіст виразно відмежовував спільноруську прамову від давньоруської. Перша з них існувала в доісторичні часи (десь з в період з VI до IX ст.) і не дійшла до нас в писемних пам’ятниках; вона була „родоначальницею всіх руських мов з усіма їх наріччями і говорами”[88]. Друга ж – це, зокрема, мова давньоруських писемних пам’ятників домонгольського періоду[89]. Цитата з О. О. Шахматова, яку приводить на підтримку своєї тези Л. Л. Залізняк, аж ніяк не заперечує існування давньоруської мови російським філологом у період Київської Русі. Йдеться про фіксовані О. О. Шахматовим говори і діалектні особливості, наявні в писемності Новгорода та київського півдня[90]. Згідно з гіпотезою О. О. Шахматова, між добою спільноруської мовної єдності (коли існувала спільноруська прамова) та добою повної диференціації „руської” мови (коли виокремлюються самостійні наріччя – „сучасні нам руські мови – великоруська, білоруська і малоруська”), існувала проміжна епоха, котру вчений умовно називає – давньоруською[91]. Остання пора відрізняється від попередньої тим, що на місці єдиної мови виникають декілька наріч; але від наступної доби давньоруська відрізняється тим, що зазначені наріччя „ще об’єднанні спільними мовними процесами, пізніше вже невідомими”[92]. За О. О. Шахматовим, лише в XIII ст. давньоруська мовна спільність розпадається, а в наступні століття на її

[85] *Шахматов А. А.* Введение в курс истории русского языка. Ч. I. Исторический процесс образования русских племен и наречий. – С. 87.
[86] Там само. – С. 87.
[87] *Шахматов А. А.* Очерк древнейшего периода истории русского языка. – С. XL.
[88] Там само. – С. III.
[89] Там само. – С. III.
[90] Див., напр.: Там само. – С. III.
[91] Там само. – С. VI.
[92] Там само. – С. VI.

основі формуються окремі східнослов'янські мови. Важливо підкреслити той момент, що вчений поділяв парадигму руської „триєдності". Тому, за його переконанням, „індивідуальні руські мови", що складають „одну руську мову", хоча і розпадаються на „три головних наріччя: великоруське, білоруське і малоруське", але вони („індивідуальні руські мови") складають „в науковому і історичному сенсі" – „єдине ціле"[93].

Але повернемося до критики Л. Л. Залізняком інших аргументів на користь існування давньоруської народності. Такий аргумент, як уніфікація матеріальної культури давньоруських міст не свідчить, як вважає Л. Л. Залізняк, про етнічну консолідацію населення, а свідчить про загальноєвропейський процес урбанізації, котрий супроводжувався „бурхливим розвитком ремесла і торгівлі, які уніфікували предмети побуту, насамперед міського, на великих територіях"[94]. Покликаючись на дослідження російського археолога О. О. Спицина, сучасний науковець вбачає, що „традиційна культура окремих регіонів Русі зберігала чіткі етнічні репери"[95]. Також Л. Л. Залізняк не надає серйозного значення таким об'єднуючим чинникам, як державно-політична єдність і єдина правляча династія. Адже, будь-яка імперія являється багатонаціональною, що зовсім не свідчить про єдину для всієї імперії народність (чи нації). Не свідчить про етнічну єдність і фактор конфесійної єдності. Тут Л. Л. Залізняк наводить приклади, як католицької Європи, так і православно-візантійської цивілізації[96].

Розповсюдження етнонімів „руський" і „русин" вчений зв'язує з притаманною для імперії закономірністю, коли етнонім імперського етносу розповсюджується на всю державу і на всіх його підданих, і, означає не етнічну приналежність, а громадянство людини. Аналогічно румунам („римлянам") сучасні етноніми „руські", „росіяни" являються „реліктом давньої підпорядкованості давньоукраїнській державі Русь зі столицею у Києві"[97]. У зв'язку із „спільними походами проти спільних ворогів", Л. Л. Залізняк нагадує своїм опонентам про те, що спільні походи руських князів були разом з половцями і проти Києва.

Якщо попередні контраргументи археолога проти існування ДРН досить переконливі (притім, що умовимося розглядати їх взятими

[93] *Шахматов А. А.* Введение в курс истории руського язика. Ч. І. Исторический процесс образования русских племен и наречий. – С. 8.
[94] *Залізняк Л. Л.* Чи скресла крига давньоруської народності над Київською Руссю ? – С. 86.
[95] Там само. – С. 86.
[96] Там само. – С. 86.
[97] Там само. – С. 86-87.

кожний окремо), то заперечення ним наявності такої ознаки єдиної народності як етнічна самосвідомість населення давньої Русі, уявляється слабо обґрунтованим. Самий сильний доказ, котрий є у зв'язку з цим у Л. Л. Залізняка, – це порівняння ДРН з ідеологічною конструкцією „радянський народ". Їхню аналогічність начебто засвідчив проароблений Л. Л. Залізняком та діаспорними українськими історикам історіографічний аналіз[98]. Фаховий рівень же цього синтезного розбору був нами продемонстрований на початку даної студії.

Отже, на думку Л. Л. Залізняка, сучасний стан науки дозволяє стверджувати, що ДРН не існувало, а етнічна специфіка, „яка певною мірою відігравала роль державної на Русі X – XIII ст., по суті, була південноруською, тобто давньоукраїнською"[99]. Метрополія імперії Київська Русь була давньоукраїнською і, як результат імперської колонізації території балтських і фінських племен виникли „молоді східнослов'янські етноси" – білоруси і руські, вони ж – діти давніх українців[100].

Метафорі Л. Л. Залізняка відносно „криги, що скресає" над Київською Руссю, більше відповідають статті Ю. В. Павленко, О. П. Моці і О. П. Толочко з того ж випуску «Ruthenica»[101]. У них, згідно з Л. Л. Залізняком, вміщається відмінне від традиційного етнічного – наповнення ДРН – уже соціально-економічним, державно-політичним або цивілізаційним змістом. Ю. В. Павленко вважає, що давньоруська макроетнічна спільність складалася з окремих субетносів і, по суті, була субцивілізаційною єдністю, зародком майбутньої східнослов'янської цивілізації. Названа спільність, на думку автора, „реально існувала і розвивалася, набуваючи виразніших рис" упродовж IX – першої половини XIII вв.[102] Поруч з нею існували і субетнічні спільноти територіального рівня. Подібно О. П. Моці й О. П. Толочко (про що нижче), Ю. П. Павленко вважає, що головну роль у формуванні давньоруської „макро-етносоціальної спільноти"

[98] Там само. – С. 87.
[99] Там само. – С. 92.
[100] Там само. – С. 92.
[101] *Павленко Ю.* Теоретико-методологічні засади дослідження етногенезу східнослов'янських народів у цивілізаційному контексті // Ruthenica. Зб. наук. пр. – Том. I. – К., 2002. – С. 9-24; *Моця О.* З „міфів народів світу": про час появи східнослов'янських націй // Там само. – С. 64-69; *Толочко А.* Воображенная народность // Там само. – С. 112-117.
[102] *Павленко Ю.* Теоретико-методологічні засади дослідження етногенезу східнослов'янських народів у цивілізаційному контексті. – С. 22.

відіграли представники соціально активних прошарків населення (що були її „носіями і репрезентантами”)[103]. О. П. Моця притримується тієї думки, що в середньовіччі етнічні ознаки спільності відігравали другорядне значення порівняно з соціальними, конфесіональними, державно-політичними[104]. В даній статті в «Ruthenica» О. П. Моця уникає прямо висловлюватися на тему ДРН, однак принагідно фіксує (аналогічно з Ю. В. Павленком), що носіями „інтегруючих тенденцій” були лиш представники соціальної еліти[105]. У відповідному розділі („Етнічний розвиток у IX – XI ст.” колективної монографії „Етнічна історія давньої України” його автор (тобто О. П. Моця) фактично заперечує існування ДРН, так як, виходячи з наведеного ним матеріалу, робить висновок про те, що в IX – XI вв. населення Південної Русі (!) консолідується з предків різних племінних союзів в єдину етнічну спільноту[106].

О. П. Толочко, опираючись на дослідження Б. Андерсена „Уявні спільноти”[107], застосував ідеї американського етнолога до етнокультурних реалій давньої Русі. В концепції Б. Андерсена образ нації і оформлення її кордонів відбувається в результаті pilgrimages (паломництв) від периферії до центру і навпаки. В ці pilgrimages включається і циркуляція набору текстів на мові, не співпадаючій з розмовними діалектами, але доступній для розуміння їх носіями. О. П. Толочко пропонує (з необхідними обмовками) розуміти ДРН не як статичну етнічну спільноту, а як „ «уявне співтовариство», яке реалізується в серії дій і таке, що повсякчас підтверджується в людському досвіді”[108]. На думку автора, кількість „паломництв” для домонгольської епохи можна навести більше, ніж у Б. Андерсена для колоніальних суспільств Нового часу. Це – „паломництва” давньоруської політичної, соціальної, церковної і культурної еліти. Важливе значення, власне кажучи, паломництва до святих місць і навпаки. Набагато більшу значимість, ніж у католицькій Європі, для формування відчуття належності до певної спільноти мала давньоруська літературна (сакральна і світська) мова, на якій

---

[103] Там само – С. 22.

[104] *Моця О.* З „міфів народів світу”: про час появи східнослов’янських націй. – С. 64.

[105] Там само. – С. 67.

[106] Етнічна історія давньої України. – Колективна монографія / П. П. Толочко, Д. Н. Козак, О. П. Моця та ін. – К., 2000. – С. 221.

[107] Див.: *Андерсен Б.* Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. Друге перероб. вид. / Перекл. з англ. В. Морозова. – К.: Критика, 2001. – 272 с.

[108] Див.: *Толочко А.* Воображенная народность. – С. 116.

циркулювали на Русі книги і тексти. Адже, як відзначає О. П. Толочко, подібна „вернакулярна літературна мова” формується в Європі тільки на початку Нового часу[109].

Новаторську спробу О. П. Толочка перенести модель створення модерної нації Б. Андерсена на етнічні реалії Київської Русі Л. Л. Залізняк вважає не коректною, хоча по суті нічого не може заперечити[110]. Принагідно Л. Л. Залізняк не погоджується з О. П. Толочком у тому, що розповсюдженню розуміння поняття ДРН в етнічних категоріях сприяли археологи. Тут знову вступають в силу історіографічні аргументи: адже, згідно з Л. Л. Залізняком, „батьками-засновниками” ДРН були історики-медієвісти (в першу чергу, – В. В. Мавродін)[111]. Поміж те, як показано в нашій монографії, поруч з істориками, так би мовити, „батьками-засновниками” концепції слід вважати й археологів (причому їх пріоритет первинний), передусім, – М. І. Артамонова і П. М. Третьякова[112]. Перший з них ще в 1940 р. запропонував використати термін „народність” в якості означення етнічної єдності східних слов’ян давньої епохи[113].

Оригінальні положення в зв’язку з етногенезом східних слов’ян, зокрема – українців, висуваються українським етнологом В. Г. Балушком. З його точки зору, для вирішення проблем етногенезу краще за все придатна теорія етносу, викладена ще етнологами СРСР, а також – концепція етнічного (сформульована в Північній Америці)[114]. Остання має на увазі притаманний лише людині, специфічний соціокультурний механізм адаптації до певних природних та соціальних умов. Виходячи з цієї концепції, науковець висуває як необхідний елемент утворення етносу – етногенетичну нішу. Під нею В. Г. Балушок розуміє локальний регіон земної ойкумени, з притаманною йому специфікою природно-географічних і соціальних характеристик, об’єднаний єдиною сіткою комунікацій в певну цілісність. Етногенетична ніша виступає причиною формування етнічної культури, відмінної від культур населення сусідніх аналогічних ніш. Усвідомлення цієї відміни, разом з усвідомленням власне схожості „викликає й місцевої людської популяції виникнення

---

[109] Там же. – С. 116-117.

[110] *Залізняк Л. Л.* Чи скресла крига давньоруської народності над Київською Руссю ? – С. 89-90.

[111] Там само. – С. 90.

[112] *Юсова Н.* Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – С. 214-237.

[113] Там само. – С. 237-238.

[114] *Балушок В.* Етногенез українців. – К., 2004. – С. 221.

етнічної самосвідомості, котра являється основним індикатором появи етносу”[115].

Згідно з концепцією В. Г. Балушка, до початку утворення Київської Русі в рамках української етногенетичної ніші (що сформувалася на рубежі III – IV четвертей I тис. н. е.) складається етнокультурна, етноконфесійна, етнолігвістична і етнополітична протоукраїнська, метаетнічна спільнота з кореляційною самосвідомістю. Проте, утворення Київської Русі, що об’єднала всі східнослов’янські племінні етноси, „затормозило етногенетичний процес на українських землях, як і на територіях Росії і Білорусі, оскільки це нівелювало дію окремих (української, руської і білоруської) етногенетичних ніш”[116]. Протоукраїнська метаетнічна спільнота увійшла до складу метаетнічної спільноти більш високого порядку, яка охопила все східнослов’янське населення. З настанням феодальної роздробленості знову „запускаються” етногенетичні процеси утворення східнослов’янських народностей[117]. Таким чином, В. Г. Балушок частково визнає існування ДРН як метаетнічної спільноти східних слов’ян. Згідно з теорією етносу, метаетнічні спільноти об’єднують декілька етносів, а самі вони при цьому не являються етносами. В той же час, такій спільноті також притаманна самосвідомість[118].

У 1990-х рр. прихильники ДРН в Україні перейшли від строго детермінованого етнічного наповнення ДРН як „народності” до розуміння її як „етнокультурної спільноти”. Першим термін „давньоруська етнокультурна спільнота” запропонував історик, києво-русист В. М. Ричка[119]. В подальшому цей термін сприйняв

---

[115] Там само. – С. 221-222.

[116] Там само. – С. 223.

[117] Там само. – С. 217

[118] Див., напр.: *Бромлей Ю.* Очерки теории этноса. – М., 1983. – С. 81-83.

[119] Див., напр.: *Ричка В.* Церква Київської Русі (соціальний і етнокультурний аспект). – К., 1997. – С. 118-139;

На жаль, при редагуванні енциклопедичної статті „Давньоруської народності концепція” чітка вказівка на пріоритет В. М. Рички (з відсилкою на конкретний рік) стосовно введення в наукове функціонування в сучасній українській історіографії термінологічного вислову „давньоруська етнокультурна спільність” прийняло звучання, як-то: „” В. Ричка і П. Толочко запропонували замінити термін «давньоруська народність» на – «давньоруська етнокультурна спільність». – Див.: *Юсова Н. М.* Давньоруської народності концепція // Енциклопедія історії України: В 5 т / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К., 2003 – Т. 2: Г – Д. – 2004. – С. 276.

П. П. Толочко[120], а також М. Ф. Котляр, для якого обидва терміни тотожньо-синонімічні[121]. В зв'язку з цим, В. Г. Балушок примітив, що етнологи московської школи – творці теорії етносу – використовували термін „етнокультурна спільнота" для означення зовсім неетнічних спільнот[122] (в тому числі й народностей). Під цим терміном маються на увазі великі історико-культурні області, на яких проживають декілька, а то – і навіть кілька десятків етносів. Окрім того, так називаються етнографічні групи – локальні підрозділи етносу, що мають спільність культури. Для етнокультурних спільнот характерна відсутність етнічної самосвідомості.[123]. А от із суті викладу, скажімо, П. П. Толочка, конкретне наповнення названого терміну реаліями, взятими з історії давньої Русі, фактично відповідає поняттю етносу[124]. Отже, замінюючи термін, український академік не змінює сутності концепції ДРН.

В останній книзі головного українського „адвоката" ДРН академіка НАН України П. П. Толочка – „Давньоруська народність: уявна чи реальна" (2005 р.), все ж таки, надається перевага терміну ДРН. У цій праці подано новітній і самий вдалий, з нашої точки зору, виклад основних аргументів, спрямованих на обґрунтування історичної достовірності існування давньоруської народності[125]. Книга побачила світ респектабельним накладом – кількістю тисячу примірників у відомому петербурзькому видавництві „Алєтейя" і розрахована, передусім, на російського читача. Така обставина змушує, хоча б акумульовано, висловити декілька оціночних міркувань загального характеру. Популярність нового науково-популярного твору українського академіка забезпечується такими факторами як: доступний для широких кіл читачів стиль викладу, хороша літературна мова й, що немало важить, – коректна полемічність. У науковому аспекті до цього потрібно добавити такі достоїнства, як-то: концентрований синтез доказів й фактів, відібраних з творів інших дослідників та першоджерел; майстерність їх інтерпретації; логічність,

---

[120] *Толочко П.* Київська Русь. – К., 1996. – С. 244-255; *Толочко О. П., Толочко П. П.* Київська Русь. Серія „Україна крізь віки". Т. 4. – К., 1998. – С. 299-308; Етнічна історія давньої України. – С. 222-231.

[121] Див. відповідний розділ М. Ф. Котляра у колективній монографії: Україна: Утвердження незалежної держави (1991 – 2001). – К., 2001. – С. 26.

[122] *Балушок В.* Етногенез українців. – С. 30.

[123] *Бромлей Ю.* Очерки теории этноса. – С. 84.

[124] Там же. – С. 57-58.

[125] *Толочко П. П.* Древнерусская народность: воображаемая или реальная. – СПб., 2005. – 218 с.

конкретність і, – водночас, – лаконізм викладу тощо. В цілому книга читається з неабиякою зацікавленістю. Автор значно розширив, скажімо, аргументацію стосовно ролі Церкви в етнокультурно-політичній консолідації давньоруського суспільства. Переконливо, на наш погляд, показано значення різноманітних „паломництв" у створенні єдиного етнокультурного простору Русі. Одначе, при цьому необхідно відмітити й такий нюанс: загальна ідея стосовно того, щоби застосувати компонент „паломництв" при дослідженні давньоруської спільноти почерпнута у Б. Андерсена[126] (через О. Толочко, який застосував ідеї американського етнолога у відповідності до етнокультурних реалій давньої Русі[127]); а от замисел, коли вони прикладаються на сторінках книги археолога до практики києво-руської доби – у того ж О. Толочко. Досить непогано, хоча і у концентрованому вигляді, узагальнено погляди мовознавців на проблему існування давньоруської мови й часу виникнення трьох східнослов'янських мов. Компетентно й розгорнуто представлені докази наявності почуття загальноруського патріотизму та народної самосвідомості.

Разом з тим, викликає щире подивування спосіб передачі українським академіком спостережень і висновків зі сфери історіографії проблеми давньоруської народності, зроблених іншими дослідниками. Вони запросто подаються П. Толочком як свої, власні, без необхідних у таких випадках посилань на відповідні історіографічні праці[128]. Щоби не видатися голослівними, наведемо лише деякі приклади.

У першому розділі „Теоретичні аспекти вивчення етнічної історії в Київській Русі"[129] значне місце приділяється викладу поглядів радянських істориків – творців концепції давньоруської народності. По

---

[126] Докладніше див.: *Андерсен Б.* Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. Друге перероб. вид. / Перекл. з англ. В. Морозова. – К.: Критика, 2001. – 272 с.

[127] *Толочко А.* Воображенная народность // Ruthenica. Зб. наук. пр. Том. І. – К., 2002. – Ruthenica. Зб. наук. пр. Том. І. – К., 2002. – С. 116-117.

[128] *Толочко П. П.* Древнерусская народность: воображаемая или реальная. – С. 11-13, 19, 23, 28, 54; Пор.: *Фроянов И. Я.* Киевская Русь. Очерки отечественной историографии. – Л., 1990. – С. 6-11; *Юсова Н.* „Проблема давньоруської народності" в праці В. В. Мавродіна "Образование Древнерусского государства" (1945 р.) // Ruthenica. Зб. наук. пр. Том. І. – К., 2002. – С. 152-163. *Її ж.* Генеза концепту "давньоруська народність" у радянській історичній науці // Український історичний журнал. – 2001. – № 6. – С. 35-64.

[129] *Толочко П. П.* Древнерусская народность: воображаемая или реальная. – С. 11-28.

суті – це історіографічний огляд. У попередніх своїх працях[130] П. Толочко **саме такого** історіографічного огляду, як у цьому першому розділові, не здійснював. А тому, годилося б представити сам механізм його виконання. Зауважимо, що в другому параграфі („Історики про етнічний розвиток Русі”[131]) другого розділу монографії, що розглядається, академік власне повторює зміст аналогічних пунктів, які мали місце в його попередніх напрацюваннях, хоча, природно, викладає його в переробленому й доповненому вигляді. Основні ж моменти і послідовність викладу поглядів радянських істориків у першому розділу багато в чому перегукуються з історіографічним оглядом формування концепції давньоруської народності, зробленим свого часу петербурзьким професором І. Фрояновим у книзі „Київська Русь. Нариси вітчизняної історіографії” (Л., 1990)[132]. Варто обмовитися, що наукові, а водночас і етичні правила вимагають у таких випадках вказувати на пріоритет попередника. Однак ні в одній із попередніх праць український археолог не вважає за потрібне „згадати” історіографічний огляд І. Фроянова. Невже історіографічні нариси пишуться задля того, аби їх ігнорували ?!

П. Толочко в кінці параграфу „Історики про етнічний розвиток Русі” пише[133] про дискусію, що репрезентована на сторінках І-го тому збірника «Ruthenica» в 2002 р. і при цьому коротко характеризує погляди на проблему давньоруської народності п’яти авторів – Г. Штихова, В. В. Сєдова, Е. Загорульського, О. П. Моці, О. П. Толочка. У першому ж розділі він аналізує виступи на цьому „круглому столі”[134] (і робить на них посилання !) двох із названих щойно вчених (Е. Загорульского – С. 26 і О Толочка – С. 14-15), а ще антрополога С. А. Сегеди (С. 14-15, 21, 26). У цьому ж томі «Ruthenica» була надрукована стаття автора цих рядків, і присвячувалася вона раннім поглядам В. В. Мавродіна з приводу

---

[130] Див., напр.: *Толочко П. П.* Історики про етнічний розкиток Русі // Етнічна історія давньої України. – колективна монографія. – К., 2000. – С. 195-204; *Його ж.* Давньоруська етнокультурна спільність у XI – XIII ст. // Там само. – С. 222-230. (Більш докладний список літератури наводить сам автор – див.: *Толочко П. П.* Древнерусская народность: воображаемая или реальная. – С. 8).

[131] *Толочко П. П.* Древнерусская народность: воображаемая или реальная. – С. 42-60.

[132] *Фроянов И. Я.* Киевская Русь. Очерки отечественной историографии. – С. 6-11.

[133] *Толочко П. П.* Древнерусская народность: воображаемая или реальная. – С. 60.

[134] Власне кажучи, ці матеріали вже були опубліковані раніше на сторінках „Українського історичного журналу (2001, № 3), редколегія котрого й провела зазначений „круглий стіл”. – Докладніше див.: Етнічні процеси у середньовічному слов’янському світі // Український історичний журнал. – 2001. – № 3. – С. 3-47.

давньоруської народності[135]. Як уже зазначалося, П. П. Толочко в першому розділі декілька сторінок відводить розгляду позицій радянських істориків і саме на той період, коли відбувалося формування концепції давньоруської народності. З-поміж іншого, він представляє погляди й одного з фундаторів цієї наукової побудови В. В. Мавродіна, викладені тим в монографії „Утворення Давньоруської держави" (Л., 1945 р.). Але власне цьому й присвячена наша стаття в «Ruthenica», що її (студію) академік якось не помічає, хоча (наголосимо !) використовує інші публікації з цього журналу.

В кінці першого розділу, розглядаючи проблему етнічної єдності, П. П. Толочко вперше для себе, не зрозуміло для чого, у контексті аналізу поглядів радянських істориків згадує українського історика першої третини XX в. Д. І. Багалія: „На думку Д. І. Багалія, основою народності являється мова, а, відповідно, «народність і мова» поняття тотожні"[136]. Проте, Д. І. Багалія у теоретико-методологічному аспекті з великою натяжкою можна віднести до розряду радянських істориків (хіба що, за формальною ознакою); тим паче, що наведену думку, до речі, досить розповсюджену, він висловив ще до революції. Названий корифей української історіографії першої половини XX ст. вперше в цьому плані згадується в зазначеній нашій студії в «Ruthenica». Нами тут, у зв'язку з єдністю мови й народності, відмічається: „... її постулює в контексті «Повісті временних літ» Д. І. Багалій: «...мова – є основою народності»"[137], і нижче: „Д. І. Багалій пише, що в уяві літописця «народність і мова» поняття тотожні"[138]. Презентативно аналізуючи міркування радянських істориків, українському академіку належало б провести евристичні розшуки стосовно еволюції поглядів з проблем етногенезу східних слов'ян і києво-руської спадщини такого непорушного авторитета, яким і нині залишається О. Пресняков. Вчений, працюючи викладачем Ленінградського ІНО впродовж 1920-х рр. мав певний вплив і на одного з своїх учнів – все того ж В. Мавродіна. Власне положення

---

[135] *Юсова Н.* „Проблема давньоруської народності" в праці В. В. Мавродіна „Образование Древнерусского государства" (1945 р.). – С. 152-163.
[136] *Толочко П. П.* Древнерусская народность: воображаемая или реальная. – С. 28.
[137] *Юсова Н.* „Проблема давньоруської народності" в праці В. В. Мавродіна „Образование Древнерусского государства" (1945 р.). – С. 158.
[138] Там само. – С. 158.

О. Преснякова заклали підґрунтя для розвитку в подальшому радянської концепції давньоруської народності[139].

П. П. Толочко відмічає, що „Б. Д. Греков, М. С. Державін, В. В. Мавродін однією з важливіших ознак народності рахували «національну самосвідомість»”[140]. Саме в такому контексті стосовно поглядів цих вчених розмислює в статті 2002 р. і автор цих рядків[141]. І тут у відношенні М. С. Державіна автор зробила помилку – в його опублікованих працях (на котрі подається посилання ще в одній нашій студії[142]), нічого не говориться про цю ознаку єдності. Слід сказати, що з часом автор розшукала архівний матеріал, який підтверджує закинуту нею думку: Н. С. Державін все ж таки відзначав у загальнотеоретичному аспекті необхідність національної самосвідомості як умови існування будь-якого народу. Про це нами викладено уже в монографії[143]. Вважаємо за доцільне обмежитися лише окресленими моментами, оскільки докладний аналіз вправності П. П. Толочка на ниві історіографії не є предметом даної студії.

В кінці хотілось би поділитися спостереженням, що жорстка критика противників концепції ДРН, сприяє удосконаленню аргументів захисту в її прибічників, переходу останніх на нові методологічні позиції (наприклад, як у випадку П. П. Толочко й О. П. Толочко). Проте гостра політизація проблеми разом з популяризацією негативу про концепцію (і, в тому числі, стосовно історіографічного процесу створення цієї наукової побудови), може призвести до того, що погляди прихильників ДРН будуть попросту не почуті як у науковому середовищі, так і серед широких кіл громадськості. Ці міркування уже засуджуються як погляди захисників „московського імперіалізму”; як думки, котрі апріорі являються

---

[139] См.: *Чирков С В.* Пресняков Александр Евгеньевич (1870 – 1929) // Историки России. Биографии / Составитель, ответственный редактор А. А. Чернобаев. – М., 2001. – С. 486, 487 – 488, 489.
На превеликий жаль, вказана стаття сучасного російського дослідника нам стала доступною лише на початку грудня 2005 р., з цієї причини і не була використана у власних наукових побудовах. *Юсова Н.* Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – С. 72-113.

[140] *Толочко П. П.* Древнерусская народность: воображаемая или реальная. – С. 28.

[141] *Юсова Н.* „Проблема давньоруської народності” в праці В. В. Мавродіна „Образование Древнерусского государства” (1945 р.). – С. 159.

[142] *Юсова Н. М.* Генеза концепту “давньоруська народність” у радянській історичній науці. – С. 35-64.

[143] *Юсова Н.* Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – С. 242.

„українофобськими”, не науковими і такими, що не заслуговують уваги.?

Наведений у даній статті огляд поглядів українських дослідників з приводу проблеми ДРН, разом з тим, показує, що опоненти як з однієї, так і з другої сторони, не приділяють належної уваги або повністю ігнорують історіографічні дослідження з області формування концепції ДРН в радянській історичній науці. Відомий український медієвіст Н. М. Яковенко в зв'язку з розповсюдженням подібної тенденції у вітчизняному історієписанні говорить про порушення „абетки фаху”, першою вимогою якої являється повага до праць (зокрема, й історіографічного характеру) попередників[144]. Дослідниця згадує як невинні недотримання даної азбуки (породжені недобросовісністю або слабкою підготовкою), так і майже кримінальні (випадки плагіату)[145].

* * *

Тут окреслено лише невелике коло проблем, котрі через свою гостру політизацію потребують відкритого всебічного обговорення на наукових форумах. Розумно організувати дискусію не тільки серед вузького кола академічних спеціалістів (як-то: істориків, археологів, етнологів), але залучити до участі в ній викладачів вузів, які власне і повинні в силу специфіки своєї діяльності, доносити студентській аудиторії сучасні дослідницькі напрацювання. Відзначимо, що багатовекторна тематика етнонаціональних процесів у східних слов'ян була представлена на трьох „круглих столах” (2001, 2002, 2003 рр.)[146] і конференції „Державна самостійність України і Білорусі та основні тенденції у висвітлені минулого східного слов'янства світовою наукою” (2004 р.), проведених під егідою Інституту слов'янознавства Російської Академії наук. У полеміці, котра мала місце під час цих форумів, брали участь і представники вузівської науки, але, на жаль, тільки російської. Як зазначає Л. Є. Горизонтов, „дискусії продемонстрували принципове неприйняття їх учасниками міфологізованих, політично заангажованих і професійно

---

[144] *Яковенко Н.* Ранньомодерна українська історія: спірні питання опису й методології // Сучасна українська історіографія: проблеми методології та термінології. Матеріали Всеукраїнського науково-методологічного семінару (Київ, 17 червня 2004 р.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 70.

[145] Там само. – С. 73.

[146] *Горизонтов Л. Е.* Исторические пути и перепутья восточных славян глазами российских ученых // На путях становления украинской и белорусской наций: Факторы, механизмы, соотнесения. – Москва, 2004. – С. 3.

некомпетентних уявлень, що отримали розповсюдження як на Україні і в Білорусі, так і в Росії”[147].

Хто би, і на яких позиціях не стояв стосовно того: чи існували давньоруська етнокультурна спільність (=ДРН), чи ні, завжди треба пам’ятати і дотримуватися чіткої аксіоми про неможливість переведення диспуту з наукової в політичну площину, що призведе до дискредитації науки як такої, а самих вчених низведе до рангу демагогів, які обслуговують потреби того чи іншого владного режиму. Безперечно, такі скороспілі і створені здебільшого з метою догодити політичній кон’юнктурі „опуси”, приречені на недовговічність.

Яскравим і переконливим прикладом цього можуть слугувати все ті ж, начебто наукові конструкції радянських гуманітаріїв, які створювалися під певне ідеологічне замовлення (тут маються на увазі, в тому числі, крайнощі концепції / теорії ДРН, що з особливою силою проявилися з середини 1950-х рр.). Якщо вже науковий світ намагається переглянути позиції, вироблені радянською історичною наукою, в даному випадку стосовно етнічного розуміння суспільства Київської Русі, то робити це потрібно осмислено, не вдаючись до тих методів ведення дебатів, котрі ними самими на сьогодні і піддаються критиці. Окрім того, інколи сучасні гуманітарії, розробляючи проблеми етногенезу, спрямованість своїх міркувань співвідносять з формулою „і страху іудейського заради”; інакше кажучи, забуття й нехтування „декалогом” принципів наукової методології призводить до того, що дослідник, намагаючись завбачливо попередити бажання політичної еліти, сам стає творцем і продуцентом сфальсифікованих конструкцій в історієписанні і історіографії.

Тему відповідальності вченого перед наукою (певне, варто поставити питання ширше – перед суспільством, оскільки інтелектуальні моделювання мають сенс, у разі їх активного функціонування[148]) із сучасних істориків неодноразово піднімав

[147] Там же. – С. 7.

[148] Авторитетний український націолог сучасності Г. В. Касьянов, аналізуючи аспекти функціонування національних міфологем, приходить до думки, що історіографія (в широкому розумінні) „об’єктивно повинна виконувати функцію «суспільного виховання»”. – Див.: *Касьянов Г.* Націоналізація історії: методологічні та термінологічні проблеми (пост-радянський простір, 1990-ті роки) // Сучасна українська історіографія. Проблеми методології та термінології. Матеріали Всеукраїнського науково-методологічного семінару (Київ, 17 червня 2004 р.). – К., 2005. – С. 43.

О. П. Толочко[149]. Очевидно, що в сучасній (і не тільки) „достатньо складної інтелектуальної і соціально-психологічної ситуації"[150] на історика покладаються вимоги з арсеналу категорій не тільки наукових, але і моральних імперативів. Від позиції нинішнього гуманітарія залежить багато що. Безсумнівно, не приходиться заперечувати, що „в самій науці щось не в порядку"[151], однак рано безапеляційно стверджувати: казуїстичні ситуації, що відбуваються, і котрі маємо можливість спостерігати, являються „наслідком загальної деградації академічного співтовариства"[152].

На сьогодні саме в середовищі академічної науки звучать помірковані голоси і застороги стосовно її політизації; власне з боку представників академічної еліти повсякчас чути переконливі попередження: компетентно враховувати по-своєму унікальний досвід, напрацьований історичною наукою в радянську епоху. І справа тут зовсім не в ностальгії за минулим, про той час, коли відбувалося їх становлення, як дослідників. При огульному очорненні напрацювань попередників, апріорі губиться потенціал, необхідний для створення нових теоретико-методологічних доктрин. Стратегія на оновлення і якісне перетворення історичних побудов у своїй основі націлена на креативний позитив, котрий, в свою чергу, не передбачає превалювання необґрунтованого заперечення-відторгнення. Критика тільки тоді діяльна, коли вона конструктивна, коли несе в собі гіпотетичну модель вирішення конфлікту. В інших випадках, якщо до того ж не продемонстровано і логічно резонні аргументи, вона хибна: спростування, нехай навіть вдягнені в тогу принциповості і високої ідеї (читай: на практиці здебільшого – кон'юнктурної ідеологеми), слід однозначно трактувати як такі, що мають певну „цільову установку"[153], вкрай далеку від запитів науки. Завдання сучасного історика і полягає в тому, що би встояти проти спокуси стати причетним до процесу

---

[149] Див., напр.: *Толочко Алексей.* Страна мечтателей, страна ученых. // Грани-Плюс. – 2005. – 26 октября. – С. 5-6. (Зокрема, 15 грудня 2005 р. на міжнародній конференції, що проходила в стінах Інституту історії України НАН України, вчений торкнувся і зазначеного нами вище аспекту стосовно історичної науки в цілому).

[150] Більш розлого роздуми сучасного українського історіографа І. І. Колесник з приводу самоідентифікації дослідника представлені в: *Колесник І.* Українська історіографія в полі інтелектуальної історії: Modern or Postmodern ? // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – К., 2005. – Вип. 1. – С. 227-245.

[151] *Толочко Алексей.* Страна мечтателей, страна ученых. – С. 6.

[152] Там же. – С. 6.

[153] Показові в цьому взаємозв'язку міркування Д. С. Лихачова, викладені ним у листі-підтримці М. М. Вороніну. – Див.: *Кривошеев Ю. В.* Гибель Андрея Боголюбского: историческое расследование. – СПб., 2003. – С. 204-207.

створення і продукування псевдонаукових конструкцій, пам’ятаючи про призначення власної професії – «historia magistra vite est».

Ейдос.
2’2006.

Ірина Колесник
Київ

Дніпропетровська історіографічна школа: спроба саморефлексії

Останнім часом навколо Дніпропетровської наукової школи виникає чимало міфів, спорів, навіть інсинуацій. Так, у зв’язку з 30-річчям кафедри історіографії та джерелознавства Дніпропетровського університету (2002 р.) з’явилась ціла низка публікацій представників кафедри, які репрезентували власне бачення інституції, погляд на її діяльність ніби «з середини», зокрема в таких галузях знання, як джерелознавство[1], історіографія[2], кліометрика[3], археологія та етнологія, історія суспільної думки[4].

Погляд на кафедру «ззовні» відрізняється також розмаїттям оцінок та дефініцій. Одні автори говорять про «академічну школу» професора М.Ковальського, яка «займалася ранньомодерною українською історією з наголосом на джерелознавчих дослідженнях».

[1] *Ковальський М.П.* Підготовка кандидатів історичних наук у Дніпропетровському державному університеті (1970 – 1990-ті рр.)// Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Історіографія та джерелознавство в часовому вимірі: Міжвуз. зб. наук. пр. – Дніпропетровськ: РВВ ДНУ, 2003. – С.11-18.

[2] *Чернов Е.А.* Ретроспектива и перспективы историографии// Там само – С.27-42.

[3] *Підгаєцький В.В.* Нотатки щодо історії появи кліометрики на теренах істфаку ДНУ// Там само. – С.18-26.

[4] *Болебрух А.Г.* Розширюючи дослідницькі обрії (до 30-річчя кафедри історіографії та джерелознавства ДНУ// Там само. – С.3-10.

При цьому все частіше згадується ім'я професора В.Підгаєцького, як промоутера нових, кількісних методів в історичному дослідженні[5]. Інші сприймають Дніпропетровський університет «як провідний в Україні центр історіографії та джерелознавства»[6].

Поряд з академічними, виваженими оцінками стали з'являтися емоційні характеристики, навіть інвективи на адресу дніпропетровських істориків. У тонах столичної зверхності та академічної безапеляційності, їм, копійку в копійку, закидалися провінційність, дріб'язковість, наукова герметичність, ізольованість від західних колег, необізнаність з «лекціями та методиками постмодернізму». Автор інвектив не шкодує гучних метафор та промовистих епітетів на кшталт «периферійна задуха», «вузьке коло дніпропетровських науковців і вузівських викладачів», «провінційне болото інтересів та устремлінь величезної кількості рядових істориків»[7]. Київський (якщо користуватися мовою топонімів) апломб і надмірний пієтет перед західними вченими (напевно, «постмодерністами»?) пояснюються, бодай, полемічним запалом, зайвою емоційністю, метафоричністю стилю, що так властиво українському історику як психо-інтелектуальному типу.

Втім «перегрів питання» свідчить, що воно назріло й потребує усвідомлення в контексті української історичної науки. У широкому сенсі йдеться про дніпропетровський культурно-інтелектуальний феномен, який значно ширший за поняття «наукова школа». Протягом 1970–1990-х рр. історичний факультет Дніпропетровського університету перетворився на самодостатній науково-педагогічний центр. Парадокс, але в добу застою, в умовах тотальної русифікації та ідеологізації української науки й культури, на периферії, зусиллями М.Ковальського був утворений осередок українознавчих студій. Микола Павлович та його учні різних поколінь (Ю.Мицик, Г.Швидько, С.Плохій, С.Абросимова, Г.Віноградов, П.Кулаковський, В.Атаманенко, В.Брехуненко) опрацьовували такі «легітимні» у той час сюжети з української історії, як визвольна війна українського народу під проводом Б.Хмельницького, соціально-економічна, культурно-релігійна, політична історія українських земель XVI-XVIII

---

[5] *Грицак Я.* Українська історіографія 1991-2001: десятиліття змін// Україна Модерна. – Ч.9. – 2005. – С.45. Посилання 11.

[6] *Куделко С.М.* С чувством глубокой признательности// Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Історіографія та джерелознавство в часовому вимірі: Міжвуз. зб. наук. пр. – Дніпропетровськ: РВВ ДНУ, 2003. – С.44.

[7] *Гирич І.* Лікарю, вилікуйся сам!// Україна Модерна. – Ч.9. – 2005. – С.284.

ст. Втім родзинкою школи М.Ковальського було те, що ці сюжети вивчалися переважно у джерелознавчому ключі, що надавало їй шарму науковості й позбавляло ідеологічної заангажованості.

Паралельно з українознавчими студіями на кафедрі історіографії та джерелознавства Дніпропетровського університету набирали динаміки та нової якості дослідження оригінальних сюжетів з інтелектуальної історії Російської імперії XVIII-XIX ст.

Безперечно, дніпропетровський культурно-інтелектуальний осередок у 1970–1990-х рр. був справжнім острівком історичного вільнодумства, характеризувався присутністю яскравих особистостей, креативністю мислення, демократичним стилем спілкування, розмаїттям історіографічних практик. Показово, що середовище дніпропетровських істориків завжди було відкритим до наукового спілкування з московськими (А.Сахаров, В.Іллерицький В.Муравйов, В.Дунаєвський, О.Комісаренко, Л.Бородкін, А.Шикло) та ленінградськими вченими, (Р.Скринніков, Ю.Марголіс, О.Цамуталі), згодом з польськими, американськими колегами. У Дніпропетровську були проведені масштабні Всесоюзні конференції з джерелознавства (1983) та історіографії (1985), де був представлений бомонд радянської історичної науки, на вихват можна згадати такі знакові імена як С.Шмідт, І.Ковальченко А.Гуревич, А.Тартаковський, Н. Ейдельман, О.Чистякова, Л.Кертман та багато інших.

Характерними рисами дніпропетровського наукового середовища було органічне співіснування джерелознавчо-бібліографічної домінанти та теоретико-методологічних інтенцій в дослідницьких практиках, продуктивне суперництво-співпраця між джерелознавцями та історіографами, які взаємно збагачували один одного, інтелектуальна мобільність, гнучкість, доволі високі стандарти професійності, творча атмосфера, колі навіть банальні підсумкові конференції перетворювалися на гарячі дискусії. Нормою кафедрального життя став живий обмін думками, обговорення спірних питань, а креативні ідеї «витали в повітрі». Наприкінці 1980 – початку 1990-х рр. історичний факультет переживав справжній «докторський зорепад», успішно захистили докторські дисертації в Москві – М.Ковальський, А.Болебрух, В.Калашніков, С.Плохій, І.Колесник, В.Підгаєцький, Києві – В.Іваненко, І.Ковальова, Г.Швидько, К.Марков.

Поняття Дніпропетровської наукової школи потребує, безперечно, уточнень у категоріальному сенсі. «Наукова школа» – це: гра уяви, вияв провінційної наукової ідентичності чи культурна традиція, один із «звичайних» напрямів діяльності кафедри

історіографії та джерелознавства Дніпропетровського університету, зрештою міф, утворений колишніми однодумцями, колегами, учнями?

Як на мене, «наукова школа» – ідеальний тип, за допомогою якого описуються певні історіографічні факти, події, явища. Концепт «наукова школа» слугує засобом професійної самоідентифікації кола дослідників, кількох генерацій науковців, об'єднаних навколо певної організаційної структури (кафедра, часопис, науковий центр, «незримий» коледж, ідея-проект), які мають спільну проблематику, використовують єдиний методологічний інструментарій та подібні практики концептуалізації.

Дніпропетровська наукова школа – складний історіографічний феномен, під брендом якої часто-густо об'єднують різні покоління науковців, які працювали на кафедрі, самодостатні наукові напрями, що виникали й змінювали один одного, різні дослідницькі стратегії та ієрархії наукових цінностей. В межах широкого поняття «Дніпропетровська наукова школа» можна виокремити джерелознавчу школу професора М.П.Ковальського, школу «системної методології та кількісних методів» професора В.В.Підгаєцького та власне історіографічну школу.

У витоків Школи: Віктор Шевцов

Становлення Дніпропетровської історіографічної школи почалось у першій половині 1970-х рр. Потужним імпульсом слугувало утворення в 1972 р. на історичному факультеті кафедри історіографії та джерелознавства, яка стала другою в Україні, після харківської, кафедрою такого профілю. Засновником школи був Віктор Шевцов. Школа дніпропетровських історіографів пройшла непростий шлях ідейно-організаційних трансформацій та тематичних мутацій, травматичних втрат і розчарувань, наукових надбань, маленьких відкриттів й теоретичних проривів. Еволюція школи зумовлювалась зміною лідерів, ідеалів науковості, дослідницьких стратегій, теоретичних преференцій. Разом з тим представників Дніпропетровської історіографічної школи на усіх етапах її існування об'єднував сталий інтерес до історіографічної проблематики, потяг до використання інноваційних технологій, нових методик досліджень.

Перший етап ідейно-організаційної кристалізації Школи пов'язаний із характером наукових інтересів й практик її фундатора,

доцента В.Шевцова (1940-1981)[8]. У центрі наукових інтересів В.Шевцова знаходилась історіографічна персоналістика, зокрема вивчення наукового доробку малодослідженого на той час в радянській історіографії німецько-російського історика, професора Дерптського (нині – Тартуського) університету Густава Еверса. Цим сюжетам була присвячена кандидатська дисертація В.Шевцова «Густав Эверс и его место в русской историографии» (1970)[9], та низка статей, зокрема «Вопросы социально-экономической истории в работе Г.Эверса «История Руссов», «Общественно-политические взгляды Г.Эверса», «Вопросы истории древнейшего права в сочинениях Г.Эверса», «Родовая теория Г.Эверса», «Die Sippentheorie bei Gustav Ewers»[10] тощо.

В.Шевцов як дослідник вирізнявся тонким історіографічним смаком, відчуттям стилю, «історіографічністю» мислення. У провінційному в науковому сенсі Дніпропетровському університеті він поширював рідкісні історіографічні практики, прилучав студентську молодь до історіографічної проблематики, виховував своїми курсами та індивідуальною співпрацею фахову культуру історика. В.Шевцов був блискучим науковим комунікатором, мав високий (в радянському вимірі) рівень освіти, мовної та фахової підготовки, здобуті ним під час навчання в Воронізькому університеті, де зберігались традиції московської професури, яка в цей час перебувала тут, на периферії, в «інтелектуальному засланні». Звідси його зв'язки з відомими московськими вченими Володимиром Ароновичем Дунаєвським, Оленою Вікторівною Чистяковою. Завдяки їх патронуванню він з

---

[8] *Колесник И.И.* Исследование отечественной историографии в трудах В.И.Шевцова// Актуальные историографические проблемы отечественной истории XVII – XIX веков: Сб. науч. тр. – Днепропетровск: ДГУ, 1982. – С.154-166.

[9] *Шевцов В.И.* Густав Эверс и его место в русской историографии. Автореф. дис. … канд.ист.наук. – Днепропетровск, 1970.

[10] *Шевцов В.И.* Вопросы социально-экономической истории в работе Г.Эверса «История Руссов»// Некоторые проблемы социально-экономического развития УССР: Сб. науч. тр. – Днепропетровск: ДГУ, 1971. – Вып.2. – С.147-163; *Його ж.* Общественно-политические взгляды Г.Эверса// Вопросы историографии и методологии всеобщей истории: Сб.науч.тр. – Днепропетровск: ДГУ, 1971. – С.45-57; *Його ж.* Вопросы истории древнейшего права в сочинениях Г.Эверса// Некоторые вопросы всеобщей истории и методики ее преподавания: Сб.науч. тр. – Днепропетровск: ДГУ, 1972. – С.105-116; *Його ж.* Родовая теория Г.Эверса// Вопросы историографии и источниковедения славяно-германских отношений. – М.: Наука, 1973. С.6-24; *Його ж.* Die Sippentheorie bei Gustav Ewers// Russisch-deutsche Beziehungen von der Kiewer Rus' bis zur Oktoberrevolution. Akademie – Verlag-Berlin, 1976. – S.163-180.

легкістю й невимушеністю увійшов до найвищих кіл московської наукової еліти, підтримуючи наукові, а з часом дружні стосунки з професором Анатолієм Михайловичем Сахаровим, Олександром Роговим, Олександром Орловим, Віктором Муравйовим, Валерієм Дурновцевим. У 1970–1980-х рр. це були гучні імена, які уособлювали кращі сили у царині російської історіографії. Справжнім авторитетом для В.Шевцова, як, до речі, й інших істориків його та молодшого поколінь, стала постать академіка Івана Дмитровича Ковальченка.

Історіографічний компонент був природнім у творчості В.Шевцова. Ним була започаткована практика історіографічного вивчення інтелектуальної біографії історика. Діяльність дерптського професора Г.Еверса В.Шевцов репрезентував в історико-науковому аспекті, тобто через сприйняття його в російській та німецькій історіографії, представниками різних ідейних течій та наукових напрямів, наприклад: «Густав Эверс в отечественной историографии», «Г.Эверс и развитие русской исторической науки в XVIII – начале XIX в. в немецкой историографии», «Дворянско-буржуазная историография 20–40-х годов XIX в. о Густаве Эверсе»[11].

Певна річ, логіка творчості В.Шевцова віддзеркалювала новітні тенденції розвитку радянської історіографії доби її остаточної інституалізації як наукової дисципліни та ідейного злету (як реакції на загальну кризу радянської історичної науки у 1970-ті рр.). У власному дискурсі В.Шевцова поступово розпочався дрейф від вивчення яскравої особистості дерптського історика-правника Г.Еверса у бік теоретичних міркувань щодо розширення предметного поля – вивчення не окремих постатей, а цілих напрямів, течій, шкіл в російській історіографії 1-ї половини XIX ст. Його увагу привертає такий історіографічний феномен, як скептична школа М.Каченовського, яку задовго до відомого «лінгвістичного повороту» дніпропетровський історик досліджував «історіографічно». Ним були апробовані різні ракурси вивчення даного феномену: «скептична школа» в дореволюційній історіографії («Скептическая школа

---

[11] *Шевцов В.И.* Густав Эверс в отечественной историографии// Вопросы историографии и истории СССР: Сб.науч.тр. – Воронеж: ВГУ, 1969. С.175-190; *Його ж.* Г.Эверс и развитие русской историчекой науки в XVII – начале XIX в. в немецкой историографии// Исследования по славяно-германским отношениям. – М.: Наука, 1971. – С.30-42; *Його ж.* Дворянско-буржуазная историография 20-40-х годов XIX в. о Густаве Эверсе// Некоторые проблемы отечественной историографии и источниковедения: Сб.науч.тр. – Днепропетровск: ДГУ, 1972. – С.81-96.

М.Т.Каченовского в оценке В.С.Иконникова»)[12], в радянській історіографії («Оценка скептической школы в советской историографии»)[13], а також крізь призму дослідження творчості послідовників-учнів М.Каченовського, зокрема С.Строєва, який зробив внесок у розробку принципів «вищої критики» джерел («Из переписки братьев Строевых», «Вопросы древнерусской истории в сочинениях С.М.Строева»)[14].

Останньою роботою В.Шевцова, що підбивала певний підсумок його історіографічних студій, був навчальний посібник, присвячений проблемі організаційного та інтелектуального самовизначення нового буржуазного напряму в російській історичній науці 1-ї половини XIX ст., який ідентифікувався автором як «прогресивний»[15]. Робота відповідала марксистського канону, й новизна її виявлялася у розширенні кола дійових осіб, оприлюдненні нових імен (зокрема учнів М.Каченовського, як-от М.Станкевич, М.Сазонов, В.Шеншин, брати П. та С.Строєви, М.Полєвой та ін.).

Принципово новим сюжетом, який щойно народжувався в радянській історіографії 1970-х рр., і до опрацьовування якого самостійно прийшов В.Шевцов, був сюжет з історії історіографічних уявлень в Росії. Його розвідки з промовистими назвами «Вопросы отечественной историографии в русской исторической литературе 20-х – 30-х годов XIX в.», «Понимание предмета и задач исторической науки в русской историографии первой трети XIX в. «Sowjetische Historiker uber die kritische Richtung in der russischen Historiographie im ersten Dritell des 19 Jh.»[16] цілком корегувалися з роботами московських

---

[12] *Шевцов В.И.* «Скептическая» школа М.Т.Каченовского в оценке В.С.Иконникова// Некоторые проблемы отечественной историографии и источниковедения: Сб.науч.тр. – Днепропетровск: ДГУ, 1976. – С.80-88.

[13] *Шевцов В.И.* Оценка скептической школы в советской историографии// Некоторые вопросы отечественной историографии и источниковедения: Сб.науч.тр. – Днепропетровск: ДГУ, 1977. – С.3-14.

[14] *Шевцов В.И.* Из переписки братьев Строевых// Анализ публикаций источников по отечественной истории: Сб.науч.тр. – Днепропетровск: ДГУ, 1979. – С.102-110; *Його ж.* Вопросы древнерусской истории в сочинениях С.М.Строева// История и историки. Историографический ежегодник 1977. – М.: Наука, 1980. – С.311-321.

[15] *Шевцов В.И.* Развитие прогрессивного направления в русской историографии 1-й половины XIX в.: Учебное пособие по курсу «Историография истории СССР». – Днепропетровск: ДГУ, 1980.

[16] *Шевцов В.И.* Вопросы отечественной историографии в русской исторической литереатуре 20-х – 30-х годов XIXв.// Некоторые вопросы отечественной историографии и источниковедения: Сб.науч.тр. – Днепропетровск: ДГУ, 1976. – Вып.3. – С.128-144; *Його ж.* Понимание предмета и задач исторической науки в русской историографии первой трети XIX в.// Проблемы историографии и

дослідниць Раїси Кірєєвої про В.О.Ключевського як історика науки та Алли Шикло про М.Полєвого[17].

Роботи В.Шевцова й по сьогодні зберігають статус чи не найвдаліших радянських історіографічних практик, для яких характерним був пошук деполітизованих сфер дослідження, знання іноземних мов, введення у вжиток німецькомовних текстів Г.Еверса, «історіографічність» стилю мислення. В.Шевцов працював на фактологічно-аналітичному рівні, але весь час відчував потяг до епістемологічних узагальнень.

Зрозуміло, що він не міг вийти поза межі офіційної доктрини класового аналізу історії ідей, згідно з якою історія історичної науки сприймалась як боротьба ідейних напрямів: дворянсько-охоронного, буржуазно-ліберального (на ранніх етапах, за термінологією В.Шевцова, – прогресивного) і революційно-демократичного. В межах радянської парадигми історія історичної науки являла телеологічний процес сходження до вершини науки – матеріалістичного розуміння історії. Створений В.Шевцовим образ Г.Еверса як історика, який чи не найпершим подавав історію Росії як закономірний процес зміни форм суспільного життя, а не державно-політичного устрою, репрезентація феномену «скептичної школи» М.Каченовського, що свідомо декларувала принципи документалізації історичного тексту та нової критики джерел – усе це сигналізувало про інтуїтивне передчуття дніпропетровським дослідником доби Романтизму в російській історіографії. Слово «романтизм» вже було на кінчику пера засновника Дніпропетровської школи історіографів, але воно так і не зірвалось, бо не мало прав на концептуалізацію в радянському інтелектуальному дискурсі.

У цілому, типовими ознаками Школи на етапі її ґенези були аналітично-емпірічний стиль мислення, інтерес до персоналій, органічність російської історіографічної проблематики. До кола учнів В.Шевцова належали І.Колесник, П.Кожемякін, Є.Чернов, М.Козирь. Кандидатська дисертація І.Колесник, «Полемика вокруг «Истории России с древнейших времен» С.М.Соловьева в русской

источниковедения истории СССР: Сб.науч.тр. – Днепропетровск: ДГУ, 1979. – С.3-25; *Його ж.* Sowjetische Historiker uber die kritische Richtung ersten Dritteldes 19Jh.// Jahrbuch fur Geschichte der sozialistischen Lander Europas. VEB: Deutscher Verlag der Wissenschaften. – Berlin, 1979. – S.66-81.

[17] *Киреева Р.А.* В.О Ключевский как историк русской исторической науки. М.: Наука, 1966. *Шикло А.Е.* Исторические взгляды Н.А.Полевого. М.: МГУ, 1981.

дореволюционной историографии»[18], що була захищена у Московському в історико-архівному інституті, здобула схвальну оцінку таких метрів радянської історіографії, як В.Є.Іллерицкий, який щойно видав книжку про Соловйова й, зацікавившись темою дисертації, виступив офіційним опонентом, та ленінградських вчених С.В.Чиркова (опонент), та О.М.Цамуталі, відомого представника ленінградської історіографічної школи. Трагічна подія – рання смерть В.І.Шевцова у 1981 р. взагалі поставила під загрозу існування перших «паростків» Школи. Втім учнями й послідовниками В.Шевцова був підхоплений і продовжений як інтелектуально привабливий й науково-перспективний в радянській літературі сюжет щодо становлення історіографії як окремої дисципліни.

Історіографія в «полоні» наукознавства

Наступна фаза у становленні Дніпропетровської історіографічної школи, на відміну від попередньої, мала всі ознаки наукознавчої, а ідеалом науковості історіографічних досліджень стає логіко-гносеологічний аналіз науки. Хронологічно цей період охоплює 1980 – початок 1990-х рр., й до активу можна зарахувати здобуття докторського ступеня І.Колесник та ступеня кандидата історичних наук П.Кожемякіним[19]. Цілком природним є і той факт, що захисти цих дисертацій відбулися в московських навчальних закладах – Російському державному гуманітарному університеті (історико-архівному інституті) та Московському університеті ім. М.В.Ломоносова.

Історико-історіографічна проблематика стала домінуючою в роботах І.Колесник, й стимулювала новий виток в опрацьовування даної проблематики на більш ширшому і незвичному теоретико-методологічному ґрунті. Кинута Вчителем теза про виникнення перших історіографічних уявлень в Росії в 20–30-ті рр. ХІХ ст. потребувала теоретичного доведення та фактографічного обґрунтування. Ця ідея-проект здавалась на той час майже безнадійною і недоречною, оскільки в свідомості нечисленних істориків російської історичної науки панувала, як усталена, концепція

---

[18] *Колесник И.И.* Полемика вокруг «Истории России с древнейших времен» С.М.Соловьева в русской дореволюционной историографии. Автореф. дис. … канд.ист.наук. – М., 1979.

[19] *Колесник И.И.* Зарождение и развитие историографических знаний в России (XVIII – начало XIX в.). Автореф. дис. …докт.ист.наук. – М., 1991; *Кожемякин П.Г.* Отечественная историография античности в первой трети XIX в. Автореф. дис. …канд.ист.наук. – М., 1981.

учениці академіка М.В.Нечкіної Р.О.Кірєєвої, згідно з якої історіографія народжується як навчальна дисципліна в російських університетах у другій половині XIX ст.[20].

Логіка дослідження диктувалась самім предметом дослідження: відповісти на запитання, коли виникають перші історіографічні уявлення, знання, розвідки, не можливо було лише за допомогою самої історіографії. Необхідно було мобілізувати методи, категоріальний апарат інших наук, зокрема наукознавства. У 1980-х рр. наукознавство залишалось не лише найменш заідеологізованою цариною наукових досліджень, але, що важливіше, виступало транслятором на російський інтелектуальний ґрунт нових ідей з таких розвинутих на Заході інформаційних сфер, як загальна історія науки, філософія, соціологія науки. Вітчизняний міждисциплінарний простір історіографії поступово розширювався й включав такі гносеологічні дисципліни, як історія літератури, історія філософії, історія бібліографії і книгознавство, історія критики, журналістики тощо.

Інтелектуальна інтрига полягала в тому, що розв'язання питання про час виникнення історіографічного знання було неможливо без з'ясовування самої природи цього знання. В радянській традиції розвинені форми історіографії інтерпретувалися по-різному: одні дослідники вважали історіографію складовою суспільної думки, інші ідентифікували її як науку, треті – як частину історії культури.

Проблемна ситуація, що виникла в нашому історико-історіографічному дослідженні, була розв'язана за допомогою теорії рефлексії. Відправним пунктом у теоретичних пошуках стала процедура експлікації поняття «рефлексія» як «знання про знання», що відразу встановлювало асоціативний ряд: історіографія – «знання про історичне знання». Дана інтелектуальна алюзія дала поштовх до «заглиблення» в теорію рефлексії, яка в 1970–1980-ті рр. знаходилася на стадії лише теоретичного осмислення та елітарного обговорення вузькою групою фахівців, здебільшого філософів та психологів (Г.Щедровицький, М.Розов, В.Швирьов)

Теорія рефлексії, як засіб самосвідомості процесу пізнання, наразі розкрила усі «секрети» історіографії: її гносеологічну природу й таємницю походження, які до цього дослідник науки або не ставив взагалі, або відкидав як непотрібний «теоретичний мотлох», а історіографію як «старе знання». Доробком автора стала репрезентація історіографії як «рефлексивної дисципліни», утворення

[20] *Киреева Р.А.* Изучение отечественной историографии в дореволюционной России с середины XIX в. до 1917 г. – М: Наука, 1983.

«рефлексивного» образу історіографії. Згідно з постулатами теорії рефлексії, процес наукового пізнання має два рівні: предметний, тобто знання про предмет, та рефлексивний або критичний, тобто знання про те, як предметне знання здобуто.

Теорія рефлексії з легкістю вирішувала проблему співвідношення історіографії та історичної науки, місця історіографії в процесі історичного пізнання. Історична наука – це предметне знання про минуле, а історіографія виконувала роль самосвідомості, рефлексії історичної науки. Вирішальну роль в цьому інтелектуальному тандемі відігравала саме історіографія, яка визначала предмет, мету і стратегію дослідження минулого. У цілому рефлексивний компонент процесу історичного пізнання містить історію (історіографію) та методологію науки.

У світлі теорії рефлексії стають зрозумілими основні функції історіографії в процесі історичного пізнання. По-перше, – консервативна або парадигмальна функція: історіографія фіксує наразі систему історичних знань, створює канон історіописання, історіографічну традицію, історіографічні репутації, образи, словом стандарти професійності. По-друге, виконує критичну або креативну функцію, що означає розбудову нового знання, тобто вона актуалізує в минулому науки те, що було забуто або не сприймалося сучасниками, а в нових умовах розвитку науки стало затребуваним, що й сприяло появі нових знань, методів, теорій. Словом, історіографія витупала як рушійна сила процесу наукового пізнання, такий собі «блок управління» цим процесом, за допомогою якого визначались предмет, мета, методи, техніка дослідження.

Таким чином, на ґрунті наукознавства, зокрема логіко-гносеологічного аналізу науки, стало можливим шукати відповіді на низку запитань: коли виникають перші історіографічні знання, коли історіографія перетворюється на наукову дисципліну, які критерії цих мутацій, форми репрезентацій?

Більшість вчених вважають, що історія науки (історіографія) виникає в середині XIX ст. і пов’язують це з ім’ям Огюста Конта. Значно менша частина експертів висуває припущення, що виникнення перших історіографічних знань, ідей, праць припадає на епоху Ренесансу й зумовлюється процесом диференціації наук, виділенням їх із середньовічного інтелектуально-теологічного синкрезу, що й стимулювало появу перших переліків, реперторіумів, оглядів, робіт з математики, медицини, астрономії, фізики тощо. Існує й третя точка зору, що належить московському досліднику науки Борису Старостіну. Згідно з його гіпотезою, перші історіографічні уявлення й знання з

історії науки виникають синхронно із становленням самої науки, як спеціальної сфери духовно-інтелектуальної діяльності[21].

У контексті власних історико-історіографічних досліджень школи позиція Б.Старостіна видавалась найбільш інтелектуально привабливою, але вона потребувала теоретичного обґрунтування. Висхідним для нас став пункт про рефлексивну природу історіографічного знання. Виходячи з теорії рефлексії про два рівні процесу пізнання, предметний та рефлексивний, які, до речі, не існують один без одного, й органічно доповнюють себе, цілком слушно можемо стверджувати, що перші історіографічні уявлення виникають водночас з предметним знанням, тобто самою наукою про минуле. Інша річ, що історіографічні (історико-наукові) знання протягом тривалого часу існували у різних формах: 1) власна рефлексія автора історичного тексту (який визначає предмет, ціль, методи свого дослідження); 2) проблемна історіографія (знання про те, як дана історична тема вивчалась); 3) згодом історіографічні знання виокремлюються в окрему галузь історичного знання в системі історичної науки; 4) на етапі існування розвинених форм науки та її самосвідомості історіографія «конвертується» в спеціальну історичну дисципліну[22].

Наша модель історіографії репрезентує початкові стадії її ґенези у формах власної рефлексії авторів історичних текстів. Елементи творчої рефлексії можна знайти в праці Геродота, які, до речі, і відрізняли його від сучасників й попередників – логографів, яким бракувало наукової рефлексії. Зовсім на іншому інтелектуальному ґрунті елементи авторської рефлексії прослідковуються, наприклад, в «Повісті минулих літ».

Як специфічна галузь знання історіографічні уявлення оформлюються, принаймні, в російській інтелектуальній традиції наприкінці XVIII – початку XIX ст., що було зумовлено витвором нового класичного образу науки в науковій свідомості XVIII ст., який (образ) органічно поєднував в одній особі автора історичного твору й критика джерел.

Процес перетворення історіографічних уявлень на спеціальну історичну дисципліну розпочинається з другої половини XIX ст., що

---

[21] *Старостин Б.А.* Становление историографии науки: От возникновения до XVIII в. – М.: Наука, 1990.

[22] *Колесник И.И.* Методологтческие идеи и принципы изучения проблемы// *Колесник И.И.* Историографическая мысль в России: от Татищева до Карамзина. – Днепропетровск: ДГУ, 1993. – С.23-43.

було пов'язано із вирішенням дидактичних задач, викладанням загальних курсів російської історії, які від часів М.Каченовського, згодом М.Соловйова, М.Бестужєва-Рюміна, В.Ключевського, В.Іконнікова, П.Мілюкова та ін. зазвичай стали відкриватися розлогими оглядами джерел та літератури з курсу. Показовий той факт, що на українському ґрунті процес формування історіографічних уявлень (як тенденції трансформації власної рефлексії історика у спеціальну галузь історіографічних знань) відбувався значно динамічніше ніж в російській історичній науці й був тісно пов'язаний з етапом інституалізації та ідейної самовизначенності української історичної науки наприкінці XIX – перших десятиліть XX ст., про що свідчать праці О.Лазаревського, М.Василенка, братів Ол. та М.Грушевських, В.Біднова, Д.Дорошенка[23]. Останній, як відомо, на підставі університетських викладів у Празькому Вільному Університеті видав перший друкований «Огляд української історіографії (1923)[24].

Остаточне оформлення дисципліни історіографії припадає на 1960–1980-ті рр. Ознаками дисциплінарного статусу слугували утворення наукових центрів, університетських кафедр історіографії, підготовка кадрів фахівців, а також видання багатотомних («Очерки истории исторической науки в СССР» в 5 тт., «Історіографія історії УРСР» (К., 1987), періодичних та продовжених видань («История и историки», «Історіографічні дослідження в Українській РСР»), тематичних наукових збірників (наприклад, «Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории» Дніпропетровського університету з 1972 р.) тощо.

Характерними рисами Школи на другому етапі її існування були: 1) пріоритет теоретизування (процедури цілепокладання, проблематизації, концептуалізації), 2) домінування міждисциплінарних практик, запозичення категорій і технік дослідження з так званих «рефлексивних дисциплін», як-от загальна історія науки, філософія,

[23] *Лазаревский А.* Прежние изыскатели малорусской старины// Киевская старина. – 1894. – №12; *Василенко Н.* К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя// Киевская старина. – 1894. – №11; *Грушевський О.* З початків нової української історіографії// Україна. – 1914. – Кн.2; *Грушевский М.С.* Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения// Украинский народ в его прошлом и настоящем. – СПб., 1914. Т.1; *Біднов В.* Що читати по історії України (Коротенька історіографія України). – Катеринослав, 1920.

[24] *Дорошенко Д.* Огляд української історіографії. – Прага, 1923 (Репринтне видання. – К., 1996).

соціологія науки, логіко-гносеологічний аналіз науки, історія філософії, історія літератури, літературознавство, історія бібліографії, книгознавство; 3) верифікація теоретичних положень на матеріалах історії історичної науки; 4) культивування російськомовного дискурсу.

Певна річ, в умовах тотальної теоретизації цілком природно виникають методологічні ризики, пов'язані з абсолютизацією та натуралізацією предмету дослідження, відривом від конкретного історіографічного матеріалу, браком феноменологічних практик, редукцією наукознавчих ідей та методів, з порушенням рівноваги між епістемологічним та фактографічним компонентами дослідження. Можливі вади та недоречності пояснюються «комплексом першопрохідця». Коли зорюєш «нове поле дослідження», усе здається важливим, принциповим, захоплюєшся своїми «відкриттями», «новаціями», власними конструкціями, аргументами та висновками, які на ранніх стадіях осмислення проблеми балансують на межі абсолютизації та гіперболізації наукового апарату та досвіду. Гомогенність теоретичних досліджень (гносеологічна природа, функції, місце історіографії в процесі наукового пізнання) невідступно вела до замкненого епістемологічного кола, розірвати яке стало можливим завдяки новим історіографічним ідеям та дослідницьким стратегіям.

Нові горизонти історіографії

В наступний період, з 1990-х рр. й до сьогодні, у функціонуванні Дніпропетровської історіографічної школи спостерігається еволюція ідеалів науковості та практик, приплив нових сил. Якщо попереднє десятиліття знаменувало теоретичне зростання та концептуальне самовизначення лідера, то це було пов'язане з розширенням культурно-наукових кордонів й збільшенням формату діяльності Школи. Процес ідеологічного переоснащення, заміни інтелектуальних пріоритетів, теоретичних уподобань обумовлювався низкою суб'єктивних та об'єктивних чинників.

До об'єктивних причин варто віднести крах тоталітаризму як системи та ідеології, розпад СРСР, новий державно-політичний статус України, внаслідок чого розпочався процес «ідейного розкріпачення» української культури, науки, історії. Перед українською історичною наукою постали нові завдання – подолання інерції репресивно-класового стилю мислення, модернізація системи організації науки, виховання нової генерації істориків, підтримка тих представників старого покоління, хто прийняв нові правила гри, позбавлення української історичної науки синдрому «молодшої сестри», комплексів

меншовартості та культурної провінційності, створення інноваційних проектів української історії.

Інструментом цих суттєвих зрушень в структурах української історичної науки мала слугувати історіографія, роль якої, як наголошував В.Вернадський, небачено зростає в епоху політичних криз та наукових революцій. Щоправда, українська історіографія, як навчальна та спеціальна дисципліна, перебувала у жалюгідному стані. Узагальнюючих праць з історіографії за винятком старих, діаспорних видань на зразок Д.Дорошенка, Б.Крупницького, О.Оглоблина, практично не було, університетські курси з «Історіографії історії Української СРСР» читалися «на вибір», як додаток до нормативного курсу «Историография истории СССР», підручники з історіографії (М.Марченка, Л.Коваленка) були витримані в дусі офіційної радянської доктрини, репресивної класової свідомості.

До купи об’єктивних чинників варто віднести суто науковий, який вимагав радикального оновлення понятійного апарату історіографії, розширення її міждисциплінарного ареалу. Якщо у попередні десятиліття радянська історіографія була замкнена на наукознавчі, логіко-гносеологічні практики, котрі були менш політизовані й до того ж відкривали канал ідейного зв’язку із здобутками західної науки, філософії та епістемології, то в умовах нової духовно-інтелектуальної ситуації, що склалася в Україні, необхідно було шукати новітні технології, інноваційні проекти розвитку історіографії.

З 1990-х рр. у повсякденність українського історика входить вільна циркуляція ідей, використання теоретичного та інформаційного потенціалу західної науки. Радикальному оновленню методологічного апарату історіографії сприяли поворот від тоталітарного стилю мислення до культурології, постструктуралізму, символічної антропології, психоісторії, наратології. До звичного вжитку істориків науки (історіографів) поступово входять такі концепти, як «образ науки», «ідеал науковості», «історична свідомість», «ментальність історика», а також нова постмодерністська лексика: «дискурс», «деконструкція», «наратив», наратологічні опозиції «автор-дослідник тексту», «письменник-читач», «ідентичність», «криза професійної ідентичності» тощо.

До суб’єктивних чинників «інтелектуального повороту» в межах Дніпропетровської історіографічної школи варто віднести, по-перше, дидактичні проблеми викладання комплексу курсів з української історіографії (нормативний курс «Історіографія історії України», «Історія історичної науки в Україні ХХ ст.», спецкурсу «Історична

наука та освіта в українській культурній традиції»), що посіли важливе місце в системі українознавчих дисциплін, які з 1990-х рр. почали домінувати в навчальних планах університетської підготовки фахових істориків.

По-друге, викладання курсів української історіографії на історичному факультеті Дніпропетровського університету спиралося, що цілком природно, на попередні здобутки історіографічної школи з її «теоретичним акцентом». Від самого початку нової інтерпретації історії української історичної науки розпочався процес її теоретизації, оминаючи емпіричну фазу збирання «сирого» історико-наукового матеріалу, що було нормою у попередніх фахових розвідках з української історіографії О.Лазаревського, І.Франка, М.Грушевського, Д.Дорошенка, О.Оглоблина, Б.Крупницького та інших дослідників.

З огляду на практики викладання курсу української історіографії нагальними стали процедури проблематизації та концептуалізації дидактичного матеріалу. Більшість попередніх праць й підручників репрезентували українську історіографію як сукупність праць, біографій істориків, або попросту, філіацію ідей. Доробком Дніпропетровської історіографічної школи можна вважати модернізацію існуючих схем історії історичної науки в Україні. Сутність нової концепції української історіографії, що була репрезентована в цих навчальних курсах, можна сконцентрувати у двох ключових тезах: 1) наукові форми української (як, до речі, й російської) історичної науки виникають у XVIII ст.; 2) процес перетворення української історіографії із маргінальної складової загальноросійської історичної науки на самостійну структуру, національну науку з своїми інституціями, кадрами, оригінальними концепціями (що відрізняло її від польської, німецької, російської науки), відбувався протягом XIX-XX ст. на тлі культурно-національного відродження в Україні.

Взагалі концептуалізацію будь-якого явища або процесу варто сприймати як певний «методологічний прорив», маленьку, але все ж таки інтелектуальну перемогу, бодай, автора над самим собою та великим, «некерованим» фактографічним матеріалом.

Інноваційний проект Школи репрезентував історіографічний процес не як просту суму біографій істориків чи боротьбу ідейних течій, а як історію ідей та методів у соціокультурному контексті епохи. Це означало, що у поле зору дослідника поряд з «біографією» ідей потрапляв духовно-інтелектуальний ландшафт епохи: територіально-ментальні особливості українських земель, що входили до складу двох імперій, Російської і Австро-Угорської, стан наукового світогляду,

історичної свідомості, розвиток фундаментальних та гуманітарних наук, характер друкарської справи, історичної періодики, публіцистики, критики, меценатство та колекціонування. Культурно-громадський рух, урядова політика щодо історичної науки, взаємини українства з владою, еміграцією, політичними партіями, усі ці чинники також мали вирішальний вплив на розвиток історичної думки, визначали мотивацію наукової діяльності істориків, лідерів науки та дослідників «другого плану», викладачів й популяризаторів рідної історії.

На українському ґрунті історія часто виступала «заручницею» і «співучасницею» політичної боротьби, нереалізованих «визвольних» проектів, інсинуацій та наукових містифікацій. У такому сенсі українська історіографія сприймалась не як суха, академічна дисципліна, а як драматична культурна історія з присмаком політики та ідеології. Такий широкий культурологічний підхід до українського історіографічного процесу з нинішньої наукової перспективи сприймається як ідеал культурно-інтелектуальної історії. Культурно-інтелектуальний проект української історіографії можна сприймати як альтернативний позитивістським кумулятивістським схемам історії науки та марксистським класово-репресивним концепціям історії ідей.

Метафорою, за допомогою якої можна описувати культурно-інтелектуальний клімат епохи, на котру припадає становлення української історичної науки, слугує концепт «культурно-національне відродження». Надто мінливою постає інтелектуальна біографія цього поняття. У період розпаду тоталітарних структур й параду національних суверенітетів концепт «відродження» був витягнутий із запасників західної політологічної та історичної думки й широко використовувався істориками, політиками, культурно-громадськими діячами для означення процесів модернізації, оновлення суспільного та культурного життя посттоталітарного суспільства.

Нині у спеціальній літературі та громадській свідомості поняття «відродження» сприймається як застаріле, старомодне, мовляв, ніяких процесів відродження начебто й не було. Справді, «відродження» – це розумова конструкція, такий же самий «ідеальний тип», як, наприклад, «нація», «націоналізм», «комунізм», «формація», «клас». Кожний з цих концептів використовується дослідниками для фіксації певних подій, явищ, вчинків, поведінкових ситуацій, що становлять предмет спеціального дослідження. На наш погляд «відродження» – вдала метафора, яка характеризує модернізаційні процеси в соціумі, культурі, свідомості конкретної історичної, епохи навіть в особистому життєвому проекті. Як не згадати обставини виникнення самого

поняття «відродження» (ренесанс), внаслідок тяжкої особистої драми Жюля Мішлє[*], який свій особистий психологічний досвід (вихід з тяжкої депресії, після втрати близьких, хвороб та навернення до активного творчого життя) інтерполював на культурну епоху, яку вивчав, назвавши її Ренесанс[25]. З нашої точки зору відродження не варто ототожнювати лише з певною історико-культурною реальністю країн Центрально-Східної Європи XIX ст., які культурним шляхом просувались до відтворення власних форм державності, духовності, національної самосвідомості. Натомість відродження постає як

---

[*] Цікавими видаються спостереження Люсьєна Февра щодо ситуації виникнення концепту «відродження». Справа в тім, що значущість слів, яких народжує історична наука, напрочуд дивна: «як тільки їх придумали, вони від неї вислизають. Вони йдуть своїм шляхом. У них своя доля». Поняття «відродження» належить до таких категорій, без яких люди обходилися віками і які раптом доводили свою необхідність, починали жити й ставали настільки звичними, що навіть, критикуючи їх, люди більше не могли без них обходитися, відмовитися від них, писати історію так, буцімто цих понять не існує. Л.Февр називає засновника, а також час виникнення поняття «Відродження» – Жюль Мішлє та 1840 рік. Більш того, Л.Февр намагається розкрити саму таємницю виникнення не слова, концепта. Прагне розкрити механізм перетворення банального звичного слова на історичне поняття, бо Мішлє «створив не слово; він створив історичне поняття». Слово, яке було призначено для сухих шкільних підручників, враз наповнилося щедрим життям, яке історик носив в собі. Л.Февр відштовхується від образів та метафор самого Мішлє, який вважав, що «історія – шалена гуманітарна хімія, де мої особисті пристрасті перетворюються на узагальнення, де народи, які я вивчаю, перетворюються на мене, де моє «я» повертається, щоб надихнути життя в ‘мої народи’». Таким чином Л.Февр занурюється у внутрішній емоційно-психічний стан історика, особливості його історичної уяви та фантазмів, соціології й естетики творчості. Смерть дружини, зустріч з новою «музою», ностальгічний потяг до смерті, віра у безсмертя – все укупі сприяло витвору нового поняттія, як результат внутрішнього відродження вченого-митця. «Усю свою скорботу людини, котра щойно зазнала втрати, скорботу, котра його пригнічувала, та всю свою надію у витоків пристрасті, що його воскрешала. Так народилось, піднялось з глибин його душі – стверджував Л.Февр, – це поняття, таке плідне, таке оригінальне: Відродження» (*Февр Л.* Бои за историю. М.: Наука, 1991. – С. 279-281). До спостережень Л.Февра варто додати, що концепт Відродження виникає на хвилі європейського Романтизму. «Відродження» – це виклик Романтизму, якщо сприйматити сам романтизм як стан культури, певну субстанцію, духовний простір. Романтизм першої половини XIX ст. – це «новий ренесанс», із притаманним йому злетом духа, багатством, процвітанням. Концепт «відродження» народжений у добу Романтизму – епоху суцільного відновлення культурного життя, політичного пробудження народів, націй, держав – набуває універсального змісту, стає конструктивним при висвітленні будь-якої історичної епохи, відзначеної рисами піднесення людського духу, самосвідомості, економічного зростання та політичної стабільності.

[25] *Февр Л.* Как Жюль Мишле открыл Возрождение // *Февр Л.* Бои за историю М.: Наука, 1991. – С. 377-387.

науковий концепт, метафора, для означення вітальних періодів в житті кожного народу.

На ментальному рівні відродження можна сприймати як іманентну рису візантійсько-православно-слов'янської свідомості, тобто як «пасхальність» буття й духовності, котру відрізняють від «різдвяної» компонети західної католицької культури. Російський дослідник І.Єсаулов а роботі «Пасхальность русской словесности» розрізнює «різдвяний» та «пасхальний» типи християнської ментальності[26]. Під таким кутом зору пасхальність можна інтерпретувати як «свято відродження смислів». Поняття «відродження», «воскресіння», «пасхальність», «відновлення» виступають як єдиний семантичний ряд.

На українському матеріалі цю метафору вживають при характеристиці культурних процесів у суспільстві кінця XVI – початку XVII ст., пов'язаних з викидом життєвої енергії української народу, утворенням нових форм державності (Перше українське культурне відродження). За допомогою поняття «відродження» ідентифікуються процеси пасіонарного піднесення української культури, науки, літератури в 1920–1930-ті рр. (є інші усталені назви цих явищ, як-от «літературне відродження», «історіографічний ренесанс», «розстріляне Відродження»). Відродженням називають пожвавлення культурного руху, активізацію наукової діяльності українських інтелектуалів в добу хрущовсько-шелестовської відлиги з кінця 1950-х рр. до 1972 р. Нарешті про національне відродження в Україні у широкому сенсі заговорили на початку 1990-х. Ще раз повторюсь, що концепт «відродження» не стільки певний хронотопом, скільки засіб інтерпретації, інструмент дослідження у тому числі українського історіографічного процесу.

Певним методологічним успіхом Школи можна назвати репрезентовану нею схему періодизації процесу культурно-національного відродження в Україні кінця XVIII – початку XIX ст. З 1990-х рр. і до сьогодні у свідомості українського наукового істеблішменту панує або класична тріада Мирослава Гроха (стадія наукових зацікавлень; фаза патріотичного відродження; етап масового національного руху), або поширюються скепсис щодо доцільності взагалі самої формули «відродження».

Концепція українського національного відродження, що пропонується нами, відрізняється від схеми М.Гроха, її численних модифікацій і наукових клонів, іншими критеріями періодизації та

[26] *Есаулов И.А.* Пасхальность русской словесности. – М.: Круг, 2004.

конфігурацією періодів. Замість трьох пропонується чотири періоди, критеріями виокремлення яких слугує зміна політичних ідеалів та національно-культурних цінностей провідників відродженського руху. Обраний критерій періодизування такого складного соціокультурного явища, як українське національне відродження, зумовлено обставинами, на які звернув увагу І.Лисяк-Рудницький. У т.зв. бездержавних народів, до яких відносили Литву, Фінляндію, Чехію, Україну, духовна сфера (культура, література, наука, театр) була занадто політизована та ідеологічно заангажована. Культура в таких умовах сприймалась як національна ідея, діячі культури змушені були апелювати до політики, їх культурна діяльність набувала політичного сенсу, сприяла політизації українського суспільства. Займатися викладацькою роботою, літературною, словниковою справами, присвятити себе українському театру, або музиці, не кажучи вже про публіцистику, в тих умовах було рівнозначно політичній діяльності, громадській активності, що яскраво ілюструють сценарії національного відродження в різних українських землях, які входили до складу Російської та Австрійської імперій.

Початковий етап процесу відродження в Наддніпрянській Україні можна кваліфікувати, як *реставраційний,* в межах якого домінувала ідеологія автономізму, що сформувалась в резиденціях малоросійської старшини та панських маєтках пост-гетьманського періоду.

Другий етап, *романтичний,* актуалізував ідею народності, національної самобутності, що втілювалась в таких напівмістичних ідеологемах, як «народний дух», «народний характер», «народна душа» та політичних міфах щодо загальнослов’янської єдності та українського месіанізму.

Третій, *народницько-громадівський,* період українського відродження відрізнявся політичним прагматизмом, утворенням «м’яких форм» ідеології українського націоналізму (патріотизм, «активне українство» за М.Драгомановим), репрезентацією українського руху в колах політичної еміграції в Європі.

Завершальний, *національно-політичний,* період українського відродження характеризується політизацією українського руху, залученням до нього широких мас робітників і селян, виникненням перших національно орієнтованих політичних партій в Україні, оформленням ідеології самостійництва, обґрунтуванням ідеї української державності. Українська історична наука, як складова та теоретичний інструмент процесу культурно-національного відродження в Україні, та на тлі відродження пройшла власний, складний шлях інституціонального та ідеологічного самовизначення.

Перший етап трансформації української історичної думки з маргінальної частини загальноросійської історичної науки у самодостатню наукову структуру можна ідентифікувати як період наукової або *«критичної історії»,* що ґрунтувалась на принципах просвітницького універсалізму й кореспондувалась з реставраційно-автономістичною стадією відродження.

Романтична доба в розвитку української історичної науки пов'язана з домінуванням етнографічно-фольклорно-історичних проектів, збиранням джерел, археографічними практиками, що укупі було орієнтовано на розкриття народного характеру, усвідомлення власної народності, національної ідентичності.

Третя стадія в розвитку українського історіографічного процесу, *позитивістська,* корелюється з народницько-громадівським етапом відродження в Україні, через що часто асоціювалась з аморфним терміном «народницька історіографія». Це була стадія переходу від історичних фантазій, містифікацій, емоційного захоплення героїчним минулим до розсудливого, позитивного вивчення історії на підставі нових методик джерелознавства та великого масиву архівних матеріалів.

Четверта фаза характеризується виникненням *національної історичної науки* із своєю організаційною інфраструктурою (кафедри, наукові товариства, архіви, наукові школи, історичні часописи), штатом, харизматичними лідерами та самобутньою концепцією української історії, яка принципово відрізнялася від «звичайної» схеми російської історії[27]. Ця фаза в розвитку історіографії збігалася з національно-політичним етапом процесу відродження в українських землях.

Таким чином, протягом 1990-х рр. Школа вийшла за вузькі рамки наукознавчих студій й вступила у простір нової інтелектуальної історії з її культурологічними та психоісторичними акцентами. З огляду на нові історіографічні практики та ідейні преференції, предметом уваги представників Школи стають проблеми ментальності, ідентичності, мотивації та психології творчості українського інтелектуала, механізми взаємодії істориків з українським рухом, їх участь в гучних і периферійних культурно-громадських та політичних проектах. Предметом дослідження стають історіографічний компонент діяльності часописів, культурницькі практики відомих старшинських

---

[27] Див.: *Колесник І.І.* Українська історіографія (XVIII – початок XX століття) – К.: Ґенеза, 2000.

родин, младо- і старогромадівців, гуртків, наукових шкіл, що надавало новий, свіжій імпульс традиційним сюжетам з біоісторіографії.

Організаційне самовизначення Школи

«Наукова школа», (аналогічно концепту «відродження»), як домовились вище, не є даність, а розумова конструкція, що характеризує механізми творчої співпраці, наукової комунікації, інтелектуальної взаємодії. Дихотомія «вчитель – учні» є маркером концепту «школа», що відрізняє її, наприклад, від наукового центру, «неформального коледжу», або науково-дослідного інституту. Школа реалізується у спільних ідеях-проектах, методах, концепціях дослідження, а також за умов існування організаційної бази, як-от кафедра, часопис, авторський семінар, що гуртують наукові сили, інтелектуальний потенціал студентів, аспірантів, колег, співробітників.

Протягом другої половини 1990-х – початку 2000-х рр. на кафедрі історіографії та джерелознавства Дніпропетровського університету була підготовлена група фахівців, успішних кандидатів наук, які продовжили традицію теоретико-історіографічних досліджень, привнесли чимало нового й особистого в справу ідеологічної розбудови та організаційного згуртування Школи. Спектр досліджень представників молодої генерації Школи вирізняє велике розмаїття обраних сюжетів за часовими мірками (XVI, XIX, XX ст.) та локальними параметрами, культурними практиками, науковими мовами. Втім усіх їх об’єднувала одна спільна інтенція – пошук нових методів й технік дослідження, верифікація модерних теоретичних ідей, підходів на матеріалах соціокультурної та інтелектуальної історії України.

У науково-інформаційному просторі Школи, створеному новою генерацією, можна визначити такі тренди, як соціальна історія науки, інтелектуальна історія історичної науки в Україні, нова сімейна історія, психобіографія українського інтелектуала, що були реалізовані в серії дисертаційних досліджень.

Певний інтерес становить дисертація Геннадія Мернікова «Школи в українській історичній науці другої половини XIX – початку XX ст.: проблеми теорії та історіографії» (1997), в якій досліджується наукова школа як культурний та науковий феномен українського духовного життя на прикладі шкіл В.Антоновича, М.Грушевського, Д.Багалія та їх структурних відгалужень, визначені типи вчених та

лідерства в науці[28]. В дисертації Спартака Айтова «Українська історіографія та журнал «Основа» в контексті культурно-національного відродження України» (2001) охарактеризовано духовний ландшафт епохи самовизначення української історіографії – виникнення української періодики, розвиток друкарської справи, розвиток письменства, журналістики, критики, формування національної та історичної свідомості часописом «Основа», діяльність авторів-«зірок», й популяризаторів на полі української історії, культурно-громадські й суспільно-політичні чинники історіографії[29].

В полі інтелектуальної історії України XIX-XX ст. виконані дисертаційні роботи Сергія Легези «Романтизм і українська історіографія: методологічний аспект», в який практично вперше феномен романтизму інтерпретований на матеріалах різноманітних історіографічних практик – етнографії, фольклористики, історії України, 1998[30]; Костянтина Колесникова «Українська історична наука та історіософія на рубежі XIX – XX ст.», 1999, в якій відтворювались філософська аура та відслідковувались механізми теоретизації українського історіографічного процесу[31]; Володимира Головка «Криза сучасної української історичної науки: теоретичний та історіографічний контекст», 2000, що викликала певний резонанс в історичних колах, спровокувала формальні та імпровізовані дискусії навколо проблеми кризи української історичної науки[32].

Новий для української історіографії й дещо несподіваний для Дніпропетровської школи тренд – «нова сімейна історія», який рифмується інколи із гендерними підходами до синкретичних явищ української культури, літератури, науки. Цей тренд представлений в дисертаційних дослідженнях Ганни Голубчик «Рід Марковичів-

---

[28] *Мерніков Г.І.* Школи в українській історичній науці другої половини XIX – початку XX ст.: проблеми теорії та історіографії. Автореф. дис. … канд.іст.наук. – Дніпропетровськ, 1997.

[29] *Айтов С.Ш.* Українська історіографія та журнал «Основа» в контексті культурно-національного відродження України. Автореф. дис. … канд.іст.наук. – Дніпропетровськ, 20001.

[30] *Легеза С.В.* Романтизм і українська історіографія: методологічний аспект. Автореф. дис. … канд.іст.наук. – Дніпропетровськ, 1997; *Його ж.* Українська романтична історіографія: історико-культурний контекст. Брошура. – Дніпропетровськ, 1997.

[31] *Колесников К.М.* Українська історична наука та історіографія на рубежі XIX – XX століть. Автореф. дис. … канд.іст.наук. – Дніпропетровськ, 1999.

[32] *Головко В.В.* Криза сучасної української історичної науки: теоретичний та історіографічний контекст. Автореф. дис. … канд.іст.наук. – Дніпропетровськ, 2000; *Його ж.* Історіографія кризи історичної науки: український контекст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003.

Маркевичів у культурно-громадському житті України: нова сімейна історія», 2003[33] й Наталі Барабаш «Рід Білозерських та культурний світ України XIX – початку XX століття: нові методологічні підходи», 2005[34].

Біоісторіографічний дискурс Школи, що мусить відповідати інтелектуальним «викликам» часу, репрезентований в дисертаціях Віталія Андрєєва «Д.Дорошенко як дослідник української історіографії», в якій творча біографія історика висвітлюється крізь призму його історіографічних інтересів та практик, 1998[35] та Дмитра Вирського «Ст.Оріховський-Роксолан як історик та політичний мислитель», 2000, в якій глибоко проаналізовано внесок відомого гуманіста XVI ст. до української культурної традиції[36].

Певна річ, модерна проблематика, інноваційні проекти, новітні дослідницькі технології, потяг до концептуалізації матеріалу, суголосся із теоретичними преференціями та накопиченим «символічним капіталом» Школи дають підстави говорити про існування єдиного дискурсу Школи. З огляду на це її можна ідентифікувати як школу «теорії та методології історіографії».

У традиціях Школи вже на київському етапі її самовизначення готуються нові дослідження, започатковано альманах теорії та історії історичної науки «Ейдос». Інтелектуальні перспективи Школи, найвірогідніше, будуть знаходитися у просторі між модерними, неопозитивістськими та транс-модерними історіографічними практиками.

---

[33] *Голубчик Г.Д.* Рід Марковичів-Маркевичів у культурно-громадському житті України: «нова сімейна історія». Автореф. дис. … канд.іст.наук. – Дніпропетровськ, 2003.

[34] *Барабаш Н.О.* Рід Бєлозерських та культурний світ України XIX – початку XX століття: нові методологічн підходи. Автореф. дис. … канд.іст.наук. – Дніпропетровськ, 2005.

[35] *Андрєєв В.М.* Д.Дорошенко як дослідник української історіографії. Автореф. дис. … канд.іст.наук. – Дніпропетровськ, 1998.

[36] *Вирський Д.С.* Ст.Оріховський-Роксолан як історик та політичний мислитель. Автореф. дис. … канд..іст.наук. – Дніпропетровськ, 2000; *Його ж.* Станіслав Оріховський-Роксолан як історик та політичний мислитель. Київ-Кременчук: Інститут історії України НАН України, 2001.

Ейдос.
2’2006.

Вадим Ададуров
Львів

Досвід історичного уявлення: уряд Наполеона I про українські землі Російської імперії

Не секрет, що наполеонознавчі студії й, особливо, такий їх напрям як дослідження міжнародних відносин розвивалися під особливо сильним впливом методології позитивізму. Багатотомні “історичні фрески” членів Французького Інституту Адольфа Тьєра, Фредеріка Массона, Альбера Вандаля, Луї Мадлена, які вважаються класичними вершинами наполеонознавчого дискурсу, у методологічному плані були послідовними реінкарнаціями одного принципу, згідно якого уваги науковця вартували лишень “серйозні” політичні факти, які реконструювалися на основі дипломатичного та військового листування з урядових архівів, а також спогадів сучасників[1]. Між тим, описана на основі такого методологічного принципу історія була позбавлена аналізу соціокультурного середовища епохи та виглядала як ретельно задокументовані діяння авторів історичних документів – імператорів, міністрів, дипломатів, офіцерів та ін. Ці історичні персонажі замальовувалися істориками-позитивістами неначе підвішені у повітрі, чи, вірніше, у часі, на тоненькій “мотузочці” того чи іншого їхнього документального

[1] *Дюпон-Мельниченко Ж.-Б., Ададуров В.* Французька історіографія XX століття. – Львів, 2001. – С.59.

свідчення, “паперові змії”, й видавалися подібними до небожителів, які діяли, не будучи обмежені волею людства. І хоч час від часу в наполеонознавчих студіях робилися резонансні спроби висвітлити епоху як синтез політичних, ідейних, економічних, політичних, соціальних факторів (згадаємо про новаторські праці Жоржа Лефевра “Наполеон” (*Lefebvre G.* Napoléon. Paris, 1935) та Жана Тюлара “Наполеон, або Міф про Рятівника” (*Tulard J.* Napoléon ou le Mythe du Sauveur. Paris, 1987), вони не спричинили масштабного відходу дослідників від методології позитивізму. Навіть Жан Тюлар, цей, за окресленням Жак-Олів’є Будона, “Папа наполеонознавчих студій”[2], не перестаючи повторювати, що Наполеон був людиною свого покоління та суспільного оточення, а отже – “в’язнем” ідей і стереотипних уявлень, які були властиві цьому середовищу, нечасто наважувався пересікати межу нових “територій історії”. Таким чином, Ж.Тюлар на власному прикладі немов підтвердив слушність своєї думки, бо, залишаючись “в’язнем” загальноприйнятого у середовищі дослідників уявлення про добу Наполеона, цей видатний французький історик мусив віддати певну данину традиційному способові моделювання її історії як низки визначних політичних і військових діянь.

Описуючи зовнішню політику наполеонівської Франції згідно усталеного ще в середині XIX ст. історіографічного канону, науковці вважали цілком достатнім для того, щоб охарактеризувати ставлення французького уряду до тієї чи іншої країни чи народу, покликатися на думку імператора або котрогось з його міністрів. Утім, згідно вимог позитивістського методу, це було можливим лишень за умови, якщо такі сентенції було зафіксовано у джерелах, тобто висловлення історичними персонажами свого прямого ставлення. Якщо ж таких фактичних згадок у текстах документів не було виявлено, то історики-позитивісти безсило розводили руками. Тож не дивно, що в історіографії прижилася стереотипна думка про те, що протягом свого життя Наполеон заледве декілька разів висловив ставлення щодо таких важливих для міжнародного становища його імперії націй як от, наприклад, росіяни чи поляки, і мабуть таки нічого не знав про етнічне чи культурне багатоманіття Східної Європи, бо інакше мусив би згадати про українських козаків, татар, прибалтів та ін. Однак,

[2] З промови, яку було виголошено Ж.-О.Будоном у червні 2003 р. з нагоди заступлення ним Ж.Тюлара на посаді керівника наполеонознавчого семінару у IV секції паризької Практичної Школи Вищих Досліджень (École Pratique des Hautes Études, Sorbonne), учасником якого нам пощастило бути протягом 2002-2003 навчального року.

пояснюючи історію таким чином, наполеонознавці лишень ковзали поглядом по її бурхливій поверхні, не обтяжуючи себе пошуками глибинних спонук, які змушували цих сановників, іноді навіть підсвідомо для них самих, висловлювати своє ставлення саме таким, а не іншим способом. Інакше кажучи, поза увагою цих дослідників залишалися системи уявлень, на основі яких народжувалися слова та дії людей.

Між тим, з середини XX ст. ставало все більше очевидним, що ситуація у царині наполеонознавчих студій залишалася незмінною на тлі зростаючого у західних історіографіях інтересу до такої сфері людської життєдіяльності як уявлення. Під впливом ознайомлення з психологічними концепціями історики поволі приходили до осмислення, здавалося б, очевидного факту, що не уявивши того чи іншого явища, предмету чи процесу, людина або колектив не можуть сформувати свого ставлення до нього, а відтак ніколи не зможуть реалізуватися по відношенню до цих феноменів, бо “не існує соціальної практики, ані структури, яка б не була витворена уявленнями, суперечливими і конфліктуючими, за допомогою яких індивіди і групи надають зміст світові, що їх оточує”[3].

Саме життя наполегливо, практично щомиті, вимагає від людини створення образів таких предметів і явищ, яких вона ще не сприймала, уявлення подій, свідком яких вона ще не була, передбачення наслідків вчинків, програмування діяльності тощо. Відтак уявні образи, якими оперує людина, не обмежуються відтворенням того, що було безпосередньо нею сприйнято. Перед людиною в образах може поставати й те, чого вона безпосередньо не сприймала, те, чого взагалі не було, і більш того, чого в дійсності і бути не може. Уява спрямована на пізнання образів можливого майбутнього, або образів того, що відсутнє в досвіді людини, але що може бути створено нею за певними даними. Будь-якому актові людської діяльності обов’язково передує уява, головна функція якої полягає у випереджальному відображенні дійсності через створення образів нових об’єктів. Перетворення образів є головною характеристикою уяви, бо уявляти – це насамперед перетворювати. Таким чином, уяву можна окреслити як психічний процес, який полягає у створенні нових образів шляхом обробки інформації про розташоване у просторі й часі невідоме, при чому ці інформаційні дані верифікуються уявленнями, одержаними людиною у

---

[3] *Chartier R.* Au borde de la falaise: l’histoire entre certitudes et inquiétude. – Paris, 1998. – P.72. Наш переклад есе Роже Шартьє українською мовою опублікований в: *Дюпон-Мельниченко Ж.-Б., Ададуров В*. Вказ. праця. – С.118.

попередньому досвіді[4]. Перевтілення ж образів уяви в дійсність залежить від реальних потреб, вимог та соціального запиту суспільства, оскільки саме практика є головним критерієм правильності та суспільної значущості людських уявлень[5].

Таким чином, уявлення, колективні й формовані в їх рамках індивідуальні, можна розглядати як фундамент метафоричної піраміди, що представляє людську діяльність. Тільки на основі уявлень (перший, базовий і найбільш схований від стороннього ока, ярус цієї піраміди) постають плани (її другий ярус, який служить сполученням між фундаментом і вершиною) та дії (третій, поверхневий, і найбільш очевидний, а відтак чи не найбільш доступний для дослідження, ярус) акторів суспільного процесу. Описану нами закономірність висловив у формі метафори театрального дійства відомий представник культурно-антропологічної історії Робер Мюшамбле. За його словами, "у театрі людських вчинків колективні уявлення є різновидом машинерії, яку сховано від поглядів публіки за лаштунками речей, однак без якої неможливе театральне дійство, оскільки саме ці механізми створюють логіку мізансцени, її пояснювальні системи та могутньо мотивують як індивідуальну, так і групову поведінку акторів історичного процесу"[6]. Попри те, що кожен з-поміж цих акторів володів лишень певною частиною уявлень колективу, зміст останніх (хоч не обсяг, який є завжди різним у кожного індивіда) був надзвичайно подібний до змісту уявлень інших членів його групи, бо створювався через ті самі інформаційні канали, які наснажували уяву всього колективу[7].

Реконструкція колективних уявлень вимагає від дослідника звернення до значно ширшого дискурсивного поля, ніж те, яке, за звичай, впливало на уяву окремо взятого історичного персонажу. Ця наукова операція передбачає охоплення усієї сукупності інформації, що була доступною суспільній групі, до якої належали індивіди, а також докладного аналізу тих численних джерел, на основі яких згадані уявлення формувалися. У випадку реконструкції уявлень уряду Франції стосовно об'єктів його зовнішньополітичної діяльності цей методологічний принцип вимагає дослідження дискурсів, авторами яких були аналітики Генерального штабу та Міністерства закордонних справ, французькі дипломатичні та військові агенти, автохтонні

---

[4] Загальна психологія/ Під ред. С.Д.Максименка. – Вінниця, 2004. – С.340; *Павелків Р.В.* Загальна психологія. – К., 2002. – С.283-285.

[5] Загальна психологія/ Під ред. С.Д.Максименка. – С.342.

[6] *Muchambled R.* Une histoire du Diable, XIIe – XXe siècles. – Paris, 2000. – P.11.

[7] Ibid.

мешканці згаданих і суміжних земель, які симпатизували принципам політики Наполеона. Ці документи мали, переважно, характер державної таємниці та були доступні вузькому колу осіб, які, в силу специфіки своїх службових функцій, мусили бути якнайповніше поінформовані стосовно зовнішньополітичного становища Франції та держав її "Великої імперії". До числа цих осіб належали особисто імператор французів, а також державний секретар, міністр закордонних справ, окремі дипломати та вищі військові чини. Дані, які надходили до Наполеона з найрізноманітніших джерел, попередньо проходили через руки його найближчих співробітників – державного секретаря Юґ-Бернара Маре, котрого також було призначено 1811 р. міністром закордонних справ, його попередників на цій посаді – Шарль-Моріса Талейрана та Жан-Батіста Шампаньї. Усередині цього елітного кола, яке числом своїх членів (заледве декілька осіб) відповідало параметрам малої соціальної групи, існувала власна ієрархія, а отже наснаження різних членів згаданої групи інформацією мусило бути неоднаково інтенсивним. Згідно сучасних психологічних теорій малої соціальної групи, прикладом якої є також вузьке коло пов'язаних відповідальністю за долю країни й оповитих ореолом державної таємниці урядовців, найбільше поінформованим членом групи вважається зазвичай її лідер, у даному випадку імператор Наполеон. Обсяг знань і, відповідно, інформаційна насиченість уявлень його співробітників стосовно Росії мусили б зменшуватися в міру їхньої ієрархічної віддаленості від цього лідера[8]. Однак, у ситуації, коли із більшістю дискурсів, які стали джерелами уявлень Наполеона стосовно тієї чи іншої держави попередньо ознайомлювалися міністр закордонних справ і державний секретар, ми можемо стверджувати, що це вузьке коло осіб, яке користувалося довірою французького імператора й, як видно з листування останнього, практично щодня, а іноді й щогодини обмінювалася з ним та між собою інформацією різного роду, безумовно мало однотипне з імператором інформаційне наснаження, а відтак – подібне за способом і психологічною тональністю сприйняття відображених у цій інформації явищ. Якщо ж взяти до уваги подібний світогляд, політичні переконання, заняття та зацікавлення цього кола осіб, ми можемо із ще більшою впевненістю говорити про тотожність образів нових об'єктів, які було створено уявою його учасників.

---

[8] *Кричевский Р.Л., Дубовская Е.М.* Психология малой группы: теоретический и прикладной аспекты. – Москва, 1991. – С.77.

Тому ми не ставили за мету відтворення індивідуальних уявлень кожного з-поміж перелічених високопосадовців, а намагалися змоделювати низку образів, які б відповідали загальному обсягові та змістові інформації, що була доступною малій групі, яка становила політичне оточення Наполеона. Що стосується способу впливу згаданої інформації на уяву, то ми волієму дотримуватися погляду, що для людини "читати – це означає вірити"[9], тобто не лише репродукувати у свідомості зміст джерела, але й активно "привласнювати" та трансформувати уявою дані, які містяться у ньому. При цьому ми мусимо зазначити, що таке дослідження передбачає допустиму похибку, адже жоден з цих діячів, узятий окремо (і навіть сам Наполеон, котрий був єдиним постійним членом цього кола осіб, яке рідко, але все ж зазнавало змін внаслідок кадрових перестановок на "владному Олімпі" Французької імперії), фізично не міг опанувати всіх даних, які містилися у сукупності інформаційних джерел щодо зовнішньополітичного становища цієї розлогої держави.

* * *

Відзначаючи в одному з донесень своєму урядові дивовижну, на його погляд, жагу французького імператора до вивчення навіть найвіддаленіших куточків Європи, російський посол у Парижі писав, що "Наполеон полюбляє знати все, що відбувається за кордонами (його імперії. – *В.А.*) до найдрібніших подробиць, не вважаючи жодного слова, яким би мізерним воно не було, негідним своєї уваги"[10]. Настільки ретельне ставлення французького монарха до засвоєння інформації стосовно становища та ресурсів інших держав було обумовлено його глибоким переконанням, що ці знання могли прислужитися справі його життя – розбудові власної імперії. Тому до кожної військової кампанії Бонапарт готувався "по-науковому", поглинаючи й аналізуючи стоси даних стосовно країн, якими мало крокувати його військо, намагаючись заздалегідь дослідити сильні та слабкі сторони своїх суперників чи союзників. Наприклад, у 1807 р. від уваги австрійського посла у Парижі не сховалося "бажання Наполеона здобути знання про подробиці занепаду колишньої Польської республіки, яке було спричинене цілковитим незнанням, у якому він

[9] *Шартье Р.* Культурные истоки Французской революции. Пер. с фр. – Москва, 2001. – С.93.
[10] *Васильчиков А. А.* Семейство Разумовских. – Санкт-Петербург, 1887. – Т.4: Светлейший князь Андрей Кириллович. – Ч.2. – С.422.

перебував стосовно всього, що стосувалося цієї події”[11]. Щоб заповнити прогалину у своїх знаннях й уявити собі картину поділів Речі Посполитої, взимку 1806-1807 рр. імператор сумлінно ознайомився з французькими архівними документами та науковими працями стосовно цієї події, які було розшукано згідно його наказу[12].

Вивчаючи матеріали щодо поділів Польщі, імператор не міг поминути своєю увагою ту роль, яку відіграла у знищенні цієї держави Російська імперія, армії якої під час війни 1806-1807 рр. запекло протистояли французам на полях баталій під Пултуськом, Прессіш-Ейлау, Фрідландом. Спочатку як полководець, а згодом також як політик, Наполеон відчув, що саме Росія, яка в останні десятиліття здійснила величезні територіальні приєднання коштом сусідніх держав, стане, поруч з Англією, головним опонентом його зовнішньополітичному курсові, спрямованому на розбудову гегемонії Франції на Європейському континенті. Відтак, заледве встигнувши нав’язати дружні відносини з російським імператором Олександром I під час зустрічей в Тільзіті й Ерфурті, Наполеон наказав розпочати нагромадження інформації стосовно Росії, оскільки вважав наступну війну з цією імперією тільки питанням часу[13]. Головна трудність виконання цієї вказівки полягала в тому, що внаслідок свого географічного становища на межі між Європою й Азією, велетенських розмірів, природного і культурного розмаїття, архаїчності ментальних і суспільних структур, свого політичного та релігійного консерватизму, ця країна завжди була оповита в уяві не лише французів, але й інших народів Заходу, містичним ореолом таємничості. Тому до справи приступили з більшим, ніж зазвичай, розмахом, хоча без належної систематичності, оскільки жоден з французьких урядовців не мав чіткої уяви, яким чином слід вивчати Росію. Наказавши зібрати й узагальнити всіма можливими способами дані про імперію, яку прагнув підкорити, Наполеон фактично поставив перед відповідними

[11] Le désir de Napoléon d’être instruit des détails de la chute de l’ancienne république de Pologne a été provoqué par l’ignorance complète dans laquelle il était de tout ce qui a rapport à cet événement (Hof– Haus– und Statas Archiv, Diplomatische Korrespondanz, Berichte Frankreich, karton 200, s.48 [Berichte von Graf zu Metternich an Grafen zu Stadion, le 8 février 1807]).

[12] Lettres inédites de Cambacérès à Napoléon 1802-1814/ Publication par J. Tulard. – Paris, 1973. – T.1. – Doc. №491, №499. – P.390, 398 [lettres en dates de 23 novembre et de 4 décembre 1806].

[13] За свідченням французького генерала Жан-Жака Пеле, вже 1 червня 1809 р. Наполеон ствердив, що йому “доведеться ще раз воювати росіянами” (*Шлоссер Ф. К.* История восемнадцатого столетия и девятнадцатого до падения Французской империи. – Санкт-Петербург, 1869. – Т.7. – С.355).

органами своєї держави завдання *Immaginer l'invisibilité* – "*Уявити те, чого не бачать очі*", або створити образ незнаних земель та їхнього населення.

Згідно визначення французького мислителя Жан-Поля Сартра, "образ – це певний спосіб, яким об'єкт постає у свідомості, так би мовити, це – певний спосіб, яким свідомість уявляє собі об'єкт"[14]. Однак чи під силу людській уяві створювати адекватні дійсності образи об'єкту чи явища, про які вона має лишень уривчасті, суперечливі й часто фантастичні відомості, для того, щоб згодом використовувати ці теоретичні конструкції, творіння "чистого розуму" як наукове керівництво в практичній діяльності, і то в не абиякій діяльності, а у мистецтві вести війну?

Оцінюючи ступінь відповідності образів людської уяви об'єктам реальності, які відображаються у режимі випередження, психологи звертають увагу на те, що створення цих образів завжди пов'язане з певним відхиленням від реальності, виходом за її межі[15], відтак природно, що в людській уяві химерно переплітаються елементи реальності та вигадки. На думку психологів, незалежно від того наскільки суттєво б не переоблялися в пам'яті уявні образи дійсності, з якою суб'єкт не зустрічався у своєму особистому досвіді, вони ніколи не перетворяться в образи реально існуючих предметів[16]. Таким чином, уявлення історичних персонажів не є відображенням якоїсь об'єктивної реальності, а лише суб'єктивним її образом, створеним колективом чи індивідом. Суб'єктивність цього образу залежить не лише від поінформованості його творців про предмет, який уявляли, але й соціокультурних традицій його сприйняття, а також попереднього життєвого досвіду цих осіб. Зваживши на всі ці обмеження різного, але незмінно значущого характеру, ми можемо стверджувати, що уявлення французьких урядовців стосовно Російської імперії, відображені у документальних дискурсах періоду підготовки до війни 1812 року, були значною мірою "речами в собі", значно відмінними від дійсного стану речей. І винні в цьому були не лише фрагментарність інформації про землі Російської імперії та її населення, але й одвічне, міцно вкорінене у ментальності французів, переконання про периферійність цього реґіону Європи, а отже, назагал мале зацікавлення ним. Тому коли виникла раціональна потреба

---

[14] *Сартр Ж.-П.* Воображаемое. Феноменологическая психология воображения. Пер. с фр. – Санкт-Петербург, 2001. – С.57.
[15] Загальна психологія/ Під ред. С.Д.Максименка. – С.340.
[16] *Павелків Р.В.* Вказ. праця. – С.283.

переглянути традиційне ставлення до Росії та сформувати в уяві її цілісний образ, – цей образ вийшов екзотичним навіть під пером осіб найбільш поінформованих. Зрештою самі французькі урядовці усвідомлювали гіпотетичність значної частини своїх уявлень. Пропонуючи напередодні війни 1812 р. увазі свого міністра закордонних справ дві добірки (кожна складалася, відповідно, з тридцяти та п’ятнадцяти документів) меморандумів різного часу з Архіву Міністерства закордонних справ Франції директор останнього граф Александр-Моріс д’Отрів вважав своїм обов’язком зрезюмувати першу з них наступною нотаткою: “Я змушений визнати, що всі ці документи видаються мені такими, що містять старі, неповні та непевні інформації про країну, яку насправді надзвичайно важко описати, зважаючи на її велетенський розмір, пів-варварський і пів-контрольований стан і, особливо, зміни, що їх вона зазнає внаслідок свого послідовного і [водночас] малореґулярного поступу на шляху до цивілізації”[17]. У супровідній записці до другої добірки документів, А.-М. д’Отрів підтвердив свою попередню думку, вважаючи, що “в нас немає нічого певного про Росію”, оскільки “рукописи подають нам про цей важливий об’єкт лишень хиткі та непевні ґіпотези”[18]. Ця думка людини, яку важко запідозрити у суб’єктивності, відкриває нашій увазі прикметний і трохи несподіваний факт: за століття, яке минуло від часу встановлення французько-російських дипломатичних стосунків, уряд країни, в якій з’явилися чудові літературні дискурси стосовно Росії (нагадаємо про “Історію Петра Великого” авторства Вольтера, “Записку про Росію” Дені Дідро, “Про дух законів” Шарль-Луї Монтеск’є, “Філософську та політичну історію установ і торгівлі європейців у обох Індіях” абата Ґійома Рейналя[19]) не вів реґулярного нагромадження інформації про цю стрімко міцніючу імперію.

---

[17] J’avoue que toutes ces pièces ne me semblent renfermer que de vielles, incomplètes, incertaines informations sur un pays qu’il est à la vérité très difficile d’écrire, attendu son immensité, son état demi-barbare et demi-policé, et surtout les variations qu’il éprouvé par sa marche successive et peu régulière de les progrès vers la civilisation. (Archives du Ministère des affaires étrangères (далі – AMAE), série “Mémoires et documents divers” (далі – MDD), sous-série “Russie”, vol. 26, f. 86–87 [rapport de M. le comte d’Hauterive à S. E. M. le duc de Bassano en date de 25 décembre 1811]).

[18] Je crois, Monseigneur, que nous n’avons rien de bien certain sur la Russie […] Les livres manuscrits ne nous donnent sur ce point important que de vagues et incertaines hypothèses (Ibid., f. 101 [rapport de M. le comte d’Hauterive à S. E. M. le duc de Bassano en date de 1er janvier 1812]).

[19] Див. огляд літературних і наукових творів французьких письменників XVIII ст. стосовно Росії: *Мезин С.А.* Взгляд из Европы: французские авторы XVIII века о Петре I. 2-е изд. – Саратов, 2003. – С.72-129, 161-165.

Відтак образ Росії формувався в уяві Наполеона І та кола його наближених співробітників фактично від *tabula rasa* у процесі нагромадження даних, які надходили через відгалуження розлогої сітки інформаційних каналів. Попри те, що усе це різноманіття суджень, поглядів, вражень, залишених на папері різними людьми впродовж XVIII, а часом також XVII ст., погано надавалося для характеристики становища Росії на початку XIX ст., його ретельно намагалися "привести до спільного знаменника" з даними військової розвідки. Десятки перекладачів й архіваріусів доповнювали свіжі дані, отримані, так би мовити, з "перших рук", від очевидців, інформацією, яку було розшукано в бібліотеках і архівах не лише Франції, але й інших держав Наполеонівської імперії. Визначну роль у формуванні образу Російської імперії взагалі та його складових частин зокрема в уяві французького уряду відіграли три, на перший погляд, другорядні, але відзначені особистою довірою Наполеона, особи: імператорський бібліотекар Антуан-Александр Барб'є, директор картографічного відділу (Dépôt cartographique) Генерального штабу Луї-Альбер Бакле д'Альб і чиновник Міністерства закордонних справ Луї-Філіпп Лелорнь д'Ідевілль, який певний час перебував на дипломатичній службі в Росії і мав репутацію чи не найкращого у Франції знавця цієї імперії[20]. Напередодні війни 1812 р. ці три особи, кожна у власній професійній "кухні", рафінували, класифікували та перетворювали отримувану інформацію у первинні образи, свого роду "півфабрикати", які й пропонувалися як інтелектуальна пожива для уяви урядовців Наполеона. Під той час, коли А.-А.Барб'є відповідав за розшук опублікованих і рукописних матеріалів щодо Росії, Л.-А.Бакле д'Альб – за віднайдення у Франції, Німеччині, Нідерландах та Варшавському герцогстві географічних карт[21], роль Л.-Ф.Лелорнь д'Ідевілля полягала у тому, що він, користуючись технічною допомогою заледве кількох помічників з керованого ним статистичного відділу (Dépôt statistique) Міністерства закордонних справ, здійснював усю попередню обробку інформації, яка надходила з-за кордонів Франції, перед тим як вона потрапляла до рук імператора та його найближчого співробітника – державного секретаря і міністра закордонних справ Ю.-Б.Маре[22]. Результатом цих зусиль стало не лишень ознайомлення Наполеона з

---

[20] *Gue C.* Russie 1812, les limites du système napoléonienne// Napoléon de l'histoire à la légende. Actes du colloque de 30 novembre – 1 décembre 1999/ Sous la rédaction de J.Tulard. – Paris, 2002. – P.170.

[21] *Tulard J.* Napoléon, ou le mythe du Sauveur. Nouvelle édition. – Paris, 1993. – P.512.

[22] *Kukiel M.* Wojna 1812 roku. – Kraków, 1937. – T.1. – S.184.

деякими працями про Росію, про назви та зміст яких ми не можемо судити, оскільки ця бібліотечка загинула у обозі імператора під час відступу “Великої армії” восени 1812 р., але також 77 топографічних карт і декілька десятків ”Статистичних описів” європейської території Російської імперії, що переховуються, відповідно, у картографічному та статистичному сховищах Військового архіву (сьогодні цей архів становить структурний підвідділ Історичної служби сухопутної армії Франції, яка міститься у Венсеннському замку під Парижем), а також декілька десятків меморандумів і аналітичних записок, збережених в Архіві Міністерства закордонних справ Франції, не кажучи вже про низку не позбавлених наукового значення публікацій, що стосувались певних аспектів минулого та сьогодення Російської держави. Очевидно, що збагнути вплив цих документів на уяву їхніх високопоставлених читачів ми можемо лишень за умови з’ясування способу утворення цих дискурсів і походження викладеної в них інформації, визначення первинних джерел останньої.

Отримавши від свого уряду завдання описати маловідому їхнім співвітчизникам окраїну Європи, французькі урядові аналітики опинилися у досить складній ситуації, адже у досить стислі терміни вони мусили створити вірогідні образи тієї дійсності, про яку мали здебільшого уривчасті, суперечливі й часто фантастичні відомості. Втім, їхнє становище не можна було вважати безвихіддю. Адже чимало дослідників писали наукові праці про чужоземні народи, не виходячи з власних кабінетів, формуючи образи досліджуваних об’єктів коштом залучення опублікованих свідчень. Відтак першоджерелами для написання таких аналітичних оглядів як, наприклад, “Статистичні описи”, стали опубліковані праці авторства більшою чи меншою мірою відомих науковців і подорожників, або офіційні статистичні публікації, такі, наприклад, як щорічні звіти Міністерства внутрішніх справ та загальноросійські ревізькі “сказки” кріпосних душ. Перелік авторів, праці котрих лягли в основу “Статистичних описів”, подає заголовок одного із цих документів, який називався “Фізичний і політичний стан Російської імперії. Витяг з праць Ломоносова, Вільямса, Леклерка, Левека, Бофора, Демоньє і Кастера”[23]. Наприкінці об’ємного “Географічного і статистичного опису Росії” було вміщено бібліографію першоджерел, більшість з

[23] Service historique de l’armée de la terre (далі – SHAT), Archives militaires (далі –AM), série “Mémoires et renseignements” (далі – MR), sous-série “M 1”, carton 1488/1, f. 26–27 [État physique et politique de l’Empire de Russie. Extrait des auteurs des Lomonossov, Williams, Leclerc, Lévêque, Beaufort, Desmeunier et Castéra].

яких становили праці російських, а також німецьких дослідників, які мали в усі часи докладніші відомості про Східну Європу, ніж французькі автори. Найбільш показовим свідченням запозичень з творів німецьких авторів є означення у деяких "Статистичних описах" російських адміністративних одиниць – ґуберній – німецьким терміном "намісництво" (Statthalterschaft). Найважливішими за кількістю посилань з-поміж згаданих у цьому переліку праць були "Статистично–історична картина Росії наприкінці XVIII ст." авторства російського академіка, курляндського німця, Генріха Фрідріха Шторха (1800 р.), "Опис всіх народів, які перебувають під благодатним пануванням Олександра I, імператора Всеросійського" авторства німецького географа та подорожника Фрідріха Гемпеля (1803 р.), "Статистика Росії", що її уклав інший відомий німецький науковець, Йоган Ґотліб Ґеорґі (1798 р.)[24]

Укладаючи аналітичні огляди переважно на основі праць географів й етнографів, їхні упорядники були приречені на те, щоб скопіювати методологію, яка була використана цими науковцями. Недаремно кожен "Статистичний опис" становив свого роду "географічно-етнографічний портрет" описаної у ньому ґубернії – починаючи від її географічного становища, природних ресурсів, народонаселення, переходячи по тому до особливостей суспільного й адміністративного устрою і, нарешті, відтворюючи дивовижу матеріальної та духовної культури. Однак, на відміну від наукових праць, які були покликані служити абстрактній академічній меті розширення знань про Ойкумену, "Статистичні описи", які було укладено на їх основі, призначалися стати першоосновою для планів великого завойовника, а отже були творами "політичної географії й етнографії". Кожен з цих описів був документом-матрицею (minute à copier), призначеним для копіювання і наступного розповсюдження серед вищих військових чинів Французької імперії.

Не лише "Статистичні описи", але також інші першоджерела уявлень французького уряду, попри численні лакуни та неточності в них, мали одну характерну рису: їхні упорядники намагалися, в міру своїх обмежених об'єктивними причинами можливостей, представити Російську імперію в усій її тотальності, як дивовижну, багатоколірну мозаїку географічних, демографічних, матеріальних і духовних відмінностей, об'єднуваних в єдине державне панно владою московських царів. Ці документи містили інформацію не лишень стосовно тих частин Російської імперії, через які Наполеон планував

---

[24] Ibid., carton 1487/1 [Description géographique et physique de la Russie (1812)].

здійснити свій похід до її "серця" – Москви, але й таких другорядних для тогочасних планів імператора теренів, як Україна, Прибалтика чи Передкавказзя.

Невід'ємною складовою загального образу Росії, який формувався в уяві французьких урядовців доби Наполеона І, були уявлення цих діячів стосовно південно-західної частини цієї імперії. На тій території нинішньої України, яка станом на початок XIX ст. перебувала під владою Російської імперії, уява французів виокремлювала чотири великі регіони, кожен з яких сприймався ними як відносно гомогенна за своїми географічними, історичними, культурними ознаками територіальна спільнота. Це були Волинь, Поділля й так звана "польська Україна" на правобережжі Дніпра (1); так звана "російська Україна" або Малоросія на лівобережжі Дніпра (2); Новоросійський і Таврійський краї у Північному Причорномор'ї (3); так званий "Козацький край" у степах Приазов'я (4).

У добу Наполеона французький уряд згромадив чимало інформації стосовно кожного з-поміж вищезгаданих регіонів, але ці матеріали різнилися як за обсягом, так і за достовірністю наведених у них даних. Внаслідок географічної та політичної відізольованості Росії, мешканцям Західної Європи взагалі та французам зокрема було нелегко проникнути в цей майже самодостатній і загалом важкозрозумілий для уяви європейців "світ". Відчутною перешкодою для формування уявлень французів стосовно Росії був безумовно й мовний бар'єр. Приданий під час війни 1812 р. як офіцер-порученець до штабу одного з французьких корпусів польський офіцер Юзеф Грабовський згадував що "під час попередніх кампаній у Генеральному штабі, так само як і у штабах маршалів і генералів, гостро відчувався брак офіцерів, які б знали мову країн, в які Наполеон вів свої війська. У Німеччині, Іспанії, Італії намагалися використовувати офіцерів, які розмовляли місцевою мовою та мали хоч якусь уяву про тутешні звичаї. Крім цього, інші офіцери отримували накази навчатися іноземних мов [...] Але вони не навчалися нічого, або ж завчали заледве декілька слів. Французи є загалом менш схильними до вивчення іноземних мов, ніж німці, і є загалом менш освічені, ніж останні [...] Тож коли французька армія вступила до цієї чужої країни, офіцери та солдати були як німі; вони не могли нічого зрозуміти з того, що їм говорили місцеві мешканці, якщо тільки вони не зустрічали когось, хто б розмовляв французькою"[25].

---

[25] *Grabowski J.* Mémoires militaires 1812-1813-1814. – Paris, 1997. – P.3-4.

Саме тому урядові Наполеона доводилося постійно звертатися до інформації, яку надавали йому мешканці нещодавно загарбаних Російською імперією провінцій чи емігранти з них, як от, наприклад, поляки. Оповіді цих осіб стосовно Литви, Волині, Поділля й України, які опинилися під владою Росії внаслідок поділів Речі Посполитої, відзначалися відносною інформаційною насиченістю, відтак відіграли істотну роль у формуванні уявлень уряду Франції щодо згаданих земель. Згідно справедливого зауваження українського дослідника Іллі Борщака, "все, що торкалося України в добу 1807-1809 рр., проходило через руки варшавських поляків, або поляків-землевласників з України"[26]. Найдокладніше у дискурсах польських діячів було охарактеризовано ситуацію земель українського Правобережжя. Причини такої відносної "інформаційної насиченості" полягали у лімітрофному розташуванні Волині та Поділля щодо Варшавського герцогства, яке з 1807 р. відігравало роль форпосту імперії Наполеона на сході, а відтак – можливість розшуку інформації за допомогою родинних та маєткових зв'язків, які існували між польською шляхтою під французької та підросійської частин колишньої Речі Посполитої (нагадаємо, що землі правобережжя Дніпра було приєднано до Росії 1793 р. за другим поділом Польщі)[27]. Інформацію для французького уряду збирали військове міністерство і генеральний штаб[28], префекти

---

[26] *Борщак І.* Наполеон і Україна. – Львів, 1937. – С.54.

[27] Напередодні війни 1812 р. ця ситуація викликала очевидну стурбованість у російського уряду. Військовий міністр Михайло Богданович Барклай-де-Толлі радив імператорові Олександру I "*ограничить свободу сношений, которой* (поляки. – *В.А.*) *пользуются под предлогом двойного гражданства*". На думку цього царедворця, "*население этих областей принимает доброту правительства за слабость, позволяет себе открыто высказывать враждебные по отношению к нашему правительству взгляды, и не прекращает тайных сношений с герцогством Варшавским, которое имеет в их лице надежных агентов*" (Внешняя политика Российской империи XIX-XX веков. Серия 1. – Москва, 1962. – Т.6. – Док. № 107. – С.270).

[28] AMAE, série "Correspondance politique" (далі – CP), sous-série "Pologne", vol. 328, f. 271 [rapport de M. le général Rozniecki, chargé de la surveillance des frontières, le 6 novembre 1811]; Ibid., f. 454-455 [exposé donné par un officier revenu de la Volhynie, le 21 décembre 1811]; Ibid., vol. 329, f. 171 [dépêche de M. le baron de Bignon à S. E. M. le duc de Bassano, le 29 janvier 1812]; Ibid., f. 271 [Extrait de lettres de l'officier placé sur la frontière de Wolhynie, le 26 février 1812]; Ibid., CP, sous-série "Saxe", vol. 81, f. 40 [copie du lettre de M. le général Fiszer à S. E. M. le baron de Senfft, le 10 juillet 1811]; Ibid., f. 48 [Extrait d'un rapport de M. le général Rozniecki de Siedliec en date du 13 juillet 1811]; Ibid., f. 66 [Extrait d'un rapport de M. le général Rozniecki de Siedlce en date du 19 juillet 1811]; Ibid., f. 149 [Extrait d'un rapport de M. le général Rozniecki d'Ostrolenka en date du 15 août 1811]; Ibid., vol. 82, Ibid., vol. 82, f. 293 [Extrait d'un rapport de M. le général

прикордонних департаментів Варшавського герцогства[29], і, навіть, церковні ієрархи[30] та маґнати, як от, наприклад, князь Александр Сапєга[31] та граф Тадеуш Морський[32], які створили приватні розвідницькі служби. Зібрана інформація регулярно доправлялися французьким резидентам у Варшавському герцогстві (Едуар-П'єрові Біньйону та Домінікові Прадту) й послові у Саксонії (Жан-Франсуа Бурґуену), які, у свою чергу, надсилали її міністрові закордонних справ або маршалові Л.-Н. Даву, котрі врешті-решт інформували імператора Наполеона[33]. Не менш важливими за впливом на формування уявлень

Rozniecki en date du 18 mars 1812]; Ibid., f. 368-374 [Extrait d'un rapport de M. le général Rozniecki en date du 10 avril 1812]; Ibid., vol. 82, f. 392 [Extrait d'un rapport de M. le général Rozniecki en date du 16 avril 1812]; Korespondencja księcia Józefa z Francją/ Wydał A.M.Skałkowski. – Poznań, 1928. – T.3. – Dok. № 439. – S.255 [list do Maret'a, 13 czerwca 1811]; *Kukiel M.* Op. cit. – S.183-185; *Pawłowski B.* Polski wywiad przed wojną 1812 roku// *Ejusd.* Od konfederacji Barskiej do powstania styczniowego. Studia. – Warszawa, 1962. – S.226-233.

[29] AMAE, CP, Saxe, vol. 80, f. 343 [Extrait d'un rapport du préfet de Lublin en date du 17 juin 1811]; Ibid., vol. 81, f. 46 [Extrait d'un rapport du sous-préfet de Hrubieszow, le 29 juin 1811]; Ibid., f. 49 [Extrait d'un rapport du sous-préfet de Hrubieszow, le 13 juillet 1811]; Ibid., f. 118 [Extrait d'un rapport du sous-préfet de Hrubieszow, 6 août 1811]; Ibid., vol. 82, f. 307 [Extrait d'un rapport du sous-préfet de Hrubieszow, le 22 mars 1812].

[30] Ibid., vol. 327, f. 217 [Informations de l'évêque de Vigry Monseigneur Bagowski présentées dans le rapport de M. Bignon à S. E. M. le duc de Bassano, le 9 mai 1811]; Ibid., f. 245 [Informations de l'évêque de Vigry Monseigneur Bagowski présentées dans le rapport de M. Bignon à S. E. M. le duc de Bassano, le 25 mai 1811].

[31] *Skowronek J.* Z magnackiego gniazda do napoleońskiego wywiadu. Alexander Sapieha. – Warszawa, 1992. – S.237-259.

[32] *Willaume J.* Misja polityczna Morskiego w r. 1812// Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1933. – № 1. – S.60-66; Archives Nationales (далі – AN), série "AF IV", carton 1650, f. 547 [lettre de M. le comte de Morski à S. E. M. l'archevêque de Malines, le 7 août 1812].

[33] AMAE, CP, Pologne, vol. 326, f. 341-348 [rapport du prince de Radziwill, joint au dépêche de M. de Serra à Sa Excellence Monsieur le duc de Cador, le 12 novembre 1810]; Ibid., vol. 327, f. 27 [les renseignements d'un homme de Volhynie présentés dans le rapport de M. Serra à S. E. M. le duc de Cador, le 11 février 1811] (Опубліковано польським істориком Марцелі Хандельсманом: Instrukcje i depesze rezydentów francuskich w Warszawie 1807-1813/ Wydał M.Handelsman. – Kraków, 1914. – T.1. – Dok. №171. – S.282); Ibid., f. 160 [rapport de M. de Liubienski arrivé de Kiev présenté dans le rapport de M.Bignon à S.E.M. le duc de Bassano, le 18 avril 1811]; Ibid., f. 253 [Extrait d'un rapport d'un voyageur arrive le 16 mai de la Russie]; Ibid., vol. 328, f. 210 [Extraits des rapports de Volhynie et d'Ukraine présentés dans le rapport de M.Bignon à S.E.M. le duc de Bassano, le 9 octobre 1811]; Ibid., f. 249-250 [Extraits des rapports de Dubno présentés dans le dépêche de M.Bignon à S.E.M. le duc de Bassano, le 9 octobre 1811];]; Ibid., vol. 328, f. 210 [rapports adressés à M.Bignon en dates des 7, 9, 17 et 25 octobre d'Ostrog, de Zytomierz, de Polonne et de Konstantinow]; Ibid., vol. 329, f. 226 [dépêche de M. le baron de Bignon à S.E.M. le duc de Bassano, le 14 février 1812] (опубліковано М.Хандельсманом: Instrukcje i depesze rezydentów francuskich w Warszawie 1807-1813.

французьких урядовців стосовно західних губерній Росії, ніж інформація розвідки, були меморандуми польських авторів. Намагаючись спонукати Наполеона до чимнайшвидшої відбудови Польщі, найпомітніші постаті патріотичного руху наводили у своїх (іноді досить об'ємних) аналітичних оглядах чимало цікавих для французького уряду даних стосовно становища колишніх провінцій Речі Посполитої, які потрапили під владу Росії. Отже, упорядниками збережених у французьких урядових архівах згаданих польських меморандумів були наступні польські діячі: Юзеф Вибіцький (один меморандум, який датовано листопадом 1806 р.)[34], князь Александр Сапєга (один меморандум з кінця 1806 р.)[35], Анджей Городиський (один меморандум, який датовано 18 лютого 1807 р.)[36], створена за наказом Наполеона Урядова комісія, яка засідала у Варшаві (один меморандум, який датовано 16 березня 1807 р.)[37], полковник Юзеф

– T. 2. – Dok. №326. – S.45); AMAE, CP, Saxe, vol. 80, f. 40 [Des frontières de la Russie du 6 au 16 janvier, joint au dépêche du baron de Bourgoing à S.E.M. le duc de Cador, le 26 janvier 1811]; Ibid., f. 148-149 [Extrait des diverses renseignements sur l'état des choses dans les provinces limitrophes de la Russie]; Ibid., f. 197 [extrait d'un rapport d'un Volhynien M.Kownacki, joint au dépêche du baron de Bourgoing à S.E.M. le duc de Cador, le 1 avril 1811]; Ibid., f. 218 [extrait d'un rapport d'un voyageur arrivé de Kiev, joint au dépêche du baron de Bourgoing à S. E. M. le duc de Cador, le 14 avril 1811]; Ibid., vol. 81, f. 11-12 [déposition d'un voyageur parti de Luck le 6 juin, joint au dépêche du baron de Bourgoing à S. E. M. le duc de Cador, le 14 juillet 1811]; Ibid., vol. 82, f. 285 [Extrait d'une lettre d'un habitant du Duché de Varsovie arrivé de Kiev, le 1 mars 1812]; Отечественная война 1812 года. Издание Военно-ученого Архива Главного штаба/ Под ред. В.И.Харкевича. – Санкт-Петербург, 1903. – Отдел 2: Бумаги, отбитые у неприятеля. – Т.1. – Док. №244. – С.147 [Davout à S. M. l'Empereur, le 23 novembre]; Док. №321. – С.196 [Davout au général Rapp, le 30 novembre]; Док. № 244. С. 230-231 [Davout à M. Bignon, le 9 décembre]; Док. №321. – С.196 [Davout au général Rapp, le 30 novembre]; Док. №408. – С.249 [Davout à Sa Majesté l'Empereur, le 15 décembre]; Док. №525. – С.332-333 [Davout à M. Bignon, le 30 décembre].

[34] AN, AF IV, carton 1687/1, doc. № 2, f. 2 [Quelques observations sur la Pologne en cas s'il plaît à Napoléon le Grand de la rétablir]. Авторство цього меморандуму було з'ясовано польським дослідником Анджеєм-Міхалом Скалковським: Archiwum Wybickiego/ Wydał A.M.Skałkowski. – Gdańsk, 1978. – T.2. – Dok. №530. – S.85.

[35] AN, AF IV, carton 1692/2, doc. № 76, f. 1 [Idées générales sur la statistique de la Pologne, par M. le prince Alexandre Sapieha]. Документ охарактеризовано польським істориком Єжи Сковронеком: *Skowronek J.* Op. cit. – S.150-156.

[36] AN, AF IV, carton 1687/1, doc. № 41, f. 1 [Observations concernant […], par M. André Horodyski, le 18 février 1807]. Опубліковано за копією, яку було датовано 17 лютого, польським істориком Мацеєм Лоретом: *Loret M.* Między Jeną a Tylzą. 1806-1807. – Warszawa, 1902. – S.118-127.

[37] AN, AF IV, carton 1687/1, doc. № 49 [Mémoire joint à la lettre du duc de Benevent à S. M. l'Empereur, le 16 mars 1807]). Опубліковано М.Хандельсманом: *Handelsman M.*

Нейман (один меморандум, який датовано 12 лютого 1807 р.[38]), "польський якобінець" Гуґо Коллонтай (один меморандум з червня 1808 р.)[39], дивізійний генерал Міхал Сокольницький (одинадцять меморандумів періоду 1811 – початку 1812 рр.)[40], граф Т.Морський

Napoléon et la Pologne, d'après les documents des Archives Nationales et des Archives du Ministère des affaires étrangères. – Paris, 1909. – P.204-209.

[38] AMAE, CP, Pologne, vol. 324, f. 50-51 [Adresse des membres de la Société patriotique de gouvernements de Kijow, de Podolie et d'une grande partie de la Volhynie présenté par M. le colonel Neyman à S. E. M. le prince de Benevent, le 12 février 1807]. Опубліковано М.Хандельсманом: *Handelsman M.* Op. cit. – P.201-203.

[39] AN, AF IV, carton 1696/4, doc. № 19, f. 1-2 [Aperçu de la situation politique de la Russie en général et des provinces polonaises réunies dans cet Empire en particulier, par M.Kollataj]; Аналіз положень та обставин появи цього меморандуму здійснено польським дослідником Вацлавом Токажем: *Tokarz W.* Ostatnie liata Hugona Kołłątaja (1794-1812). – Kraków, 1905. – T.1. – S.286, 345-346.

[40] AMAE, MDD, Pologne, vol. 28, f. 181-194 [Mémoire sur la politique de la Russie et sur le rétablissement du Royaume de Pologne, par M. le général de division Sokolnicki, 1811]; Ibid., f. 195-210 [Coup d'œil sur la Wolhynie donnant par aperçu l'itinéraire d'une marche que pourrait exécuter un corps d'armée à travers cette province pour se rendre de Zamosc ou de Rubieszow sur le Bug à Kiow sur le Dnieper, par M. le général Sokolnicki]; Копія цього меморандуму знаходиться у Бібліотеці Чарторизьких у Кракові, однак його автором помилково названо генерала Александра Рожнецького: Biblioteka Czartoryskich (далі – BCz), dział rękopisów (далі – DR), sygnatura 5218, k. 259-288 [Mémoire par le général Rozniecki présenté à Napoléon pendant le séjour des Français à Varsovie]); AMAE, MDD, Pologne, vol. 28, f. 210-220 [Examen des forces constantes et actives que peut fournir la Pologne dans son ensemble […], par M. le général de division Michel Sokolnicki]); Ibid., f. 221-223 [Examen des rapports commerciaux qui présenteraient des avantages immenses et progressifs pour la France…, par M. le général de division M. Sokolnicki]; Ibid., f. 224-233 [Aperçu d'un genre d'économie que le grand Législateur peut seul mettre à profit…]; Ibid., Russie, vol. 26, f. 70-85 [Coup d'œil rapide sur les forces que la Russie peut mettre en campagne…]; SHAT, AM, MR, M 1, carton 1490, f. 1–115 [Essai sur quelques moyens de délivrer l'Europe de l'influence de la Russie et par contrecoup de celle de l'Angleterre, par M. Michel Sokolnicki, général de division au service de S. M. le Roi de Saxe, Duc de Varsovie, officier de la légion de l'honneur, commandeur de l'ordre militaire polonais, donné à Paris le 10 février 1812]. Останній документ є циклом десяти меморандумів: 1. Exposé des motifs, suivis de considérations générales sur la conduite de Russie et l'Angleterre par rapport à l'Europe; 2. Examen des moyens secondaires sous le rapport de l'intérêt que peuvent prendre à la réduction de la Russie les puissances limitrophes de la Pologne; 3. Examen des titres que les Polonais ont acquis à la confiance du Grand Empereur, ainsi que de la Grande Nation dont il est le chef; 4. Coup d'œil rapide sur les forces que la Russie peut mettre en campagne et le choc qu'elle peut soutenir (копія цього меморандуму зберігається у Архіві Міністерства закордонних справ Франції, див. згадку вище); 5. Coup d'œil sur le théâtre de la guerre ainsi que sur les mouvements présumés qui peuvent occuper la scène, soit par l'un, soit par l'autre de parties belligérantes; 6. Aperçu des quelques donnés sous le rapport des avantages que peut offrir pour le système du Grand Empire et pour les intérêts de la France en particulier, et rétablissement de la Pologne; 7. Examen des forces

(два меморандуми періоду війни 1812 р.)[41]. Дещо відособлено у цьому переліку стоїть меморандум під назвою "Історична записка стосовно давніх кордонів Польщі", авторами якого були члени ради Генеральної конфедерації Польського королівства, що її було створено у Варшаві на початку війни 1812 р.[42] Більшість з-поміж згаданих меморандумів

---

constantes et actives que peut fournir la Pologne dans son ensemble, ainsi que ses frontières considérées uniquement sous le rapport militaire (копія цього меморандуму зберігається у Архіві Міністерства закордонних справ Франції, див. згадку вище); 8. Examen des rapports commerciaux qui présenteraient des avantages immenses et progressifs pour la France, en les entretenant directement et exclusivement à d'autres nations avec la Pologne (копія цього меморандуму зберігається у Архіві Міністерства закордонних справ Франції, див. згадку вище); 9. Aperçu d'un genre d'économie que le grand Législateur peut seul mettre à profit, et qu'une circonstance unique met à sa disposition (копія цього меморандуму зберігається у Архіві Міністерства закордонних справ Франції, див. згадку вище); 10. Coup d'œil sur la Wolhynie donnant par aperçu l'itinéraire d'une marche que pourrait exécuter un corps d'armée à travers cette province pour se rendre de Zamosc ou de Rubieszow sur le Bug à Kiow sur le Dnieper (копія цього меморандуму зберігається у Архіві Міністерства закордонних справ Франції, див. згадку вище); Окремі уривки 4-го та 7-го меморандумів, а також "Меморандуму стосовно політики Росії та відновлення Польського королівства" опубліковано нащадком генерала істориком Міхалом Сокольницьким: *Sokolnicki M.* Generał Michał Sokolnicki 1760-1815. – Kraków-Warszawa, 1912. – S.397-414.

[41] AN, AF IV, carton 1650, f. 522-531 [Idées sur l'organisation d'une insurrection légale en Wolhynie, Podolie et Ukraine, le 22 juin 1812]; Ibid., f. 556-562; 582-586; 592-595 [Tableau de l'état statistique des gouvernements de Wolhynie, Podolie et Ukraine, avec un projet d'organisation provisoire pour ces provinces, par M. le comte de Morski]. Перший зі згаданих меморандумів було охарактеризовано польським істориком Юліушем Вілльомом: *Willaume J.* Op. cit. – S.44-47.

[42] Archiwum Główne Akt Dawnych (далі – AGAD), Rada ministrów Księstwa Warszawskiego (далі – RMKW), serja 2, sygn. 45/II, k. 1-44 [Notice historique sur les anciens limites de la Pologne]. Цього меморандуму немає у французьких урядових архівах, однак цілком правдоподібно, що він згорів разом з іншими паперами Генерального штабу під час відступу армії Наполеона з Росії. Чернетка цього меморандуму збереглася у теках бюро перекладів Генеральної конфедерації Польського королівства, що свідчить про те, що його переклали з польської мови на французьку, щоб ознайомити з ним уряд Наполеона. Правдоподібно, що "Історичну записку" було укладено за безпосереднім наказом державного секретаря Ю.Маре, який 29 травня 1812 р. у інструкції призначеному французьким послом у Варшаві Д.Прадту відзначав, що "на протязі червня у Варшаві мусить зібратися [польський] сейм. Бажано, щоб спеціальний комітет уклав рапорт стосовно нещасть і надій батьківщини, щоб на основі цього рапорту сейм міг би проголосити відновлення Польського королівства" (*Ernouf A.* Maret, duc de Bassano. – Paris, 1878. – P.382). Це припущення підтверджується наведеним у вступі до "Історичної записки" твердженням, що "чітке знання про російські загарбання у Польщі ще ніколи не було настільки необхідним, як у той момент, коли 28 червня 1812 р. було створено Конфедерацію" (AGAD, RMKW, serja 2, sygn. 45/II, k. 1).

завдячувала своєю появою ініціативі їхніх авторів, хоч окремі з них було написано за безпосереднім замовленням французького уряду, який був, зокрема, замовником циклу меморандумів М.Сокольницького, котрий вказав на останньому аркуші своєї копіткої праці – "створено згідно наказу зверху" [fait d'après des ordres supérieurs].

Відтак очевидно, що французький уряд мав можливість сформувати більш адекватні реальності уявлення стосовно лишень тих частин Росії, представники суспільних еліт яких погодилися на співробітництво з ним. Однак, про ті провінції, в яких французи не могли розраховувати на подібну підтримку, вони мали досить нечітку уяву. Ця закономірність стосувалася також українських земель на лівому березі Дніпра, так званої Малоросії. Та обставина, що жодне з-поміж джерел уявлень французького уряду стосовно Малоросії не було укладено автохтонним мешканцем останньої, не повинно викликати здивування, адже в добу наполеонівських війн українська шляхта, яка домінувала на території колишньої Гетьманщини, віддано служила царській Росії, не маючи жодної думки про незалежність від цієї імперії. Навпаки, вона ненавиділа та боялася Наполеона, вбачаючи в ньому "*исчадие*" Французької революції, яка жахала їх своїми гаслами "Свободи, Рівності та Братерства". Про погляди нащадка останнього українського гетьмана, князя Андрія Розумовського, його біограф писав: "Ненависть до Наполеона була вже давно головним важелем його політичної діяльності"[43]. Інший царедворець, рід якого походив з козацької старшини, – граф Кочубей – називав Бонапарта "Дияволом, якого породило пекло" та застерігав "від махінацій і провокацій з боку поляків"[44]. Перейнятий порятунком Російської імперії від нашестя Наполеона, предводитель дворянства Полтавської губернії граф Дмитро Трощинський вважав себе "сином Батьківщини" та закликав командувача російською армією фельдмаршала Михаїла Кутузова до "патріотичного подвигу"[45]. У той же час автор "Енеїди" Іван Котляревський, формуючи у Полтаві козацькі частини для російської армії, свідчив, що "здебільшого поступають у козаки із задоволенням,

---

[43] *Васильчиков А. А*. Указ. соч. – С.308.

[44] Герцог Арманд-Эммануил Ришелье. Документы и бумаги о его жизни и деятельности 1766-1822// Сборник Русского императорского исторического общества. – Санкт-Петербург, 1886. – Т. 54. – С.72.

[45] Народное ополчение в Отечественной войне 1812 года. Сборник документов/ Под. ред. Л.Г.Бескровного. – Москва, 1962. – Док. №408. – С.432-434.

охоче та без щонайменшого смутку”[46]. Російський офіційний патріотизм був притаманний не лишень українській еліті, але й загалу суспільності. Під час війни 1812 р. польському офіцерові наполеонівської армії Хенрикові Брандтові довелося вислухати останні слова вмираючого солдата російської армії, який говорив “малоросійською говіркою” (en dialecte petit russien): “Ви – сміливі люди, але ваш цар мусить бути недоброю людиною. Що йому зробив наш цар? Чого шукає він у нашій вітчизні? Піднімайся, свята Русь, обороняйся, захищай нашу релігію, нашого царя”[47].

Тому головними джерелами інформаційного наснаження французького уряду щодо Лівобережної України стали вже згадані нами “Статистичні описи”, які у випадку Правобережної України відігравали лишень другорядну роль. У трьох виявлених нами “Статистичних описах” було охарактеризовано Чернігівську та Полтавську ґубернії, ще у трьох – східну частину Київської ґубернії. З-поміж цих документів слід виокремити основні, так би мовити, первинні описи, та похідні від останніх, тобто ті описи, що повторювали інформацію основних в скороченому варіанті з незначними доповненнями. Значним обсягом інформації та ретельністю викладу (про що, зокрема, свідчать численні латинографічні транскрипції термінів, що їх подано українською, російською та німецькою мовами у дужках) вирізняється “Статистичний опис Малоросійського губернаторства, яке охоплює Чернігівську та Полтавську ґубернії”[48], а також один зі “Статистичних описів Київської ґубернії”[49]. Решта описів є похідними від згаданих, і в багатьох уривках дослівно або у скороченій формі повторюють дані, викладені у цих первинних документах[50]. Втім, деякі прикметні доповнення роблять їх також важливим джерелом реконструкції уявлень французьких урядовців. Прикметним джерелом формування образу лівобережної України в уяві Наполеона була написана

[46] Український народ у Вітчизняній війні 1812 року. Збірник документів/ Упор. В.І.Стретільський, Г.Ю.Гербільський. – К., 1948. – Док. №5. – С.11.
[47] [*Brandt H.*] Souvenirs d’un officier polonais. Scènes de la vie militaire en Espagne et en Russie (1808 – 1812). – Paris, 1877. – P.258.
[48] SHAT, AM, MR, M 1, carton 1487/8 [Gouvernement de la Petite Russie (comprenant ceux de Czernighov et de Poltava)]
[49] Ibid., carton 1489/12 [Gouvernement de Kiev]).
[50] Ibid., carton 1487/5 [Les gouvernements de Tschernigov et de Poltava]; Ibid., carton 1489/13-16 [Statistique des gouvernements de Tchernigov et de Poltava]; Ibid., carton 1487/6 [Gouvernement de Kiev]; Ibid., carton 1487/9 [Gouvernement de Kiev, traduction des extraits tirés de l’ouvrage de M. Géorgi].

Вольтером у середині XVIII ст. “Історія Карла XII”[51], з якою французький імператор ознайомився напередодні війни 1812 р., бажаючи вивчити досвід свого знаменитого попередника у спробі знищити Росію, а також зваживши на брак у Архіві Міністерства закордонних справ матеріалів стосовно походу шведського короля у Росію. Адже у своєму рапорті від 25 грудня 1811р. вже згаданий А.-М. д’Отрів зазначав: “Кореспонденція Міністерства закордонних справ часів Карла XII могла б бути досить цікавою (для нас. – *В.А.*), якщо б воно [свого часу] дозволило французьким послам супроводжувати цього монарха в його походах”[52].

На відміну від Малоросії, французький уряд володів досить докладною та різноманітною інформацією стосовно Новоросійського та Таврійського країв, відтак міг уявити їх більш чітко, ніж землі на лівобережжі Дніпра. Причиною цього було відносно давнє зацікавлення Франції згаданим регіоном. У архівних фондах Міністерства закордонних справ Франції збереглося декілька меморандумів часів Людовіка XV та Людовіка XVI, упорядники яких були одностайні щодо того, що Франція мусить активніше протидіяти небажаному для неї геополітичному процесові зміцнення Росії коштом володінь Османської імперії у Північному Причорномор’ї, а також бути напоготові, щоб взяти під свій контроль торгівлю, яку вестиме Чорним морем Росія із Заходом. З-поміж цих пропозицій слід відзначити анонімний “Меморандум про порт Очаків і торгівлю, якої він може стати осередком” [Mémoire sur le port de l’Oczakoff et le commerce auquel il pourrait servir d’entrepôt] (1771 р.), “Політичні роздуми стосовно незалежності татар і навігації росіян у Чорному морі” [Réflexions politiques sur l’indépendance des Tartares et sur la navigation des Russes dans la mer Noire] (1774 р.), автором якого був архівіст Міністерства закордонних справ Ґоляр де Сандре, “Записка про торгівлю на Чорному морі” [Sur le commerce de la mer Noire] (1778 р.), яку упорядкував негоціант П’єр Вольза, анонімний “Географічно-статистичний меморандум і спостереження стосовно сучасного стану Криму” [Mémoire géographique, statistique et observations sur l’état actuel de la Crimée] (1786 р.). Усі зазначені меморандуми було включено у вже згадану нами добірку тридцяти документів з Архіву Міністерства

---

[51] Les lectures de Napoléon// 1812. La guerre de Russie. Notes et documents/ Publication par A.Chuquet. – Paris, 1912. – T.2. – Doc. №32. – P.96.

[52] La correspondance du Ministère des affaires étrangères sous la règne de Charles 12, durait été fort intéressante s’il avait été permis aux ambassadeurs de France de suivre ce prince dans ses expéditions (AMAE, MDD, Russie, vol. 26, f. 86–87).

закордонних справ, яку було підготовано напередодні війни 1812 р. для Наполеона, котрий висловив бажання докладніше вивчити ситуацію та ресурси Російської імперії[53]. Крім того, у добірці архівних матеріалів, які було згромаджено французьким Генеральним штабом напередодні російської кампанії 1812 р., зберігається меморандум невідомого автора під назвою “Про Очаків і його околиці” [Mémoire sur Oczakow et ses environs] (1784 р.)[54]

У добу Наполеона, коли Франція стала найвпливовішою на політичній карті Європи державою, зацікавлення її урядових чинників щодо Північного Причорномор’я помітно зросло. Свідченням цього була поява численних дискурсів французьких авторів, які, посилаючись або на власні спостереження, або на літературні першоджерела, інформували свій уряд щодо ситуації, населення, господарства і торгівлі тутешніх країв. Деякі з-поміж цих праць, як от рукописний щоденник “Подорожі Кримом і чорноморським узбережжям” аташе французького посольства у Росії Ж. де Реї, було видано[55], але більшість залишилася недоступною широкій публіці й збереглася у французьких урядових архівах. Передусім це стосується листування дипломатичних агентів французького уряду у Північному Причорномор’ї – капітана Бурґуена, який, слідуючи до Константинополя, здійснив 1803 р. подорож Таврійською, Херсонською та Новоросійською губерніями, а згодом – на протязі 1803-1804 рр. – мешкав у Одесі[56]; Жан-Батіста Мюра, котрий на протязі 1802-1806 та 1808-1812 рр. був генеральним консулом Франції в Одесі; П’єр-Батіста Ратеза, який на протязі 1803-1806 рр. виконував обов’язки консула Франції в Севастополі та Херсоні[57].

Уявлення французьких урядовців стосовно так званого “Козацького краю”, який нерідко ототожнювався інформаторами з територією Запорозької січі, не відображали дійсного становища тутешнього населення, оскільки формувалися здебільшого на основі свідчень польських діячів, які у своїх оповідях робили акцент на славетному минулому козацтва та невдоволенні останнього знищенням його свобод Росією. Тільки окремі першоджерела, такі як, наприклад,

---

[53] AMAE, MDD, Russie, vol. 26, f. 88.

[54] SHAT, AM, MR, M 1, carton 1486, f. 1-7.

[55] *Reuilly, J., de.* Voyage en Crimée et sur les bords de la mer Noire pendant l’année 1803. – Paris, 1806.

[56] AN, AF IV, 1696/5, f. 20 [Mémoire sur le commerce de la Russie par la mer Noire et la mer d’Azof, par M. Bourgoin].

[57] AMAE, série “Correspondance consulaire et commerciale”, sous-série “Odessa”, vol. 1-2.

вже згадані рапорти колишнього військового аташе (ex-commissaire des guerres) дипломатичної місії Французької республіки у Санкт-Петербурзі капітана Бурґуена[58], могли пролити світло на долю зігнутих доліць ярмом кріпацтва нащадків колись войовничої та незалежної “козацької нації”.

Досліджуючи джерела формування уявлень французьких урядовців стосовно кожного з вищеперелічених регіонів, ми намагалися змоделювати низку образів, які створювала уява цих людей під впливом ознайомлення з інформацією, поданою в згаданих джерелах. Структура цих джерел дозволяє зробити висновок, що Наполеон і його урядовці класифікували вміщені в них дані стосовно таких незмінно значущих для уяви кожного чужоземця, який прагне дізнатися про небачені краї, критеріїв як географічне становище, природні особливості й ресурси, чисельність та заняття населення, структура та політичні уподобання суспільності, особливості духовної культури (етнічної приналежності, віровизнання, мови, побуту, історії) тубільних мешканців. Відтак, щоб відтворити уявлення французьких урядовців початку XIX ст. стосовно Російської імперії загалом чи якоїсь її частини зокрема, у дослідника немає іншого шляху, ніж зважитися на зухвалість повторити інтелектуальні дії Наполеона, спочатку проаналізувавши у власній свідомості зміст джерел інформаційного наснаження імператора та його уряду, а згодом – синтезувавши цю інформацію в уявні образи згідно вищезазначених тематичних рубрик. Попри те, що наша свідомість не є точною копією свідомості досліджуваних історичних персонажів, а ми самі існуємо в умовах іншого культурного середовища, запропонований нами метод психологічної реконструкції за аналогією спроможний дати більш-менш адекватну відповідь на питання про те, яким чином уявляли Росію та підпорядковані її владі українські землі французькі урядовці двісті років тому. Це є можливим завдяки тому, що перед нашими очима знаходяться ті самі дискурси (за винятком тих, які було втрачено внаслідок причин об’єктивного характеру), що наснажували уяву цих уже давно не існуючих у площині реальності осіб. Зваживши на ту неспростовну аксіому, що в основі історії людства лежить принцип універсальності, який базується на очевидній просторовій і часовій єдності природи людини як фізичного й інтелектуального

[58] AMAE, MDD, Russie, vol. 19, f. 259 [Notes et observations sur le commerce et les manufactures. Le régime intérieur d’une partie de la Russie et sur les villes et ports de la mer Noire et de la mer d’Azoff, le 29 prairial de l’an XI].

виду[59], ми вправі вважати, що, заглибившись у дух тієї чи іншої культури, дослідник спроможний зрозуміти і відчути у власній особі те, що розуміли і відчували люди минулого, особливо ті, про яких ми таки маємо чимало свідчень, як от, наприклад, Наполеон. Враховуючи також ту обставину, що будь-яке історичне дослідження є відтворенням минулого у свідомості дослідника, ми бачимо сенс і мету нашої праці насамперед в тому, щоб уявити собі “світ, який ми втратили” (за окресленням англійського історика Пітера Ласлетта[60]) не з висоти “нашої дзвінниці”, а з точки зору характеризованих нами історичних персонажів, для чого спробуємо поглянути на наші рідні землі відстороненим поглядом цих чужоземців.

[59] *Ясперс К*. Смысл и назначение истории. Пер. с нем. 2-е изд. – Москва, 1994.
[60] *Ласлетт П*. История и общественные науки. Пер. с англ. // Философия и методы истории. Благовещенск, 2000. С. 204.

Ейдос.
2’2006.

Світлана Абросимова
Дніпропетровськ

Академік Дмитро Яворницький: життя і творчість вченого в українській історіографії *(за матеріали ювілейної конференції)*

10-11 листопада 2005 р. у Дніпропетровську відбулася Всеукраїнська наукова конференція „Д.І.Яворницький і проблеми української історичної науки”, присвячена 150-річчю від дня народження відомого українського вченого-енциклопедиста, видатного дослідника історії запорозького козацтва академіка Дмитра Івановича Яворницького (1855-1940) і 100-річчю з дня проведення XIII Археологічного з’їзду, що відбувся у серпні 1905 р. в Катеринославі (з 1926 р. – Дніпропетровськ). Робота конференція, в організації якої взяли участь Міністерство освіти і науки України, Інститут історії НАН України, Дніпропетровська обласна державна адміністрація, виконком міської ради Дніпропетровська, Дніпропетровський національний університет (ДНУ), Дніпропетровський історичний музей ім. Д.Яворницького та Державний архів Дніпропетровської області, здійснювалася на базі Історичного факультету ДНУ та Дніпропетровського історичного музею (ДІМ). Конференція була науковою частиною ювілейного святкування на честь Д.Яворницького, під час якого відбувся 1-й Всеукраїнський музейний фестиваль. В рамках культурної програми конференції її учасники ознайомилися з музейними та фестивальними експозиціями і здійснили екскурсію на фортецю Кодак.

В роботі конференції взяли участь вчені з Дніпропетровська, Дніпродзержинська, Запоріжжя, Києва, Кременчука, Нікополя, Одеси, Рівного, Хмельницького, Черкас. В програмі було заявлено 77

доповідей та повідомлень і працювало три секції. Матеріали конференції опубліковані в збірнику ДНУ „Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті”[1] й в альманасі „Грані”[2].

Ця конференція вже третя, що її проводять ДНУ та ДІМ до ювілеїв Д.Яворницького[3]. Варто відзначити також традиційні музеєзнавчі конференції, що їх проводить кожні два роки ДІМ, і на яких значна увага приділяється висвітленню життя та творчості Д.Яворницького. Заслуговують на увагу й матеріали наукових читань на пошану Д.Яворницького, що були організовані на Історичному факультеті Запорізького університету[4], а також численні видання цього закладу та Запорізького відділення Інституту археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. До цього треба додати дослідження в цьому напрямі, що здійснюються на кафедрі історії та політичної теорії Національного гірничого університету (НГУ, Дніпропетровськ)[5].

Аналізуючи матеріали попередніх і останньої конференцій на честь Д.Яворницького, можна констатувати, що в українській історіографії сформувався певний напрям – „яворницькознавство”, в ареалі котрого є вивчення не тільки життя і творчої спадщини Д.Яворницького, але й дослідження багатьох проблем у галузях різних наук гуманітарного циклу, в яких працював видатний історик-енциклопедист. Широчінь наукових зацікавлень Д.Яворницького, його масштабні наукові здобутки, потужна багатогранна творча спадщина, активна культурно-громадська діяльність, роль одного з провідних діячів українського культурно-національного руху кінця ХІХ – початку

---

[1] Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: Зб. наук. пр./ Ред. кол.: С.І.Світленко (від. ред.) та ін. – Дн-ськ: ДНУ, 2005. – Вип. 3. – 324 с.

[2] *Грані*: Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – Дн-ськ, 2005. – №5 (43). – 164 с.

[3] Вчений-подвижник: Життєвий шлях та літературна спадщина відомого на Придніпров’ї археолога, історіографа, краєзнавця та етнографа Д.І.Яворницького: (Матеріали наук.-пр. конф., присвяченої 135-річчю з дня народження вченого. 26-27 жовтня 1990 р.). – Дн-ськ, 1991. – 80 с.; Регіональне і загальне в історії: Тези міжнародної наук. конф., присвяченої 140-річчю від дня народження Д.І.Яворницького та 90-літтю ХІІІ Археологічного з’їзду (листопад 1995 р.). – Дн-ськ: Пороги, 1995. – 328 с.

[4] Проблеми історіографії та джерелознавства історії запорозького козацтва: Матеріали наукових читань Д.І.Яворницького: Зб. статей. – Запоріжжя: ЗДУ, 1993. – 111 с.

[5] Академік Д.І.Яворницький і перша вища гірнича школа України. Документи і матеріали/ За заг. ред. Г.К.Швидько. – Дн-ськ., 2004. – 104 с.

XX ст. – все це привертає увагу до постаті вченого і його доробку дослідників різних галузей гуманітаристики.

Своєрідним стимулом в цьому є саме наукові конференції присвячені ювілеям Д.Яворницького. Остання конференція виявилася певним підсумком у вивченні життя та творчої спадщини Д.Яворницького і підтвердила статус ДІМ як провідного центру в дослідженнях цього напряму. Й це природно, бо більш, ніж третину свого життя вчений прожив у Дніпропетровську (остаточно оселився у 1905 р.), де він помер (1940 р.) і похований. Але його знайомство з містом відбулося ще у 1882 р., коли він розпочав комплексні дослідження історії запорозького козацтва. Тут він створив Історичний музей (до 1917 р. – музей ім. О.М.Поля) – скарбницю пам'яток історії та культури, що вславив його ім'я ще за життя. Саме в цьому музеї зберігаються унікальні колекції, що їх зібрав Д.Яворницький, а також частина його особового архіву, найціннішою складовою якого є епістолярія вченого (понад 6000 листів).

Традиційною на конференції була секція, присвячена дослідженню життєвого й творчого шляху Д.Яворницького. Проте, на відміну від попередніх, на останній конференції ця секція (під назвою „Постать Д.І.Яворницького на тлі історичної епохи") відзначалася більшою репрезентативністю за кількістю доповідей (30 допов.), їх тематичною різноманітністю й дослідницькою глибиною. Це є особливо актуальним в зв'язку із створенням комплексної наукової біографії Д.Яворницького, про що наголошував свого часу проф. М.Ковальський[6].

Важливого значення в цьому плані набуває питання розробки джерельної бази, виявлення і публікація нових джерел. Саме завдяки реалізації комплексної археографічної програми ДІМ і публікаціям М.М.Шубравської, М.П.Чабана та І.М.Шаповала та ін. було введено до наукового обігу потужний масив джерел особового походження (*ego*-джерел) – приватного листування[7] та спогадів[8], які є незамінним

---

[6] *Ковальський М.П.* Місце Д.І.Яворницького у вітчизняному історіографічному процесі// Вчений-подвижник. – С.3.

[7] Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького: Каталог музейної колекції. Дн-ськ, 1992; Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького. – Вип.1: Листи вчених до Д.І.Яворницького. Дн-ськ, 1997; Вип.2: Листи діячів культури. Дн-ськ, 1999; Вип.3: Листи краєзнавців і музейних діячів. Дн-ськ, 2005; Вип.4: Листи Д.І.Яворницького. – Дн-ськ, 2005.

[8] *Чабан М.* Сучасники про Д.І.Яворницького. – Дн-ськ: Дніпро, 1995; *Шаповал І.* Козацький батько: Образ Д.І.Яворницького у спогадах письменників, діячів культури і науки. – Кривий Ріг, 1998.

джерелом у дослідженні життєвого шляху, творчих та родинних стосунків вченого, своєрідним „ключем” до його внутрішнього світу. Епістолярії допомагають зрозуміти людину, її характер, психіку, світобачення, ціннісні орієнтири, уявити людину в усій її „повноті”, бо саме приватні листи, як ніяке інше джерело, за визначенням В.Дільтея, зберігають „повну життя дійсність”.

Саме завдяки активному залученню у дослідницький ареал цих *его*-джерел стало можливим виявити нові факти з біографії Д.Яворницького, доповнити і скорегувати вже відоме, спростувати існуючі навколо імені вченого міфи. На конференції здобули висвітлення особисте життя Д.Яворницького, його родинні стосунки (К.Тележняк, ДІМ), взаємовідносини з колегами, друзями, знайомими, зокрема з відомим катеринославським підприємцем, меценатом і колекціонером О.Полем (І.Кочергін, НГУ), видатними українськими культурно-громадськими діячами Є.Чикаленком (В.Крот, Кременчук), В.Леонтовичем (О.Леонтович-Вороніна, Київ), поетом О.Коваленком (Л.Овчиннікова, Дніпродзержинськ), художниками В.Строменком (В.Заруба, Дніпропетровськ), Є.Евенбах (Н.Чергік, Запоріжжя) та В.Хитьком (В.Єфимов, Дніпропетровськ), фотографом М.Залізняком (О.Борисенко, Запоріжжя), колекціонерами П.Ганом (Шапаренко, ДІМ), М.Карасьовим (В.В.Буряк, Дніпропетровськ), з родинами Синельнікових (В.Синельніков, Одеса), Тушканів (А.І.Перкова, ДІМ) та Хреннікових (В.Лазебник, ДІМ), князем О.Орбеліані (М.П.Чабан, Дніпропетровськ) та ін. Із спогадами про Д.Яворницького Павла Коппа познайомив учасників конференції головний хранитель Нікопольського державного краєзнавчого музею І.В.Анцишкін.

У такий спосіб репрезентована в матеріалах конференції „мозаїка” мікро-контекстів, в яких перебував учений, сприяє відтворенню широкого контексту його життєвого і творчого шляху, більш рельєфному визначенню місця, що його посідав Д.Яворницький в науковому співтоваристві й українському національному русі свого часу.

На особливу увагу заслуговує доповідь проф. В.С.Савчука (ДНУ), в якій, на глибокому аналізі взаємовідносин Д.Яворницького та Катеринославського наукового товариства, автор спростовує існуючий в літературі стереотип в поглядах на початковий період діяльності Д.Яворницького у Катеринославі, зокрема щодо участі останнього у

створенні музею ім. О.М.Поля[9]. Відзначимо, що В.С.Савчук вже певний час фундаментально досліджує стосунки Д.Яворницького з Катеринославським науковим товариством.

Взагалі можна твердити про виокремлення групи дослідників, які протягом тривалого часу спеціально досліджують ті чи інші аспекти біографії й творчого доробку Д.Яворницького. Зокрема, у полі зору проф. І.Ф.Ковальової (ДНУ) – археологічна діяльність Дмитра Івановича. Свою доповідь на конференції (спільно з аспіранткою ДНУ А.Руденко) І.Ф.Ковальова присвятила висвітленню персоналістичного аспекту розвитку археологічних досліджень на Катеринославщині початку ХХ ст., зокрема діяльності першої жінки-дослідниці археологічних пам'яток в краї Анастасії Миклашевської (Карцової)[10]. Окрім того, археологічний аспект в творчості Д.Яворницького та історія археологічних з'їздів здобули висвітлення у доповідях проф. НГУ Г.К.Швидько („Археологічні з'їзди і суспільно-політичний рух"), доц. ДНУ О.М.Каковкіної, доц. ДНУ О.М.Посунько („Історико-географічна проблематика у матеріалах XIII Археологічного з'їзду").

„Пристрасті" наукового життя у соціально-політичному контексті початку ХХ ст. і місце, що його посідав у цих подіях Д.Яворницький, знайшли відображення у доповіді проф. С.І.Світленка. Доповідач показав важливу роль Д.Яворницького в підготовці та проведенні XIII Археологічного з'їзду, відтворив маловідомі обставини боротьби, що точилися навколо з'їзду за умов наростання демократичної революції[11].

Внаслідок відомих причин менш дослідженим в діяльності Д.Яворницького був радянський період. Але за останні 15 років ситуація кардинально змінилася й матеріали конференції це підтверджують. У доповідях Т.М.Цимлякової (ДІМ), В.Я.Яценка (ДНУ), О.О.Колпакової (ДНУ), О.Л.Тупиці (ДНУ) та ін. висвітлюється діяльність Д.Яворницького в революційну і постреволюційну добу. Й хоча, як наголошують дослідники, вчений стояв осторонь колізій політичної боротьби, він відігравав помітну (знакову) роль в

---

[9] *Савчук В.С.* Дмитро Іванович Яворницький і Катеринославське наукове товариство: міфи й реальність взаємовідносин// Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. – С.5-20.

[10] *Ковальова І.Ф., Руденко В.О.* Персонажі катеринославської археології кінця XIX – початку ХХ ст.// Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. – С.268-274.

[11] *Світленко С.І.* Д.І.Яворницький і XIII Археологічний з'їзд у Катеринославі: особистість і події на тлі епохи// Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. – С.21-34.

суспільному і культурному житті Катеринослава у 1917-1920 рр. і пізніше, брав активну участь в процесах українізації, просвітницькому русі тощо.

Відзначимо оригінальне повідомлення О.О.Колпакової, в якому розглянуто особливості життя і професійної діяльності Д.Яворницького в просторово-часовому вимірі його катеринославського буття, „взаємодія” історика із сучасною йому історією, його реакція на ті чи інші події часу. Дослідниця визначає Д.Яворницького людиною „хутірного” типу, який „цілком поглинутий у власний, створений ним мікросвіт, та повністю захоплений власною справою”, продовжував, вживаючи висловом М.Баткіна, „обробляти свій алод”. Виходячи з цього, О.О.Колпакова припускає, що цілком можливо Д.Яворницький „зміг абстрагуватися від зовнішнього світу і від подій, що відбувалися в ньому”[12].

Тривалий час зовсім недослідженим в житті Д.Яворницького залишався період 1920-х – 1930-х рр. Останнім часом завдяки, в першу чергу працям проф. В.В.Ченцова (Дніпропетровськ), а також проф. В.В.Іваненка, проф. А.І.Голуба (Дніпропетровськ) та ін., ця лакуна в історіографії ліквідована. У доповіді на конференції В.В.Іваненко та В.В.Ченцов торкнулися маловідомих сюжетів „силового супроводження” органами ДПУ-НКВС життя та діяльності Д.Яворницького в часи формування і утвердження сталінського тоталітарного режиму[13]. А у повідомленні А.І.Голуба з’ясовуються спроби радянських каральних органів звинуватити Д.Яворницького у належності до сфабрикованої „Спілки визволення України”[14].

Дослідженню наукового доробку Д.Яворницького була присвячена робота другої секції. Твори вченого розглядалися в контексті розвитку проблем української історії, історіографії, джерелознавства, спеціальних історичних дисциплін, археології, етнографії, фольклористики, літературознавства тощо. Важливого значення в цьому плані набуває археографічний аспект, саме видання (републікація і перша публікація раніше недрукованих праць) творів науковця. З проблемами археоргафічної публікації творчої спадщини

[12] *Колпакова О.О.* Історик у вирі історії: Дмитро Іванович Яворницький в революційну і постреволюційну добу// Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. – С. 52.

[13] *Ченцов В. В., Іваненко В. В.* Академік Дмитро Яворницький під моральним пресом радянських спецслужб наприкінці 1920 – 30-х років// Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. – С.60-74.

[14] *Голуб А.І.* „Справа” Дніпропетровської „філії СВУ” та Д.І.Яворницький// Там само. – С.74-79.

Д.Яворницького ознайомив учасників конференції д.і.н., зав. відділом Інституту археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України В.А.Брехуненко. Цей Інститут, спільно з іншими академічними Інститутами НАН України, здійснює видання 20-томного зібрання творів Д.Яворницького. Вже з'явилися друком перші 2 томи. Окрім того, до ювілею вченого ДІМ здійснив 3-є видання (доповнене і виправлене самим автором) першої великої монографії Д.Яворницького „Запорожжя в залишках старовини і переказах народу" (Дн-ськ, 2005).

Усі доповідачі намагалися надати оцінку творчій спадщині вченого, визначити його внесок у ту чи іншу галузь вітчизняної науки. На конференції здобула актуалізації проблема відтворення (створення) образу Д.Яворницького в минулій і сучасній історіографії, а також в уявленні широкого громадського загалу (к.і.н. С.В.Абросимова, ДІМ). При цьому необхідно враховувати, що для українського суспільства Д.Яворницький є більш, ніж учений. З його ім'ям „пов'язана" вічна, знакова для українства тема – запорозьке козацтво, запорозька вольниця, що уособлює вільнолюбні ідеали українського народу, є символом його боротьби за свободу і незалежність. Ця тема набуває високого ступеня національного звучання. Тому важливу роль у відтворенні образу Д.Яворницького, у визначенні його місця в історіографічному процесі відіграє саме тема, що її досліджував учений, а також його науковий підхід і дослідницькі методи.

За своїми історичними поглядами Д.Яворницький належав до напряму романтичного народництва в українській історіографії, з притаманним йому етнографізмом, романтизацією та героїзацією минулого, сталим інтересом до соціальної та побутової історії, до проблем мови, фольклору, піснетворчості, духовності українського народу[15]. Велика любов Д.Яворницького до народного слова здобула яскравого втілення в „Словнику української мови", над яким учений працював усе життя і який, разом з музеєм, вважав „найкоштовнішим своїм скарбом"[16], а також у численних фольклорних збірках (надрукованих і таких, що ще чекають на публікацію).

Творчість Д.Яворницького яскраво демонструє родову рису українських істориків-романтиків, якою, за визначенням І.І.Колесник,

---

[15] *Колесник І.І.* Курс української історіографії у вищій школі і нова модель викладання// Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дн-ськ, 1997. – Вип.1. – С.309.

[16] *Чабан М.* Сучасники про Д.І.Яворницького. – Дн-ськ: Дніпро, 1995. – С.98.

є культ джерел, нестримний потяг до їх розшуку та описання, що криється в мовно-літературній стихії українського романтизму[17].

Керуючись настановами М.І.Костомарова, який був для нього безумовним авторитетом в науці, Д.Яворницький, окрім традиційних писемних джерел, значну увагу приділяв фольклорним, речовим, зображувальним та інших типів пам'яткам, якими він щедро „наповнював" свої праці. Невипадково, колеги Д.Яворницького вважали його твори „зводом ріжного матеріалу про запорожців"[18], які є цікавими з точки зору „побутових картинок", як „історичний опис", але, як підкреслив акад. В.І.Пічета, не мають головного – історичного методу[19]. Проте сучасні дослідники творчості Д.Яворницького (М.П.Ковальський, В.М.Заруба, І.С.Стороженко та ін.) вважають занадто суворою і однобічною критику вченого з боку дореволюційної офіційної історіографії (передусім О.М.Лазаревського), яка не побачила новацій вченого у підході до висвітлення проблеми[20]. Проте, заради справедливості, відзначимо, що сам Дмитро Іванович самокритично писав в листах до друзів, що в нього не було „критичного розуму" і „широкого погляду на історичні явища" й що йому, „чим брати на себе звання ученого або літерата", краще було б працювати за своїми здібностями гарного лектора і оповідача[21].

Роль Д.Яворницького в розвитку вітчизняної історіографії визначається також його широкомасштабною евристичною діяльністю, внаслідок якої була створена потужна джерельна база для сучасних йому і майбутніх досліджень. Причому ця джерельна база є комплексною й акумулює усі типи історичних пам'яток. Більше того, вчений не тільки ввів ці джерела до наукового обігу в своїх монографіях, але й зберіг їх для майбутніх дослідників шляхом фундаментальних публікацій документальних комплексів, фольклорних та лексикографічних збірок, каталогів, й, нарешті, він зібрав унікальні колекції пам'яток в створеному ним музеї (ДІМ).

Дослідницька методика Д.Яворницького базувалася на комплексному підході до висвітлення історії запорозького козацтва, намаганні через використання фольклору та інших типів пам'яток більш адекватно відтворити історичні події минулого. Проф.

---

[17] *Колесник І.І.* Українська культура та історіографія: історія ментальностей// Укр. істор. журн. – 2002. – № 1. – С.35.
[18] *Дорошенко Д.І.* Огляд української історіографії. – К., 1996. – С.172.
[19] *Пичета В.И.* Введение в русскую историю// Источники и историография. – М.; Птг., 1922. – С.199-200.
[20] *Ковальський М. П.* Невтомний дослідник// Козацтво. – 1993. – №1. – С.40.
[21] ІЛ НАН України. – Ф.25. – Спр.31; Ф.72. – Спр.163.

М.П.Ковальський вважає Д.Яворницького засновником комплексного джерелознавства на Україні[22].

Д.Яворницького визнають новатором й у царині археологічної науки, який стояв біля її витоків в Україні і започаткував такий її напрям, як археологія козацького періоду, розробив власну методику археологічних досліджень і створив один із перших посібників з археології[23].

Д.Яворницького відрізняла виняткова захопленість предметом дослідження, „пристрасть" й „щире почуття любові до рідної старовини"[24]. Саме всепоглинаючою пристрасною любов'ю до Запорожжя пояснював Дмитро Іванович свої помилки (ідеалізацію запорозького козацтва, відсутність „критичного розуму" і „широкого погляду на історичні явища"[25]. „Если бы Вы знали, как я люблю свое Запорожье и его сердечных сиромах?! – писав історик в листі до Г.Маркевича. – Все готов оставить, со всем готов расстаться, лишь бы только одна моя нога могла стоять на священной для меня земле…"[26].

Д.Яворницькому вельми імпонувала ідея „народної історії" М.Костомарова і високі художні якості творів останнього. Для Д.Яворницького-романтика був притаманний емоційно-психологічний підхід до минулого, в яке він намагався „проникнути", відчути його „дух", вжитися в нього, зрозуміти людей того часу та їх події, зазирнути зсередини у минуле. Унікальність Д.Яворницького, на думку проф. В.І.Ульяновського, полягає в тому, що він до такої міри проник у предмет своїх студій, що останній став „осердям особистого життя самого дослідника". На прикладі Д.Яворницького відбулося „органічне поєднання суб'єкта і об'єкта дослідження, автора і героя, історичних реалій і суб'єктивно-інтимних, навіть інтуїтивних почуттів". Д.Яворницький являв собою „живу модель" козацького світогляду[27]. Психологічне і інтелектуальне „злиття" Д.Яворницького з предметом

---

[22] *Ковальський М.П.* Актуальні проблеми джерелознавства історії України XVI – XVII ст.// Український археографічний щорічник. Нова серія. – Вип.1. – К., 1992. – С.267.

[23] *Яременко І.І.* Археологія у житті та науковій спадщині академіка Д.І.Яворницького: Автореф. дис. … канд. іст. наук. – Дн-ськ, 1994; *Ковалева И.Ф.* Д.И.Яворницкий – археолог Запорожья// Гуманітарний журнал. – 2002. – № 2. – С.50-52.

[24] *П[олевой] П.* Запорожское гнездо// Исторический вестник. – 1888. – №12. – С.751.

[25] ІЛ НАН України. – Ф.25. – Спр.31; Ф.72. – Спр.163.

[26] ІЛ НАН України. – Ф.25. – Спр.22.

[27] *Ульяновський В.* Релігія в житті та творчості Д.І.Яворницького// Mappe Mundi: Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. Львів; К.; Нью-Йорк, 1996. – С.757.

його дослідження здобуло символічного зображення на картині І.Рєпіна „Запорожці пишуть листа турецькому султанові”, де художник вивів Д.Яворницького в образі козака-писаря.

Дмитро Іванович був істориком „лекторського” типу, що знайшло втілення в його викладацькій діяльності в гімназіях, училищах, університетах. Окрім того, він був натхненним популяризатором історичних знань шляхом публічних лекцій і музейних екскурсій. Глибокі (до тонкощів) знання предмету дослідження, феноменальна пам'ять, музична і акторська обдарованість, уміння відтворити яскраві образи минулого, соковита мова – все це робило лекції та екскурсії Д.Яворницького незабутніми для слухачів. „Це були блискучі імпровізації, – згадував Остап Вишня. – Експонати буквально оживали в його устах”[28].

Особливістю Д.Яворницького-вченого було те, що він поєднував в собі історика-романтика з істориком-позитивістом, історика-художника з істориком-дослідником. Саме це поєднання „підводило” вченого до створення праць перехідного характеру, синкретичних жанрових форм відтворення історичної дійсності[29].

На конференції здійснені спроби аналізу творчої спадщини Д.Яворницького у світлі сучасної наукової парадигми із застосуванням культурологічного, системного, цивілізаційного та ін. підходів.

Оригінальністю (передусім з точки зору дослідницького підходу до проблеми) відзначаються доповіді доцентів С.Ш.Айтова (Дніпропетровськ) та С.І.Стороженка (ДНУ). У доповіді І.С.Стороженка розглянуто методологічні аспекти творчої спадщини Д.Яворницького із застосуванням системного підходу і пасіонарної теорії Л.М.Гумільова. І.С.Стороженко відносить Д.Яворницького до когорти „вогненних” дослідників науки, які приречені „спалахом осяяння” до слугування науковій ідеї[30].

Аналіз творчої спадщини Д.Яворницького з точки зору пасіонарної теорії спостерігається також у доповіді доцента С.Ш.Айтова (Дніпропетровськ), що присвячена теорії „прикордонних” цивілізацій. Ареал історичного буття запорозького козацтва С.Ш.Айтов вважає одним з історично впливових центрів економічного, політичного і культурного розвитку людства, „прикордонним

---

[28] *Чабан М.* Сучасники про Д. І. Яворницького. – Дн-ськ, 1995. – С.164.

[29] *Василенко Н.Є.* Д.І.Яворницький-письменник// З минувшини Подніпров’я. – Дн-ськ, 1995. – С.36-41; *Скупейко Л.* Художня проза Д.І.Яворницького// Київська старовина. – 1996. – № 1. – С.19-27.

[30] *Стороженко І.С.* Методологічні аспекти творчої спадщини Д.І.Яворницького// Грані. – 2005. – № 5 (43). – С.21-22.

цивілізаційним регіоном”. Для аналізу сутності феномену запорозького козацтва в світлі теорії „прикордонних” цивілізацій одним із важливих пізнавальних елементів, підкреслив доповідач, виступає творча спадщина Д.Яворницького, накопичений ним масив фактів і його роздуми[31].

Доповідь С.Ш.Айтова, І.С.Стороженка та інших учасників конференції яскраво свідчить про значення творчого доробку Д.Яворницького у дослідженнях актуальних наукових проблем сьогодення. Так хозарська теорія походження козацтва в інтерпретації Д.Яворницького здобула висвітлення в повідомленні доцента ДНУ Г.М.Виноградова.

Природно, значна увага на конференції приділялася аналізу конкретних проблем історії запорозького козацтва та їх висвітленню у працях Д.Яворницького. Це, зокрема, історія Микитинської (М.П.Жуковський, Нікополь) та Задунайської (доц. ДНУ С.М.Каюк) Січей, Богородицької фортеці (проф. І.Ф.Ковальова, наук. співр. ДНУ В.О.Векленко, наук. співр. ДНУ В.М.Шалобудов), вплив земель Середнього Подніпров’я на виникнення українського козацтва (С.Г.Ганницький, Черкаси), доля переселенців у суперечці за Старосамарську сотню між Кошем та Гетьманщиною (доц. ДНУ О.А.Репан) та ін.

Діяльність Д.Яворницького, як одного з яскравих репрезентантів етнографічного напряму в українській історіографії, також здобула висвітлення в матеріалах конференції. У повідомленні ст. наук. співробітниці Національного заповідника „Хортиця” Н.Ю.Чергік висвітлюється значення праць Д.Яворницького у розвитку сучасних етнографічних досліджень. Наслідування Д.Яворницьким традицій вітчизняної науки у дослідженні українського фольклору відзначила в своєму повідомленні аспірантка ДНУ А.О.Лимар.

Важливою складовою творчої спадщини Д.Яворницького є його літературні твори, які ще за життя вченого спеціально досліджував проф. П.О.Єфремов. Останнім часом ґрунтовний аналіз художньої спадщини Д.Яворницького здійснили М.М.Шубравська, Н.Василенко, Л.Скупейко, І.Руснак. Літературний аспект творчості Д.Яворницького також здобув відображення у доповіді старшого наук. співр. ДІМ Н.Є.Василенко, присвяченій історії написання повісті Д.Яворницького „Наша доля – Божа воля”. Ця доповідь ґрунтується на значному комплексі епістолярних джерел, вперше введених дослідницею до

---

[31] *Айтов С.Ш.* Дослідження історії запорозьких козаків Д.І.Яворницького і теорія “прикордонних” цивілізацій// Там само. – С.22-25.

наукового обігу. Додамо, що Н.Є.Василенко активно досліджує не тільки літературну спадщину Дмитра Івановича, але й взагалі його життєвий шлях і творчий доробок, а також є одним з провідних публікаторів його листування та наукових і художніх праць.

З літературознавчого блоку повідомлень відзначимо повідомлення старшого наук. співр. ДІМ С.М.Мартинової, в якій йдеться про неопубліковану поему Михайла Чхана „Яворини думи".

Як вже відзначалося, Д.Яворницький був талановитим і активним популяризатором історичних знань. Його творча спадщина і сьогодні має велике суспільне значення. Про роль творів видатного історика у патріотичному вихованні молоді йшлося у повідомленні завідуючої методичним кабінетом Центру гуманітарних проблем освіти ДНУ В.О.Архіреєвої.

Широкому громадському загалові Д.Яворницький відомий не тільки як історик запорозького козацтва, але й як видатний музейний діяч, фундатор Дніпропетровського історичного музею. Вітчизняна історіографія значну увагу приділяє дослідженню музеєзнавчої діяльності вченого, його внеску у розвиток музейної та пам'яткоохоронної справи в Україні[32]. Проблеми музеєзнавчого спектру обговорювалися в третій секції, що мала назву: „Д.І.Яворницький і розвиток музеєзнавства" і яка була найбільш репрезентативною за кількістю учасників. В матеріалах конференції здобули висвітлення роль Д.Яворницького у створенні ДІМ та Дніпропетровського художнього музею, а також актуальні проблеми музеєзнавства, а саме: роль музеєзнавства в системі фахової гуманітарної освіти (Є.А.Чернов, ДНУ), соціальні функції музеїв на сучасному етапі, комплектування та каталогізація музейних фондів, науково-просвітницька діяльність музеїв та її форми, соціологічні дослідження в музеях, історія та перспективи розвитку окремих музеїв України тощо.

Спеціальна підсекція була присвячена огляду музейних колекцій та їх евристичних можливостей. Доповідачі репрезентували результати наукових досліджень музейних колекції та окремих пам'яток, в тому числі розшуканих свого часу Д.Яворницьким. Найбільшої репрезентації на конференції здобули колекції ДІМ: палеозоологічна, давньої і середньовічної скульптури, портретного живопису козацької

[32] *Абросимова С.* Академік Д.І.Яворницький і розвиток музейної справи в Україні. (З нагоди 150-річчя Дніпропетровського історичного музею)// Київська старовина. – 2000. – № 1. – С.97-105.

доби, культових пам'яток, поштових листівок, мідного посуду XVII ст., рушників та ін.

Підсумовуючи, відзначимо, що конференція яскраво продемонструвала роль академіка Д.Яворницького як знакової постаті національного потенціалу України, ученого-енциклопедиста, подвижника, видатного дослідника історії запорозького козацтва („Нестора" Запорозької Січі), засновника комплексного джерелознавства в українській історіографії, талановитого популяризатора історичних знань, неперевершеного збирача і зберігача старожитностей, активного культурно-громадського діяча, високого патріота України, що зробив вагомий внесок у вітчизняну науку, освіту, соціальні інститути. Українська громадськість не відрізняла Яворницького-вченого від Яворницького-громадянина. Сучасники вважали Д.Яворницького людиною духу та вищих, небуденних вимог, „велетнем" у науці про Україну. Такою вважається постать вченого й сьогодні.

Матеріали конференції свідчать, що сучасна українська історіографія за часи незалежності України досягла значних успіхів у дослідженні діяльності й творчої спадщини Д.Яворницького. Ці дослідження відзначаються як розширенням тематики, накопиченням фактів, введенням до наукового обігу значного джерельного масиву, так і глибиною дослідницького аналізу, новітніми методологічними підходами. Проте багато аспектів ще потребують висвітлення, переосмислення, уточнення і т.ін. Актуальним завданням залишається і створення фундаментальної комплексної наукової біографії Д.Яворницького.

Ейдос.
2’2006.

Леонид Бородкин
Москва

Виталий Подгаецкий: наука как урок нравственности*

Виталий Васильевич Подгаецкий, профессор Днепропетров-ского госуниверситета, ушел от нас в феврале 2004 г., в возрасте 53 лет. Это возраст творческой зрелости, реализации сформировавшихся научных идей и накопленного опыта. Об этом можно судить и по материалам последней книги Виталия Васильевича Подгаецкого, по сути являющейся собранием его работ методологического направления. Чтение этой необычной книги, опубликованной за три года до кончины ее автора, вызывает ощущение, что он стремился успеть обобщить свои работы, придать цельность той серии работ, которая вышла из-под его пера в период «золотой осени» его творческой жизни.

Будучи с 1995 г. научным руководителем организованной на историческом факультете ДГУ научно-исследовательской лаборатории компьютерных технологий исторических исследований, В.В.Подгаецкий заложил основы «украинской модели» исторической информатики – нового междисциплинарного направления исторической науки, активно развивающегося в течение двух последних десятилетий. Междисциплинарные исследования по своей природе требуют более углубленной теоретико-методологической разработки. Много внимания этим аспектам уделял в своей работе В.В.Подгаецкий.

---

* Матеріал був підготовлений автором як рецензія на книгу: *Підгаєцький В.В.* Основи теорії та методології джерелознавства з історії України XX століття. – Дніпропетровськ.: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2001. – 391 с.

Необычность рассматриваемой книги определяется не только ее двуязычностью (разделы, написанные на русском, перемежаются украинскими текстами). И форма, и содержание книги оригинальны. Будучи сторонником рационального научного знания, модернистских подходов («модернизм – теоретико-методологический рационализм»[1]), В.В.Подгаецкий испытал влияние и постмодернизма. Его тексты полны ассоциаций, цитат, метафор и парадоксов. Круг цитируемых им авторов поражает: это Тейяр де Шарден и Швейцер, Пойа и Гёдель, Умберто Эко и Борхес, Эйнштейн и Бор, Лорка и Ортега-и-Гассет, Фуко и Леви-Стросс, Винер и фон Берталанфи, Максвелл и Резерфорд, Воннегут и Бродский, Раушенбах и Амосов, Гете и Честертон и много других интересных людей (помимо коллег по цеху исторической информатики). И ведь речь не идет о выхватывании цитат – чтение книги убеждает, что автор хорошо знаком с текстами указанных авторов, умеет «играть смыслами». Авторский стиль Виталия Васильевича нередко включает многочисленные пункты в тексте, логически выстраивающие авторскую концепцию; каждый раздел книги содержит развернутые комментарии, а также вопросы, задаваемые автором самому себе, и ответы на них («запитання та відповіді»).

Интересно, что текст книги содержит и авторскую характеристику собственного стиля: «Для меня работа над текстом начинается с мучительных поисков его «имени», т.е. названия, которое, как правило, несет в себе основную идею работы. Не менее важен для меня эпиграф, который «работает» в тесной связке с названием и одновременно выполняет функции цитат» (с.180). Что касается цитат, то Виталий Васильевич по этому поводу пишет: «Стараясь работать профессионально, я довольно жестко структурирую свои тексты и их фрагменты (в том числе и цитаты), иногда кажущиеся удачными или неудачными экспромтами или случайностями, которые на самом деле являются результатами тщательно продуманных “шагов”» (с.179). И далее автор дает развернутую аргументацию своего внимания к цитатам, выделяя три довода. Первый из них основан на понимании цитирования как одного из стилистических приемов, позволяющих «создать знакомый и привычный для гуманитариев и “традиционных историков” (как правило, оппонентов клиометрического сообщества) содержательный и повествовательный фон и как минимум привлечь их, и не только их,

---

[1] *Підгаецький В.В.* Основи теорії та методології джерелознавства з історії України XX століття. – Дніпропетровськ.: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2001. – С.40.

внимание к клиометрическим работам» (с.179). Второй довод связан с использованием цитирования в качестве «действенного инструмента для парадоксализации, обострения определенных познавательных ситуаций или проблем». И, наконец, третий довод В.В.Подгаецкого: «Цитирование – это одно из правил “хорошего тона” для ученого, своеобразное свидетельство его общеобразовательного, специально-научного и культурного “воспитания”» (с.179-180). На этих страницах книги автор как бы дал нам заглянуть в свою творческую лабораторию.

Содержание книги отражает сферу научных интересов В.В.Подгаецкого, включавшую источниковедение и методологию истории, методы и технологии исторического исследования, философские аспекты научного познания. Будучи человеком гуманитарной культуры, Виталий Васильевич уважительно относился к точным методам, вникал в работы математиков-методологов. Его можно считать ярким сторонником междисциплинарной парадигмы. Об этом говорит и структура книги, включающая восемь разделов:

- история и источниковедение, информация и знание;
- системная методология как гипотеза, как подсистема методологической парадигмы источниковедения;
- методология моделирования как составляющая методологии источниковедения;
- знаки в методологии источниковедения;
- массовые самодостаточные источники в источниковедческом исследовании;
- методы исторического исследования;
- логика (алгоритм) источниковедческого (исторического) исследования.

Материал этих взаимосвязанных разделов нередко имеет структуру концентрических кругов; автор обращается к тому или иному вопросу в разных разделах[2].

Отдельный интерес представляет приложение «План-конспект спецкурса “Фрагменты теории и методологии исторических исследований”», в котором дается отнюдь не фрагментированное, а цельное, системное видение автором методологии исторических исследований как учебной дисциплины.

В первой части книги В.В.Подгаецкий (пожалуй, первый из историков Восточной Европы) активно использует категорию «эмерджентость». Эта категория описывает явление приобретения

---

[2] По этому поводу автор позволил себе заметить: «сталося як сталося» (с.39).

сложной системой новых свойств, черт, характеристик, не присущих ни одному из входящих в нее элементов (или подсистем). Эта категория представляется мне тем более важной, что она расширяет возможности системного подхода, соединяя его с открытыми синергетикой нелинейными эффектами, возникающими в процессе трансформации сложных самоорганизующихся систем.

Методологический раздел работы В.В.Подгаецкого содержит также глубокие размышления автора о системных триадах, порожденные сформулированной им «триадой Клио». Здесь он находит параллели в построениях системных триад, предложенных известным математиком Р.Г.Баранцевым, обсуждает «логику троичности» академика Б.В.Раушенбаха.

Представляют интерес размышления автора о пределах математизации исторического познания, связанных с выводами из знаменитой теоремы К.Гёделя, доказанной им в 1931 г. («Теорема о неполноте формальных систем»). Ратуя за сближение истории с другими науками, В.В.Подгаецкий подчеркивал, что неотъемлемой и естественной составляющей любой научной дисциплины является совокупность присущих ей методов и технологий. В этом контексте он справедливо отметил, что данной составляющей историки не уделили и не уделяют достаточного внимания, следствием чего является «аматоризация исторической науки», низведение ее порой на уровень любительских занятий. Последнее, по мнению В.В.Подгаецкого, определяет и объясняет причины негативного отношения научного сообщества «и к истории как к науке, и к историкам как профессиональным научным работникам» (с.133). В качестве моста, призванного соединить историческую науку с более строгим научным знанием, автор рассматривает клиометрику, которую он определяет как реализацию «системно-модельно-знакового» исторического неопозитивизма.

В книге В.В.Подгаецкого нашли отражение все три крупных научных дискуссии 1990-х гг., оказавшихся в центре внимания Международной Ассоциации “History & Computing” (АНС) и нашей ветви АНС (АИК). Речь идет о дискуссиях вокруг соотношения источнико-ориентированного и проблемно-ориентированного подходов, о моделировании исторических процессов и о тенденциях развития исторических электронных ресурсов («Я и моя база данных», «Я и мой веб-сайт»). Особенно близкой автору является тема моделирования. Ему принадлежат слова о том, «насколько мощным, но, к сожалению, невостребованным исторической наукой [инструментом] является моделирование», о том, что одной из главных

причин этой невостребованности является наша «научная близорукость» (с.181). Особенностью объекта исторических исследований, – отмечал В.В.Подгаецкий, является то, что в его роли выступает не само прошлое, а информация о нем, закодированная в виде знаковых моделей; содержанием же процесса наших исследований является (осознанное или неосознанное) моделирование, которое может осуществляться как в виде наблюдения (описания), так и в виде эксперимента (верификация гипотезы). Он подчеркивал, что «непонимание между историками и моделями» не является узко-клиометрической проблемой и проявляется не только по отношению к математическим моделям; это общегуманитарная проблема (с.182).

Значительное внимание в книге уделяется проблемам современного источниковедения. В 4-м разделе автор представляет читателю своеобразный дайджест, включающий 25 пунктов, характеризующих основные черты и характеристики этой важнейшей области исторического знания. Он пытается найти ответ на поставленный им вопрос – могут ли массовые источники быть уникальными, а самодостаточные – ординарными.

Надо сказать, что многие методологические и методические проблемы, поднятые в книге, возникли в процессе работы автора с источниками по социально-экономической истории Украины 1920-х гг., точнее – по типологии социально-экономических структур самодеятельного населения городов Украины в годы нэпа. Именно в ходе этого исследования (положенного в основу его докторской диссертации) В.В.Подгаецкий вышел на проблемы источниковедения массовых источников, их обработки с помощью методов многомерного статистического анализа, многомерной типологии социальных объектов, их моделирования и т.д. Основные итоги этого исследования, соответствующие методологические подходы и технологии изложены в 7-м разделе книги.

Не все построения и определения, содержащиеся в книге В.В.Подгаецкого, кажутся мне бесспорными; это относится, например, к определениям клиометрики (с.122), репрезентативности (с.279). Думается, большего внимания при обсуждении междисциплинарных аспектов исторической науки заслуживает вопрос о влиянии на нее социальных наук (а не только исторической информатики), их теоретических подходов и методов. Это, видимо, задачи, ожидающие своего решения в работах учеников Виталия Васильевича…

На страницах книги В.В.Подгаецкий не раз и два затрагивает волнующую его тему, связанную с нравственной составляющей науки. Ему импонируют принципы, сформулированные выдающимся

математиком Дж.Пойа, которые резюмируются в одной фразе: «Смелость ума и мудрая сдержанность – моральные достоинства ученого»[3]. Осмысляя суждения Пойя, В.В.Подгаецкий приходит к выводу о том, что общенаучный опыт – это не только общенаучные теории, методы и технологии, «но и уроки нравственности, так необходимые нам, историкам» (с.142), что историк должен быть толерантным, терпимым к точке зрения оппонента. В отличие от многих своих коллег, Виталий Васильевич никогда не считал, что его мнение является непогрешимым. В завершающем абзаце второго раздела книги автор пишет, что он и начинал, и писал, и заканчивает его с сомнениями. Единственное, в чем он не сомневается, – «так это в своем праве высказать то, что он думает, и надеется, что не все его суждения были неверными» (с.142).

Образ автора, проступающий сквозь страницы книги, – это образ благородного человека, благодарного своим учителям, ответственного перед учениками – теми, «“кого мы приручаем” к клиометрике» (с.180). Образ человека, задающегося «беспощадным вопросом: а чему же я могу научить их, кроме того, что они сами могут прочесть в учебниках?» (с.180). Образ рыцаря науки, готового отстаивать ее принципы, требующие, в частности, строгого обоснования результатов исследования. В.В.Подгаецкий в этой связи отмечал, что «у определенной части историков могут возникнуть опасения, что в случае выполнения ими достаточно четко обозначенных правил научного исследования, истории может угрожать полная заформализованность, а историку – перспектива превращения из творческой личности в “человека в футляре”. Но можно ли, к примеру, считать заформализованными, лишенными индивидуальности и свободы для ее реализации авторов разнообразных произведений, людей, которые создают музыку с помощью всего-навсего семи нот, которые записывают по определенным правилам на стандартном нотном стане?» (с.239).

В последнем абзаце своей книги Виталий Васильевич Подгаецкий подчеркнул, что итог любого исследования должен включать определение того доверительного интервала (временного, территориального, проблемного, методологического), в пределах которого действуют полученные выводы и результаты. Думается, что доверительный интервал научного знания, представленного в его книге, весьма широк. Нам еще предстоит осмыслить его творческое наследие.

---

[3] *Пойа Дж.* Математика и правдоподобные рассуждения. – М., 1975. – С.30-31.

Ейдос.
2’2006.

Леонід Зашкільняк
Львів

Н. Юсова. Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). Монографія. – Вінниця: ТОВ “Консоль”, 2005. – 545 с.+ ІІ

Опублікована науковим співробітником Інституту історії України НАН України Наталією Юсовою монографія є узагальненням тривалих документальних пошуків і роздумів дослідниці над важливою і водночас надмірно ідеологізованою проблемою виникнення та існування / неіснування феномену „давньоруської народності” (далі будемо вживати скорочення – ДРН) у період Київської Русі як етно-політичної спільноти, яка передувала виникненню трьох східнослов’янських народів – українського, російського і білоруського. Ідейно-політичне навантаження даного терміну та його прикладне застосування в пропаганді, науці, освіті, культурі Радянського Союзу залишило дуже помітний і постійно відчувальний вплив в історичній і ширше – суспільній свідомості багатьох поколінь „радянських людей”, настільки сильний, що чимало нині прісних поколінь в більшості пострадянських республік, у тому числі й Україні, категорично відмовляються прийняти будь-які нові спроби окреслення етносу (ів) такого середньовічного утворення, яким була Давньоруська держава, вважаючи новітні підходи „грубою фальсифікацією минулого”. Не дивно, що ідеї „братськості”, „спільності походження” трьох східнослов’янських народів нині є особливо зручним і напрочуд вигідним елементом політичних маніпуляцій передусім тих спільнот та

угруповань, які сумують за давньою великодержавністю, „світовим лідерством”, не визнаючи нових світових реалій.

Проте рецензована праця не претендує на те, щоб дати „остаточну” відповідь на питання про існування або неіснування давньоруської народності – це міждисциплінарна проблема для вивчення істориків, етнологів, філологів та представників інших гуманітарних наук. Автор поставила перед собою і реалізувала інше, не менш амбітне завдання – прослідкувати наукові шляхи формування концепту (у роботі мовиться про концепцію-теорію) „давньоруської народності” в конкретних умовах СРСР 30-х – першої половини 40-х років XX ст. Йдеться про історіографічний аналіз, що повинен дати відповідь на питання: наскільки науково обґрунтованим було введення в радянську історіографію терміну „давньоруська народність”, і яке місце він посів в історіографічній практиці та історичній свідомості суспільства. Історіографічна спрямованість дослідження визначила його інтелектуальне спрямування, пов’язане не стільки з описом праць, де обґрунтовувався вказаний термін, скільки зі свідомісними чинниками, в полі функціонування яких це стало можливим. Іншими словами, авторка прагнула окреслити соціальне і наукове середовище, включно з особистісними, науковими і суспільно-політичними обставинами, в яких народився вказаний концепт. У даному випадку ми маємо справу з рідким для сучасної української (але не тільки української) історіографії випадком дослідження не творчості окремого вченого чи школи, проблеми чи теорії, а конкретного терміна, який перетворився в основоположний концепт історичних знань пересічної „радянської людини” та радянської історіографії в цілому з усіма витікаючими з цього наслідками. Можна говорити про випадок інтелектуальної історії, характерний для найновіших підходів у світовій історіографії[1].

Перед дослідницею стояли дві перешкоди, які вона мусила подолати. По-перше, велика кількість текстів, присвячених розгляду терміну, а також авторів, які торкалися цієї теми. По-друге, вже традиційна „утаємниченість” всієї проблематики, пов’язаної з політикою та ідеологією правлячої комуністичної партії в СРСР. Першу перешкоду дослідниця намагалася долати з допомогою виділення ключових постатей радянської історіографії, котрі чинили (і вчинили у відповідності з посадовою ієрархією, що існувала в

[1] Див.: *Ейдос.* Альманах теорії та історії історіографії / Головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор І. Колесник. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – Вип. 1.

радянській історіографії) переважний вплив на формування концепції. Друга перешкода долалася через залучення до розгляду теми великої кількості неопублікованого епістолярію основних „акторів” теми, а також архівних матеріалів офіційного характеру (документів партійних органів, наукових установ). Документальна база роботи викликає повагу – опрацьовано 55 фондів з 24-х архівів України та Росії, залучено розлогий мемуарний та опублікований документальний матеріал, історіографічний доробок. Усе це робить висновки роботи цілком достовірними.

Яка ж основна мета дослідження Н. Юсової, її робоча гіпотеза, що її вона намагається довести ? Вона сформульована у вступі роботи і полягає в наступному: „Концепція давньоруської народності сформувалася в історичній науці СРСР у першій половині 40-х рр. Внаслідок внутрішньої логіки попереднього наукового розвитку, опираючись, як на ідейно та концептуально-теоретичні положення минулих поколінь істориків дорадянського часу, так і на кількісне накопичення нових матеріалів та концептуально-теоретичних розробок у гуманітарних галузях періоду 1920-х – 1930-х рр. ... Втім, особливої ваги в процесі генезису концепції давньоруської народності відіграли позанаукові чинники, насамперед – політико-ідеологічного характеру, але їх роль була в цілому опосередкованою” (підкреслення – *Л. З.*) (с. 13). Таким чином, гіпотеза сформульована цілком ясно і чітко: в науковому плані розвиток попередньої історіографії готував ґрунт та базу для її виникнення, а ідеологічно-політичні чинники відіграли принаймні другорядну роль. На наш погляд, власне тут прихована (або експонована) головна проблема теми – наука чи ідеологія з політикою спричинили появу концепту ДРН. Авторка стоїть на позиції логічності його появи, виходячи зі стану тогочасної гуманітарної наукової думки. До цього висновку ми ще повернемося пізніше.

Перший розділ монографії традиційно присвячений історіографії та джерелам. У ньому заторкнуто праці передусім історіографічного плану, і таких робіт у сучасній історіографії виявляється не так багато, хоча про сам концепт писали майже всі історики, філологи та етнологи, що займалися вивченням давнього періоду історії східного слов’янства. До заслуги дослідниці слід віднести введення у науковий обіг внеску призабутого західноукраїнського історика М. Кордуби (учня М. Грушевського), який у 30-х роках минулого століття спричинив гостру дискусію з даної проблематики в українській еміграційній історіографії. З другого боку, не зовсім зрозуміло, чому в історіографічному огляді авторка не згадує відомі їй праці діаспорних українських істориків, які досить багато писали на

теми ДРН, зокрема, С. Величенка, та низки інших (у тексті роботи їхні праці неодноразово згадуються).

Щодо джерельної бази, то крім згаданих вище кількісних показників, треба підкреслити особливість використаних авторкою архівних матеріалів – основна їх маса пов'язана з особовими фондами головних фігурантів радянської історіографії. Цілком слушно зазначено, що історіографічний процес не обмежується опублікованими текстами, адже їх виникненню передують роздуми, ідеї, наукові і позанаукові впливи (с. 34). Можна навіть сказати більше – наукові тексти є результатом складної взаємодії особистості, її знань, навиків, соціального середовища, панівних парадигм, явних і прихованих симпатій та пріоритетів тощо. Тому залучення матеріалів особових фондів провідних радянських істориків повинно хоча б трошки привідкрити завісу їхньої лабораторії. Разом з тим, треба мати на увазі один принципово важливий момент: усі тексти радянського часу, навіть значною мірою глибоко особисті, в силу існуючих умов писалися „мовою Езопа", щоб не накликати на їх авторів неминучих політичних репресій.

Другий розділ монографії відіграє роль „стартової бази" для розгляду теми в цілому; у ньому представлено погляди вчених XIX і першої чверті XX ст. на походження східнослов'янських народів. Констатовано, що витоки концепції ДРН сягають полемічної літератури XVI – XVII ст. і пов'язані із протиставленням „доброї" православної Московії і „поганої" шляхетсько-католицької Речі Посполитої. З такого протиставлення виникло прагнення ідентифікації нащадків Київської Русі та ідея „двох Русей – Великої та Малої". Інакше кажучи, вже в той час внаслідок дії насамперед політичних чинників цілеспрямовано творився міф „єдиного руського народу", що існував у давнину (с. 52-53). Подальша історія цієї міфологеми меншбільш відома: вона була використана російськими істориками з метою творення та ідейного обґрунтування існування багатонаціональної Російської імперії на засадах панславізму. В умовах занепаду української державності Гетьманщини) і складання „державницького" напряму російської історіграфії у XVIII – XIX ст. відбулася трансформація міфу у його російсько-державницькому вигляді, в центрі якого російська державність тягнулася від Давньої Русі. Цей трансформований міф виявився дуже живучим і впливовим, формуючи свідомість багатьох поколінь росіян, українців і білорусів[2]. У зв'язку з

---

[2] Див. напр.: *Когут З.* Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К., 2004; *Верстюк В. Ф., Горобець В. М., Толочко О. П.* Українські

цим, шкода, що дослідниця не взяла до уваги історіографічної творчості російських істориків О. І. Манкієва, В. Н. Татіщева, М. М. Карамзіна та інших, котрі доклали великих зусиль для устійнення міфологічних стереотипів про „єдноруське” (читай – „єдноросійське”) походження Київської Русі, а також пізніших слов’янофілів (К. Аксаков, І. Киреєвський та ін.), продовжувачів „державницької” традиції російської історіографії С. Соловйова, В. Ключевського. Їхні методологічні підходи хоча й спиралися на нові методи роботи з джерелами, але в теоретичному плані перебували в полоні „загальноросійської” державності. Цей момент дуже важливий для подальшого розгляду теми, оскільки він формував ту вихідну базу, на яку спиралася більшість істориків, включаючи й українських, у студіях давньоруського періоду.

Дослідниця концентрує увагу на історичних працях середини і другої половини XIX ст., простежуючи відображення в них поглядів на етнічні параметри населення Київської Русі. Достатньо місця приділено конкретним поглядам М. Погодіна, С. Соловйова, М. Костомарова, В. Антоновича, М. Грушевського, В. Ключевського, філолога О. Шахматова, Д. Багалія, В. Пічети, М. Покровського та ін. Особливу увагу сконцентровано на аналізі поглядів на києво-руську спадщину російського історика О. Преснякова, якого авторка не безпідставно вважає „зв’язуючою ланкою” між дореволюційною російською та радянською історіографіями і, водночас, прекурсором ідеї ДРН. Хоча побіжно слід зауважити, що практично вся російська історіографія XIX ст. вже міцно стояла на її засадах. Справа полягала тільки у термінології.

Погоджуючись загалом із запропонованою в монографії картиною розвитку уявлень про етнічну приналежність населення Давньої Русі, варто дорікнути авторці, що вона не зауважила головної причини змін у російській та українській історіографії XIX – початку XX ст, котрі суттєво вплинули на зміну парадигм історіописання, зокрема того глибокого перевороту, який вчинила на історіографію романтична візія минулого першої половини XIX ст. Адже у той час під впливом поширення романтизму відбулося перенесення уваги істориків з державно-правових аспектів минулого на етнічно-національні, переворот, котрий підключив до вивчення минулого

проекти в Російській імперії / Україна і Росія в історичній ретроспективі. Нариси в 3-х томах. – К., 2004. – Т. 1; *Зашкільняк Л. О.* Україна між Польщею й Росією: історіографія та суспільна свідомість // Український історичний журнал. – 2005. – № 5. – С. 93-113 та ін.

спочатку філологів, тоді етнографів, психологів і так далі. Вивчення національних (етнічних) процесів неухильно вимагало нових методів і концептуальних побудов, воно поклало початок етногенетичним студіям і, у підсумку, дало можливість М. Грушевському запропонувати свою відому „звичайну схему руської історії", що відокремлювала український історичний процес від російського й польського саме на підставі географічних та соціально-культурно чинників. Отже, на початку XX ст. йшлося швидше про подолання російськоцентричного варіанту давньоруського минулого, який на той час „обріс" масою усталених у попередній „державницькій" російській історіографії стереотипів, а про якісно нові підходи, в яких би не ігнорувалися етнічні відмінності між народами, а також їхні права на історичну спадщину. Тому, на нашу думку, сформульоване О. Пресняковим положення про „триєдину руську спільність" Київської Русі був нічим іншим як компромісом між „державницькою" концепцією російської історіографії та „народницькими" схемами національних історіографій.

У третьому розділі докладно розглянуто наукові та політично-ідеологічні передумови виникнення концепції ДРН. Розлога джерельна база дозволила дослідниці досить впевнено почуватися в нюансах радянської політики щодо історичної освіти і науки, щоправда стосовно 1930-х років, в той час як попереднє десятиріччя практично випало з її поля зору. Тому окремі сюжети розділу виглядають фрагментарно-нарисовими. Наприклад, перші його підрозділи присвячені аналізу поглядів українських істориків-державників В. Липинського, С. Томашівського, М. Кордуби. Самі по собі вони цікаві й новаторські, але мають не таке важливе значення для формування радянської моделі ДРН – праці цих дослідників були незнані або малознані в СРСР тих років. Нам представляється, що вони включені до монографії через те, що погляди цих істориків-державників були до певної міри (але далеко не в радянському варіанті !) співзвучні з російськоцентричним державницьким підходом, який поступово і неухильно відроджувався в радянській історіографії у зв'язку з потребою обґрунтнування єдності народів СРСР. Принагідно зауважимо, що В. Липинський не був учнем М. Грушевського і не проживав у Західній Україні (с. 112-113).

Проте основний сюжет розділу – це перелом у політиці більшовицького керівництва стосовно гуманітарних наук, в тому числі історії, що стався у 1930-х роках і пов'язаний з встановлення сталінської диктатури. Загальні риси цього перелому вже достатньо докладно висвітлені в російській літературі, яка і наведена у приписах

рецензованої монографії. Його зміст полягав у встановленні повного контролю партії за історичними знаннями, інструментальному трактуванні історії в справі ідеологічної обробки мас з метою формування „одностайного” погляду на минуле як процес закономірної підготовки до соціалістичних перетворень і створення могутньої спільної держави під керівництвом „великого російського народу”. Тому не викликає сумнівів штучність „реанімації” досліджень з історії Київської Русі, яка відбулася наприкінці 30-х років, і була спричинена прагненням радянського партійного керівництва, по-перше, присвоїти масам ідею про спільність походження трьох „братських” слов’янських народів і, по-друге, акцентувати увагу на могутності спільної держави – Київської Русі, яка „впала” внаслідок їх (народів) роз’єднання. Тим самим було покладено початок формування великодержавної версії історії Росії–СРСР за „прообразом «київської спадщини»”. Таким чином, на наш погляд, політичний чинник відіграв головну і вирішальну роль у поверненні до російського історіографічного варіанту минулого східних слов’ян, дещо модернізованого до умов більшовицького режиму.

Авторка докладно і переконливо показує, як політичні чинники вплинули на роботу фахових істориків і як будь-яке інакодумство придушувалося тодішнім режимом. Одним з добре розроблених сюжетів розділу є представлення різкої зміни попередньої радянської парадигми минулого, пов’язаної з діяльністю і працями історика-марксиста М. Покровського, та заміна її новою моделлю історії, в центрі якої знаходилася „єдина державність” – СРСР, історичні підстави для якої повинна була створити багатотомна історія СРСР. Від того часу, фактично партійних постанов 1934 р. про викладання історії в школах і підготовку підручника з історії СРСР, як нам видається, можна вести мову про повний диктат партії над історичною наукою, перетворення її на „служанку політики”.

Тому, приймаючи загалом представлені у розділі авторські міркування, не можемо погодитися з одним її висновковим положенням, що „перегляд крайнощів двох традиційних концепцій (російської та української) відповідав об’єктивній логіці розвитку історичної науки” (с. 168). На нашу думку, такий перегляд в бік російського по-суті великодержавництва був безпосереднім наслідком повного і безоглядного підпорядкування творчої наукової думки ідеологічно-політичному замовленню. Тож усі наступні „труди” істориків та інших гуманітаріїв йшли у напрямку підгонки наукових розробок до чітко визначеної партійним керівництвом моделі радянського минулого. У цьому відношенні було б доцільно більш

ґрунтовно простудіювати архівні партійні матеріали (звісно, якщо вони збереглися), котрі б могли розкрити „кухню” ідеологічного керівництва партії „розробкою” конкретних проблем історичної науки. Але це завдання для наступних дослідників.

Наступні четвертий та п’ятий розділи монографії дуже докладно (місцями аж надто) розкривають зусилля і вклад істориків, а також представників інших наук у концепцію ДРН. Дослідниця почувається тут у „своїй тарілці”, оперуючи високою ерудицією, розумінням найдрібніших нюансів проблематики, численними незнаними фактами біографій і творчості вчених. Кількість представлених у двох розділах сюжетів дуже велика, тому немає можливості зупинятися на кожному. Обмежимося деякими, на наш погляд, важливішими.

Очевидно, що легітимація Давньоруської державності як попередника російської та радянської не представляла особливих труднощів, враховуючи здобутки попередньої російської історіографії. Натомість, беручи до уваги обмеженість і складність трактування писемних джерел, а також археологічних матеріалів значно працемісткішою представлялася проблема етнічного визначення населення Київської Русі. Над цією проблематикою в СРСР працювала низка вчених-гуманітаріїв на самому високому рівні, обдарованих довірою комуністичної партії. Партійні органи поставили перед ними конкретні цілі: ідеологічне зміцнення союзної держави з можливим подальшим розширенням її складу (с. 194). Стрижнем концепції історії СРСР, як слушно зауважує дослідниця, було визначено ідеологію російського націоналізму, але в його модернізованій версії, де інші народи теж мали би якісь „шанси” на історичну пам’ять. Тому зовсім не дивно, що вже напередодні німецько-радянської війни з’явилися обриси майбутнього концепту ДРН, який цілком логічно випливав з іншого – Київської Русі як „колиски трьох братніх народів”.

У монографії ясно й конкретно показані джерела і методологічна база, що на ній відбувалося формування концепту ДРН як виконання суспільного замовлення правлячої партії: марксизм-ленінізм-сталінізм, як звід партійних вказівок; оцінка міжнародної ситуації, пов’язана з відпором нацистським і фашистським расовим ідеям, яка спричинила швидку реанімацію в СРСР панславістських ідей; приєднання до СРСР західноукраїнських і західнобілоруських земель („возз’єднання”); глотогонічна теорія М. Марра („марризм”). Навіть такий короткий перелік показує, що, незалежно від інтенцій тогочасних вчених і автора сучасної монографії, власне наукова робота була однозначно перенесена в річище розробки „ідеологічного обґрунтування” політики

та практики правлячої верхівки СРСР. А ті комісії і групи, які створювалися для проведення етногенетичних досліджень, могли „дати на гора” лише той матеріал, що його від них очікували. І це дуже добре демонструє наведений у монографії документальний матеріал. Тож справа не в етнологічній термінології, яка на той час ще не була добре розробленою (ніхто її і не міг розробляти після Й. Сталіна !), а в тому, що були поставлені конкретні рамки „наукових пошуків”, вихід за які був життєво небезпечним для вчених.

На сторінках двох останніх розділів у повний зріст з’являються основні фігуранти справи – академіки і професори СРСР, зокрема М. Державін, Б. Греков, Б. Рибаков, М. Артамонов, П. Третьяков, В. Пічета та ін. Відчувається симпатія авторки до цих класиків радянської історіографії, що їх книжками й досі заповнені бібліотеки України, і вклад яких в розробку партійної концепції історії СРСР не можна ігнорувати або обійти. Цікаві спостереження зроблені дослідницею щодо „українського сліду” у формуванні концепції ДРН, зокрема вкладу К. Гуслистого, М.Петровського, С. Юшкова та ін.

Немає сумніву в тому, що німецько-радянська війна надала розвитку радянської історичної науки вкрай кон’юнктурного характеру. І це наочно прослідковується в п’ятому розділі монографії, де на догоду радянсько-патріотичним вимогам партійного керівництва було внесено конкретні корективи й остаточно сформовано концепт ДРН, що знайшов обґрунтування у працях ленінградського історика В. Мавродіна, а потім „переселився” у всі праці радянських істориків, шкільні та вузівські підручники, на матеріалові яких виховувалися не тільки фахові історики (так би мовити, „бійці ідеологічного фронту”), а й покоління радянських людей.

Н. Юсова провела велетенську дослідницьку роботу, простежила суспільні, наукові й особистісні мотиви в діяльності радянських істориків. Виваженістю і ґрунтовністю вирізняються висновки, що підводять підсумки дослідження, з більшістю яких рецензент повністю згідний. Заслугою авторки є переконливий показ логіки переходу від здобутків дореволюційної історіографії, яка базувалася на попередніх методологічних засадах, до конструювання радянської версії історичного процесу, де ідеологічно-політичні чинники відігравали, на жаль, ще більшу роль. Власне прикутість уваги дослідниці до „логіки” пізнання в рамках згори визначеної моделі (парадигми) дало їй підстави стверджувати, що „аксіому про «спільного предка» (...) належить розглядати в якості політико-ідеологічного компоненту, шо, однак, аж ніяк не заперечує наявності наукової складової” (с. 394). Погоджуючись в загальному з цим висновком, усе ж вважаємо за

необхідне зазначити, що для науки одної логіки не достатньо, треба ще брати до уваги загальний методологічний компонент. У даному випадку весь текст монографії однозначно свідчить про кон'юнктурність методологічних позицій більшості радянських вчених, незалежно від того, усвідомлювали вони це чи ні. Сьогодні українські та історики інших пострадянських країн отримали змогу звільнитися від одновимірного методологічного диктату й працювати у межах світового інтелектуального простору, що, на жаль, виявилося не такою простою справою. Але напрочуд вдячною.

Немає сумніву, що монографія київської дослідниці є непересічним явищем в сучасній історіографії. Вона засвідчила, з одного боку, її повагу до доробку попередніх поколінь дослідників, навіть якщо вони не могли повною мірою розкрити всіх своїх творчих можливостей (безперечно, більшість провідних радянських істориків були талановитими особистостями), а з другого – розуміння того, що їхній історіографічний доробок є сьогодні історіографічною пам'яткою, до якої історикам ще доведеться не раз повертатися, але у всеозброєнні фахових знань, а не упереджених кон'юнктурних настанов. З цього погляду монографія Н. Юсової є дуже корисною і, як сподіваємось, затребуваною.

Віталій Тельвак
Дрогобич

Stobiecki Rafał. Klio na wygnaniu. Z dziejów polskiej historiografii na uchodżstwie w Wielkiej Brytanii po 1945 r. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2005. – 372 s.

Відомий дослідник польської історіографії Рафал Стобєцкий, знаний зі своїх праць про історіописання в часи ПНР, запропонував читачам нову книгу, присвячену розвитку польської повоєнної еміграційної історичної науки у Великобританії. Як відомо, польська наука на вигнанні зосереджувалась у чотирьох центрах – Лондоні, Парижі, Римі та Нью-Йорку. Проте, як у політичному плані, так і в науковому, Лондон для всієї польської еміграції займав, безперечно, ведуче місце. Незважаючи на такий факт, досі, як це демонструє автор в історіографічному відступі, не було написано жодної синтетичної праці, котра б узагальнила цей унікальний, у певному сенсі, досвід. У вступі автор піднімає декілька важливих теоретичних проблем, котрі мають актуальне звучання для дослідників української еміграційної науки. Передусім, він наводить власне визначення поняття "польська еміграційна історіографія", виокремлюючи у ньому кілька вимірів – особистісний (група дослідників), інституційний (організаційні структури) та власне історіографічний (проблематика досліджень, теоретико-методологічні засади наукового пошуку). Наступне важливе завдання, яке вирішує автор, стосується підходів до співвіднесення еміграційної та материкової історіографічних традицій. Він розглядає слабкі та сильні сторони як уніфікаційного підходу (з одного боку, важливість розуміння польської історіографії як єдиного пізнавального процесу, з іншого – можлива маргіналізація доробку істориків-емігрантів на загальному тлі здобутків польської науки другої половини XX ст.), так і дихотомічного (відповідно – різні теоретико-

методологічні засади дослідження та небезпека протиставлення професійних істориків, що долею були роз‘єднані "залізною завісою"). Імпонує широка джерельна база, котрою послуговується дослідник. Він не лише опрацював праці професійних істориків, матеріали наукової та науково-популярної періодики, але й літературу мемуарну, кореспонденцію, архіви нещодавно відкритих польських еміграційних наукових інституцій тощо. Своєрідною родзинкою джерельної бази є матеріали проведених автором численних інтерв‘ю з іще живими представниками польського еміграційного наукового світу у Великобританії, що подекуди створює у читачів ефект присутності. Конструкція самої праці має проблемний характер – автор послідовно намагається змалювати колективний портрет середовища польських істориків у Великобританії, дослідити його організаційну структуру та виявити теоретико-методологічне підґрунтя наукової праці, з‘ясувати основні напрямки творчих зацікавлень і оцінити внесок у повоєнне бачення місця Польщі у минулому та майбутньому європейської цивілізації, а також продемонструвати участь польських істориків-емігрантів у різноманітних наукових міжнародних форумах.

Спробу створення колективного портрету польських істориків у Великобританії автор представив у першому розділі. Передусім, він вирішує низку термінологічних проблем, найголовніша з яких – визначення змісту категорії "польський історик на еміграції". Труднощі із визначенням цієї категорії зрозумілі, адже більшість фахових істориків, опинившись в умовах еміграції, не змогли продовжити професійні заняття, опановували інші види діяльності, перетворивши історіографію на хобі. Також, на історичні теми, що своєю патріотичною спрямованістю завжди тішились популярністю в емігрантських колах, багато писали й представники інших професій, передусім, літератори. Тому автор слушно залучає до творців польського історіописання не лише істориків sensu stricte, але й істориків-аматорів, письменників, есеїстів і публіцистів, що опрацьовували історичну проблематику, а також політиків і військових, котрі займалися історичною тематикою чи також інспірували свою діяльність історичною й історіософською аргументацією. Автор доокреслює й зміст прикметника "польський". У книзі він розуміє під цим поняттям тих істориків, що почувалися до широко зрозумілих зв‘язків із польськістю, а отже в різних формах приймали участь в еміграційному науковому житті. Далі Р.Стобєцкий окреслює структуру середовища. Використовуючи теоретичні напрацювання Є.Матерніцкого, він визначає чинники, що уможливили становлення та розвиток середовища польських істориків на еміграції.

До таких чинників він відносить історіографічну традицію міжвоєнної Польщі, що була продовжена істориками в еміграційних умовах; спільність методологічних засад; подібність історіософських настанов (наголошення на цивілізаційних зв‘язках Польщі та Заходу, підкреслення християнського характеру польської культури та вагомості внеску до європейської спадщини, глорифікація ягелонської ідеї, антиросійськість та антирадянськість тощо). Все це дозволило автору ствердити правомірність вживання поняття "історичне середовище" стосовно тих дослідників минулого, що опинились на англійських землях. Р.Стобєцкий також здійснює спробу змалювати колективний портрет польських істориків у Великобританії. Послуговуючись методологічними напрацюваннями Я.Поморського, він виокремлює кілька напрямків аналізу. Передусім – історичний, що дозволяє простежити ґенезу, виявити етапи становлення та зрілості, стагнації й занепаду у розвитку середовища. Початком формування польського історичного середовища автор називає 1939 р., виокремлює та коротко характеризує три етапи в його існуванні (1945-1956, 1956-1973, 1973 – до сьогодні). Другий вимір –статистично-демографічний (особливості формування, кількісна динаміка, вікові зміни, проблема генерацій тощо). Далі автор торкається часово-просторового (наукові центри та периферія, хронологічні межі існування історіографічних феноменів), науково-метричного (статистика наукової продукції) та економічного (матеріальні умови життя істориків) вимірів. Один із найбільш значущих вимірів – соціокультурний, зосереджений на проблемах розподілу ролей та змінах в ієрархії історичного середовища. Р.Стобєцкий виявив, що характер структури середовища поступово еволюціонував від феодального типу до демократичного, а на визначенні певної позиції у професійній ієрархії поряд із науковими здобутками вагому роль відігравала діяльність у часи війни (військова, політична чи дипломатична). Хоча автор у висновках до розділу скромно відзначає попередній характер своїх висновків, впадає у вічі цілісність та теоретична коректність змальованого ним портрету польських істориків у Великобританії.

Наступний розділ присвячено вивченню організаційної структури польської історичної науки у Великобританії. Автор змальовує "важкі початки" інституційного становлення польської історіографії в часи Другої світової війни, показує шляхи, котрими історики, залишаючи захоплені німцями європейські материкові наукові центри, перебирались на англійські землі. Особливістю польської наукової еміграції було те, що у Великобританії опинилася найбільша кількість представників військової історії. Це зумовило дослідницький характер

перших наукових установ – лондонського Товариства прихильників Польського музею збройних сил, Польської бібліотеки в Лондоні, Інституту імені генерала Сікорського, Архіву та Музею збройних сил (Гаск, Шотландія), Історичного бюро військового флоту та авіації тощо. Важливо відзначити представлений у монографії широкий історіографічний контекст, в який дослідник вписує конкретні проблеми формування наукової інфраструктури у Великобританії. Для кращого розуміння читачем порушених аспектів дослідження, Р.Стобєцкий порівнює процеси інституціалізації польської науки на англійських землях з подібними процесами у Європі (передусім, Франції та Італії) та на Близькому Сході (Тегеран, Бейрут, Каїр тощо). Початки польського наукового життя часів війни знайшли свій розвиток у повоєнні роки. Автор надзвичайно докладно, із використанням найрізноманітніших джерел (офіційна документація, епістолярій, мемуарна література, матеріали проведених інтерв‘ю тощо), показує особливості розгортання інституційної мережі польської історичної науки у Великобританії, простежує етапи функціонування наукових інституцій та фахової періодики, розкриває причини піднесення та поступової стагнації їх діяльності. Зауважимо, що всі ці процеси Р.Стобєцкий традиційно розглядає в широкому порівняльному контексті, залучаючи матеріали, що ілюструють наукове життя поляків в інших країнах Європи та в Америці. Це дозволяє скласти уявлення як про традиційні для всієї польської еміграційної науки проблеми, так і визначити особливості умов наукового життя на англійських землях. У центрі авторської уваги знаходяться такі знані наукові інституції, як Польське історичне товариство у Великобританії, Польське наукове товариство на чужині, Історичний інститут ім. генерала Сікорського (згодом – Інститут Польщі та Музей ім. генерала Сікорського), Інститут Юзефа Пілсудського, Інститут дослідження міжнародних відносин, Інститут дослідження національних відносин та їхні наукові видання – "Teki Historyczne", "Biblioteka Historyczna", "Rocznik PTNO", "Niepodległość", "Sprawy Międzynarodowe", "Sprawy Krajowe" тощо. Для українських дослідників особливу цікавість викликає діяльність інституцій, орієнтованих на дослідження східноєвропейської історії та культури, в тім також й української. Це такі інституції, як Східний інститут "Редут" (видавав часопис "The Eastern Quarterly"), Академічне співтовариство університету Стефана Баторія (видавало "Alma Mater Vilensis") та Коло київлян (видавало "Pamiętnik Kijowski"). Також автор розглядає освітню та наукову діяльність у галузі історії двох польських вищих навчальних закладів у Великобританії – Школи

політичних і суспільних наук та Польського університету на чужині. Новим словом у розробці проблеми стало вивчення автором широкого спектру зв‘язків польських інституцій у Великобританії з науковими установами Європи та Америки. Р.Стобєцкий розкриває об‘єктивні та суб‘єктивні причини труднощів з інтеграцією польських дослідників на еміграції, що негативно вплинуло на подальший науковий поступ. Певною ілюстрацією цих проблем стало створення Польського історичного товариства на чужині, що було досить малодієвою організацією, котра виявляла свою активність лише при підготовці польського емігрантського представництва на міжнародних історичних конгресах. Незважаючи на зрозумілі проблеми у розвитку історичних інституцій на еміграції, автор справедливо зауважив, що саме вони були фундаментом польського наукового життя поза батьківщиною, оскільки відігравали ключову роль у збереженні національного самопочуття та продовженні традиції. Надзвичайно цікавою та цінною особливістю цього розділу книги є численні фотокопії найбільш важливих документів, котрі ілюструють головні етапи інституційного становлення польської історичної науки у Великобританії.

Наступний виклад присвячений участі польських еміграційних учених на міжнародному історіографічному форумі. Передусім, автор зупиняється на організації та роботі делегації польських істориків-емігрантів на Міжнародних конгресах історичних наук у Парижі (1950), Римі (1955), Стокгольмі (1960) та Відні (1965). Зі зрозумілих причин польське еміграційне представництво не брало участі в Московському конгресі 1970 р. У книзі докладно показано різноманітні труднощі, котрі спіткали польських науковців при організації та проведенні конгресів: фінансові проблеми, розсіяність наукових сил по різних країнах та континентах, проблема визначення офіційного статусу делегації, контакти з істориками з ПНР тощо. Незважаючи на численні труднощі, автор переконливо демонструє значущість внеску польських еміграційних делегацій у роботу наукових форумів, що значно переважала не лише вагу представництва з ПНР, але й з інших, значно більших країн. Наприклад, на паризькому конгресі польські історики-емігранти посіли п‘яте місце за кількістю виголошених рефератів. Щоправда, від форуму до форуму, польське еміграційне представництво, як у кількісному, так і в якісному відношенні (передусім, участь реномованих у світі істориків та зростаючий мікрографізм досліджуваних проблем) ставало все скромнішим, відбувалася поступова маргіналізація істориків-емігрантів на міжнародній науковій арені. Причиною цьому були як об‘єктивні (передусім, зміна поколінь), так і низка суб‘єктивних

(кризові моменти методологічного плану, надміру ідеологізоване сприйняття доробку вчених з комуністичного табору) причин. Та незважаючи на ці труднощі, польська еміграційна делегація на названих конгресах була єдиною, якій вдавалося виступати як окремому представництву, на відміну, скажімо, від російських чи українських еміграційних істориків, що приймали участь у форумах у складі представництв країн проживання. Автор зі зрозумілих причин докладно зупинився на контактах польських істориків з обох ідеологічних таборів. На жаль, у книзі не показано реакцію польських учених-емігрантів на виступи представників інших еміграційних середовищ, в тому числі українського, адже українські та польські історики приймали участь у засіданнях спільних секцій, обговорювали актуальні проблеми минулого східноєвропейського регіону, разом опонуючи представникам комуністичного табору, про що, наприклад, свідчать поконгресові рефлексії І.Лисяка-Рудницького[1].

Представництво польських істориків на конгресах було не єдиною формою їхньої участі у міжнародному науковому житті. Автор розкриває перед нами менш знану сторінку історії польської еміграційної історичної науки, пов‘язану з проведенням двох польсько-німецьких конференцій, що відбулися у Тюбінгені (1956) та Лондоні (1964). Р.Стобєцкий відзначив вагу цих наукових зустрічей як своєрідного першого досвіду обговорення важких питань польсько-німецького минулого, що спричинився до поступового позбавлення від взаємних національних фобій та стереотипів. Цей розділ, як і попередній, багато проілюстровано копіями офіційних документів, що уможливлюють читачеві відчути колорит описуваних подій.

Теоретико-методологічні засади польської еміграційної історіографії знаходяться в фокусі авторської уваги в наступному розділі. Передусім, Р.Стобєцкий називає чинники, що визначили особливості теоретичної рефлексії польських істориків-емігрантів. Це – успадковані історіографічні традиції польської науки доби міжвоєнного двадцятиліття, де, за незначними винятками, теоретичні проблеми знаходились на маргінесі дослідницької уваги; методологічні зрушення в західноєвропейській науці другої половини ХХ ст.; процеси, що відбувались в історичній науці на батьківщині, котрі спричинили загострену антимарксистську риторику багатьох еміграційних праць. Відповідно до дії цих чинників, автор виокремлює два відмінні періоди у формуванні теоретико-методологічного обличчя

[1] *Лисяк-Рудницький І.* Довкола Міжнародного історичного конгресу у Відні // Лисяк-Рудницький І. Між історією й політикою. – Мюнхен: Сучасність, 1973. – С.420-441.

польської історичної науки в Англії. Перший охоплював роки від закінчення війни до зламу 40-50-х рр. і був позначений активністю еміграційних авторів у дискусіях стосовно статусу історії. В другому періоді, що тривав до 80-х років, теоретико-методологічна проблематика поступово зникає зі сторінок наукових часописів та історичних праць. Загалом, теоретико-методологічні розважання польських істориків на вигнанні йшли в двох напрямках. По-перше – критики історичних праць, створених на підставі натуралізму, номологізму та сцієнтизму. В цьому сенсі однаково заперечувалося як позитивістське, так і марксистське бачення історії. По-друге, шукаючи теоретичної альтернативи до названих концепцій, в еміграційній теоретичній думці постійно здійснювались спроби модернізувати підстави доктрини індивідуалістичного історизму, надзвичайно популярного в міжвоєнні часи. У проблемному плані, теоретико-методологічна рефлексія відбувалась довкола трьох ключових аспектів: історичної онтології, історичної гносеології та соціальних ролей історії та історика. Автор докладно ілюструє осмислення цих проблем у творчості чолових представників польської науки у Великобританії. Головна його увага прикута до творчої лабораторії одного з найбільш авторитетних істориків-емігрантів Оскара Галецького. Його теоретична концепція, що своєрідно поєднувала засади християнської філософії історії та індивідуалістичного історизму, була найбільш цілісною та структурованою. Попри аналіз його моделі, автор показує також своєрідність теоретико-методологічної рефлексії інших представників середовища: Л.Кочи, М.Кукєля, Е.Оппмана, С.Косьцялковського, П.Заремби, М.Хейтцмана та інших. Цікавими є сторінки монографії, що ілюструють переломлення ідей школи "Аннали" в теоретичних концепціях та історіографічній практиці польських істориків-емігрантів. Далі Р.Стобєцкий демонструє, яким чином теоретико-методологічні ідеї вплинули на історіографічну практику вищеназваних істориків – конструювання ними різноманітних моделей періодизації минулого, розуміння історичного процесу, його рушійних сил, сенсу та спрямованості тощо. Незважаючи на зауважене різноманіття інтерпретативних, періодизаційних та концептуальних моделей, стверджується наявність багатьох спільних рис, властивих цілості польської історичної літератури на еміграції. Це – критика марксистської філософії історії, стримане ставлення до модернізаційних процесів у світовій історичній науці, синтез засад християнської філософії історії та індивідуалістичного історизму, підвищена увага до політичної історії, героїзація польського минулого.

Наступний виклад присвячено аналізу головних напрямків творчого пошуку польських істориків-емігрантів. Передусім, автор висвітлює їх доробок у галузі видання джерел. Попри доволі скромні фінансові та організаційні можливості, польські історики спромоглися на публікацію багатьох видавничих серій зі значною кількістю документальних матеріалів, що насвітлювали польське минуле від середньовіччя до другої половини XX ст. Автор розкриває особливості появи на світ таких документальних видань, як "Elementa ad Fontium Editiones" в 76 томах під редакцією В.Мейштовича та К.Ланцкоронської; "Краківський університет. Документи про його утворення" під редакцією Л.Кочи; антологія "Сучасні британські історики", укладена Й.Кендзєрським; "Юзеф Пілсудський – кореспонденція 1914-1917" за редакцією С.Бєганського та А.Сухціча; джерельні видання Історичного інституту ім. генерала Сікорського ("Польські збройні сили в Другій світовій війні" в 3-х томах, двотомові "Документи про польсько-радянські відносини 1939-1945", "Щоденник та течки Яна Шембека"), шеститомна збірка "Армія Крайова в документах (1939-1945)" за редакцією Т.Пелчинського, К.Іранека-Осмецкого та Т.Женчиковського; "Катинський злочин у світлі документів" з передмовою генерала В.Андерса. Окрему значну групу джерельних видань становить мемуарна та щоденникова література, публікація якої пожвавилась від другої половини 50-х років. Її авторами були, переважно, військові та державні діячі: В.Андерс, Т.Бор-Коморовський, К.Рудніцкий, Г.Пьонтковський та інші. Далі автор аналізує досягнення польських істориків-емігрантів у галузі медієвістики та нового часу. У центрі його уваги знаходяться праці С.Белха, Я.Гоффмана, Ю.Ясновського, Л.Кочи, С.Косьцялковського, С.Кота, О.Ласковського, Г.Пашкєвича, П.Скварчинського, М.Вайсблума, В.Вєльхорського, О.Галецького, В.Мейштовича та К.Ланцкоронської. Особливої популярності в польському історичному середовищі в Англії, з огляду на значний суспільний резонанс і зауважену сучасниками подібність історичної ситуації, набула історія поділів Польщі та наступної боротьби за національне визволення. Р.Стобєцкий аналізує бачення проблем цієї доби у працях М.Кукєля, С.Бубр-Тилінго, Адама та Лідії Цьолкошів, З.Ягодзінського, С.Кіркора, В.Рудзка, В.Вейнтрауба та інших. Врешті, порівняно незначна кількість представників діаспорної історіографії досліджувала історію міжвоєнної Польщі та часи Другої світової війни. Найновішій історії Польщі свої праці присвятили Я.Цєхановский, Ю.Гарлінський, С.Бєганьський, Т.Комарніцкий, В.Побуг-Маліновский, З.Сємашко, П.Заремба та інші. Попри таке різноманіття тем та жанрів, автор

виокремлює спільні риси, властиві цілості польської наукової еміграції. Це – полоноцентризм студій із властивою йому глорифікацією найбільш яскравих подій; домінування серед жанрів історіописання політичної історії; загострений полемізм стосовно праць, опублікованих на батьківщині; зусилля по документуванню тієї частини національного минулого, до якого були причетні самі емігранти.

На жаль, незважаючи на змальоване автором тематичне розмаїття у польській історичній літературі, жодним чином у розділі не прозвучала українська тема. І хоча історики-емігранти й не створили скільки-небудь помітної праці про польсько-українські взаємини, все ж у багатьох синтезах минулого Польщі були помітні різного роду оціночні характеристики польсько-українських стосунків. Як приклад, назвемо праці Г.Пашкєвича, котрий на сторінках своєї знаної трилогії розгорнув полеміку із концепціями М.Грушевського стосовно цілої низки наукових проблем доби східноєвропейського середньовіччя[2].

Останній розділ книги присвячено розгляду еміграційної візії історії Польщі. Передусім, автор досліджує рецепцію в еміграційному середовищі цікавої для українського читача проблеми минулого українських земель давньої Речі Посполитої. Підвищена увага серед істориків-емігрантів до "східних кресів" була зумовлена кількома чинниками: політичним (переконаність у правомірності державного кордону, визначеного Ризьким трактатом), генераційним (за різними підрахунками, від 70% до 90% поляків, котрі опинилися у Великобританії, походили з території на схід від Бугу) та історичним (популярність в еміграційному середовищі ягелонської ідеї). Все це мало наслідком обстоювання в багатьох публіцистичних та історичних працях одвічної польськості цих територій, прав поляків на відновлення своєї держави, принаймні, в міжвоєнних кордонах. Р.Стобєцкий слушно зауважує певну нелогічність у такому становищі, що полягала в незгоді із рішеннями Ялтинської конференції та одночасного сприйняття домовленостей, досягнутих у Потсдамі. Далі автор досліджує ключові складові еміграційного бачення історії Польщі, а саме – проблему християнізації та її ролі в польській історії, цивілізаційну спадщину давньої Речі Посполитої з особливим оглядом польсько-литовських уній, повстанські традиції та стосунки польсько-російські, і, як їх продовження – польсько-радянські. Стимулом до

---

[2] *Paszkiewicz H.* Początki Rusi. Z rękopisu przygotował Krzysztof Stopka. – Kraków: Nakładem PAU, 1996. – S. 496; *Paszkiewicz H.* Powstanie narodu ruskiego. Z rękopisu przygotowała Lidia Korczak. – Kraków: Nakładem PAU, 1998. – S. 405-407.

актуалізації тієї чи іншої проблеми, або цілого їх комплексу, були святкування національних ювілеїв. Найбільш яскравим прикладом останніх стало голосне відзначення тисячоліття польського християнства, котре спричинило обговорення широкого кола питань про історичну місію поляків, їх місце в історії європейської цивілізації. Подібними рефлексіями були позначені також інші ювілеї, такі як, відзначення 400-ліття Люблінської унії та століття січневого повстання. Загалом, на конструювання еміграційного бачення польського минулого та визначення ключових його моментів впливали два головних чинники: історіографічна практика міжвоєнного часу та необхідність протистояти ревізії минулого, здійснюваної на батьківщині. Це мало наслідком те, що створений образ польської історії був одночасно компліментарним та антитетичним стосовно образу, домінуючого на батьківщині. Незважаючи на певні суперечності у конструюванні еміграційної моделі польської історії, автор робить слушний висновок, що польська Кліо на вигнанні виконала свої найголовніші функції – надання сенсу існуючому світу, а також інтеграцію середовища довкола універсальних національних цінностей та збереження почуття національної тотожності.

У висновках Р.Стобєцкий, у розрізі цілої теми, підводить підсумки дослідження. В узагальнюючому плані, він намагається визначити здобутки та втрати польської еміграційної Кліо у Великобританії з двох перспектив – внутрішньої, тобто в оптиці загального розвитку польської повоєнної історіографії, та зовнішньої – у міжнародному контексті функціонування та здобутків інших еміграційних історичних шкіл. Щодо внутрішньої перспективи, безперечними здобутками автор бачить сам факт продовження міжвоєнної історіографічної традиції в важких еміграційних умовах, створення низки інституцій та видань, що презентували вільну польську історіографію на світовому форумі, посильну участь у міжнародному науковому житті, зрештою, вагомий внесок у розробку низки конкретних дослідницьких проблем. На карб еміграційній Кліо поставлено поступово зростаючу маргіналізацію середовища, що так і не спромоглося нав‘язати тісних контактів із британською та європейською наукою, дедалі більше занурення в національну героїку, пропаганду полоноцентризму. Це мало наслідком ізоляцію істориків-емігрантів від головних напрямків тогочасної науки, атомізацію самого середовища, наростання в ньому настроїв байдужості. Говорячи про міжнародну перспективу, автор порівнює долю польських істориків-емігрантів з долями представників російського та німецького наукового світів на вигнанні. І якщо адекватність залучення

російського досвіду не викликає сумніву, то про певні застереження щодо порівняння з німецькими еміграційними істориками пише сам автор. Більш доречним, на наше переконання, у даному випадку було б залучення українського емігрантського досвіду. Навівши характерні риси функціонування німецької та російської еміграційної науки, автор зробив висновок про значну подібність польських та російських обставин історичної праці на чужині, співмірність їх здобутків. На такому широко закресленому тлі загальний висновок автора виглядає цілком обґрунтованим – польська Кліо у Великобританії становить важливий фрагмент національної історіографічної традиції другої половини XX ст., а здобутки істориків-емігрантів є цікавим матеріалом для порівняльних студій над феноменом еміграційних наукових традицій інших народів, котрих трагічні обставини XX ст. змусили запалювати світло вільної науки на чужині.

Загалом, рецензована монографія справляє надзвичайно добре враження як в аспекті методологічному – чітким визначенням термінологічних і концептуальних засад, так і щодо практики дослідження – широти охоплених проблем і кола зауважених джерел та літератури. Окрему увагу хочемо звернути на культуру посилань у монографії, що відіграють не лише звичну роль вказівок цитованих джерел. Автор наводить у них іноді цілі екскурси, що дозволяють читачеві скласти уявлення про низку важливих і цікавих для більш глибокого розуміння проблеми дотичних аспектів. Також слід відзначити розлогу бібліографію до книги, де наведено не лише докладну літературу стосовно досліджуваної тематики, але й важливіші опрацювання про наукове життя польської еміграції загалом, що уможливлює зацікавленому читачеві ознайомлення з контекстом порушених у книзі питань. Не в останню чергу слід відзначити й ілюстративну сторону видання – попри зауважену вже публікацію численних документів, що знайомлять з важливими моментами становлення польської науки в Англії, монографію завершує цікава фотогалерея, котра уможливлює візуальне занурення в описувані події.

Попри визнання високих прикмет книги, зауважимо, що український читач не знаходить в ній очікуваних сюжетів про польсько-українські наукові контакти на еміграції. Створюючи відповідний контекст для оцінки умов функціонування та професійних здобутків польської еміграційної історіографії, автор, на жаль, обмежився лише німецьким та російським досвідом, оминувши цілковитою мовчанкою українську еміграційну науку. І хоча цьому, певною мірою, завинили й самі українські дослідники, що не створили

синтетичної праці на зразок рецензованої, все ж деякі моменти, наприклад, зауважені в цій рецензії, можна було залучити до авторської реконструкції. Втім, це зауваження можна розглядати як побажання автору в його майбутніх студіях над польською еміграційною Кліо, а українським дослідникам рекомендувати цю монографію як корисний для опанування методологічний і концептуальний зразок студій над вітчизняною історіографією на вигнанні.

Володимир Крот
Кременчук

Тельвак Вікторія, Тельвак Віталій. Михайло Грушевський як дослідник української історіографії. – Київ-Дрогобич, 2005. – 334 с.

Нещодавно побачила світ спільна монографія Вікторії і Віталія Тельваків, яка присвячена патріархові української історичної науки М.Грушевському. Вона стала ще одним кроком на шляху до пізнання та осмислення інтелектуального надбання Великого Українця.

В ній досліджується історіографічна творчість вченого в контексті формування та розвитку української історичної науки кінця XIX – першої третини XX століття. Монографія складається з п’яти частин. У першій автори проаналізували історіографічну традицію вивчення історико-наукових поглядів М.Грушевського, виділивши в ній три періоди: перший охоплює час від кінця XIX до його смерті в 1934 році; другий з 1934 до кінця 1980-х рр.; третій з початку 1990-х рр. і до нашого часу. Наведена періодизація не викликає особливих заперечень. Про те в ній варто було б виділити окремі підперіоди. Доволі ґрунтовно автори проаналізували джерельну базу дослідження, в якій виокремили три основні джерельні комплекси: 1) включає твори М.Грушевського, які характеризують його як дослідника української історіографії; 2) „великий текст”, тобто всі твори, що вийшли з-під пера вченого; 3) „історико-культурний контекст” – матеріали, що характеризують епоху та умови його наукової діяльності. Слід зазначити, що виявлена авторами сукупність джерел є достатньо репрезентативною і забезпечує досягнення мети даного дослідження.

Другий розділ присвячений процесу становлення М.Грушевського як дослідника української історичної науки. Він починається з часу перебування майбутнього історика в Тифліській гімназії, бо саме там були започатковані його перші спроби написання

наукових праць. Автори наголошують, що творчість українських істориків М.Костомарова, П.Куліша, М.Драгоманова і В.Антоновича, мали великий вплив на формування світогляду М.Грушевського. І з цим важко не погодитись. В Київському університеті він здобув фах професійного історика. Його вчителями були В.Антонович, В.Іконников, Ф.Фортинський, які відкрили перед молодим дослідником розмаїття історіографічних шкіл та напрямів. Солідний багаж знань та умінь отримав він на наукових семінарах. В той же час, автори наводять доволі скептичну оцінку М.Грушевським Київського університету, яку він подавав у своїх мемуарах. Своєрідною альтернативою подолання недоліків університетських курсів була для юнака самоосвіта. На основі щоденникових записів, конспектів, бібліотечних реєстрів дослідники відновили і проаналізували коло читацьких уподобань історика. Отже, на їхню думку, університетські курси та наполеглива самоосвіта сприяли формуванню в М.Грушевського рис професійного історика. Ще будучи студентом він активно включився в наукове життя, виступивши з власними історичними творами та критичними рецензіями на монографії своїх колег по ремеслу.

Третій розділ „Теоретичні проблеми історіографії у працях М.Грушевського” включає кілька параграфів. В ньому аналізується широке коло теоретично-методологічних аспектів історіографічного пошуку вченого, визначення ним спеціальної термінології. На думку дослідників розуміння М.Грушевським предмету вивчення української історіографії в цілому корелюється із поглядами на цю проблему сучасних науковців. З іншого боку вони відзначають і деяку архаїчність у висловлюваннях вченого про історіографічні школи та напрямки, а також певні термінологічні розбіжності та недосконалості, які були властиві для того часу. Варто додати, що й сучасні дослідники використовують різні терміни для визначення історичної науки. Взагалі на думку авторів історіографічної ідеї М.Грушевського явно випереджували свій час як у плані тематичному так і плані теоретичному.

В другому параграфі аналізуються методологічні особливості історіографічних студій М.Грушевського. Дослідники наголошують, що провідним методом, яким користувався вчений був позитивізм „другої хвилі”. Поряд з тим мали на нього вплив різні філософські системи того часу – романтизм, неокантіанство, історична соціологія та ін. На переконання авторів історіографічні студії М.Грушевського стоять значно вище як від сучасних йому, так і від більш пізніх вивчень української історіографії.

В наступному, третьому параграфі, дослідники розмірковують над проблемою періодизації української історичної науки в творчості М.Грушевського. Вони вказують на неоднозначність його ставлення до даної теми. З одного боку, М.Грушевський безпосередньо пов'язує розвиток української історіографії із загальними етапами історії України, а з іншого подає власну суто історіографічну схему. Весь процес розвитку української історичної науки він поділяє на донауковий та науковий. Останній, в свою чергу мав ще свою внутрішню періодизацію. Взагалі, автори досить високо оцінюють внесок М.Грушевського в розвиток української історіографії, наголошуючи на тому, що його ідеї випереджали свій час. В цілому погоджуючись з даним судженням, хотів би зауважити, що це твердження більше стосується української історичної науки, де безсумнівна першість належала М.Грушевському. Однак, якщо піднятися до міжнародного рівня, то можна говорити, що він був вченим, який відповідав загальноєвропейським критеріям науковця.

В четвертому розділі монографії аналізуються погляди М.Грушевського на історичні пам'ятки донаукового періоду. В ньому вчений виокремлював два етапи: перший – з XI ст. до середини XVII ст.; другий охоплював час існування та занепаду Української козацької держави (др. пол. XVII – XVIII ст.). Автори ґрунтовно зупиняються на дослідницькій праці історика над давньоруськими літописами. Вони відзначають, що великий вплив на нього мали погляди О.Шахматова, хоча М.Грушевський погоджувався далеко не з усіма його висловами. Дослідники вказують на доволі критичне ставлення вченого до цього фундаментального джерела нашої історії. По-суті, на їхню думку, студії М.Грушевського були фактично першими в українській історіографії джерелознавчими та літературознавчими розробками цієї пам'ятки. І з цим важко не погодитися.

Досить детально історик вивчав „Галицько-Волинський літопис". Як стверджується в монографії, він першим сформував наукову традицію дослідження цієї цінної пам'ятки нашої історії. Взагалі, автори наводять переконливі аргументи заслуг вченого у вивченні давньоруських літописів. Їх визнавали як його сучасники, так і історики наступних поколінь, навіть радянські науковці змушені були рахуватися з дослідженнями вченого. Що ж стосується літописання так званої „польсько-литовської доби" нашої історії, то, як стверджують автори монографії, він значно менше приділяв увагу цим видам джерел. Аналізуючи їх, вчений відзначив значний вплив на них польської та західноєвропейської історіографій. Автори відзначають бездоганну наукову етику історика. Він завжди готовий визнати

неможливість реконструкції багатьох культурних феноменів, підкреслити гіпотетичність і непевність власних концептуальних побудов.

В другому параграфі головна увага приділена студіям М.Грушевського над козацькими літописами кінця XVII – XVII ст. На переконання дослідників, вчений вважав, що вони творять нову літературну течію і принципово відрізняються від творів київських схоластів. Вони, на його думку мають не стільки джерелознавче знання, а більше історіографічне, так як віддзеркалюють погляди на козацтво української інтелігенції тих часів. Автори наголошують, що М.Грушевський вважав, що козацькі літописи заклали сприятливий ґрунт для успіхів українського Відродження XIX ст., служили фундаментом для написання нових історій українського народу. В той же час дослідники закидають вченому певну фрагментарність історіографічного аналізу у вивченні козацького літописання. Вони наголошують, що джерелознавець переважав в ньому над історіографом.

Далі автори подають оцінку М.Грушевським твору „Історія Русів”. Вони, зокрема, відзначають, що вчений пов’язує її з літописом Самійла Величка, а також наголошує на тому впливу, який мала ця праця на формування світогляду української інтелігенції XIX ст. Дослідники закидають професору помилки в датуванні написання „Історії Русів”, зазначаючи, що він пішов за тодішньою помилковою традицією, яка відносила створення твору до кінця XVIII ст.

Віталій та Вікторія Тельвак подають оцінку М.Грушевським творчості Д.Бантиша-Каменського та М.Марковича – авторів загальних історій України. В творчості першого вчений вбачає вплив російської історіографії та культури.

Останній, п’ятий розділ монографії є на нашу думку найбільш вдалим. В ньому подається аналіз творчості видатних представників української історичної науки XIX – початку XX століть зроблений М.Грушевським. Автори взяли за основу періодизацію запропоновану Великим Українцем.

Науковий етап української історіографії на думку вченого починається з творчості М.Максимовича. Дослідники наголошують на високій оцінці М.Грушевським діяльності першого ректора Київського університету. Далі аналізується науковий доробок М.Костомарова та П.Куліша – постатей, які, на переконання професора, заклали основи української історичної науки. Автори відзначають доволі критичне ставлення вченого до П.Куліша. В окремий підперіод включає М.Грушевський творчість свого вчителя В.Антоновича,

О.Лазаревського, М.Драгоманова. Віталій і Вікторія Тельвак відзначають об'єктивність професора в оцінці цих осіб. Доволі складно для вченого інтерпретувати наукові доробки своїх сучасників та учнів, що він небезуспішно робив. В останньому параграфі дослідники подають оцінки М.Грушевським праць В.Липинського та І.Джиджори. Автори значне місце відводять дискусії вченого, щодо „Історії України-Руси" М.Аркаса. Адже загальновідомо, що М.Грушевський і В.Липинський по-різному сприймали цей твір. Вікторія і Віталій Тельвак вказують і на інші відмінності в історичних поглядах двох видатних осіб, але наголошують, що незважаючи на це в житті вони з повагою ставились один до одного.

Аналізуючи біоісторіографічні студії М.Грушевського, автори монографії розрізняють два види портретів істориків: минулої доби й сучасних. На їхню думку портрети істориків минулого більш безсторонні, інформативніші і містять ширші оцінки. Вони вказують на те, що роботи вченого присвячені відомим українським історикам заповнили значні прогалини в тогочасній українській історіографії, гармонійно доповнювали створену ним теоретичну концепцію. На переконання авторів М.Грушевський створив цілу галерею глибоко-аналітичних та яскраво-психологічних образів нашої історіографії – М.Максимовича, П.Куліша, М.Костомарова, В.Антоновича, О.Лазаревського, М.Драгоманова та ін.

Взагалі спільна монографія дослідження Вікторії і Віталія Тельваків створює позитивне враження. Автори доволі ґрунтовно проаналізували історіографічні погляди вченого. Вражає великий обсяг використаної літератури, значна кількість якої іноземного походження, переважно польська. Залучено чимало раніше не знаних джерел. Безперечним позитивом монографії є стиль викладання матеріалу. Він строго науковий, але в той же час доступний для сприйняття широким загалом. За недолік вважаю, що книга вийшла зовсім невеликим накладом і з нею важко ознайомитись широким колам наукової громадськості.

Ейдос.
2'2006.

Дмитрий Боднарчук
Санкт-Петербург

Учебные программы по методологии истории в российских ВУЗах (на материалах университетских веб-сбраниц)

После развала Советского Союза и ухода марксистско-ленинской идеологии со страниц исторических трудов современная историческая наука получила возможность познакомиться с достижениями теоретической и методологической мысли западных историков[1]. И если научное сообщество активно осваивает и использует западные исследовательские методики, то как обстоит дело с их изучением на уровне российского высшего профессионального образования студентов-историков?

В данном обзоре будут рассмотрены программы учебных курсов российских ВУЗов, связанных с изучением методологии истории и направленных на обучение студентов новым методам исторического исследования. Программы курсов взяты с официальных сайтов высших учебных заведений. Автор хочет заострить следующую проблему: насколько российская высшая школа «успевает» за достижениями мировой гуманитарной мысли? Пришли ли, наконец, в учебные курсы методологические и теоретические разработки, сделанные 20-30, а то и полвека назад? Или же молодой исследователь, желающий «быть в русле» современных научных достижений, должен будет после ВУЗа переучиваться, поскольку та методология, которая преподавалась ему, никакого отношения к современному гуманитарному знанию не имеет?

---

[1] Под «достижениями теоретической и методологической мысли западных историков» автор статьи понимает историческую антропологию, микроисторию, историю ментальностей, современные теории и практики изучения нарратива и дискурсивных культурных моделей, «новую интеллектуальную историю» и т.д. Сюда же можно отнести и результаты поиска ответа на «постмодернистский вызов». Хотя «Школа Анналов» является далеко не новым направлением в исторической науке, но ее влияние столь велико, что автор посчитал уместным и ее включение в список рассматриваемых тем.

Наиболее разработанным выглядит преподавание курсов по новой методологии исторического знания в Российском государственном гуманитарном университете (РГГУ, г.Москва). РГГУ является одним ведущих университетов России на данный момент. Он основан 31 августа 1990 года на базе Московского государственного историко-архивного института. Именно здесь не только знакомят студента с новыми направлениями в истории, но и с их помощью строят различные учебные курсы.

Учебный план специализации историческая антропология базируется на учебном плане специальности "история" и включает несколько блоков дисциплин. Особое место в этом блоке занимают такие дисциплины, как теория и методология истории, источниковедение; история исторической науки, современные концепции гуманитарного знания. Наряду с общим курсом историографии предусмотрено чтение курса зарубежной историографии, с особым вниманием к антропологическому направлению "новой исторической науки" и с семинаром по французской историографии (на французском языке)[2].

Дисциплины специализации позволяют многоаспектно представить феномен человека в истории, Эти дисциплины имеют общегуманитарный характер, но в системе специализации "историческая антропология" они рассматриваются как позволяющие реализовать в исследовательской практике тот метод исторической антропологии, суть и значение которого в исторической науке выявляется в преподавании эпистемологического цикла дисциплин. Особое значение имеет система спецкурсов и спецсеминаров. Темы их очень различны: читаются спецкурсы по русской народной культуре, повседневности советского города в 1920-30 гг. Проводятся спецсеминары по обыденным представлениям человека Древней Руси, по истории и памяти, по тоталитаризму в XX веке. В этом цикле преобладающей формой организации учебного процесса является спецсеминар, нацеленный на самостоятельную исследовательскую работу студентов[3].

На историческом факультете Санкт-Петербургского государственного университета читается курс под названием «Новые направления в истории». Программа курса предусматривает 16 занятий, сюда входит 5 лекций, 1 лекция-семинар и 10 семинаров. Единого пособия или учебника нет, и занятия ведутся с

---

[2] http://cmb.rsuh.ru/ (последнее посещение 21 февраля 2006 г.).

[3] http://cmb.rsuh.ru/page/cmb/u4eb_plan (последнее посещение 21 февраля 2006 г.).

использованием работ классиков изучаемой темы. Программа изучения следующая[4]: Историческая наука в XX в. «Новая историческая наука»; Историческая антропология. Микроистория. История повседневности. Классики «Новой исторической науки». Марк Блок; Теория тропов Хейдена Уайта; Теория «мест исторической памяти» П.Нора. Это неполный список тем, с которыми курс знакомит студентов. Автору статьи он кажется наиболее оптимальным.

Европейский университет в Петербурге. Здесь обучение идет с использованием системы кредитов, поэтому студент сам выбирает, с какими достижениями методологии истории он ознакомится. Вниманию студентов предлагают, среди прочих, следующие курсы: <u>Дискуссионные проблемы истории России.</u> Ч. 1 (лекции, 28 часов) – М.М.Кром; <u>История исторической науки (от эпохи Просвещения до середины XX в.)</u> (лекции, 28 часов) – Н.Е.Копосов; <u>Историческая память: проблемы изучения</u> (лекции, 28 часов; 4 кредита ECTS) – Б.И.Колоницкий[5]. Каждый курс построен очень грамотно и подробно.

Рассмотрим эту систему на примере курса исторической антропологии М.М.Крома. Курс разбит на 10 тем, которые призваны постепенно развивать у студентов представление об исторической антропологии. Вот содержание этого курса, читаемого М.М.Кромом: Введение. "Антропологизация" истории в 60–80-х гг.: научные предпосылки и общественно-политический фон этого процесса. Становление исторической антропологии в 60–70-х гг. (Франция, Великобритания, Германия). Классика исторической антропологии 70–80-х гг. (Э.Леруа Ладюри, К.Гинзбург, Н.З.Дэвис, П.Берк). История и социальные науки: старые и новые интеллектуальные влияния (Э.Дюркгейм, М.Мосс, Н.Элиас, М.Фуко, П.Бурдьё, К.Гирц). Попытки самоопределения. Поворот к микроистории. Размежевание с историей ментальностей. Направления внутри исторической антропологии. Итальянская микроистория. История повседневности (Alltagsgeschichte) в Германии. "Новая культурная история" в США и других странах. Тематика историко-антропологических исследований на европейском материале (политическая, религиозная, экономическая антропология и т.д.). История России в антропологической

---

[4] <u>http://www.history.pu.ru/struct/cathed/russian/prof/fil/nii/nii.htm</u> (последнее посещение 20 февраля 2006 г.), см. также авторский сайт: <u>http://www.novist20w.narod.ru</u> (последнее посещение 20 февраля 2006 г.).

[5] <u>http://www.eu.spb.ru/history/courses/h_n51.htm</u> (последнее посещение 21 февраля 2006 г.).

[5] <u>http://www.eu.spb.ru/history/courses/index.htm</u> (последнее посещение 24 марта 2006 г.).

перспективе. Первые опыты (Н.Ш.Коллман, В.Кивельсон, Р.Уортман, Б.И.Колоницкий, А.С.Лавров, Е.Б.Смилянская и др.). Тематика историко-антропологических исследований на русском материале (власть, религия, повседневность и т. д.). Сильные и слабые стороны историко-антропологического подхода. Границы метода. Историческая антропология и традиционные научные подходы и направления.[6]

В Смольном колледже при Санкт-Петербургском государственном университете читается курс историографии и философии истории. Среди общих курсов следует особо выделить, по мнению автора, курс Хапаевой Д.Р. о местах исторической памяти в России. К местам исторической памяти отнесены Медный всадник, Интернационал, Бородино, Курская дуга. Курс является интересным примером применения западной методики исследования на русской почве.

На историческом факультете Московского государственного университета на кафедре источниковедения преподается курс, включающий в себя целый ряд актуальных вопросов: соотношение методологии источниковедения и методологии истории, выработка и накопление знаний об исторической критике источников, взаимодействие исторических концепций и источниковедческих приемов изучения и использования документов, основные принципы источниковедческого анализа с точки зрения различных приемов исторического познания, принцип историзма и объективности в материалистической диалектике. Кроме того, в списке общих дисциплин для IV курса указан курс лекций по методологическим проблемам исторических исследований[7].

На сайте Российского Университета Дружбы Народов (г.Москва) приводится краткое содержание программы курса методология и методика научного исследования. Курс разбит на лекции, а последние, соответственно на темы. Всего предусматривается 18 лекций и 25 тем. Рассматриваются приемы применения количественного метода в историческом исследовании, историческое моделирование, методы контент-анализа. Дается также ссылка на электронный курс по методологии истории, но она не работает[8].

Таким образом, мы видим, что в столичных ВУЗах России дело обстоит не совсем уж неблагополучно. Новые, современные

---

[6] http://www.eu.spb.ru/history/courses/h_p5.htm (последнее посещение 26 марта 2006 г.).

[7] http://www.hist.msu.ru/Departments/SourceStudy/program.htm (последнее посещение 26 марта 2006 г.).

[8] http://www.unn.ru/rus/f3/spec/1.htm (последнее посещение 28 марта 2006 г.).

методологии хотя и стали основой преподавания исторических дисциплин только в РГГУ и ЕУ в Санкт-Петербурге, но, по крайней мере, во всех центральных университетах происходит ознакомление студентов с образцами современного гуманитарного знания в рамках отдельных специальных курсов.

Однако, на наш взгляд, особое внимание надо уделить учебным программам региональных ВУЗов, т.к. именно они дают высшее образование большинству российских историков. Естественно, что в рамках статьи невозможен анализ учебных программ ВСЕХ российских ВУЗов, мы отобрали только наиболее характерные примеры. Тем более, что, к сожалению, в большинстве из высших учебных заведений России[9] на сайтах искомая информация просто

---

[5]Так, не удалось обнаружить никакой информации о характере преподавания методологии истории на сайтах следующих учебных заведений (последнее посещение всех страниц 26 марта 2006 г.): Московского педагогического государственного университета <http://www.mpgu.edu>;

Воронежского государственного университета <www.vsu.ru>;

Белгородского государственного университета <www.bsu.edu.ru>;

Ивановского государственного университета <http://www.ivanovo.ac.ru/win1251/hist/kdohist.htm>;

Саратовского государственного университета <http://www.sgu.ru/faculties/historical/departments/default.php>;

Тамбовского государственного университета <http://tsu.tmb.ru/ru/ob_yniv/struct_podr/acad_gym_obraz.htm>;

Переяславль-Залесского государственного университета <http://u.pereslavl.ru/programs/index.php>;

Костромского государственного университета <http://ksu.edu.ru/news.php>;

Самарского государственного университета http://www.ssu.samara.ru;

Коломенского государственного педагогического института <http://www.ktti.kolomna.ru/deps/ist.html>;

Казанского педагогического университета <http://www.kazangpu.narod.ru/fklts/ist.htm>;

Калужского государственного педагогического университета <http://kspu.kaluga.ru/fakultet/istfak.shtml>;

Ростовского государственного педагогического университета http://rspu.edu.ru/article/index.php?id_article=61&id_page=13>;

Новгородского государственного университета <http://www.novsu.ru/wps/portal/dept/1382>;

Петрозаводского государственного университета <http://petrsu.karelia.ru/Chairs/arcniv.html>;

Мурманского педагогического университета <http://www.mspu.edu.ru/Faculties/IFF/index.htm>;

Волгоградского государственного университета <http://www.volsu.ru/rus/structure/facult/hist/index.html>;

отсутствует. Возможно, какие-то курсы по методологии истории там и читаются, но то, что администрация не считает нужным даже упомянуть о них на веб-страницах, которые, по идее, должны представлять все необходимое для характеристики уровня преподавания на исторических факультетах провинциальной России, очень симптоматично. Эти курсы не считаются важными и нужными, чтобы о них хотя бы упомянуть.

Информация на сайтах тех периферийных ВУЗов России, администрация которых сочла необходимым поместить информацию о курсах методологии истории, отличается от столичных краткостью и неконкретностью. Например, на сайте Нижегородского государственного университета на кафедре историографии и источниковедения приводится программа курса теории и методологии исторической науки, но с пометкой «российский контекст рубежа XX-

---

Дагестанского государственного университета <http://www.dgu.ru/ist.php>; Кабардино-Балкарского университета http://www.kbsu.ru;
Калмыцкого государственного университета <http://www.kalmsu.ru/index_old.phtml>;
Ставропольского педагогического института <http://www.sspi.ru/index.php?page=fak>;
Волгоградского педагогического государственного университета <http://www.vspu.ru/index.php?path=structur&info=b03&indx=b03&idsubd=15>;
Омского государственного университета <http://www.omsu.omskreg.ru/struct/hist>
Амурского государственного университета http://www.amursu.ru/Faculties>;
Иркутского государственного университета <http://www.isu.ru/facs/history/kafedra/index.html>;
Бурятского государственного университета <http://www.bsu.ru/nauka>;
Красноярского государственного университета <http://www.lan.krasu.ru/struct/departs.asp?id=2>;
Кемеровского государственного университета <http://mmedia2.kemsu.ru/chairs/hist_inter/patr_hist.xsql>;
Магнитогорского государственного университета <http://www.masu.ru/search.php>;
Марийского государственного педагогического института <http://www.mgpi.mari.ru>;
Мордовского государственного педагогического института <www.moris.ru/~mgpi>;
Башкирского государственного университета <http://www.bashedu.ru/bgu_main1.htm>;
Оренбургского государственного педагогического университета <http://www.ospu.ru/faculties/history>;
Пермского государственного педагогического университета <http://pgpu.penza.com.ru/view.php?unit=001&article=000002>;
Самарского педагогического университета <http://www.ssttu.samara.ru/page.php?id=12>;
Забайкальского (г. Чита) государственного гуманитарно-педагогического университета <http://www.zabspu.ru/univer/sf/index.php#>; etc.

XXI веков». Основной упор делается на цивилизационный подход в изучении истории. Новые направления не представлены вовсе[10].

На сайте Тольяттинского государственного университета представлен учебный план для получения специальности историка. Он включает 144 часа курса теории и методологии истории, как того и требует Государственный образовательный стандарт. Содержание курса теории и методологии истории на сайте не представлено[11]. В Воронежском государственном педагогическом университете на историческом факультете читается курс методологии истории и методов исторического исследования. Более подробной информации найти не удалось[12].

На сайте Ярославского государственного педагогического университета в заметке о кафедре всеобщей истории говорится, что «В ходе изучения курсов зарубежной истории студенты знакомятся со многими новыми методологическими теориями и методиками построения собственной интерпретации истории»[13]. Более подробной информации не представлено. В Калининградском государственном университете, как указано на сайте, на историческом факультете на кафедре специальных исторических дисциплин читается курс теории и методологии истории. Более подробная информация отсутствует[14].

На сайте Поморского государственного университета не представлено полной информации о курсах, читаемых на историческом факультете, но сказано, что кафедра Отечественной истории готовит специалистов по гендерным проблемам[15]. В Адыгейском государственном университете курс методологии истории разбит на 11 тем и рассчитан на 32 часа. Темы посвящены проблемам общего и особенного в истории, методам исторического исследования, интеграции компьютера в образовательный процесс будущего историка[16].

В Челябинском государственном университете на историческом факультете на кафедре дореволюционной отечественной истории среди основных учебных дисциплин указан курс: «Персональная

---

[10] http://universum.tltsu.ru/plans.html (последнее посещение 28 марта 2006 г.).
[11] http://www.vspu.ac.ru/univer/kafistnew.html (последнее посещение 27 марта 2006 г.).
[12] http://www.nnspu.ru/faculty/if/if_genhist.html (последнее посещение 28 марта 2006 г.).
[13] http://305459.4852.ru (последнее посещение 29 марта 2006 г.).
[14] http://www.albertina.ru/new/index.php?nitem=41 (последнее посещение 28 марта 2006 г.).
[15] http://www.pomorsu.ru/main.html (последнее посещение 25 марта 2006 г.).
[16] http://s-history.adygnet.ru/history/teach.htm (последнее посещение 27 марта 2006 г.).

история: методологические и источниковедческие проблемы биографических исследований»[17]. На сайте Казанского государственного университета среди дисциплин, преподаваемых на кафедре историографии и источниковедения на историческом факультете читается спецкурс: «Новые» истории и их источники: эвристика, герменевтика, критика»[18]. Более подробной информации, к сожалению, не представлено.

На сайте Якутского государственного университета не приводится программа курса методологии истории, но говорится о выходе учебного пособия Л.Т.Ивановой, преподавателя кафедры методики преподавания истории и обществознания, под названием: "Вопросы методологии истории". Текст пособия, или ссылка ресурс, где бы с ним можно было познакомиться, отсутствуют[19].

На сайте Ростовского государственного университета указывается, что на факультете имеется кафедра историографии, источниковедения и методологии истории. Но страница, призванная познакомить всех желающих с учебным процессом, к сожалению, находится в разработке. Стоит отметить, что заведующий кафедрой, Мининков Николай Александрович является автором учебника по методологии истории[20].

Наконец, только упоминания о курсе методологии истории есть на сайтах Новосибирского государственного университета[21], Пермского государственного университета[22]; Челябинского государственного педагогического университета[23]. Уральского государственного педагогического университета[24], Оренбургского государственного университета[25].

Таким образом, ознакомившись с веб-сайтами российских университетов и педагогических университетов, мы можем сделать вывод, что курс методологии истории вовсе не является приоритетным

---

[17] http://www.csu.ru/main.asp?method=GetPage&p=591&redir=397 (последнее посещение 28 марта 2006 г.).

[18] http://www.ksu.ru/f4/index.php?id=3&idm=6&num=2 (последнее посещение 28 марта 2006 г.).

[19] http://www.ysu.ru/facultet/index_if.php?id=mpio (последнее посещение 26 марта 2006 г.).

[20] Мининков Н.А.Методология истории: пособие для начинающего исследователя / Отв. Ред. И.М.Узнародов. Ростов н/Д, 2004.

[21] http://gf.nsu.ru/kaf/koi.shtml (последнее посещение 28 марта 2006 г.).

[22] http://www.psu.ru/?lang=Rus&m=016 (последнее посещение 28 марта 2006 г.).

[23] http://www.cspu.ru/first.asp?pg=fak&id=3 (последнее посещение 28 марта 2006 г.).

[24] http://www.uspu.ru/kafedra51 (последнее посещение 20 марта 2006 г.).

[25] http://www.osu.ru/?doc=647&spec=81 (последнее посещение 22 марта 2006 г.).

в структуре российского исторического образования. Большинство ВУЗов не сочло нужным поместить о нем подробную информацию, что характеризует отношение к этой дисциплине как малозначимой. Те же учебные заведения, где методологии уделяется должное внимание, сосредоточены преимущественно в Москве и Петербурге.

То есть перед нами, увы, типичная картина «двух Россий»: образование в столице и образование в провинции принадлежат как будто к разным образовательным системам (за немногими исключениями частного характера). Однако такие исключения порой производят странное впечатление. В качестве курьеза упомянем размещенную на сайте Сыктывкарского государственного университета статью В.П.Золотарева о проведении практических занятий по методологии исторической науки[26]. Основной упор в ней делается на изучение работ С.М.Соловьева (1820-1879), В.О.Ключевского (1841-1911), Н.И.Кареева (1850-1930), то есть на авторов позапрошлого века…

В целом же, на общероссийском уровне, следует признать преподавание методологии истории и новейших достижений исторической мысли недостаточным. И развитие теории истории в России зависит от молодых ученых, которые и должны изменить существующую картину.

[26] http://www.igh.ru/conf/tesis/Zolotarev.htm (последнее посещение 21 марта 2006 г.).

Історіографія Церкви: відомча наука чи респектабельна дисципліна на порозі модернізації?

1. *Релігійне відродження: кoштом науки?*
2. *Історіографія Церкви – „відомча наука”?*
3. *Естетика архаїзму і церковно-історичні студії.*
4. *Перспективи методологічної модернізації напряму.*

Ейдос.
2’2006.

Ігор Лиман
Запоріжжя

Історіографія Церкви: відомча наука чи респектабельна дисципліна на порозі модернізації?

1.Релігійне відродження: коштом науки?

Характеристика „релігійне відродження” вже стала хрестоматійною по відношенню до процесів, які мають місце в Україні з кінця 1980-х років. І це має сенс незважаючи на наявність цілого комплексу, за формулюванням О. Карагодіної, „проявів бездуховності, що зростають на релігійному ґрунті” як-от тривалого конфлікту у православ’ї, суперечок навколо культових споруд, втягування релігійних організацій у політичну боротьбу та міжнаціональні чвари, непоодиноких випадків некоректної поведінки духовних осіб, нетолерантності стосунків між різними конфесіями тощо[1]. Все пізнається у порівнянні, а в порівнянні з часами сприйняття релігії як „опіуму для народу” зараз ми дійсно маємо справу з релігійним ренесансом.

Тож не дивно, що більшість дослідників при періодизації вітчизняної історіографії православної Церкви в тих чи інших варіаціях застосовують поділ на „дорадянський — радянський — пострадянський” етапи. Така періодизація, твердження про принципові відмінності історіографічної ситуації на кожному з цих етапів мають сенс не лише з огляду на відмінності політичних, соціально-економічних умов, в яких діяли науковці, на зміни характеру впливу держави на історіографічний процес, на досягнення кожного з етапів,

[1] Історія релігії в Україні: У 10-ти т. Т. 10. Релігія і Церква років незалежності України (за ред. проф. *А. Колодного*). – Дрогобич: Коло, 2003. – С.505.

але значною мірою і зважаючи на трансформацію світоглядних імперативів, на суттєві зміни „релігійності мислення”.

Спробую в кількох абзацах сформулювати визначальні характеристики зазначених етапів.

При всій несхожості особистих світоглядних позицій переважна більшість авторів, які писали до кінця 1920-х рр., були релігійними людьми, які мислили в християнських категоріях, що значно вплинуло на зміст праць, на характер висновків, які робились. Разом із тим, релігійність дослідників зовсім не означала обов’язкову і безоглядну апологетичну спрямованість їхніх робіт.

Зі встановленням панування марксистської ідеології на теренах і України, і всього Радянського Союзу почався якісно новий етап у дослідженні церковної історії. Етап, який позначився не лише відчутним зниженням інтересу до відповідної проблематики, але й засиллям нетипового для попередніх часів атеїстичного підходу. Якісно новим був цей етап і за соціальним складом дослідників: тепер серед авторів, які друкуються на релігійну тематику, абсолютно домінують світські особи. Пануючий раніше апологетично-православний підхід до висвітлення проблем змінюється на діаметрально протилежний.

Початок третього періоду в розвитку вітчизняної історіографії історії Церкви був зумовлений принаймні двома подіями — так званими „перебудовчими процесами” і підготовкою до відзначення 1000-річчя хрещення Русі. Вже невдовзі інтерес до церковної історії набув додаткового потужного імпульсу завдяки пожвавленню загального інтересу до минулого України, пов’язаному з проголошенням її незалежності. На цьому етапі спостерігається (хоча і досить обережний) пошук нових (для вітчизняної історичної науки) методологічних підходів, і в той же час не завжди виправдане намагання повернутись до призабутих традицій історіописання часів, які передували періоду панування марксистської методології. Особливо „традиційними” у цьому плані виступають автори – представники духовенства, яке після тривалої перерви знову повертається до підготовки і публікації праць з церковної історії.

Зміни в суспільній свідомості в напрямі „повернення до Бога” зумовили суттєве зменшення кількості робіт, що пишуться з позицій войовничого атеїзму, але в той же час не спричинили домінування праць у відверто апологетично-православному ключі; в більшості робіт проглядає шанобливо-стримане ставлення до релігійних почуттів віруючих і до самої релігії, що, разом із тим, не заважає, в цілому, матеріалістичному підходу до висвітлення фактів церковної історії.

У багатьох сучасних працях з історії Церкви доволі помітно проглядає певна „світоглядна розгубленість” світських істориків: у руслі зміни ціннісних орієнтацій сучасного суспільства свідомо уникаючи атеїстичної термінології, намагаючись дистанціюватись від підходів до висвітлення релігійної проблематики, що використовували їхні попередники або ж і вони самі в радянські часи, вони, разом із тим, не можуть перейти на теологічні позиції, оскільки не бачать можливостей поєднати останні з „аксеоматичними” принципами об’єктивності, історизму та багатофакторності (а в тому, що використання цих принципів у сучасній вітчизняній історичній науці залишається чимось більшим за „правило хорошого тону”, легко переконатись, поглянувши хоча б на автореферати дисертацій, у більшості з яких ми натрапляємо на згадку цієї „трійці”).

З огляду на сказане вище, логічний ланцюг: „якщо „занепад” релігійного світосприйняття був пов’язаний з розбудовою сцієнтистських поглядів на світ, то „релігійне відродження” веде до зворотнього процесу, який становить загрозу для сучасної науки, зокрема історичної”, не уявляється таким вже однозначним, суворо детермінованим. Адже для вітчизняної історичної науки в плані дослідження історії Церкви набагато більшу загрозу становив саме радянський етап „розбудови сцієнтистських поглядів на світ”, коли численні ідеологічні табу призвели до того, що вивчення релігійного минулого опинилось на маргінесі, і, приміром, впродовж кінця 1920-х – кінця 1980-х рр. фактично не з’явилось хоча б більш-менш ґрунтовних досліджень з історії православ’я на півдні України.

Сьогодні ж, попри безумовну наявність впливу релігійного відродження на історіографічну кон’юнктуру, історик має можливість не тільки приставати на позиції тієї чи іншої конфесії, але і продовжувати писати в атеїстичному ключі або ж перебувати у згаданому вище стані „світоглядної розгубленості”, який за певних умов може давати досить цікаві і несподівані результати.

Варто зважати на ту обставину, що грандіозний соціальний експеримент, який мав місце в Радянському Союзі, лише опосередковано вплинув на історичну науку на Заході, тож характерною рисою історіографії Церкви кінця 1920-х – кінця 1980-х рр. був значно вагоміший у порівнянні з попереднім періодом внесок у неї закордонних дослідників. Їм, вільним від рамок марксистської ідеології та методології, вдалося багато в чому зробити більше, аніж радянським ученим. На Заході, який, на відміну від України, не проходив стадії насильницької атеїзації, зараз не спостерігається того релігійного відродження, яке має місце на пострадянському просторі.

Це, в свою чергу, суттєво послабляє згадувану вище гіпотетичну загрозу релігійного відродження для світської історичної науки. Адже сьогодні українські історики (знову ж таки, на відміну від радянських часів) не тільки мають змогу більш-менш вільно знайомитись з напрацюваннями своїх західних колег, але і намагаються використовувати випрацювані останніми методологічні підходи (зараз мова не йде ні про рівень успішності цих намагань, ані про відсоток вітчизняних істориків Церкви, яким дійсно вдалося вдало перенести закордонний досвід на українські терени). Таким чином, якщо з одного боку на сучасну історіографічну кон'юнктуру в Україні впливає релігійне відродження, то з іншого боку маємо вплив методології Заходу, причому великою мірою вплив світський.

2. Історіографія Церкви – „відомча наука"?

Взаємини церковних інституцій та світських науковців на сьогодні залишаються досить складними і неоднозначними. Абсолютне домінування ще в недалекому минулому атеїстичного виховання, „світськість" суспільства, відокремленість Церкви від держави, цілий комплекс ще інших факторів зумовлюють певну відстороненість, самодистанціювання багатьох істориків від взаємодії з духовними особами, в цілому із Церквою. Світський науковець доволі комфортно відчуває себе в світській же системі цінностей, навіть займаючись релігійною проблематикою: для заробляння авторитету в наукових колах, одержання наукових ступенів, врешті-решт, для просування по службі зовсім не обов'язково користуватись авторитетом з боку духовних осіб чи писати, орієнтуючись на „відомчі" інтереси окремих конфесій.

Зі свого боку, духовенство багато в чому відповідає „світській науці" таким самим самодистанціюванням, маючи достатньо відмінну шкалу цінностей та пріоритетів (у тому числі – і в дослідницькій сфері). Для більшості представників церковних кіл завдання адекватного комплексного відтворення історичного минулого не є пріоритетним. Натомість на перший план висувається завдання, висловлюючись відомою термінологією, ідеологічне, виховне. Багато в чому світська історична наука продовжує сприйматись священством з підозрою. Підозрою не лише в атеїстичному спрямуванні, а і в діях на користь „конкуруючих" конфесій.

Аби не обмежитись лише узагальненнями, наведу доволі симптоматичний досвід спілкування з бердянським священиком, співголовою благодійного фонду, з приводу ідеї підготовки та видання

археографічної праці з історії православ’я на Бердянщині. Вислухавши мої аргументи стосовно організації евристичної роботи з виявлення документів, стосовно доцільності вивчення церковного минулого Бердянська, яке дійсно залишається білою плямою (як є малодослідженою і в цілому історія цього населеного пункту), духовна особа спитала про... моє ставлення до М.С. Грушевського. Після чого священиком (як з’ясувалось, представником Української Православної Церкви Московського Патріархату) була проголошена власна „концепція”: згаданий історик був „біснуватим”, одержимим бісами, чим і пояснюється його надзвичайна творча плідність. Далі священиком було заявлено наступне. 1. Він вже бачив одне (!) археографічне видання, щоправда, не з історії релігії на Бердянщині, а з історії Церкви в Російській державі (як з’ясувалось, йшлося про видання XVII століття). 2. Не варто публікувати, наприклад, документи, які продукувались консисторією (тобто справи про злочини та порушення священно- та церковнослужителів тощо); набагато корисніше для читача було б побачити справи про новомучеників. 3. Набагато корисніше не досліджувати місцеву церковну історію, але закупити для місцевих бібліотек книжки з релігійного виховання. 4. Він (священик) відмовив в сприянні підготовці видання з історії окремих бердянських храмів навіть (!) своєму доброму знайомому місцевому краєзнавцю (який, між іншим, має базову освіту кулінарного технікуму). Втім, наприкінці розмови священик все ж попросив мене дати прочитати щось із моїх книжок, „для ознайомлення з підходами”.

Зазначені настороженість, певне самодистанціювання у стосунках світських істориків і духовних осіб, втім, не означають, що вивчення історії Церкви першими та другими йде паралельними шляхами, які, за визначенням, не пересікаються. Представники духовенства, причому духовенства різних конфесій, запрошуються на чисельні наукові конференції (щоправда, часто – переважно задля розширення „репрезантативності” зібрання, для „екзотики”, а то й для акцентування на наявності „прірви” між поглядами світських та клерикальних дослідників). Можна згадати ряд прикладів участі світських і духовних дослідників у спільних проектах. Світські історики (включаючи і тих, які не є адептами відповідної конфесії) використовують фактографічний матеріал з публікацій своїх колег-представників духовенства, а останні, в свою чергу, хоча, знову ж таки, із великою обережністю, звертаються до робіт мирян. Не продовжуючи цей перелік аспектів дослідницької взаємодії світських та духовних

осіб, які не належать до однієї Церкви та не розділяють погляди один одного, варто звернути увагу на інше.

Значно більш акцентованим є взаємозближення церковних інституцій і тих світських істориків, які відповідають „відомчим" інтересам відповідної конфесії. Причому відповідають не лише у випадку належності до неотомізму, наявності щирої віри. Зближуючим фактором тут виступають і спільні критичні погляди на іншу Церкву. У першому випадку для історика визначальним стимулом є головним чином бажання прислужитись Церкві, до якої він належить, а через неї – Богові. Тут дослідник щасливий, якщо йому вдалося отримати благословення певного церковного ієрарха на публікацію (хоча це і не виключає використання можливості одержання фінансування видання). У другому ж випадку, коли єдиним ґрунтом для зближення є „дружба проти когось", для світського дослідника аргументом за взаємини з церковними інституціями виступає вже банальна можливість одержання матеріальної винагороди. Що ж стосується мотивів зацікавленості Церкви у таких контактах, то вони очевидні. І Церкви дійсно з готовністю пропонують фінансування певних проектів. Достатньо згадати про конкурси на кращі публікації з історії православної Церкви, що проводяться фондом, співзасновникам якого є Московська Патріархія і Російська Академія наук, і до участі в яких запрошуються українські науковці. Однією з головних вимог, що висуваються до видань, які подаються на конкурс, є їхня російськомовність...

3. *Естетика архаїзму і церковно-історичні студії.*

Попри перебування в єдиному „інтелектуальному просторі", попри одержання базової освіти в тих самих навчальних закладах тощо сучасні світські дослідники історії Церкви у порівнянні з їхніми колегами, які досліджують „мирську" проблематику, дійсно певною мірою є консервативнішими у методології, що ними використовується. Причини цього, на мій погляд, слід шукати як у специфіці релігійної тематики, зумовленій саме предметом дослідження, так і в історичних умовах формування сучасної вітчизняної історіографії Церкви.

Щодо впливу історичних умов, то варто згадати, що багатодесятирічне радянське затишшя у студіюванні історії Церкви викликало своєрідну „розірваність" історіографічного процесу, і ті українські дослідники, які не вважали за прийнятне наслідувати традиції войовничого атеїзму, мусили звернутись до традицій того періоду, коли вивчення релігійної проблематики ще не зазнало

радянського табуювання. Значною мірою була перейнята лексика XIX – перших десятиліть XX століття. Причому загальнонаукова термінологія зазначеного періоду поверталась разом із термінологією спеціальною, знову ж таки, порядком призабутою науковцями за радянських часів: у багатьох рецензіях маститих фахівців зі „світської" проблематики на монографії та дисертації з історії Церкви серед „сильних" сторін їхніх авторів називалось (і продовжує називатись) „вільне оперування складною специфічною церковною термінологією". Разом з термінологією переймались і методологічні підходи. І якщо попервах це дійсно сприймалось більшістю як чи не єдина альтернатива марксистській методології, то згодом само перетворилось на певну „традицію", „правило хорошого тону", специфічну ознаку саме студій, присвячених церковній проблематиці. Попри згадувану вище складність взаємин світських науковців та клерикальних дослідників, роботи останніх також певною мірою вплинули на консервативність методології праць перших.

Відмічена тенденція, втім, не означає, що зазначена консервативність є тотальною. Можна помітити активний пошук окремими дослідниками можливостей використання „нових" підходів. Щоправда, „нових" тут доводиться брати в лапки, оскільки частіше спостерігається намагання „прикласти" до вивчення історії Церкви України методології, вже випробувані дослідниками „світської історії" або ж закордонними фахівцями з історії релігійної. Як приклади, можна згадати звернення до соціологічних підходів, використаних американцем Г. Фрізом ще у 1970 – 1980-х рр. при вивченні історії парафіяльного духовенства Російської імперії XVIII – XIX ст.[2], до історичного концептуалізму, який покладений в основу роботи Л. Андрєєвої „Релігія та влада в Росії..."[3].

4. *Перспективи методологічної модернізації напряму.*

При аналізі перспектив досліджень з історії Церкви варто звернути увагу не лише на те, ***як,*** але і на те, ***про що*** будуть писати.

---

[2] *Freeze G.L.* The Russian Levites. Parish Clergy in the Eighteenth Century. – Cambridge – London: Harvard University Press, 1977. – 326 p.; *Freeze G.L.* The parish clergy in Nineteenth-Century Russia. Crisis, Reform, Counter-Reform. – Princeton, New Jersej: Princenton University Press, 1983. – 507 p.

[3] *Андреева Л.А.* Религия и власть в России. Религиозные и квазирелигиозные доктрины как способ легитимизации политической власти в России. – М.: Ладомир, 2001. – 253 с.

Ще довго залишатиметься актуальним завдання заповнення величезних лакун в історії Церкви. Тут йдеться не про окремі сюжети. Слід констатувати, що на сьогодні історія православ'я залишається вивченою досить фрагментарно. Причому мова йде про висвітлення історії релігії в масштабах не лише всієї України, але і в масштабах її окремих регіонів. Найграндіозніший на сьогоднішній день проект десятитомного видання „Історії релігії в Україні" є далеким і до завершення, і до вичерпності. Одна з причин цього як раз і полягає у недостатньому вивченні церковного минулого регіонів. І це попри те, що, як досить коректно сформулював Д. Вирський, „українська академічна історіографія загалом формувалась великою мірою як регіональна історія (адже не мала класичної підпори у вигляді нації-держави)"[4].

Необхідною передумовою для створення якісних синтетичних робіт залишатиметься організація евристичної та археографічної діяльності. Ні для кого не секрет, що, на відміну від країн Західної Європи, від США, основні комплекси джерел з історії яких вже давно опубліковані, Україні в силу ряду як об'єктивних, так і суб'єктивних причин в цьому плані поки що є мало чим похвалитись. Дослідник історії Церкви в Україні, як правило, не має можливості закритись у кабінеті, „обкластись" археографічними виданнями і, використовуючи ресурси Internet, створити серйозну наукову працю (мова не йде про написання статей). В ідеалі, для прориву в дослідженні як церковного минулого, так і інших аспектів історії України, слід було б розробити і прийняти державну програму археографічної діяльності з тим, щоб при належному фінансуванні можна було б видати (як у друкованому, так і в електронному виді) основні комплекси матеріалів, що на сьогодні зберігаються у фондах архівів, музеїв та рукописних відділів бібліотек. Безумовно, цей проект передбачав би надзвичайно серйозні затрати часу, сил та грошей. Але справа того варта. Причому пошук має вестись не лише в межах України. Зокрема, на сьогодні залишається неопрацьованою вітчизняними дослідниками левова частка матеріалів фондів Російського державного історичного архіву, в якому зберігаються комплекси документів, що продукувались у XVIII – на початку XX ст. в результаті діяльності Синоду.

Надзвичайно перспективним є дослідження релігійної історії на мікрорівні. Як у цьому, так і в інших аспектах неабиякого значення набуває вивчення усної історії. Тут має стати у нагоді не лише досвід

---

[4] *Вирський Д.* „Українне місто": Кременчук від заснування до 1764 р. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – С.13.

етнографів, фольклористів минулого, але і сучасні напрацювання, зокрема, Запорізького відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, яке вже досить тривалий час організує масштабні етнографічні експедиції на півдні України. Глибоке, продумане, багатоаспектне дослідження локальних особливостей духовного світу населення окремих міст, сіл, селищ, навіть таких, що склались історично, частин населених пунктів може створити необхідні передумови для переоцінки сьогоднішніх уявлень про українську ментальність, про характер співвідношення загального і специфічного в релігійності, і, можливо, призведе до розуміння духовної культури України як певної мозаїки локальних традицій, обрядовості, звичаїв, які не зникли впродовж століть не зважаючи на всі історичні перипетії і мають більше особливого, аніж подібного.

Специфіка релігійної історії зумовлює перспективність поєднання при вивченні церковного минулого зусиль не лише професійних істориків, але і філософів (зокрема, релігієзнавців), богословів, філологів... Причому таке поглиблення міждисциплінарних зв'язків відбуватиметься і у формі створення авторських колективів для підготовки фундаментальних синтетичних праць. Керівникам таких авторських колективів, до яких входитимуть не лише світські науковці, але і духовні особи, доведеться вирішувати досить непросте завдання: уникнути, з одного боку, конфесійної заангажованості, а з іншого, перетворення видання на збірку статей, написаних з діаметрально протилежних світоглядних позицій. Ймовірно, набуватиме подальшого поширення і така своєрідна форма міждисциплінарних зв'язків, як оволодіння окремими науковцями знаннями одразу з кількох галузей. Йдеться не лише про одержання однією особою, скажімо, дипломів і з історії, і з філології. Мова йде і про поєднання світської освіти з священицьким саном. З одного боку, варто згадати вже майже хрестоматійний приклад доктора історичних наук, професора Ю.А. Мицика, який нині є протоієреєм і, крім занять наукою, служить у Благовіщенському храмі при НаУКМА. З іншого боку, вже сьогодні маємо цілий ряд випадків, коли духовні особи висловлюють бажання навчатись на історичних факультетах (а то й, навіть не маючи базової освіти, писати кандидатські дисертації з історії!).

Дослідження церковного минулого буде тісно пов'язане з функціонуванням наукових шкіл, деякі з яких саме зараз проходять стадію становлення, складаючись головним чином із наукового керівника та його студентів, аспірантів, пошукачів та нещодавно захищених кандидатів наук.

Зростаючий інтерес суспільства до релігії, Церкви і надалі буде зумовлювати наявність прикладного напрямку досліджень, що передбачає, зокрема, пошук описів та креслень релігійних споруд. Залишається лише сподіватись, що при цьому вдасться уникнути повторення минулорічної ситуації із будівництвом (причому з виділенням коштів з державного бюджету) історико-етнографічного комплексу „Запорозька Січ" на о. Хортиця, центральною складовою якого має стати Покровська церква. Робота над проектом „реконструкції" тривалий час велась кулуарно, і до неї не залучались провідні фахівці ані з козакознавства, ані з історії Церкви. Коли ж фахівці були-таки запрошені в якості наукових консультантів, швидко з'ясувалось, що планується зведення відвертого „новороба", який має досить сумнівне відношення до січового церковного будівництва. Тож фахівцями було запропоновано і обґрунтовано доцільність зведення храму за зразком військового собору, спорудженого в традиціях запорозького церковного будівництва за зразком Покровської церкви Нової Січі[5]. Пропозиція знайшла підтримку наукової громадськості. Втім, не ставлячи під сумнів наукову обґрунтованість цієї пропозиції, чиновники недвозначно натякнули, що немає сенсу витрачати час та гроші на перегляд проекту. Тож справа була, що називається, „спущена на гальмах..."

Як і сьогодні, залишатиметься актуальною загроза втрати науковості. Цілком солідарний з І. Колесник у тому, що причини такої загрози слід шукати, між іншим, в несформульованості усталених норм і стандартів використання інформації в умовах поширення нових інформаційних технологій, в поширенні компілятивності, зниженні творчих можливостей дослідника, браку методологічної культури[6]. Проблемним є завдання запобігання некритичному використанню недостовірної, перекрученої інформації, введеної до наукового обігу краєзнавцями, які, за визначенням, і не мають обов'язково бути кваліфікованими фахівцями, бо „краєзнавство... є формою залучення

[5] *Лиман І.І.* Січова Покровська церква і проблемні питання реалізації проекту її реконструкції у історико-етнографічному комплексі „Запорозька Січ"// Матеріали науково-практичного семінару „Актуальні проблеми та перспективи дослідження історії козацтва", м. Запоріжжя, 1-2 квітня 2005 р. – Запоріжжя, 2005. – С. 32-37.

[6] *Колесник І.* Історіографічний дискурс в Україні: реалії та прогнози// Сучасна українська історіографія: проблеми методології та термінології: Матеріали Всеукраїнського науково-методологічного семінару (Київ, 17 червня 2004 р.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 29.

широких кіл громадськості до пізнання історії рідного краю,... проявом творчої активності мас”[7].

Потребують напрацювання нових підходів проблеми апробації результатів наукових досліджень, посилення дискусійності. Тут, між іншим, заслуговують на увагу спостереження, зроблені Н. Яковенко[8].

Нагально стоїть потреба визначення ряду дефініцій, понятійного апарату, врешті-решт, правил написання слів. На сьогодні вже стало загальноприйнятим написання „Бог” з великої літери, що було неприйнятним за радянських часів. Втім, ще немає визначеності з тим, чи з великої літери слід писати „Церква” (в значенні не окремої релігійної споруди, але інституції). Неоднозначно сприймається словосполучення „церковна історія”. Ряд дослідників розглядає церковну історію як окрему спеціальність, яка досліджується в духовних навчальних закладах теологами, які претендують на богословську ступінь. Іншим же ближча позиція, сформульована ще в словнику Ф. Брокгауза та І. Єфрона, де зазначено, що „церковная история должна представить развитие Церкви в мире с точки зрения характерных особенностей, в противоположность миру, а также и с точки зрения ея обусловленности миром и ея воздействия на мир. Объектом ея является все, что имеет реальное значение для Церкви”[9]. Маємо розходження і при використанні словосполучень „церковна історіографія”, „церковно-історіографічні студії”: у одних випадках їх застосовують для позначення історіографії історії Церкви, у інших прикладають лише до одного сегменту цієї історіографії, а саме, до робіт, написаних духовними особами.

Наприкінці маю помістити кілька ремарок, необхідних для адекватного сприйняття всього викладеного вище. По-перше, наведені розмірковування належать не філософу-релігієзнавцю, не богослову, але історику, який вже досить тривалий час зосереджений на церковній проблематиці. По-друге, спостереження зроблено відносно історіографії **православної** Церкви, хоча в багатьох аспектах їхні результати є справедливими і по відношенню до історіографії інших

---

[7] *Тронько П.Т.* Краєзнавство України: здобутки й проблеми. З виступу на ІІІ з’їзді Всеукраїнської спілки краєзнавців// Історія та правознавство. – 2004. – № 13-14. – С.2.

[8] *Яковенко Н.* Ранньомодерна українська історія: спірні питання опису й методології// Сучасна українська історіографія: проблеми методології та термінології: Матеріали Всеукраїнського науково-методологічного семінару (Київ, 17 червня 2004 р.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С.74-80.

[9] *Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А.* Энциклопедический словарь. – Спб.: тип. акц. общ. Брокгауз-Ефрон, 1903. – Т. XXXVIII. – С.62.

конфесій. І, нарешті, по-третє, йдеться все ж таки про тенденції, і автор цих спостережень далекий від претензій на безапеляційність.

Відомості про авторів:

Абросимова Світлана – к.і.н., провідний науковий співробітник Дніпропетровського історичного музею.

Ададуров Вадим – к.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії Українського Католицького університету (Львів), майстер-дослідник Практичної Школи Вищих Досліджень (EPHE), Паризький університет – Сорбонна

Андрєєв Віталій – к.і.н., завідувач кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного педагогічного університету

Андросова Дар'я – аспірант відділу української історіографії та спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАНУ

Атаманенко Алла – к.і.н., директор Інституту дослідження української діаспори Національного університету „Острозька академія"

Боднарчук Дмітрій – студент історичного факультету Санкт-Петербурзького державного університету

Бородкін Леонід – д.і.н., професор, завідувач кафедри історичної інформатики Історичного факультету Московського державного університету ім. М.В.Ломоносова, академик РАЕН

Ващенко Володимир – к.і.н., ст.науковий співробітник лабораторії комп'ютерних технологій в історичних дослідженнях Дніпропетровського національного університету

Верменич Ярослава – д.і.н., провідний науковий співробітник відділу регіональних проблем історії України Інституту історії України НАНУ

Вирський Дмитро – к.і.н., ст.науковий співробітник відділу української історіографії та спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАНУ

Дзюба Агнешка – доктор, ад'юнкт кафедри середньовічної та новочасної латини Інституту класичної філології Католицького університету в Любліні

Доманьска Ева – доктор, ад'юнкт Інституту історичного Університету ім. Адама Міцкевича в Познані, професор-гість департаменту соціальної та культурної антропології Стенфордського університету.

Зашкільняк Леонід – д.і.н., професор, завідувач кафедри слов'янських країн Львівського національного університету

Колесник Ірина – д.і.н., професор, ст.науковий співробітник української історіографії та спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАНУ

Крот Володимир – к.і.н., завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Кременчуцького інституту Дніпропетровського університету економіки й права
Лиман Ігор – д.і.н., професор, завідувач кафедри історії України Бердянського державного педагогічного університету
Магочій Павло Роберт – професор Торонтського університету
Осіпян Олександр – к.і.н., доцент кафедри історії та культурології Краматорського економіко-гуманітарного інституту
Павелець Томаш – доктор габілітований, професор Інституту історії Університету Сілезького в Катовицях.
Пінчук Юрій – д.і.н., провідний науковий співробітник відділу української історіографії та спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАН України
Поморський Ян – доктор габілітований, професор, проректор Університету ім. Марії Кюрі-Складовської в Любліні
Попова Тетяна – к.і.н., професор кафедри історії нового та новітнього часу Одеського національного університету
Сахновський Євген – д.і.н., професор Чернівецького державного університету
Світленко Сергій – д.і.н., професор, декан історичного факультету Дніпропетровського національного університету
Смолій Валерій – академік НАН України, д.і.н., професор, директор Інституту історії України НАН України
Стельмах Сергій – д.і.н., професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Тельвак Віталій – к.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії Дрогобицького державного педагогічного університету
Шутова Ольга – к.і.н., доцент кафедри джерелознавства Білоруського державного університету
Юсова Наталя – к.і.н., науковий співробітник відділу української історіографії та спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАН України
Ясь Олексій – к.і.н., ст.науковий співробітник відділу української історіографії та спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАНУ

Наукове видання

Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки

Головний редактор *В.Смолій*
Відповідальний редактор *І.Колесник*

Тексти подаються в авторській редакції

Оригінал-макет *Д.Вирський*

Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / Головний редактор В.Смолій; відповідальний редактор І.Колесник. – Вип.2. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – Ч.1. – 499 с.

ISBN966-02-4151-8
966-02-4152-6

Альманах присвячений проблемам теорії історіографії, методології та історії історичної науки. Випуск висвітлює окремі теоретичні питання історіописання, аналізує сучасні методи, напрямки, та образи історіографії тощо.

Для науковців, викладачів і студентів, усіх, хто цікавиться теорією історіографії та історією історичної науки.